

'Want de grond behoort ons allen toe' : leven en werk van stedenbouwkundig architecte Lotte Stam-Beese

Citation for published version (APA):

Oosterhof, J. (2018). 'Want de grond behoort ons allen toe' : leven en werk van stedenbouwkundig architecte Lotte Stam-Beese. Eindhoven: Technische Universiteit Eindhoven.

Document status and date:

Gepubliceerd: 06/11/2018

Document Version:

Uitgevers PDF, ook bekend als Version of Record

Please check the document version of this publication:

- A submitted manuscript is the version of the article upon submission and before peer-review. There can be important differences between the submitted version and the official published version of record. People interested in the research are advised to contact the author for the final version of the publication, or visit the DOI to the publisher's website.
- The final author version and the galley proof are versions of the publication after peer review.
- The final published version features the final layout of the paper including the volume, issue and page numbers.

[Link to publication](#)

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

If the publication is distributed under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license above, please follow below link for the End User Agreement:

www.tue.nl/taverne

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at:

openaccess@tue.nl

providing details and we will investigate your claim.

‘Want de grond behoort ons allen toe’

Leven en werk
van stedenbouwkundig architecte
Lotte Stam-Beese

drs. Hanneke Oosterhof
Technische Universiteit Eindhoven
leerstoel Architectuurgeschiedenis en -theorie

Proefschrift, oktober 2018

‘Want de grond behoort ons allen toe’

Leven en werk van stedenbouwkundig architecte Lotte Stam-Beese

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van doctor aan de Technische Universiteit Eindhoven,
op gezag van de rector magnificus prof.dr.ir. F.P.T. Baaijens,
voor een commissie aangewezen door het College voor Promoties, in het openbaar te
verdedigen op dinsdag 6 november 2018 om 16:00 uur

door

Johanna Oosterhof

geboren te Hellendoorn, Nederland

Dit proefschrift is goedgekeurd door de promotoren en de samenstelling van de promotiecommissie is als volgt:

voorzitter: prof.ir. E.S.M. Nelissen
1^e promotor: prof.dr. B.J.F. Colenbrander
copromotor: prof.dr.W.D.E. Aerts (Universiteit van Amsterdam)
leden: prof.dr. R. Oldenziel
 prof. dr. C. Wagenaar (Rijksuniversiteit Groningen)
 prof. ir. F.J. Palmboom (Technische Universiteit Delft)
 prof. Dipl.-Ing. C. Rapp

Het onderzoek dat in dit proefschrift wordt beschreven is uitgevoerd in overeenstemming met de TU/e Gedragscode Wetenschapsbeoefening.

Afbeelding omslag: Lotte Stam-Beese, structuurschets
ROCA (Rotterdam-Oost/Capelle aan den IJssel)-studies,
gekleurd krijt op calque, 1960.

Het Nieuwe Instituut, Rotterdam, archief Lotte Stam-Beese

INHOUD

MOTIVATIE EN VERANTWOORDING	1
1. LEERSCHOOL IN LIEFDE EN ARCHITECTUUR	15
De weg naar het Bauhaus	15
Leerschool in Dessau	19
Eerste vrouwelijke student aan de <i>neue baulehre</i>	25
Relatie met Hannes Meyer	30
Werk in Berlijn en Wenen	34
<i>Entwurfsarchitektin</i> in Brno en een Moskous avontuur	38
Ongehuwde moeder en politiek actief	44
Op eigen initiatief naar Charkov	46
Architectuur, liefde en emancipatie	49
<i>Sowjetische Fuge</i>	53
2. ORDE SCHEPPEN IN EEN CHAOS	55
De lokroep van de <i>sotsgorods</i>	55
<i>Holodomor</i>	61
Hereniging met Peter en conflict Hannes Meyer	63
<i>Giprograd</i> , Charkov en organisatieverbanden	66
Ontwerpen voor <i>sotsgorod KhTZ</i>	71
Weerzien Mart Stam en ontwerpen voor Orsk	77
Balkasj en het vertrek naar Nederland	87
Utopie of ideaal?	90
Onmenselijke steden	92
Mission impossible?	95
3. ESTHETIEK JA – ESTHETIEK NEE	100
Op de knieën terug naar Rusland	100
Stam en Beese architecten	102
Bazen in eigen huis	114

Actief bij 'de 8'	118
Van kindertehuizen tot 'Ideaal Wonen'	129
Ontwerpen onder eigen naam	140
4. IN DE SCHADUW VAN DE OORLOG	150
'Belangstellende, kritische toehoorder' aan het VHBO	150
'Fini' en einde van een huwelijk	155
Studeren, werken en overleven	161
Gediplomeerd architecte en een nieuwe baan	172
5. VROUW IN EEN MANNENWERELD	180
De Dienst Stadsontwikkeling en Wederopbouw	180
Mevrouw Stam versus Lotte	184
Afstandelijk en uitbundig	193
Werkende moeder en huisvrouw	198
6. ONTWERPEN VOOR DE STAD VAN MORGEN	204
Ontwerpen voor de nieuwe <i>city</i> van Rotterdam	204
Eerste opdracht voor een woonwijk: Kleinpolder	210
Ontwerper en 'moeder' van Pendrecht	220
Landarbeiderswoningen voor het modeldorp Nagele	237
Ontwerpen voor Hoogvliet	249
Alexanderpolder: 'de stad van morgen'	252
Het Lage Land	262
Project Rotterdam 2000+	263
Ommoord: finaal ontwerp	266
7. CREATIVITEIT EN ISOLEMENT	280
Afscheid van de Dienst Stadsontwikkeling	280
'Mijn genoeg'	283
Van Ommoord tot Hamburg	286
Tuinontwerpen	298

Contacten, vrije tijd en hobby's	301
Toenemend isolement	311
8. EEN MENS KAN PAS MENS ZIJN ALS HIJ ZICH THUISVOELT	316
Uitgaan van je eigen waarheid	316
Visie op architectuur en stedenbouw	322
Een vrouwelijk perspectief?	340
Receptie en reflectie	344
9. EPILOOG: EEN VOLTOOID LEVEN	364
BIJLAGEN	375
Oeuvreoverzicht Lotte Stam-Beese	375
Gepubliceerde artikelen Lotte Stam-Beese	383
Niet gepubliceerde teksten en voordrachten Lotte Stam-Beese	384
Geïnterviewde personen en informanten	387
Geraadpleegde (en bezochte) archieven	389
Geraadpleegde literatuur	392
Geraadpleegde overige bronnen	417
Enkele afbeeldingen van ontwerpen	419
SUMMARY	423
CURRICULUM VITAE	427

MOTIVATIE EN VERANTWOORDING

*Tot mijn vaderland
verkoos ik heel de wereld,
niet door systemen
van geloof of kleur verdeeld,
maar in veelvoud één geheel*

Zo luiden enkele regels uit een haiku beginjaren tachtig van de twintigste eeuw geschreven door Lotte Stam-Beese. Uit het bijschrift blijkt dat ze het gedicht schreef als terugblik op haar loopbaan in Rotterdam. Ze werkte als stedenbouwkundig architecte bij de gemeente Rotterdam van 1946 tot 1971. Maar haar blik reikt in deze haiku verder dan deze stad.

De van oorsprong Duitse Lotte Stam-Beese werkte en woonde in de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw, voordat ze naar Nederland kwam, als architecte in Berlijn, Wenen, Brno en de Sovjet-Unie. Het wonen en werken in deze steden en landen met hun verschillende culturen en politieke en sociale constellatie had haar geleerd om over grenzen heen te kijken. Ze beschouwde zichzelf – in termen van nu – als een wereldburger. De wereld zoals zij die wilde zien was er bovendien één waarin mensen niet werden ingedeeld op grond van hun geloof of ras. Voor haar waren de begrippen ‘wereld’ of ‘aarde’ bovendien sterk verbonden met de grond waarop de mens woont en leeft. Naar haar idee was in het westerse denken het ‘openbare’ domein ofwel het gemeenschappelijke, sterk gescheiden van het ‘eigene.’ In dit denken speelde het begrip ‘bezit’ een diepgewortelde rol. Wat ze bijvoorbeeld zag als een gebrek in veel nieuwe woonwijken was het contact van de bewoners met de grond, met hun directe, fysieke omgeving. In haar ogen moest iedereen zich van die omgeving bewust worden en er zich verantwoordelijk voor voelen. ‘Want de grond behoort ons allen toe’, verklaarde ze menigmaal in voordrachten en artikelen.

Motivatie

Vijf jaar geleden oriënteerde ik mij op een onderzoek dat ik wilde doen naar leven en werk van een vrouwelijke kunstenaar of ontwerper. Want met het onderzoek naar en het publiceren over vrouwen die actief waren in de (toegepaste) kunsten kan nog een inhaalslag worden gemaakt. Designhistoricus Marjan Groot maakte eerder al zo'n inhaalslag met haar publicatie *Vrouwen in de vormgeving 1880-1940*, die in 2007 verscheen.¹ Hierin haalde ze ruim 600 vrouwen voor het voetlicht die actief waren geweest in de toegepaste kunsten en de industriële vormgeving. Daaronder bevond zich ook een flink aantal tot dan toe onbekende ontwerpsters. Groot (her)ontdekte en analyseerde het werk van deze ontwerpsters en schetste tevens, indien dit aantoonbaar was, de positie die zij hadden ingenomen in de wereld van de toegepaste kunst. Hiermee gaf ze al deze vrouwen een plaats in de kunstgeschiedenis.

Het boek van Groot heeft mij geïnspireerd om, zodra ik er tijd en gelegenheid toe zou hebben, een biografie te schrijven van een vrouwelijke ontwerper of kunstenaar. Ik wilde op dit onderzoek bovendien graag promoveren. Al eerder, in 2001, schreef ik een doctoraal scriptie over de sierkunstenares Agathe Wegerif-Gravestein.² Om onbelemmerd de biografie te kunnen schrijven, zonder bemoeienis van de gebiografeerde zelf, hanteerde ik als criterium dat de persoon in kwestie overleden moest zijn.

Tijdens mijn zoektocht stuitte ik op een monografie over Lotte Stam-Beese die in 1993 was verschenen onder de redactie van architectuurhistoricus Hélène Damen en architect/stedenbouwkundige Anne-Mie Devolder.³ Het betreft een bundel met vijf artikelen en een oeuvreoverzicht, geschreven door acht auteurs. Het stedenbouwkundig oeuvre dat architecte Lotte Stam-Beese in Rotterdam heeft nagelaten, wordt hierin nauwgezet in kaart gebracht en ontleed. De introducerende biografische tekst schetst in grote lijnen de achtergrond en het leven van de architecte.

¹ Marjan Groot, *Vrouwen in de vormgeving in Nederland 1880-1940*, Rotterdam, 2007. Tevens verschenen als proefschrift Universiteit Leiden, 2004.

² J. Oosterhof, *Agathe Wegerif-Gravestein (1867-1944). Sierkunstenares en schilderes*. Doctoraal scriptie Cultuurwetenschappen, Open Universiteit Nederland, mei 2001.

³ Hélène Damen en Anne-Mie Devolder (red.), *Lotte Stam-Beese*, Rotterdam, 1993.

Deze monografie van Lotte Stam-Beese boeide mij zeer. Ik werd gegrepen door deze vrouw die als stedenbouwkundig architecte bij de gemeente Rotterdam een belangrijke positie had weten in te nemen. Haar internationale achtergrond en haar sociale betrokkenheid, onder meer uitgedrukt in haar specialisatie – de sociale woningbouw en het ontwerpen van woonwijken – spraken mij aan. De monografie brengt haar oeuvre in beeld, ik wilde daarnaast vooral het leven van Lotte Stam-Beese nader onderzoeken. Ik wilde ontdekken hoe ze gedurende haar leven tot bepaalde keuzes was gekomen. En ik vroeg me onder meer af hoe ze haar positie als stedenbouwkundig architecte en later hoofdarchitecte had weten te bemachtigen en te continueren in een door mannen gedomineerde vakwereld en gemeentelijke dienst. Gebruikte ze hier bepaalde strategieën voor? Ook was ik er nieuwsgierig naar of ze een stem had gekregen in het actuele (internationale) architectuurdiscours. Ook wilde ik meer uitvinden over haar werk in de Sovjet-Unie en Tsjecho-Slowakije. Daar kon volgens de redacteurs van de monografie nog nader onderzoek naar worden gedaan. Lotte Stam-Beese had een relatie gehad met twee internationaal bekende architecten: de Zwitser Hannes Meyer en de Nederlander Mart Stam. Hadden zij haar gestimuleerd om ook architect te worden? Kortom: deze en nog vele andere onderzoeksvragen die er lagen, legitimeerden voor mij het schrijven van een biografie. Dat in de monografie over Stam-Beese haar Rotterdamse oeuvre inzichtelijk was gemaakt, vormde een mooie handreiking voor mij en legde bovendien al een basis voor mijn onderzoek. Door Stam-Beese als (opgroeïend) persoon en als vrouw nader in beeld te brengen en haar ook als *professional* in haar tijd en in haar relaties met anderen, zoals collega's, familie en vrienden te situeren, door haar geëvolueerde visie op architectuur en stedenbouw en de maatschappij te duiden en ook de receptie van en reflectie op haar oeuvre in kaart te brengen, hoop ik met mijn onderzoek het perspectief op zowel leven als werk van deze stedenbouwkundig architecte te hebben vergroot.

Interdisciplinair

Een biografie leent zich bij uitstek voor een interdisciplinaire aanpak. Het werk en leven van de gebiografeerde zijn beïnvloed door diverse culturele en maatschappelijke factoren en zij of hij kan binnen meerdere vakgebieden en kringen actief zijn geweest. Daarnaast staat het de

biograaf uiteraard vrij om specifieke invalshoeken te kiezen. Ook dit proefschrift is ontstaan door onderzoek in meerdere disciplines, die bij hun uitwerking in deze biografie sterk met elkaar verbonden zijn geraakt.

De eerste onderzoekdiscipline is de architectuurgeschiedenis en -theorie. Stam-Beese was ruim veertig jaar architect. Haar ontwerpen en de reactie hierop, haar visie op stedenbouw en architectuur en haar stem in het contemporaine architectendiscours verdienen nadere beschouwing. Ze was een representant van het Nieuwe Bouwen, een eigentijdse benaming voor de modernistische stroming in de architectuur en stedenbouw die zich vanaf de jaren twintig van de twintigste eeuw in Europa, en met name in Nederland, Duitsland en Frankrijk, tot in de jaren zestig manifesteerde. Transparantie, functionaliteit, ruimtewerking en de toepassing van nieuwe materialen vormen de voornaamste architecturale kenmerken. De stedenbouwkundige concepten ontworpen door de Nieuwe Bouwers waren eveneens functioneel omdat zij een scheiding tussen wonen, werken, verkeer en recreatie creëerden. Stam-Beeses laatste ontwerp, dat van de wijk Ommoord in Rotterdam (1962-1969), kwam op de valreep van het modernisme gereed.

De lessen *neue baulehre* aan het Bauhaus opgezet door architect, en later Bauhaus-directeur, Hannes Meyer, vormden haar eerste kennismaking met het vakgebied van de modernistische architectuur. In haar werk voor de architectenbureaus van Hugo Häring in Berlijn en Bohuslav Fuchs in Brno ging haar leerschool verder. Daarop volgde haar werk aan de *sotsgorods* (socialistische steden) in de Sovjet-Unie. Door voor de biografie onderzoek te doen in Oekraïne kon ik Stam-Beeses ontwerpen in dit deel van de Sovjet-Unie nader bepalen. Mijn onderzoek bracht daarnaast nog enkele tot nu toe niet bekende ontwerpen van Stam-Beese in Nederland aan het licht.

In deze biografie plaats ik haar oeuvre binnen de context van het Nieuwe Bouwen en vergelijk het incidenteel met andere contemporaine stedenbouwkundige ontwerpen. Tevens leg ik verbanden tussen haar stedenbouwkundige ontwerpen in de Sovjet-Unie en haar ontwerpen in Nederland. Op haar persoon gerichte vragen betreffen die naar haar opvatting over architectuur en stedenbouw, haar stem in het discours en de vraag waarom ze koos voor en trouw bleef aan

de stedenbouw, terwijl ze gedurende de oorlogsjaren in Nederland een opleiding tot architecte volgde.

De tweede discipline die het cement vormt van deze biografie is politieke en sociale geschiedenis. Het leven van de gebiografeerde kan niet goed worden beschreven zonder de samenhang met ingrijpende contemporaine politieke gebeurtenissen in beeld te brengen. Deze gebeurtenissen hadden uiteraard sociale gevolgen en deze werkten in op de levens van mensen. Tijdens de Eerste Wereldoorlog was Stam-Beese een tiener en verloor ze haar enige broer, die als militair sneuvelde aan het front. De opkomst van het nationaalsocialisme bracht haar ertoe Tsjecho-Slowakije en Duitsland de rug toe te keren en naar de Sovjet-Unie te vertrekken. Daar wilde ze meewerken aan de ontwikkeling van een socialistische samenleving. Ze was getuige van de *holodomor*, de door Stalin teweeggebrachte grote hongersnood die naar schatting 5,5 tot 6 miljoen dodelijke slachtoffers maakte. Oekraïne, waar Stam-Beese in 1932 en 1933 woonde en werkte, werd het zwaarst getroffen. Werkweigering leidde ertoe dat zij en haar echtgenoot Mart Stam, met wie ze in Moskou was getrouwd, naar Nederland vertrokken. Op basis van het aangetroffen bronnenmateriaal probeer ik Stam-Beeses opvattingen over de uitwassen van het Sovjet-regiem te duiden. Als geboren Duitse kampte ze tijdens de Tweede Wereldoorlog, die ze meemaakte in Amsterdam, met conflicterende gevoelens over haar identiteit. In de euforie die er in de jaren na de bevrijding heerste onder een groot deel van de Nederlandse bevolking werkte ze samen met haar gedreven collega's aan de wederopbouw van het gebombardeerde Rotterdam. In deze biografie wil ik zichtbaar maken hoe tijd, leven en werk in elkaar grijpen. Een belangrijke onderzoeksvraag hierbij is hoe de gebiografeerde in de wereld stond en op 'haar' tijd reageerde.

Een discipline die slechts in geringe mate deel uitmaakt van deze biografie is designgeschiedenis. Lotte Stam-Beese maakte eind jaren twintig fotoportretten, waarvan er meerdere zijn gepubliceerd. Grafische ontwerpen, met name affiches en boekbanden, ontwierp ze in opdracht in de jaren dertig. Haar foto's zijn een voorbeeld van de stijl van *das neue sehen* en haar grafische producten van de Nieuwe Zakelijkheid. Beide concepten zijn, evenals het

Nieuwe Bouwen, uitingen van het modernisme. In haar studie aan het Bauhaus had ze zich in deze vakken bekwaamd en maakte ze zich deze stijlen eigen.

Geen af te kaderen discipline, maar eerder een invalshoek van waaruit ik het onderzoek voor deze biografie gestalte gaf, is die van gender. Gender staat voor de sociale en culturele betekenissen die aan sekse of geslacht worden toegekend. Lotte Stam-Beese werkte als vrouw in een mannenwereld. Bij de Dienst Stadsontwikkeling in Rotterdam was en bleef ze de enige vrouwelijke architect. Binnen de Rotterdamse avantgardistische architectenvereniging 'opbouw' – met haar zusterorganisatie 'de 8' in Amsterdam verbonden aan het tijdschrift *de 8 en opbouw* – was ze het enige vrouwelijke lid. Een onderzoeksvraag die ik me stelde was hoe haar vrouw zijn een rol speelde in de sociale (machts-)verhoudingen binnen haar vakgebied.

Een andere aan gender gerelateerde onderzoeksvraag is hoe ze haar full time baan combineerde met haar moederschap – ze had twee kinderen en was gescheiden.

Naast onderzoeksvragen binnen de gender invalshoek die te maken hebben met sociale verhoudingen en mechanismen stelde ik me eveneens vragen die gerelateerd zijn aan Stam-Beeses vakgebied. Zoals de vraag of ze zich in haar stedenbouwkundige ontwerpen ook specifiek richtte op (huis)vrouwen als doelgroep en of in haar ontwerpen een aan vrouwen toe te schrijven stijl of attitude is af te lezen.

Geschiedschrijving, methodiek en bronnen

De biografie is te rangschikken onder de verhalende, narratieve geschiedschrijving. Het verhaal is richtinggevend in deze vorm van geschiedenis schrijven. Met het verhaal of de verhalen wordt een beeld geschetst van wat er is gebeurd. De geschiedtheoreticus Frank Ankersmit, een moderne aanhanger van de narratieve geschiedschrijving, gaat ervan uit dat de in het verhaal geconstrueerde samenhang niet in het verleden zelf voorhanden is, maar een product is van het verhaal, dat wil zeggen van de evocatieve taal die de onderzoeker en schrijver spreekt. In tegenstelling tot de historiserende geschiedschrijving waarbij de historicus het verleden vanuit

zichzelf wil verstaan, doet de historicus als narrativist (een woord dat Ankersmit hanteert) een voorstel om op een bepaalde manier naar de historische werkelijkheid te kijken.⁴

In dit door mij geconstrueerde ‘verhaal’, dat wil zeggen de biografie, heb ik feiten én fictie – waarbij fictie onderdeel kan zijn van geuite herinneringen – verzameld en geselecteerd en verdicht tot een biografie. Ik ben dus de smeder van de samenhang. Evenals Ankersmit ben ik van mening dat de narratieve geschiedschrijving over een *dwingende* verklaringskracht beschikt. Dit is evenwel afhankelijk van de wijze van reconstructie, de weerlegbaarheid van feiten en fictionele elementen en de overtuigingskracht die deze geschiedschrijving bezit.

Bij het verrichten van wetenschappelijk onderzoek wordt doorgaans een methode gevolgd. In de context van het schrijven van een biografie wordt wel gesproken van een zogenoemde biografische methode.⁵ De biografische methode biedt volgens hen die haar voorstaan de mogelijkheid om specifieke onderzoeksvragen te stellen en op die manier tot andere resultaten te komen dan wanneer de biografie niet de doelstelling van het onderzoek is.

Onderzoeksvragen naar het leven van Lotte Stam-Beese kunnen vanzelfsprekend leiden tot nieuwe inzichten in haar oeuvre als architect of in door haar gehanteerde standpunten in een discussie. Ook kunnen vragen naar haar leven leiden tot nieuwe inzichten in de opvattingen van andere architecten. Het begrip biografische methode zegt echter niet méér dan dat er specifieke onderzoeksvragen moeten worden gesteld. Een methode voor onderzoek is de biografische methode dus niet.

Het is kennelijk lastig om greep te krijgen op het specifieke van een wetenschappelijke biografie. Recentelijk kruisten emeritus hoogleraar Moderne Nederlandse Letterkunde Marita Mathijsen en emeritus hoogleraar Universiteitsgeschiedenis Willem Otterspeer de degen over wat een wetenschappelijke biografie behoort te zijn.⁶ Mathijsen introduceerde een lijstje van acht

⁴ Zie F. R. Ankersmit, ‘Het narratieve element in de geschiedschrijving’ in *Tijdschrift voor Geschiedenis* 91 (1978), pp. 181-213 en F. R. Ankersmit, *Denken over geschiedenis. Een overzicht van moderne geschiedfilosofische opvattingen*, Groningen, 1984, pp. 184-188.

⁵ Hans Renders, ‘De biografische methode’, in Gerrit Voerman en Dirk Jan Wolfram (red.), *Kossmann Instituut. Benaderingen van de geschiedenis van politiek*, Kossmann Instituut, Rijksuniversiteit Groningen, 2006, pp. 39-42.

⁶ Aanleiding was de biografie, tevens proefschrift, van de neerlandicus Onno Blom over de schrijver en kunstenaar Jan Wolkers (1925-2007). Onno Blom, *Het litteken van de dood. De biografie van Jan Wolkers*, Amsterdam, 2017.

punten waaraan volgens haar de wetenschappelijke biografie als proefschrift moet voldoen. Dat zijn de nazoekbaarheid van bronnen, het toepassen van bronnenkritiek, het onderscheid tussen interpretatie van de biograaf en de feitelijkheden, de verantwoording van fictionele teksten, het in de tijd plaatsen van de gebiografeerde, de aandacht voor ideologieën die de gebiografeerde bewust of onbewust hanteert, het naast de primaire chronologische ordening aanbrengen van een ordening die deze overstijgt en als laatste de opname van een beschouwing van de biograaf waarin deze zijn opzet en keuze verantwoordt en een onderzoeksvraag stelt.⁷

Otterspeer kon zich niet vinden in het 'afvinklijstje' van Mathijssen. Hij noemde het een 'drammerig mengsel van dwang, vanzelfsprekendheid en eenzijdigheid.'⁸ Volgens hem wordt de graad van wetenschappelijkheid bepaald door de kwaliteit van de uitvoering, te weten de originaliteit, de transparantie en de betrouwbaarheid.

De criteria van Mathijssen zijn erg strikt en formeel, maar op zich wel handzaam. Otterspeer hanteert een vrijere interpretatie van kwaliteit en criteria. Die ruimere interpretatie spreekt mij meer aan. Twee kwaliteiten die hij noemt, transparantie en betrouwbaarheid, zijn ook in de criteria van Mathijssen terug te vinden. Alleen de kwaliteit 'originaliteit' ontbreekt. Dit is naar mijn mening wel degelijk een belangrijk criterium waarnaar wetenschappelijk onderzoek moet streven. Ik hoop in ieder geval dat mijn biografische benadering van Lotte Stam-Beese voldoende oplevert om op een nieuwe manier naar haar als persoon en als stedenbouwkundig architect te kijken en onder meer vat te krijgen op haar uitdagingen en motivaties.

Het is overigens opmerkelijk dat binnen de traditie van de Nederlandse architectuurgeschiedenis, in tegenstelling tot de literatuur- en kunstgeschiedenis, het schrijven van een biografie niet gebruikelijk is. Het zijn bijna uitsluitend monografieën van architecten en stedenbouwkundigen die verschijnen.⁹ Aan het oeuvre van de architect lijkt een zwaarder

⁷ Marita Mathijssen, 'Dit is waar de wetenschappelijke biografie aan moet voldoen' in *NRC Handelsblad*, 18/19 november 2017.

⁸ Willem Otterspeer, 'Afvinklijstje doet wezen Wolkers-biografie te kort' in *NRC Handelsblad*, 21 november 2017.

⁹ Een uitzondering vormt Hendrik Emile Oud, *J.J.P. Oud: architect 1890-1963: feiten en herinneringen gerangschikt*, 's-Gravenhage, 1984. Tevens verschenen als proefschrift Katholieke Universiteit Nijmegen. De auteur is de zoon van J.J.P. Oud. Ook in de monografie van Damen en Devolder (red.), *Lotte Stam-Beese*, 1993 is een biografische schets opgenomen. Een ander voorbeeld is de publicatie *Frans van Gool. Leven en werk* (2005) van Bernard Colenbrander.

gewicht te worden toegekend dan aan zijn of haar leven en de invloed ervan op het oeuvre. En het doen van een gecombineerd onderzoek naar werk en leven van een architect lijkt voor de meeste architectuurhistorici geen optie te zijn.

Bij het onderzoek voor een biografie moet een grote veelzijdigheid aan bronnen worden geraadpleegd. In het geval van deze ontwerpersbiografie waren dit schriftelijke, (audio)-visuele, digitale en mondelinge bronnen. Daarbinnen kan een onderscheid worden gemaakt tussen primaire en secundaire bronnen. Onder de primaire schriftelijke bronnen vallen archivalia, originele teksten, brieven, enzovoort. Primaire visuele bronnen zijn onder meer ontwerptekeningen, schetsen, grafische producten en foto's. De mondelinge primaire bronnen zijn onder andere de aan mij vertelde verhalen van mensen die Stam-Beese van nabij hebben gekend. Ten behoeve van dit onderzoek heb ik zestien mensen geïnterviewd, onder wie familieleden, namelijk haar dochter en haar drie kleindochters, en een jongere generatie vrienden en kennissen. Hun opgehaalde en geuite herinneringen zijn zowel subjectief als selectief. Indien mogelijk heb ik hun herinneringen getoetst aan andere, meer feitelijke bronnen. Ook heb ik de herinneringen van verschillende geïnterviewden met elkaar vergeleken om zo tot een genuanceerder beeld te komen of om er meer gemeenschappelijke aspecten uit te kunnen lichten. Door de herinneringen van de geïnterviewden kwam ik meer te weten over en kon ik me meer inleven in het leven en werk van de gebiografeerde. Ik probeer haar in deze biografie te presenteren als een mens van vlees en bloed, inclusief haar hebbelijkheden en onhebbelijkheden.

Naast deze door mij afgenomen interviews heb ik gesproken met zestien informanten, voornamelijk gerelateerd aan of afkomstig uit de architectuur en stedenbouw. Zij hebben mij van belangrijke, aanvullende informatie voorzien. Mijn onderzoek kon ook worden verdiept door de beschikbaarheid van een aantal interviews, bewaard op geluidsband of als tekst, die in de jaren zeventig en tachtig van de twintigste eeuw met Lotte Stam-Beese zijn gehouden. In

Het boek is deels autobiografisch en kent twee verhaallijnen. Van Gool, die bij het schrijven van de publicatie nog in leven was, vertelt in de 'ik-vorm' over zijn loopbaan. De andere verhaallijn is die van de auteur die als chroniqueur het oeuvre van de architect toelicht, analyseert en binnen een architectuurhistorische context plaatst.

deze interviews blikt ze terug op haar verleden en op meer recente ervaringen uit haar werkpraktijk in Rotterdam. Het zijn wat betreft het verleden vooral de opleiding aan het Bauhaus in Dessau en het verblijf in de Sovjet-Unie die in deze interviews ter sprake kwamen. De interviews met haar werden afgenomen door architect Cor de Wit, door architect en tevens studiegenoot van Lotte Stam-Beese bij het Voortgezet en Hooger Bouwkunst Onderricht in Amsterdam Arno Nicolai, door programmamaker en audiovisueel vormgever Frank den Oudsten en door journalist Bernard Hulsman. De interviews gaven mij vooral meer inzicht in de visie van de gebiografeerde op haar vakgebied en in haar opvattingen en gedachten over de maatschappij. Deze bron vormde daarmee een belangrijke aanvulling op de door haar zelf geschreven artikelen en voordrachten waarin ze haar opvattingen verwoordde. Daarnaast zijn deze gesprekken persoonlijker en spontaner dan de teksten die ze schreef omdat de geïnterviewde 'op de man af' werd gevraagd naar haar ervaringen en ideeën.

De te raadplegen archieven voor deze biografie bevonden zich zowel in Nederland als daar buiten. In Nederland was Het Nieuwe Instituut in Rotterdam, waar zich het persoonlijk archief van Lotte Stam-Beese bevindt, de belangrijkste onderzoekplaats. Niet alleen heb ik daar haar archief geraadpleegd, maar ook die van andere aan haar gerelateerde architecten en archieven, zoals dat van De 8 en Opbouw, van het Voortgezet en Hooger Bouwkunst Onderricht en van de Bond voor Nederlandse Stedenbouwkundigen. In het Stadsarchief Rotterdam bevonden zich zowel archiefstukken als foto's en tekeningen met betrekking tot de gemeente Rotterdam in de te onderzoeken periode. Helaas is er geen archief gevormd van de Dienst Stadsontwikkeling, uit de periode waarin Stam-Beese daar werkzaam was.¹⁰ Deze lacune kon enigszins worden gecompenseerd door een al bestaand interview te raadplegen met stedenbouwkundig architect Paul Gorter, die een collega van haar was bij deze Dienst en door een interview dat ik zelf afnam met Ingeborg van 't Hoogerhuijs, destijds stedenbouwkundig voorlichtster, die enkele jaren met haar heeft samengewerkt. Voorts raadpleegde ik in het Stadsarchief Amsterdam het archief van de firma Metz & Co, waarvoor Stam-Beese ontwerpen heeft gemaakt en het archief van haar tijdgenoot en collega in Amsterdam, stedenbouwkundige Ko Mulder. Andere geraadpleegde archieven in Nederland waren het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie in

¹⁰ Met uitzondering van de afdeling Grondbedrijf en het onderdeel correspondentie.

Amsterdam, het Nationaal Archief in Den Haag , waarbij het ging om archivalia omtrent de wederopbouw van Rotterdam, het Gemeentearchief Noordoostpolder in Emmeloord en het Erfgoedcentrum Nieuw Land in Lelystad, in verband met haar ontwerpen voor het modeldorp Nagele, het Gemeentearchief Zoetermeer, vanwege haar zitting daar in het Welstandscollege en ten slotte het bouwtekeningenarchief van de gemeente Hendrik-Ido-Ambacht. Ook voor deze laatst genoemde gemeente maakte Stam-Beese architectuurontwerpen. De (fysiek) geraadpleegde archieven in het buitenland bevonden zich in Berlijn, Dessau, Brno, Charkov, Frankfurt am Main, Kiev, Londen, Los Angeles, Praag, Wenen en Zürich. Een overzicht van geconsulteerde archieven, literatuur en overige documenten en van de geïnterviewden en informanten is opgenomen in de bijlage.

Verhaallijn

Deze biografie kent een chronologische verhaallijn. Ze begint met de studie van Lotte Stam-Beese aan het Bauhaus en beschrijft hoe ze daar terecht kwam. De biografie eindigt – in een korte epiloog – met haar levenseinde. Deze chronologische lijn wordt echter verbreed en verdiept door tussendoor bepaalde thema's uit te lichten. Als het gaat over haar werk en leven in de Sovjet-Unie zijn dat bijvoorbeeld de thematiek van de *fellow travellers*, de met de Sovjet-Unie sympathiserende schrijvers en kunstenaars die voor een korte periode in dat land verbleven, en die van de visies van enkele architectuurhistorici, veertig tot tachtig jaar na dato, op het werk van West-Europese architecten aan de *sotsgorods*. Hun opvattingen waren en zijn niet onverdeeld positief.

Eén hoofdstuk heeft als titel 'Vrouw in een mannenwereld'. Het betreft de periode van Stam-Beeses werk als stedenbouwkundig architecte bij de gemeente Rotterdam en illustreert onder meer de verhoudingen op de werkvloer en binnen de vereniging 'opbouw' tussen de enige vrouw en de mannen. Voorts is er voor gekozen om een hoofdstuk dat is gewijd aan haar pensioenjaren, waarin ze nog op een breed terrein actief was, niet aan het eind van de biografie te plaatsen, maar als het één na laatste hoofdstuk. Het laatste, beschouwende, hoofdstuk brengt eerder beschreven aspecten over persoon, werk en visie bij elkaar en gaat in op de receptie van en de reflectie op haar oeuvre. Naast de chronologische lijn komt de notie van

gender aan de orde door opvattingen en gedragingen gerelateerd aan de seksen daar waar mogelijk in verband te brengen met de gebiografeerde.

Natuurlijk had ik ook een andere verhaallijn kunnen kiezen. Bijvoorbeeld een thematische, met daarin hoofdstukken over onderwijs, vorming en ontwikkeling, de uitgeoefende vakgebieden en hun resultaten. Dit is mijns inziens een te associatieve verhaallijn en zou eerder tot een serie artikelen leiden dan tot een biografie. Ook had ik kunnen beginnen met de langste en qua oeuvre meest vruchtbare periode in haar leven, namelijk die in Rotterdam. Van daaruit had ik dan in de tijd terug kunnen gaan. Dat leek mij evenmin een goede keuze. Een dergelijke *flashback* methode leent zich eerder voor een film dan voor een geschreven geschiedenis. Met de hier gekozen chronologische verhaallijn kunnen de ontwikkelingen en hun historische en maatschappelijke context meer inzichtelijk worden verklaard en begrepen. Voor de lezer zal de *Werdegang* van de persoon in kwestie vermoedelijk gemakkelijker te volgen zijn en de meeste kansen bieden om zich in te kunnen leven in haar geschiedenis.

Schrijfwijze en benaming

Bepaalde schrijfwijzen en benamingen in deze biografie vragen om nadere uitleg.

Het schrift en de typografie zoals die gebruikelijk waren bij het Bauhaus en in kringen erom heen, zoals het schrijven van alle letters in onderkast en het onderstrepen van bepaalde woorden om ze kracht bij te zetten heb ik, indien van toepassing, overgenomen in deze tekst. Het betreft vooral naamgeving van lessen, zoals *neue baulehre* en geciteerde brieffragmenten. De toepassing van dit schrift is een uiting van modernisme en daarmee passend in deze biografie. Het merendeel van de overgenomen brieffragmenten is in de Duitse taal geschreven. Het toegepaste *Sütterlin deutsch* in de brieven van Ida Beese-Vater, de moeder van Lotte Stam-Beese, is ten behoeve van deze biografie getranscribeerd in het hedendaagse Duits. Ik heb ervoor gekozen om deze Duitse fragmenten niet in het Nederlands te vertalen. De authenticiteit van deze brieffragmenten met hun persoonlijke taalgebruik komt mijns inziens beter tot haar recht dan wanneer deze teksten vrij vertaald zouden zijn in het hedendaagse Nederlands. Mijn verwachting is dat het Duits voldoende begrijpelijk is voor het beoogde lezerspubliek.

Citaten uit teksten van de gebiografeerde en uit interviews die met haar zijn gehouden betreffen de Nederlandse taal. Dit Nederlands is niet altijd perfect geschreven of gesproken. Om haar taalgebruik te respecteren zijn ze conform de oorspronkelijke tekst overgenomen. Spelfouten zijn wel gecorrigeerd.

Verder heb ik ervoor gekozen om Lotte Stam-Beese in deze biografie met haar voornaam 'Lotte' aan te spreken. De naam Lotte Stam-Beese is te lang om steeds te worden herhaald. Ook is het verwarrend om haar voordat ze getrouwd was Lotte Beese te noemen en daarna Lotte Stam-Beese. Ze hield na haar scheiding de naam van haar ex-man Mart Stam aan. Bovendien, en minstens zo belangrijk, probeer ik haar door haar bij haar voornaam te noemen, gevoelsmatig dichterbij te brengen. Wanneer een context daarom vroeg heb ik wel de volledige naam genoemd. Haar collega's en anderen uit haar vakgebied noem ik soms met hun gehele naam en soms enkel met hun achternaam. Dit is afhankelijk van de geschetste situatie of hangt samen met de vlotheid die de tekst behoeft. Lottes dochter Ariane Stam wordt net als zij ook bij haar voornaam genoemd. Dit geldt, na een introductie met hun volledige naam, ook voor haar kleinkinderen. Vrienden en kennissen van haar noem ik afwisselend met hun voor- en achternaam en enkel met hun voornaam. Dat laatste is in overeenstemming met de omgang met elkaar in de tijd waarover wordt geschreven.

Stam-Beeses beroep heet in deze biografie 'stedenbouwkundig architecte', met de toevoeging van de letter 'e' aan het eind om te benadrukken dat ze een vrouw was. Zo heette haar functie letterlijk en zo werd ze destijds aangesproken, aangekondigd en vermeld door anderen. Ook zelf noemde ze zich architecte. Die vrouwelijke variant heb ik aangehouden bij het schrijven over tijd- en vakgenoten van de gebiografeerde. Betreft het echter een latere periode, ná het werkzame leven van Lotte Stam-Beese, dan heb ik mijn eigen principe doorgevoerd om, mocht de mogelijkheid in het woord bestaan, niet de vrouwelijke vorm te kiezen, maar de meer algemeen gebruikte. Ook al is de term van oorsprong mannelijk.

Lotte Beese in architectuur-tekenlokaal Bauhaus, Dessau 1928. Bauhaus-Archiv, Berlijn.

1. LEERSCHOOL IN LIEFDE EN ARCHITECTUUR

De weg naar het Bauhaus

Op een foto, gemaakt in 1928 in het architectuur-tekenlokaal van het Bauhaus in Dessau, kijkt een jonge vrouw, haar haren modieus geknipt in korte *bobstyle*, met een wat verlegen glimlach op naar de fotograaf. Deze heeft haar uit haar concentratie gehaald van haar tekenwerk. De vrouw op de foto is Lotte Beese. Ze is twee jaar eerder begonnen aan de opleiding die, ook al zal ze haar slechts tweeënehalf jaar volgen, veel voor haar betekend heeft.

De provocerende pose van de jongeman achter haar, met zijn hoofd en armen breeduit liggend op de tafel, contrasteert met haar houding.¹ Wil hij de fotograaf intimideren of misschien de draak steken met zijn meer serieuze studiegenoot? Daarnaast is het slechts gissen. Wel is bekend dat Lotte enorm was verguld toen zij na een rusteloos bestaan, doordat ze in korte tijd op verschillende plekken had gewoond en gewerkt, een plaats had weten te bemachtigen aan het Bauhaus. Haar inschrijving aan deze opleiding ging namelijk niet zonder slag of stoot.

Charlotte Ida Anna Beese zoals ze voluit heette, werd op 28 januari 1903 geboren in het kleine Pruisische dorp Reisicht, nu Rokitki in Polen. Het ligt in Neder-Silezië, ten oosten van de stad Wrocław, toen bekend als Breslau. Ze was de tweede en tevens jongste dochter uit een eenvoudig, kerkelijk evangelisch, gezin. Haar vader werkte als spoorweg-assistent en haar moeder, die afkomstig was uit een Pools boerengezin,² bestierde het huishouden.

Anno 2017 is het stationemplacement in het landelijk gelegen Rokitki nog als haltestation in bedrijf. De stoptrein van Wrocław naar de Duitse stad Forst doet dit station een aantal keren

¹ De student is Helmut Schulze die van 1926 tot 1930 aan het Bauhaus studeerde. Een bekend geworden ontwerp dat hij samen met Marianne Brandt, hoofd van de metaalwerkplaats, en naar een idee van Bauhausdocent László Moholy-Nagy, uitvoerde, is de 'dubbel cilinder lamp' uit 1928. De foto van Lotte bevindt zich in de collectie van het Bauhaus-Archiv, Berlijn (BAB), Nr. 12635/57.

² Het Nieuwe Instituut [HNI], Rotterdam, Stam-Beese, L. Archief, nummertoeegang STAB, inventarisnummer d 5, Lotte Stam-Beese, autobiografisch verhaal, 6 pp. z.j. [ca. 1975], typoscript.

per dag aan. Het stationsgebouw annex woonhuis staat er in vervallen staat bij. Het is mogelijk dat Lotte in dat huis is geboren. De archieven geven hierover echter geen uitsluitel.³

Uit een door Lotte in de jaren zeventig geschreven autobiografisch verhaal⁴ blijkt dat ze op jonge leeftijd met haar vader, moeder, zus en broer naar Breslau verhuisde. Haar vader die naar deze stad was overgeplaatst kon van de spoorwegmaatschappij in Breslau een dienstwoning krijgen. Maar omdat haar moeder liever niet in de drukke stad wilde wonen, betrok het gezin een huis dat buiten de stad in de vrije natuur lag. In haar opgetekende verhaal schrijft Lotte dat het beeld van haar moeder haar duidelijker voor de geest is gebleven dan dat van haar vader. Hoewel haar moeder slechts weinig opleiding had genoten, beschikte zij over 'een distantie en vitaliteit die haar afkerig maakte van buurvrouwengeklets, nieuwsgierigheid en goedkope sensatielust.' Ze zou erg gedisciplineerd zijn geweest, hard hebben gewerkt in het huishouden en ook niet maar enigszins te indruk hebben gewekt een 'uitgeputte sloof' te zijn.⁵ Haar vader omschreef ze als een rustige en vriendelijke man, een 'laatste autoriteit op de achtergrond', die zich altijd aan de zijde van zijn vrouw opstelde.

In dit beschermde, religieuze milieu was het niet vanzelfsprekend dat een meisje na de middelbare school ging studeren. In het hoofd van Gretel, Lottes enige en vier jaar oudere zus en volgens haar een keurig meisje dat geïnteresseerd was in het huishouden en in nette kleding, kwam dit helemaal niet op. Gretel was het toonbeeld dat Lotte van haar ouders diende te volgen. Lottes zus speelde vroeger met babypoppen maar die van haar moesten circusartiesten en cowboys voorstellen die 'vroeg of laat het slachtoffer werden van hun riskant beroep.'⁶ Haar enige, acht jaar oudere broer Wolff, op wie ze erg was gesteld en met wie ze aan de oevers van de Oder kikkerdril verzamelde voor zijn aquarium en muggen en vliegen voor zijn boomkikker, verloor zij al op 12-jarige leeftijd. Hij sneuvelde als Duits militair op het Russische slagveld in

³ Gecorrespondeerd is met het Staatsarchiv Leignitz in Legnica (Polen) en met het Archiwum Państwowe en het Archiwum Niemieckie (Duitse Rijksarchieven) in Wrocław. Met dank aan Krzysztof en Barbara Wojtas voor hun verdere onderzoekingen.

⁴ HNI, STAB d 5, Lotte Stam-Beese, autobiografisch verhaal, z.j. [ca. 1975].

⁵ *Ibidem.*

⁶ *Ibidem.*

1915, toen hij 20 jaar was. Dit was voor haar ouders en haar zus, maar zeker ook voor haar zelf een grote slag en een blijvend pijnlijke herinnering.

Toen Lotte meemaakte dat er in de kerk en op school werd gebeden om Engeland en Frankrijk te vernietigen, vroeg ze zich af of de kinderen uit deze landen ook tot God baden om haar en haar landgenoten te doden. Wat kon God tegen zoiets doen? Deze ervaringen en gedachten vormden, zoals ze terugblikkend beschreef, 'de kiem voor een onkerkelijk, kosmopolitisch denken.'⁷ Het bracht haar ertoe zich van het geloof en de kerk af te wenden.

Naast het buiten spelen waren knutselen en tekenen haar hobby's. Haar tekenleraar van de middelbare school raadde haar aan naar de kunstacademie van Breslau te gaan om daar tekenlessen te volgen. Tegen de zin van haar ouders gebeurde dit. Lotte hield het er echter maar drie maanden uit. Het klakkeloos moeten kopiëren van ornamenten en objecten inspireerde haar niet. Toen haar ouders opnieuw naar een andere woonplaats verhuisden en introkken bij haar grootvader van moeders kant, besloot Lotte het ouderlijk huis te verlaten en haar geluk elders te beproeven. Een cursus typen en stenograferen die ze eerst nog afrondde, moest haar daarbij helpen.

Lotte vertrok uit Breslau toen ze 18 jaar was en in de vijf jaren daarna woonde ze in verschillende plaatsen in het Duitsland van de Weimarrepubliek⁸ en vond steeds nieuwe baantjes. Haar 'kosmopolitisch' gevoel volgend had ze zich geen ander doel gesteld dan 'andere streken, een stukje aarde en andere mensen te leren kennen.'⁹

Ze zocht houvast in het leven door boeken te lezen van onder meer Friedrich Nietzsche, Karl Marx, Charles Darwin en Rudolf Steiner. De verhalen die ze hoorde over recente moorden op politici als Walther Rathenau, Karl Liebknecht en Rosa Luxemburg verafschuwde ze en

⁷ HNI, STAB d 5, Lotte Stam-Beese, autobiografisch verhaal, z.j. [ca. 1975].

⁸ Met de Weimarrepubliek wordt het Duitsland bedoeld uit de jaren 1919-1933. De Republiek volgde op het tweede Duitse Keizerrijk (1871-1918). De term is ontleend aan de Nationale Vergadering, in 1919 in Weimar gehouden, waarbij de republiek werd uitgeroepen. De eerste vijf jaar van de Weimarrepubliek waren moeilijk vanwege revoltes van uiterst links en staatsgrepen van uiterst rechts en voortdurende strubbelingen met de geallieerden betreffende de herstelbetalingen als gevolg van de Eerste Wereldoorlog.

⁹ HNI, STAB d 5, Lotte Stam-Beese, autobiografisch verhaal, z.j. [ca. 1975].

verontrusten haar. Naar eigen zeggen heeft dat haar aangezet tot 'een anarchistisch getinte houding, zich verzettend tegenover de factor "macht"'.¹⁰

Lotte werkte onder andere in een sanatorium in het Beierse Passau, bij een uitgeverij in Rudolstadt in Thüringen en in een weverij in Hellerau bij Dresden. Deze weverij, gevestigd in de eerste tuinstad van Duitsland, behoorde tot de Deutsche Werkstätten Hellerau die onder andere waren gebouwd naar ontwerp van de bekende architect Heinrich Tessenow, vertegenwoordiger van de *Reformarchitektur*.¹¹ Ze had er eerst een bureaubaan, maar werd later in de werkplaats aangesteld waar ze leerde weven.

In Dresden werd ze geconfronteerd met demonstraties en straatgevechten die de stad in haar greep hielden en door zowel communisten als rechts-radicale groeperingen waren georganiseerd. De oproeren waren gericht tegen het politiek bestuur en de verslechterde economische situatie van het land. Het was eveneens in Dresden dat zij voor het eerst hoorde van de in 1919 opgerichte, en als vernieuwend bekend staande opleiding voor zowel kunstenaars, ambachtslieden als (interieur-) architecten: het Bauhaus. De school was toen gevestigd in Weimar en stond onder leiding van de toonaangevende Duitse architect en industrieel ontwerper Walter Gropius. De berichten hierover fascineerden haar en sterkten haar in haar overtuiging dat ze naar het Bauhaus wilde gaan. Vooral het non-conformistische klimaat en de internationale uitstraling van de opleiding spraken haar aan. Maar hoe kon ze haar ouders, die moesten bijdragen aan het schoolgeld en de kosten van haar onderhoud, ervan overtuigen dat dit *de* geschikte opleiding voor haar was?

Volgens haar overlevering¹² was het een voor haar bijna fataal geworden ziekte die uitkomst bracht. Haar vader riep haar terug naar het ouderlijk huis om haar zieke moeder te verzorgen en het huishouden voor hen te doen. Toen haar moeder weer beter was, moest Lotte echter het ziekenhuis in. Op een ontstoken blindedarm volgde een buikvliesontsteking die, destijds zonder medicijnen zoals antibiotica, tot de dood kon leiden. Omdat de hoge koortsen aanhielden,

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ Vertegenwoordigers van de *Reformarchitektur* wendden zich af van historiserende stijlen maar hechtten wel belang aan de toepassing van een traditionele bouwwijze en conventionele bouwmaterialen.

¹² HNI, STAB d 5, Lotte Stam-Beese, autobiografisch verhaal, z.j. [ca. 1975].

waarschuwde de behandelend arts haar ouders dat het einde van hun dochter in zicht was. Hij suggereerde dat Lotte misschien nog een boodschap voor hen zou willen achterlaten. Toen haar ouders in tranen bij haar bed stonden vroeg ze hen of ze, als ze weer beter was, naar het Bauhaus mocht. Haar ouders stemden onmiddellijk toe. Het wonder geschiedde, Lotte werd na enkele maanden beter en kon met een bijdrage van haar ouders en wat eigen verdiend geld zich inschrijven bij het Bauhaus.

Of deze nogal dramatisch gekleurde overlevering van de door haar geforceerde acceptatie van haar ouders met haar aanmelding bij het Bauhaus klopt met de feiten, is niet meer te verifiëren. Dit verhaal schreef ze niet alleen in de jaren zeventig op, maar vertelde het ook aan familie, vrienden en bekenden.¹³ Dat laat zien hoeveel belang ze er aan hechtte haar deelname aan deze opleiding te legitimeren en tevens aan te geven dat haar weg er naar toe niet eenvoudig was geweest. Ze was er bovendien trots op dat ze dit doel had bereikt.

Leerschool in Dessau

Om te worden toegelaten aan het Bauhaus werd de kandidaten verzocht om een werkstuk op te sturen. Om diploma's werd niet gevraagd, talent was de enige maatstaf om te worden aangenomen. In een terugblik op haar studietijd aan het Bauhaus vertelde Lotte dat haar toelating, en volgens haar ook die van anderen, heel gemakkelijk was gegaan. 'Je kreeg de prospectus van het Bauhaus opgestuurd met daarbij een lange lijst met vragen die je moest beantwoorden. Vragen als: Welk type auto vindt u het leukst? Welke boeken leest u? Welke programma's op de radio beluistert u? Welke kleding draagt u het liefst? Nu, die *Fragenbogen* vulde je in. Daarnaast werd gevraagd of je als je werk had waarvan je dacht dat het hen zou bevallen je dat mee wilde sturen. Maar daar was je volkomen vrij in [...]. Zo was er bijvoorbeeld

¹³ Onder andere aan haar dochter Ariane Stam, haar vrienden Jurjen en Dineke Brinkman en aan architect Cor de Wit. Interviews met hen door de auteur respectievelijk in Nieuw-Weerdinge 1 juni 2014, in Leiden 26 maart 2014 en in Apeldoorn 13 maart 2014.

in mijn semester Fritz Levedag¹⁴ wiens vader een *Konditorei* had. Die had een taart ingestuurd naar het Bauhaus. En hij werd aangenomen.’¹⁵

Hoe het werkstuk dat Lotte instuurde eruit zag, bleef in haar terugblik helaas buiten beschouwing. Ook is er tot op heden geen specifiek onderzoek naar het toelatingsbeleid bij het Bauhaus gedaan en is niet bekend hoeveel studenten zich jaarlijks aanmeldden, maar vanwege gebrek aan aangetoond talent de toets niet hadden doorstaan.

Toen Lotte in oktober 1926 aan de opleiding begon was ze een al wat oudere studente van 23 jaar. Het Bauhaus was in dat jaar van Weimar, waar het in 1925 zijn deuren moest sluiten, naar Dessau verhuisd. In Weimar, waar de verkiezingen in de deelstaat Thüringen in een grote zege voor de rechtsconservatieven hadden geresulteerd, werd de opleiding niet meer voldoende gefinancierd en getolereerd.¹⁶ In de liberaal gezinde industriestad Dessau lagen meer kansen en de daar gevestigde industrieën boden de mogelijkheid tot samenwerking met de opleiding. Lotte kreeg een kamer in de moderne, lichte woonflat, het zogenoemde Prellerhaus, van het door Walter Gropius ontworpen Bauhauscomplex. Vanwege hun heldere concept, de transparante compositie en de consequente indeling van functionele ruimten werden de gebouwen van het Bauhaus al direct een icoon van het *neue Bauen*. Elke studentenkamer was standaard uitgerust met een grammofoon, een tekenplank en een koffiezetapparaat. Lotte herinnert zich hoe de grammofoons op zondag naar de buitenbalkons verhuisden en met zo’n volume werden aangezet dat de inwoners van Dessau tijdens hun zondagse middagwandeling opgeschrikt werden door de luide jazzmuziek.¹⁷ Dit was een vorm van

¹⁴ Fritz Levedag (1899-1951) brak internationaal door als beeldend kunstenaar. Zijn kleurrijke schilderijen zijn beïnvloed door het werk van zijn Bauhaus-leermeesters Klee en Kandinsky. Het werk is zowel figuratief als abstract/geometrisch van compositie.

¹⁵ HNI, archief Nicolai, A. (NICO) d 641, interview Arno Nicolai met Lotte Stam-Beese, Emmen, 20 augustus 1986, p. 12, manuscript.

¹⁶ Zie voor de ‘doodsteek’ die het Bauhaus in Weimar werd toegebracht Magdalena Droste, *Bauhaus 1919-1933*, Köln, 1990, p. 113.

¹⁷ HNI, verzameling De Wit, C. (WITC), cd 1, interview Cor de Wit met Lotte Stam-Beese, Krimpen aan den IJssel, 15 februari 1976, audiotapes.

provocatie van de moderne, non-conformistische Bauhausstudenten richting de gevestigde, lokale burgers.

In het eerste studiejaar volgde Lotte als onderdeel van de verplichte *Vorkurs*, lessen in *Werklehre und Materialübungen* bij Josef Albers, *Abstrakte Formelemente und analytisch Zeichnen* bij Wassily Kandinsky en *Allgemeiner und ergänzender Unterricht Schrift und Bild* bij Joost Schmidt.¹⁸ Er is een kleurrijke, door haar gesigioneerde collage bewaard gebleven die ze vermoedelijk tijdens de lessen van Kandinsky heeft gemaakt. In Kandinsky's lessen kreeg het tekenen in een groot scala aan kleuren veel aandacht en de studenten moesten van hem ook beeldcomposities maken.¹⁹ Op Lottes collage zijn Japanse abstract-decoratieve elementen als confetti over het papier gestrooid en het werk heet: 'Japanisches Fest.'²⁰

In de *Vorkurs* waren het de lessen van Albers die de meeste indruk op haar maakten. Hij daagde zijn studenten uit met uitspraken als: 'Wat jullie tot nu toe hebben geleerd moet je maar radicaal vergeten. Als je hebt gehoord dat de dingen naar beneden vallen, nu vergeet dat dan maar. Als je hebt geleerd dat papier geen draagkracht heeft dan kun je dat ook wel vergeten. Maak van papier zonder mes of schaar een vorm. Zet al je vooroordelen uit je hoofd. Ga uit van je eigen waarheid.'²¹ Dit principe, 'het uitgaan van je eigen waarheid', zou in Lottes leven een belangrijk richtsnoer blijven.

Na de *Vorkurs* vond er aan het Bauhaus een schifting plaats. Studenten die de opleiding niet beviel of die het advies kregen de studie niet voort te zetten, vertrokken van de school. In Lottes herinnering begonnen in haar semester zo'n 60 studenten aan de *Vorkurs* en bleven er zo'n 15 over die doorgingen en hun opleiding vervolgden in een weerkatelier.²²

Voor Lotte werd dit, zoals voor bijna alle vrouwelijke studenten, het weefatelier onder leiding van Gunta Stölzl. De techniek van het weven die Lotte al onder de knie kreeg in Hellerau, werd het meest geschikt geacht voor meisjes en vrouwen. De weefklas van het Bauhaus was dan ook

¹⁸ BAB, Lotte Beese, Mappe 1, anoniem, artikel over Lottes opleiding aan het Bauhaus (concept), z.j., p. 5.

¹⁹ Konrad Wünsche, *Bauhaus. Versuche das Leben zu ordnen*, Berlin, 1989, p. 100.

²⁰ HNI, verzameling Stam, M. (STAM) t 16.

²¹ HNI, WITC, cd 1, interview De Wit met Stam-Beese, Krimpen aan den IJssel, 15 februari 1976.

²² HNI, NICO d 641, interview Arno Nicolai met Lotte Stam-Beese, Emmen, 20 augustus 1986, p. 12.

een exclusief vrouwendomein. Van Gunta Stölzl is bekend dat zij het weven bij het karakter van vrouwen vond passen en dat ze de weefklas exclusief voor vrouwen wilde behouden. Wellicht school achter deze opvatting ook een noodzaak om haar positie als enige vrouwelijke docent te legitimeren.²³ De associatie van weven met textiele handwerken, een materialiteit en een bezigheid waarmee sinds het beschavingsoffensief in de negentiende eeuw in Europa vrouwen en de notie van vrouwelijkheid zijn verbonden, bleek ook hier de norm te bepalen. Handwerken was voor vrouwen in de burgerij de meest uitgeoefende vrijetijdsbezigheid. Het is dan ook niet verwonderlijk dat in de periode van eind negentiende tot de tweede helft van de twintigste eeuw binnen de beroepssector kunst en vormgeving de textielkunst tot de meest uitgeoefende, en daarmee ook emancipatoire, discipline voor vrouwen behoorde.²⁴

Al noemde het Bauhaus zich avantgardistisch en werd er volgens de statuten geen onderscheid gemaakt in leeftijd en geslacht,²⁵ de scheidslijn tussen vrouwen en mannen was, inherent aan de heersende genderopvattingen,²⁶ op de school duidelijk zichtbaar. Van de drie hoofdrichtingen die bij de oprichting van de school waren vastgesteld: *Handwerk* (ambacht), *Kunstgewerbe* (toegepaste kunst) en *freie Kunst* (beeldende kunst) was de eerste de richting waarin vrouwen zich dienden te specialiseren.²⁷

²³ Anja Baumhoff, *The Gendered World of the Bauhaus. The Politics of Power at the Weimar Republic's Premier Art Institute, 1919-1932*, Frankfurt am Main, 2001, p. 108.

²⁴ Zie Groot, *Vrouwen in de vormgeving 1880-1940*, 2007, p. 449. Een overzicht van ontwerpsters naar kunstvakgebieden 1880-1940 in Nederland laat zien dat de weefkunst als beroep door het hoogste percentage vrouwen werd uitgeoefend (14.1%), gevolgd door het kunstnaaldwerk (12.7%).

²⁵ *Statuten des Staatliches Bauhauses Weimar*, 3 januari 1921. Geciteerd in H.M. Wingler, *The Bauhaus. Weimar, Dessau, Berlin, Chicago*, Cambridge, 1986, p. 44.

²⁶ Gender wordt hier opgevat als de verzameling van sociale en culturele betekenissen die aan sekse of geslacht wordt toegekend. Gender is dus een sociale en culturele constructie, iets wat door mensen zelf wordt gemaakt. Zie bijvoorbeeld Judith Butler, *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, New York / London, 1990, pp. 1-34.

²⁷ Baumhoff, *The Gendered World*, 2001, p. 66-67. Baumhoff geeft verschillende voorbeelden van het weren van vrouwelijke studenten van de *freie Kunst* en de *Kunstgewerbe* afdelingen. Een illustratief voorbeeld is kunstenaress Else Mögelin die voordat ze naar het Bauhaus ging 13 jaar had gewerkt als kunstdocente en wier werk was geëxposeerd op de *Berliner Secession*. Ze wilde zich aan het Bauhaus bekwamen in de muurschilderkunst. Dit werd

Directeur Gropius kwam daarnaast in 1920 met een andere voor vrouwen beperkende maatregel. Bij de oprichting van het Bauhaus in 1919 was het aantal vrouwelijke studenten in de meerderheid: 84 vrouwen tegenover 79 mannen.²⁸ De ateliers voor onder meer keramiek en houtbewerking waren overbevolkt met vrouwen. Gropius bepaalde dat niet meer dan een derde van de studenten van het Bauhaus van het vrouwelijk geslacht mocht zijn. En alleen vrouwen met een uitzonderlijk talent konden op de werkateliers worden geplaatst.²⁹ Lotte ervoer deze discriminatie aan den lijve toen ze zich aanmeldde bij de meubelwerkplaats waar de architect en ontwerper Marcel Breuer de scepter zwaaide. Hij wilde haar, volgens haar eigen zeggen, niet aannemen omdat meubel maken zijns inziens niet bij vrouwen paste. Toen zich nog drie (getalenteerde) vrouwen aandienden voor zijn werkplaats werd hij door de *Meisterrat* gevraagd om zijn standpunt te herzien.³⁰

Naast het praktijkwerk in de ateliers hield Lotte genoeg tijd over om lessen *Primäre Gestaltung der Fläche* bij Paul Klee en *Volumen, Material und Raum* bij László Moholy-Nagy te volgen. Ook schoof ze aan bij de lessen *Geometrie* en *Konstruktionszeichnen*.³¹

Uit eigen interesse begon ze te fotograferen met een zelf gekochte tweedehands *Leica*-camera. Ze maakte vooral portretten, vaak als close-up genomen met soms slechts een gedeelte van een gezicht gefotografeerd of de persoon in een ongewone houding gepositioneerd. Een mooi voorbeeld is een fotoportret van medestudent Albert Braun waarbij een deel van de

haar niet toegestaan. Mögelin kwam in het keramiekatelier terecht en daarna in het weefatelier. Ze verwoordde haar teleurstellende ervaringen in een autobiografisch verhaal: Else Mögelin, *Mein Weg zur Bildweberin - Versuch zur Selbsterkenntnis*, 16 september 1979, manuscript. Aanwezig in BAB, mappe Else Mögelin, 1.

²⁸ Folke F. Dietzsch, *Die Studierenden am Bauhaus. Eine analytische Betrachtung zur strukturellen Zusammensetzung der Studierenden, zu ihrem Studium und Leben am Bauhaus sowie zu ihrem späteren Wirken*, Weimar 1990 (Dissertation Hochschule für Architektur und Bauwesen, Weimar). Band 2, p. 90.

²⁹ Staatsarchiv Weimar nr. 13, p. 85, brief van Gropius aan de *Meisterrat*, 2 september 1920. Geciteerd in Anja Baumhoff, *The Gendered World, 2001*, p. 59.

³⁰ HNI, WITC, cd 1, interview De Wit met Stam-Beese, Krimpen aan den IJssel, 15 februari 1976; HNI, NICO d 641, interview Nicolai met Stam-Beese, Emmen, 20 augustus 1986, p. 22.

³¹ BAB, Lotte Beese Mappe 1, anoniem, artikel over Lotte Beeses opleiding aan het Bauhaus, p. 18. Van wie ze de lessen 'Geometrie' en 'Konstruktionszeichnen' kreeg is niet bekend.

rechterkant van zijn gezicht reflecteert in een scheerspiegel. Pas in 1929 – Lotte was toen van de opleiding vertrokken – werd een fotografie-atelier aan het Bauhaus ingericht. De foto's van Lotte en ook van andere fotograferende studenten en docenten aan het Bauhaus, zijn exemplarisch voor de in de jaren twintig in Duitsland ontwikkelde fotografiestijl: *das neue sehen*. De nadruk werd hierbij gelegd op de eenvoud van het schone, onder meer uitgedrukt door het fragmenteren van het beeld.³² Lotte maakte ook meer technische foto's zoals van geassembleerde platieken die ze vervaardigde bij de lessen van Moholy-Nagy. Haar groepsportret van op de grond liggende studentes van de weefklas prijkte in 1928 op de cover van een prospectus van het Bauhaus.³³ Vanaf de jaren zestig zijn veel meer foto's van Lotte in publicaties opgenomen.³⁴ Daarbij lag het echter niet zozeer in de bedoeling Lottes fotografie en die van anderen onder de aandacht te brengen, als wel de betekenis van het Bauhaus als uniek cultuurfenomeen te bevestigen.³⁵

³² Zie Anja Guttenberger, 'Hannes Meyer privat. "Alles Leben sei ein Streben nach Sauerstoff + Kohlenstoff + Stärke + Eiweiss"' in Peter Steininger (red.), *"als bauhäusler sind wir suchende". Hannes Meyer (1889-1954). Beiträge zu seinem Leben und Wirken*. Beiträge zur Bau- und Nutzungsgeschichte, Heft 7, Dezember 2013, Bernau bei Berlin 2013, p. 19-26. (Professionele) fotografen die werkten in de stijl van het *neue Sehen* zijn onder meer Aenne Biermann, Lucia Moholy-Nagy, László Moholy-Nagy, August Sander en Aleksandr Rodtsjenko. Ook wordt de bredere, voor alle kunsten gehanteerde, term *Neue Sachlichkeit* gebezigd.

³³ Het betreft: *junge menschen kommt ans bauhaus! bauhaus*, 2. jahrgang, 1928, 4.

³⁴ Bijvoorbeeld in Egidio Marzona en Roswitha Fricke (red.), *Bauhaus Fotografie*, Düsseldorf 1982. Hierin zijn ruim 20 foto's van Lotte Beese opgenomen. In 1980 werd Lotte door uitgeverij Edition Marzona uit Bielefeld benaderd om een boek met haar foto's uit te geven. Dit is om onduidelijke redenen niet doorgegaan. Brieven van Edition Marzona aan Lotte Stam-Beese in collectie Ariane Stam. In Jeannine Fiedler, *Photography at the Bauhaus*, Cambridge, (Mass.) 1990, is een vijftal foto's van Lotte Beese opgenomen.

³⁵ Vanaf de jaren zestig ontstaat een hausse aan publicaties over het Bauhaus. De uniciteit van de opleiding en haar invloed op de internationale kunst- en designsector worden hierin breed uitgemeten. Vanaf de jaren negentig verschijnen er meer kritische studies waarbij de mythevorming, die mede door al deze publicaties is ontstaan, nader wordt geanalyseerd, het pedagogisch concept bekritiseerd en het genderbeleid onder de loep genomen. Zie respectievelijk Gloria Weisz, 'Het Bauhaus: Het bouwen van een mythe en de mythe van het bouwen', in *Archis*, 9, 1995, pp. 32-37; Katerina Rüedi Ray, *Bauhaus Dream-house. Modernity and globalization*, London / New York, 2010 en Anja Baumhoff, *The Gendered World*, 2001.

Eerste vrouwelijke student aan de *neue baulehre*

Het waren niet de fotografie, de weefkunst of het meubelontwerpen waarin Lotte zich verder zou gaan specialiseren. Er deed zich een nieuwe, voor haar interessante kans voor.

De Zwitserse architect Hannes Meyer was gevraagd naar het Bauhaus te komen om daar de architectuuropleiding *neue baulehre* op te zetten. Voordien werd architectuur als een bijvak gezien en fungeerde het architectenbureau van Gropius als leer- en werkplaats voor de studenten.³⁶ De door het functionalistisch ontwerpen en het marxistisch-filosofisch denken geïnspireerde Meyer zag architectuur en bouwen als een elementair proces. Volgens hem moesten de biologische, geestelijke en lichamelijke behoeften van mensen leidend zijn bij de vormgeving van het wonen, dus het leven. Doel was het welzijn van het hele volk. Zijn uitspraak 'volksbedarf statt luxusbedarf' werd een bekend credo van hem.

Lotte wilde graag de nieuwe architectuuropleiding volgen. Niet alleen het ontwerpen en bouwen spraken haar aan, maar ook de sociale en humane doelstelling die Hannes Meyer eraan verbond. Meyer, die niet alleen de architectuuropleiding opzette maar na een jaar ook Gropius opvolgde als directeur van het Bauhaus, was minder bevooroordeeld dan zijn voorganger als het ging om deelname van vrouwen aan zogenaamd 'mannelijke' vakken. Hij liet Lotte toe tot de architectuuropleiding waarmee zij de primeur had als eerste vrouwelijke Bauhausstudent. Ze moest wel extra lessen wiskunde en statistiek nemen vanwege de achterstand die ze in die vakken had.

Uiteraard was het niet alleen de liberale houding van Hannes Meyer die haar deelname aan de *neue baulehre* mogelijk maakte. Ze betoonde zich zelfbewust en daadkrachtig door naar hem toe te stappen. Eenzelfde strijdvaardige houding had ze al eerder getoond, toen ze zich bij de meubelwerkplaats van Breuer aanmeldde en haar toetreding daar voor elkaar kreeg.

In het zomersemester van 1928 begon Lotte met haar lessen in de architectuurklas. Naast de lessen van Hannes Meyer in het vak bouwleer kreeg ze ook onderwijs van andere, voor haar

³⁶ Catherine I. Bauer. *Architekturstudentinnen in der Weimarer Republik; Bauhaus und Tessenow Schülerinnen*, Universität Kassel (Dissertation), 2003, p. 66.

nieuwe, docenten³⁷ en opnieuw van Kandinsky. Ze bleef niet de enige vrouwelijke, architectuurstudent. Na haar trad de uit Letland afkomstige Ljuba Monastirsky³⁸ toe tot de architectuurklas. In het volgende semester volgde de Duitse Wera Meyer-Waldeck Meyers lessen.³⁹ Van Meyer leerde Lotte na te denken over het belang van het klimaat, het zonlicht en de windrichting die de vorm en ligging van woonhuizen moesten bepalen. Bij elk onderwijsproject werden de behoeften, de levensstijl en de relatie van de bewoners tot de naburige omgeving bestudeerd en vastgelegd.

Maar het bleef in de *neue baulehre* niet bij architectuur alleen. Zo liet, aldus Lotte, Meyer zijn studenten ook nadenken over het dragen van andere, meer uniforme, kleding waarbij geen uiterlijke franje paste. Hij vond dat iedereen tijdens de praktijklessen een overall moest dragen en lanceerde een ‘aanval’ op het traditionele colbert dat voordien alleen door mannen werd gedragen.⁴⁰ Hij adviseerde de studenten om de kraag met revers van hun colberts te halen of deze bij te snijden en de knopen te verwijderen. Ook voor vrouwelijke studenten werd een

³⁷ De docenten waren Friedrich Koehn (Statik und Eisenbeton), Wilhelm Müller (Baumaterialkunde), Wassily Kandinsky (Konstruktion, Erfindung, Malerei, Architektur) en Hans Wittwer (Installation und Wärmetechnik). BAB, Lotte Beese, Mappe 1, anoniem, artikel over Lottes opleiding aan het Bauhaus, pp. 24-26.

³⁸ *Ibidem*, p. 27. Van de in 1906 in Riga geboren Ljuba Monastirsky is bekend dat zij al na haar eerste studiejaar, samen met haar medestudente Lena Bergner, een brief schreef aan de Russische politicus A.W. Lunatscharski met het verzoek in de Sovjet-Unie te mogen werken. Dit werd afgewezen. Over Monastirsky's verdere loopbaan is verder niets te traceren. Zie Astrid Volpert, 'Hannes Meyers starke Frauen der Bauhauskommune am Moskauer Arbatplatz 1930-1938' in Steininger (red.), *„als bauhäusler sind wir suchende“*, 2013, p. 49.

³⁹ Bauer, *Architekturstudentinnen*, 2003, pp. 377. Wera Meyer-Waldeck studeerde in 1932 aan het Bauhaus af als architecte onder het directeur- en architectuurdocentschap van Mies van der Rohe. Ze werkte aanvankelijk als architecte bij verschillende ondernemingen maar begon in 1950 in Bonn haar eigen architectenbureau. Ze specialiseerde zich in interieurinrichting en woningbouw. In 1964 stierf ze op 58-jarige leeftijd in Bonn. Zie Ute Maasberg en Regina Prinz, *Die Neuen kommen. Weibliche Avantgarde in der Architektur der zwanziger Jahre*, Hamburg, 2005, pp. 86-88 en Josenia Hervas Y Heras, 'Eine Bauhaus-Architektin in der BRD: Wera Meyer-Waldeck' in Mary Pepchinsky, Christina Budde, Wolfgang Voigt et. al. (red.), *Frau Architect. Seit mehr als 100 Jahren: Frauen im Architektenberuf. Over 100 years of women in architecture*, Frankfurt am Main/Tübingen, 2017, pp. 167-172 en 295-296.

⁴⁰ HNI, NICO, d 641, interview Nicolaï met Stam-Beese, Emmen, 20 augustus 1986, p. 9.

dergelijk colbert populair. Bij deze stilistische aanpassing ging het, volgens Lotte, om een bijdrage aan 'vormzuiverheid.' Niet alleen Meyer droeg overigens deze 'zuivere' kleding en inspireerde hiermee zijn studenten. Ook Joost Schmidt van wie Lotte onderwijs in *Schrift und Bild* kreeg, droeg een colbert zonder revers. Een student van hem, Carl Marx, noemt Schmidt de uitvinder van deze modieuze kleding en herinnert zich zeer verrast te zijn geweest door 'dieses Sakko ohne Revers.'⁴¹ Schmidts vrouw Helene Schmidt-Nonne die ook aan het Bauhaus studeerde, vertelde later dat Schmidt zijn enige colbert, dat hij jarenlang droeg, had gemaakt van oude Russische soldatenuniformstof. Hij had die stof voor dit doel donkerrood geverfd. Anderen aan het Bauhaus hadden, in de herinnering van Helene Schmidt, ook dergelijke stoffen aangeschaft om er colberts van te maken en ze droegen die in de kleuren donkerrood, donkerblauw, groen en bruin. Volgens haar waren de meeste studenten aan het Bauhaus erg arm en konden zich überhaupt geen nieuwe kleding permitteren.⁴²

Op foto's is te zien dat Lotte zich ook een dergelijk colbert in een donkere kleur aanmat. Er speelde echter meer dan louter een vorm- en een geldkwestie. Het dragen van meer uniforme kleding droeg bij aan het collectieve 'Bauhausgevoel.' Gropius had bij de oprichting van de opleiding niet voor niets de term *Bauhäusler* geïntroduceerd om alle studenten te laten weten en voelen dat zij als één familie samenwerkten aan het bouwen van het *Bau-haus* als zijnde een nieuwe *Bau-kultur*.⁴³ Daar paste ook een universele *lifestyle* bij, zoals bijvoorbeeld het dragen van de vereenvoudigde, maar op masculiene leest geschoeide, colberts.

Ogenschijnlijk vervaagde hiermee het onderscheid tussen mannen en vrouwen en werd de weg vrij gemaakt voor een suggestie van genderneutraliteit. Deze neutraliteit sprak ook uit de naamgeving *Bauhäusler*, die geen vrouwelijke vervoeging kende, terwijl in de Duitse taal die vervoegingen rijkelijk voorhanden zijn. Het normerende onderscheid tussen mannelijke en vrouwelijke *Bauhäusler* kon met deze naam worden gecamoufleerd, terwijl in de praktijk van de opleiding dit onderscheid in de seksen wel bestond. Een ander voorbeeld van gesuggereerde genderneutraliteit of masculien gedrag was de keuze van moderne vrouwen in die tijd – en niet

⁴¹ Eckhard Neumann (red.), *Bauhaus und Bauhäusler. Erinnerungen und Bekenntnisse*, Köln, 1985, p. 195.

⁴² *Idem*, p. 190.

⁴³ Hartmut Probst en Christian Schädlich, *Walter Gropius*, Berlin, 1986, Band 1, p. 96.

alleen aan het Bauhaus – voor de korte, en de oren vrijhoudende, kapsels die velen van hen gingen dragen. Ook Lotte ging van een *pony-bobstyle* over naar kortgeknipt haar, in de zogenoemde *Eton Cropstyle*⁴⁴, die in die jaren onder meer door de Amerikaans-Franse actrice Josephine Baker werd gedragen. Het dragen van colberts door vrouwen, aangeduid als *butch-femme*-esthetiek, werd in die tijd vooral in lesbische kringen geliefd.⁴⁵

In interviews is Lotte later erop bevraagd of het Bauhaus, gelet op de vormgeving en het concept van de producten die in de werkateliers werden gemaakt, een bepaalde Bauhausstijl ontwikkelde. Volgens haar spraken sommige docenten hier wel over, vooral als het ging om producten die ze maakten voor de industrie, maar zouden ‘zij’ – waarmee ze doelde op de studenten in haar tijd en ‘progressieve’ docenten als Hannes Meyer – zich als ‘gekken tegen een zogenaamde Bauhausstijl hebben geweerd’. Volgens haar ‘had het Bauhaus geen stijl en was het geen stijl.’ Waar het om draaide was ‘een fundamenteel andere benadering van de dingen.’ Dat gold voor elk vakgebied. ‘Of je nou schilderde of meubels maakte of architectuur of stedenbouw, je moest je bij alles afvragen waarom je iets maakte en daar sprak je met elkaar over.’⁴⁶

Deze uitleg van Lotte sluit aan bij de visie die Bauhausdirecteur Walter Gropius in de jaren zestig verwoordde.⁴⁷ Hij stelde daarin dat de studenten niet naar het Bauhaus waren gekomen om ‘correcte lampen’ te ontwerpen, dus een Bauhausstijl te ontwikkelen, maar om aan een hechte gemeenschap deel te nemen en daarmee een ‘nieuwe mens’ in een ‘nieuwe wereld’ te worden. Historicus Gloria Weisz spreekt in dit verband van de dualiteit binnen de doelstellingen van de Bauhauspedagogiek die onder het bewind van Gropius de toon zou hebben aangevoerd. De doelstelling ‘een nieuwe kunst’ te maken en dit ook in samenwerking met de industrie, was

⁴⁴ Zie: [https://en.wikipedia.org/wiki/Crop_\(hairstyle\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Crop_(hairstyle)). Geraadpleegd 30 december 2015.

⁴⁵ Zie bijvoorbeeld Charlotte J. Patterson en Anthony R. D’Augelli, *Lesbian, gay and bisexual identities over the lifespan: psychological perspectives*, New York / Oxford, 1995.

⁴⁶ HNI, NICO d 641, interview Nicolaï met Stam-Beese, Emmen, 20 augustus 1986, p. 10.

⁴⁷ Walter Gropius in een brief aan Tomas Maldonado, Lincoln, Massachusetts, 4 november 1963. Geciteerd in Reginald Isaacs, *Walter Gropius: De Mensch und sein Werk*, deel 1, Berlin 1983, pp. 211-212.

volgens haar bezweken onder de andere doelstelling, namelijk de 'vorming tot mens' binnen de Bauhausgemeenschap.⁴⁸

Op grond van de verklaring van Lotte bestaat de indruk dat deze laatste doelstelling van het Bauhaus in de periode in Dessau niet aan kracht had ingeboet. In latere publicaties over het Bauhaus wordt eveneens het bestaan van een specifieke Bauhausstijl krachtig ontkend. Een *Bauhaus-Stil* zou een clichéwoord zijn geworden en tevens een mythe. Aan het Bauhaus was sprake van een veelvoud aan ideeën, afkomstig van docenten en studenten uit veel landen en met diverse politieke en culturele opvattingen. Door van één stijl te spreken werd de pluriformiteit hiervan ontkracht.⁴⁹

Onder het directeurschap van Meyer groeide het aantal gastdocenten en het aantal lezingen te geven door gastsprekers aan het Bauhaus fors.⁵⁰ Een van de gastdocenten was de Nederlandse, modernistische architect Mart Stam, die in de zomer van 1928 en de winter van 1928/1929 colleges gaf over elementaire bouwleer en stedenbouw.⁵¹ Lotte volgde zijn colleges stedenbouw. Ze kon toen nog niet bevroeden dat ze vier jaar later met deze docent en architect zou gaan samenwerken en -leven.

In de praktijklessen werkte een aantal gevorderde studenten mee aan een lopend project van Hannes Meyer, de Bundesschule des Allgemeinen Deutschen Gewerkschaftsbundes (ADGB) in

⁴⁸ Gloria Weisz, *Het Bauhaus in Weimar. Een synthese van traditie en moderniteit. Een onderzoek naar de ideologie van het Bauhaus tijdens de Weimarperiode*, proefschrift Universiteit Leiden 1994, pp. 34-35, 145.

⁴⁹ Bijvoorbeeld in Eckhard Neumann (red.), *Bauhaus und Bauhäusler*, 1985, p. 169 en Herman van Bergeijk, 'De mythes rond het Bauhaus' in *Archis: tijdschrift voor Architectuur, Stedebouw en Beeldende Kunst*, jrg. 3 (1988) 5, pp. 47-51.

⁵⁰ Onder het directeurschap van Gropius vonden gedurende negen jaar 70 gastlezingen plaats; onder Meyer gedurende twee jaar 110 en onder Mies van der Rohe gedurende drie jaar 60. Peter Bernhard, 'Meyer's Program of Guest Lectures', lecture symposium *Hannes Meyer as Pedagogue*, Universität Kassel, 15 maart 2018.

⁵¹ Stef Jacobs, *Mart Stam, dichter van staal en glas*, proefschrift Universiteit van Amsterdam, 2016, p. 169-170. Mart Stam verbleef in die periode in Frankfurt am Main waar hij aan de Hellerhofsiedlung werkte. De afstand naar Dessau was niet zo ver. Gropius had Stam al eerder gevraagd om de architectuuropleiding aan het Bauhaus op te zetten. Stam wees dit af.

Bernau bij Berlijn. Dit was een prestigieuze ontwerpopdracht die Meyer in samenwerking met zijn kompaan Hans Wittwer – ook docent aan het Bauhaus – uitvoerde. Het resultaat was een ruimtelijk gebouwencomplex, mee glooiend in het landschap, bestaande uit een school, een vleugel met slaapvertrekken voor 120 bij te scholen vakbondsleden, een gemeenschapsgebouw en woningen voor leraren en ander personeel. Lotte werd betrokken bij het ontwerp en de inrichting van de leraarswoningen. Daarnaast deed ze tekenwerk voor het prijsvraagontwerp Lungenheilstätte Harzgerode, ten westen van Dessau gepland.

Hannes Meyer zag haar als een goede student. Paradoxaal genoeg was hij over het toekomstperspectief als architect, dat ze zelf voor ogen had, minder positief. Meyer leek de gelijkwaardigheid van vrouwen aan mannen niet verder te willen doorvoeren dan de deelname aan zijn lessen. Hij ventileerde de gedachte dat Lotte het beroep van architect wel zou kunnen uitoefenen mits ze met een (mannelijke) architect trouwde en op diens bureau zou gaan werken. Voor het verwerven van opdrachten en de acquisitie achtte hij haar niet geschikt.⁵² Het advies bleek spoedig bijna letterlijk te worden opgevolgd. Lotte en Hannes Meyer raakten verliefd op elkaar. Een romance was geboren.

Relatie met Hannes Meyer

Al stond het Bauhaus bekend om zijn vrijzinnigheid, een relatie van een studente met de 14 jaar oudere en bovendien getrouwde directeur bleek niet zonder meer te worden geaccepteerd.

Het klimaat aan het Bauhaus leidde er overigens wel toe dat er nogal wat liefdesrelaties ontstonden die tot een huwelijk leidden. Van het totaal van 1287 (geregistreerde) studerenden aan het Bauhaus tussen 1919 en 1933, trouwden 10 studenten met een hoofddocent (*meister*), 7 studenten met een docent (*jungmeister*) en 57 studenten met een medestudent.⁵³

In haar onderzoek naar 'The Gendered World of the Bauhaus' concludeert cultuurhistoricus Anja Baumhoff dat het door docenten aangaan van een relatie of een vrijage met een vrouwelijke student niet ongewoon was aan de opleiding. Ongewoon was volgens haar wel dat Hannes Meyer zijn intieme relatie met 'een studente', waarmee Baumhoff wellicht doelt op

⁵² HNI, WITC, cd 1, interview De Wit met Stam-Beese, Krimpen aan den IJssel, 15 februari 1976.

⁵³ Folke F. Dietzsch, *Die Studierenden*, 1990, Band 1, p. 39; Band 2, pp. 302-303.

Lotte, niet verborgen hield. Hij zou deze nogal provocerende houding hebben aangenomen uit wrevel met zijn directe omgeving.⁵⁴

De verhouding tussen Meyer en zijn collega's was inderdaad niet soepel. Meyer was direct na zijn benoeming als directeur begonnen met de hervorming van de interne structuur van het instituut. Met dit doel voerde hij intensieve discussies met studenten, wat onder het meer autoritaire bewind van Gropius nooit was gebeurd.⁵⁵

Toch duurde het enkele maanden voordat Hannes Meyer werd aangesproken op zijn gedrag. Vermoedelijk ontstond de verhouding tussen Lotte en Hannes Meyer in de nazomer van 1928. Portretfoto's die ze van elkaar maakten, vaak genomen vanuit een ongebruikelijke opnamehoek en het beeld gevangen op gezicht en handen, bevestigen hun genegenheid tot elkaar. Een eerste brief in een gearchiveerde, uitgebreide correspondentie tussen beiden⁵⁶ dateert van de kerstvakantie in dat jaar. Terwijl Lotte niet in Dessau was, schreef Hannes haar een liefdesbrief. Daarin sprak hij het vermoeden uit dat er wel kritiek op hun verhouding zou komen:

' meine liebe liselotte,

[...] ich bin so zukunftsfröh in dir. [...] fröh blicke ich in deine augen. lotte, es ist ein unsagbar vertrauen in mir. möge immer alles rein, hart, wahr und fröh mit uns bleiben. [...] ich möchte mit dir arbeiten und wirken. gut sein in dir und kräfte sammeln gegen die umwelt. ich weiss,

⁵⁴ Baumhoff, *The Gendered World*, 2001, p. 17 en 213. Opmerkelijk is dat Anja Baumhoff in haar publicatie het gedwongen vertrek van Lotte Beese van het Bauhaus niet behandelt. Ze haalt als het gaat om de hiërarchisch-masculine houding van Hannes Meyer louter tekstuele bronnen aan, namelijk een toespraak waarin hij de vrouwelijke studenten met *Tischdamen* aanspreekt en een tekst waarin hij de verbinding legt tussen het decoratieve van de Bauhaus-textielproducten en het karakter van vrouwen.

⁵⁵ Droste, *Bauhaus*, 1990, p. 170.

⁵⁶ Getty Research Institute (GRI), Los Angeles, Special collections, access no. 910170. Lotte Stam-Beese correspondence with Hannes Meyer, inv.nr HM. Deze correspondentie bevat een honderdtal documenten: voor het merendeel brieven, maar ook enkele prentbriefkaarten en gedichten. Circa 70 zijn geschreven door Hannes Meyer en circa 30 door Lotte Beese. Aangenomen moet worden dat Hannes Meyer na afloop van de relatie met Lotte Beese de brieven naar haar heeft teruggestuurd. Portretfoto's Hannes Meyer door Lotte Beese in GRI, HM 152-157. Foto's van Lotte Beese door Hannes Meyer in collectie Ariane Stam en in BAB, Lotte Beese, Mappe 2.

dass wir uns eine neue welt schenken, gegenseitig – [...] denn die umwelt wird nächstens auf uns eindringen. wir werden uns beide wehren durch zusammenarbeit und durch liebe. [...] bald ist alles ganz erhellt auch aussen und geklärt. ich will ganz stille in dir sein. mir dich leise umfassen und dir nahe sein. du liebe lotte du. ein herzlicher weihnachtskuss von hannes.⁵⁷

Nog geen dag later volgde er opnieuw een brief. Deze was bewust ‘in roter tinte’ getypt. Plotsklaps was hun verhouding uitgekomen op het Bauhaus. Hannes Meyer schreef dat hij opgelucht was na de druk die hij maanden had gevoeld. Er zat echter niets anders op dan dat ze van de opleiding vertrok. Kennelijk kwam het niet bij hem op dat ook *hij* de consequenties van hun ‘onmogelijke’ relatie zou kunnen aanvaarden. In plaats daarvan schreef hij haar:

‘[...] als weihnachtsgeschenk hat man unser “verhältnis” bekanntgegeben. [...] ich wusste, dass es kommen muss. [...] jetzt bin ich ganz ruhig, und eigentlich froh. aller druck der letzten monate geht von mir weg. [...] während der ferien sind wir zusammen. aber du kannst anschliessend unmöglich zurück in den unterricht. meine einsicht sagt mir, dass dies unmöglich ist, denn es ist eine herausforderung an das milieu hier. [...] wir sollen so reif sein, dass wir nicht überflüssig unsere feinde herauslocken. [...] denn im augenblick hängt ja nicht nur meine persönliche laufbahn, sondern mein schicksal innerhalb der existenz des bauhauses an diesem berühmten faden. [...] lotte, ich habe diesbezüglich nur eine leise bitte: benutze die musse um ganz gesund zu werden. irgendwo in der höhe, im harz oder sonstwo in erreichbarer nähe. [...] sei dir klar dass ab heute alle am bauhaus von unserer liebe wissen. handle danach in ruhe und in vertrauen. sei stolz auf diese liebe. behalte tief im herzen den ruhigen blick eines reifen mannes, der dir treu zur seite steht.’⁵⁸

⁵⁷ GRI, HM 70, Hannes Meyer aan Lotte Beese, 23 december 1928, manuscript. De citaten volgen het origineel. De modernistische schrijfwijze: geen gebruik van hoofdletters, het toepassen van verbindingsstreepjes, het onderstrepen van woorden en de interpunctie is eveneens overgenomen. Schrijf- en typefouten zijn gecorrigeerd. Met dank aan Suzan Rüsseler voor deze correcties.

⁵⁸ GRI, HM 72, Meyer aan Beese, 24 december 1928, manuscript.

Of Hannes Meyer door de *Meisterrat* van het Bauhaus werd gedwongen Lotte van de opleiding te verwijderen valt te betwijfelen. Het lijkt eerder een persoonlijke beslissing te zijn geweest ingegeven door het feit dat het docentencorps oppositie tegen hem voerde. In zijn brief aan Lotte schreef hij over 'onze vijanden.'

Van zijn voorganger Walter Gropius is bekend dat deze, tijdens zijn niet zo meer zo hechte huwelijk met de componiste Alma Schindler⁵⁹ en voordat hij in 1923 huwde met Ise Frank een vier jaar durende liefdesrelatie had met de gehuwde studente Lily Uhlmann Hildebrandt.⁶⁰ In de plaatselijke pers werd deze verhouding gehekeld, maar aan het Bauhaus leek deze geruisloos te zijn geaccepteerd.⁶¹ Uhlmann assisteerde Gropius bij de voorbereiding van tentoonstellingen, richtte deze in en was in de eerste jaren van het Bauhaus 'fysiek, intellectueel en spiritueel de vaste grond onder zijn voeten.'⁶²

Van Lotte is geen schriftelijk weerwoord op haar gedwongen vertrek van de opleiding bewaard gebleven. Ze gaf in ieder geval gevolg aan Meyers bevel. Ze was stapelverliefd en zal misschien de relatie niet op het spel hebben willen zetten door openlijk te protesteren en een formeel verzoek in te dienen om toch op de opleiding te mogen blijven. Of ze achtte de kans van slagen hiervoor minimaal.

Ze regelde evenwel een getuigschrift. In dit door 'professor w. kandinsky en 'architekt hannes meyer' ondertekend document werd naast de opgave van alle door haar gevolgde en afgeronde lessen ook haar praktijkwerk bij de bouwprojecten vermeld. Over haar vaardigheden schreven

⁵⁹ Alma Schindler (meisjesnaam) (1879-1964) is de geschiedenis ingegaan als Alma Mahler, naar de naam van haar eerste man, de componist Gustav Mahler, met wie ze in 1902 trouwde. In 1915 huwde ze Walter Gropius en in 1929 Frans Werfel. Ze componeerde ongeveer 100 liederen waarvan er 17 bewaard zijn gebleven. Zie bijvoorbeeld: Alma Mahler, *Het is een vloek een meisje te zijn. Een keuze uit de dagboeken 1898-1902*, Amsterdam 2000 (oorspronkelijke titel en uitgave *Tagebuch-Suiten 1898-1902*, Frankfurt am Main, 1997) en Oliver Hilmes, *Alma Mahler-Werfel. De biografie*, Amsterdam 2007 (oorspronkelijke titel en uitgave *Witwe im Wahn. Das Leben der Alma Mahler-Werfel*, München, 2004).

⁶⁰ Lily Uhlmann Hildebrandt was de echtgenote van de kunsthistoricus Hans Hildebrandt die in 1928 het boek *Die Frau als Künstlerin* schreef waarin hij vrouwelijke kunstenaars vooral als dilettanten positioneerde.

⁶¹ Katherina Rüedi Ray, *Bauhaus Dream-house*, 2010, p. 54.

⁶² Sigrid Woltman Weltge, *women's work. textile art from the bauhaus*, San Francisco, 1993, pp. 98-99.

haar leermeesters dat ze haar geschikt vonden om tekenwerk op een architectenbureau te verrichten, om bouwstatistieken te maken en dat ze voor de inrichting en organisatie van zowel de volkswoning als de woonwijk goed kon worden ingezet. Bovendien vonden ze haar bekwaam in de fotografie en 'vlijtig, arbeidslustig en consciëntieus.'⁶³

Werk in Berlijn en Wenen

Na haar vertrek van de opleiding bezorgde Hannes Meyer zijn vriendin een baan op zijn architectenbureau in Berlijn. Daar kon Lotte, samen met andere Bauhäusler, verder werken aan de afronding van de ADGB-school in Bernau. Het tekenen aan het ontwerp van de leraarswoningen was haar opdracht.

Lotte kon echter niet aarden op het bureau in Berlijn. Ze miste de dagelijkse omgang en het werken met Hannes. Ze voelde zich bovendien buitengesloten door de collega's die er werkten.

'lieber hannes, bitte bitte nimm mich fort von berlin. bitte, quäle mich nicht noch mehr. [...] und der gedanke, das alles was jetzt in berlin geschieht, unter dem einfluss von bunzel, sharon, gunta und konsorten geschieht, ist mir grauenhaft. sei dir nur klar darüber, dass diese menschen nur in ihrem interesse handeln und dass es sehr in ihren kram passt, wenn ich nicht im berliner büro bin! [...] ich habe in der arbeit getan, was ich konnte: ich habe den laden hergerichtet, so, dass es heute läuft und das alles mit freude und in der hoffnung darauf dass wir zusammen arbeiten werden. [...] nimm mich weg, zu dir, ich bin so müde, so totmüde. lotte.'⁶⁴

Meyer probeerde in zijn netwerk een ander bureau voor haar te vinden. Bij architect en oud-Bauhausstudent Walter Tralau, werkzaam als bureauchef bij het architectenbureau van Otto Haesler in Celle, ving hij bot. In brieven van Tralau, gericht aan zijn Bauhausvriend Konrad Püschel, valt te lezen dat Tralau het aanbod afwees omdat hij 'nicht gern mit damen arbeite.' Verder schreef hij Püschel dat het 'h.m. [Hannes Meyer, HO] mehr darum zu tun war, seine

⁶³ Origineel getuigschrift in de collectie van Ariane Stam.

⁶⁴ GRI, HM 79, Beese aan Meyer, ongedateerd, manuscript. Ze doelde in haar brief op de Bauhausstudenten Hermann Bunzel en Arie Shanon en de docente Gunta Stölzl.

freundin I.b. [Lotte Beese, HO] bei uns unterzubringen. [...] scheinbar wil er I.b. auf eine anständige art loswerden.' Hij drukte zijn vriend op het hart: 'ich bitte dich über diesen fall nicht zu sprechen, da sonst die grössten quatschereien aufkommen können.'⁶⁵

Op eigen initiatief vond Lotte in september 1929 een nieuwe baan voor drie maanden in het pas geopende Gesellschafts- und Wirtschaftsmuseum in Wenen. De met het marxisme sympathiserende wetenschapper Otto Neurath was hier directeur. Ze kende hem van zijn voordrachten aan het Bauhaus. Neurath werd in die tijd bekend met de uitvinding, in samenwerking met de Duits-Nederlandse grafisch ontwerper Gerd Arntz, van het ISOTYPE (International System Of TYpographic Picture Education), waarbij getallen en woorden uit statistieken worden gevisualiseerd in herkenbare pictogrammen. Ze leerde van Neurath het tekenen van deze beeldstatistieken. Het was een ervaring die haar later goed van pas zou komen bij haar werk als stedenbouwkundig architect.

Na afloop van deze baan liet Lotte Hannes weten dat ze het liefst terug wilde naar Dessau. Maar daarover piekerde Hannes niet. Hij was er verbolgen over dat zij naar Wenen was 'gevlucht.' En deed voorkomen alsof hij het slachtoffer was. Hij liet haar weten dat zijn (twee) kinderen bij hem op de eerste plaats kwamen en niet zij:

'ich finde unmöglich dass du nach dessau kommst; und ich finde unmöglich dass du nach berlin in mein büro zurückkehrst.[...] als du nach wien fuhrst, wusste ich, dass du aus einer gefühlsmässigen erkenntnis der situation heraus handeln willst, und ich achtete dein vorgehen, obwohl es mir sehr weh tat. ich empfand alles wie ein mich-in-berlin-sitzen-lassen wie eine flucht. frau mengel [zijn secretaresse en tevens goede vriendin van Lotte, HO] sagte mir beiläufig, dass du erwartest, ich Sorge für dich. – diesen gedankengang lehne ich ganz ab. du bist auf dich selbst gestellt und dir allein verantwortlich für dein unterfangen. [...] du bist frau und klug und geschickt genug, dich in der welt vorwärts zu bringen. [...] ich vermag deinen gedanken nicht mehr zu folgen. [...] ich lebe heute still und zurückgezogen. ich darf erwarten dass du mir

⁶⁵ Sammlungsarchiv Stiftung Bauhaus (SSB), Dessau. I 14961-1, Walter Tralau aan Konrad Püschel, 25 mei 1929 en 30 mei 1929, manuscripten.

meine ruhe lässt. ich gehöre meinen kindern und möchte jedes opfer bringen, um ihnen ganz vater zu sein. ich war so gebeugt, als du von mir gingst. nun bin ich ruhiger und in der stille wird ja wohl mein neues leben reif werden.’⁶⁶

Toch vermande de gekrenkte Hannes zich en hij regelde een nieuwe baan in Berlijn voor Lotte. Ze kon in november aan de slag bij het architectenbureau van Hugo Häring. Häring behoorde, met architecten als Hans Scharoun, Bruno en Max Taut, Ludwig Mies van der Rohe, Peter Behrens en Hans Poelzig tot de in 1926 in Berlijn opgerichte, modernistische architectenkring ‘Der Ring’. Häring had in die jaren volop werk. Een van zijn grote projecten was de bouw van de *Großsiedlung Siemensstadt* in het district Charlottenburg-Wilmersdorf in Berlijn. Onder leiding van Hans Scharoun werkte een zevental architecten aan deze grote, ruim opgezette, woonwijk voor medewerkers en hun gezinnen werkzaam bij Siemens & Haske. De negen woonblokken van Häring onderscheiden zich door hun zandkleurige, in plaats van de doorgaans wit-grijze, betonnen gevels en de toepassing van ‘warm’ baksteen in de balkons en de muren van de bovenste verdieping.

Lotte kwam zelf ook in een modernistische wijk te wonen: ‘Onkel Tom’s Hütte’ in het district Zehlendorf. Ook voor deze bouw tekenden de Ring-architecten met als belangrijkste architect Bruno Taut. De woonwijk ligt in een fraaie, bosrijke omgeving die voor Lotte als liefhebber van de natuur plezierig moet zijn geweest. Haar baan kon haar echter minder bekoren. Ze vond dat ze teveel uitvoerend werk deed, wat ze Hannes ook liet weten.

Zijn schrijfsels vielen met enige regelmaat op haar deurmat aan de Eisevogelweg. Zoals een ansichtkaart van Gasthof-Pension Edelweiss in Tirol met ingesloten een gedroogd Edelweissbloempje en de tekst: ‘anbei ein stück ringfrei architektur, frei nach + vor co-op.’⁶⁷ mehr als je

⁶⁶ GRI, HM 60, Meyer aan Beese, 18 september 1929, typoscript.

⁶⁷ Met ‘co-op’ doelde Hannes Meyer op zijn filosofie en daarvan afgeleide projecten die hij zag als een vorm van coöperatie. In 1924 maakte hij het ontwerp voor het Zwitserse paviljoen van de International Exhibition of Co-operatives in Gent. Onderdeel was de ‘co-op vitrine’ met 36 items van coöperatieve productie en coöperatieve handel en er was tevens een voorstelling van een co-op theater. Zie K. Michael Hays, *Modernism and the posthumanist subject. The architecture of Hannes Meyer and Ludwig Hilbesheimer*, Cambridge (Mass.). 1992, pp. 24-95; Éva Forgács, ‘Between the Town and the Gown. On Hannes Meyer’s Dismissal from the Bauhaus’ in: *Journal*

denke ich über die baulehre, bei der lotte doch noch mithelfen könnte. [...] sonst nur schnee + lotte und die kinder, mehr wünsche ich mir nicht anno 1930⁶⁸ deed haar hopen op een terugkeer naar het Bauhaus. Dat gebeurde echter niet. Hannes leek zich überhaupt niet te willen binden in een vaste relatie en wilde er ook niet mee naar buiten treden. Dit verwachtte Lotte echter wel. Zij vond dat zij wèl haar verantwoordelijkheden had genomen, maar hij niet:

‘ [...] für mich war in diesem falle die consequenz, als ich vom bauhaus wegging dass ich mich mit meinen freunden auseinandersetzte, dass ich mich mit meinen eltern auseinandersetzte auf die gefahr hin der missachtung und ablehnung meines handelns! ich habe mich ebenso von dem ersten moment ab mit deiner frau auseinandergesetzt um ihrem verhalten mir gegenüber gerecht zu werden. [...] ich habe mich ebenso mit der ganzen sogenannten “gesellschaft” auseinandergesetzt und war bereit, alle die demütigungen und kleinen hässlichkeiten, die mir als frau doppelt weh taten, auf mich zu nehmen. ich habe das getan im vertrauen darauf, dass es uns gelingen möge, eine zukunft aufzubauen! du hast bis heute nur einen anlauf zu dieser consequenz getan [...] und ich warte heute und weiterhin darauf, dass du ebenso wie ich alles restlos klärst in dir. [...] das ist keine frage der “bürgerlichkeit” oder des “verheiratetseins”, lieber hannes, das ist eine frage der “welten” und der geistigen freiheit. [...] es kommt heute darauf an, bereit zu sein und ganz und eindeutig und klar und bestimmt sich zu bekennen – auch nach aussen hin! es ist nicht “abhängigkeit” wenn ich in deiner nähe bleiben möchte. [...] meine liebe zu dir ist unwandelbar und treu und zu gross, um mich und dich leiden zu sehen unter halbheiten.’⁶⁹

Ondanks de ergernissen die in hun relatie herhaaldelijk de kop op staken gebruikten Lotte en Hannes koosnaampjes voor elkaar. Lotte was voor Hannes zijn ‘känguruh’ of ‘gürteltier’. Hannes’ koosnaam was ‘bär’ of, in verkleinvorm, ‘bärlein’.

of Design History, Vol. 23. no. 3, Oxford 2010. p. 268 en Bernardina Borra, ‘Hannes Meyer: Co-op Architecture’ in *The City as a project*. A research program of TU Delft, 11 mei 2013. <http://thecityasaproject.org/2013/05/hannes-meyer-co-op-architecture/>; geraadpleegd 12 december 2014.

⁶⁸ GRI, HM 58, Meyer aan Beese, 1 januari 1930, manuscript.

⁶⁹ GRI, HM 82, Beese aan Meyer, 13 maart 1930, typoscript.

Ze stuurden elkaar kaarten met afbeeldingen van beren en kangoeroes en Hannes ondertekende zijn brieven aan Lotte met: 'herzliche bärengrüsse von dem lotterkranken hannes' of: 'dein hannesbär' en Lotte met: 'beutel-zirkel - und gürteltier - lotte - liselotte - lottinka.' Zij verrasten elkaar met zelfgeschreven gedichten waarin de beer en de kangoeroe het opnemen tegen andere dieren in het dierenrijk en zich afzetten tegen de grotemensenwereld. Beiden waanden zich daarmee in een veilige 'eigen' wereld ver weg van het realistische, dagelijkse bestaan.

Hannes werd trouwens niet alleen door Lotte 'bär' genoemd. De gearchiveerde correspondentie bevat tevens enkele brieven van hem gericht aan zijn secretaresse Margret Mengel. Brieven van Meyer aan Mengel worden beëindigd met: 'herzliche grüsse vom roten bären an das rote pferd.' Of: 'rote bären sehen dich an und freuen sich über das mengelchen.'⁷⁰ De intimiteit wordt begrijpelijk door te weten dat Meyer vóór de periode met Lotte een relatie had met Margret, die in 1927 leidde tot de geboorte van een zoon: Johannes. Dit vaderschap moet een van de best bewaarde geheimen van het Bauhaus zijn geweest. Het deed daar de ronde dat de vader van Johannes een gestorven architect was.⁷¹ Maar in de brieven van Hannes aan Lotte wordt over dit kind van hem niet gesproken. Omdat Lotte en Margret een vriendschappelijke verhouding hadden is het aannemelijk dat Lotte, die ook Johannes goed kende, hiervan wel op de hoogte was.

Entwurfsarchitektin in Brno en een Moskous avontuur

Hannes vond een nieuwe baan voor Lotte in Brno in Tsjecho-Slowakije op het bureau van architect Bohuslav Fuchs. Zij begon er in april 1930 als *Entwurfsarchitektin*. Hannes Meyer was bevriend met de linkse architectuurcriticus, publicist en grafisch ontwerper Karel Teige uit Praag die op zijn beurt in contact stond met Fuchs.

Tsjecho-Slowakije, en met name Brno, kreeg in het interbellum naam als centrum van het *Neue Bauen / Nová Budova*. De jonge republiek, opgericht in 1918, had veel elan. De vroegere banden met Wenen waren verbroken. Brno, de tweede stad van het land en de hoofdstad van de

⁷⁰ GRI, HM 6 en HM 4, Meyer aan Mengel, 27 en 30 oktober 1930, typoscripten.

⁷¹ Volpert, 'Hannes Meyers starke Frauen', 2013, p. 46.

provincie Moravië, groeide snel en er was geld genoeg voor nieuwbouw. Net afgestuurde architecten uit Wenen en Praag trokken naar Brno, onder wie ook Bohuslav Fuchs, die in Praag had gestudeerd.⁷² Fuchs ontwikkelde zich tot de productiefste en daarmee leidende architect in Brno. De Tsjecho-Slowaakse architectuur uit het begin van de jaren twintig verraadt invloeden van de Amsterdamse School-architectuur, De Stijl-beweging en de puristische architectuur van Le Corbusier. Later ontstond een eigen, coherente, functionalistische architectuur met zowel een uitgesproken zakelijk als een meer elegant vormconcept.⁷³ In het werk van Fuchs zijn beide benaderingen te herkennen.

Het eerste project waarbij Lotte werd betrokken, was de afronding van de bouw in Brno van de Vesna-school met internaat voor meisjes. Het ontwerp, dat Fuchs in samenwerking met Josef Polášek maakte, toont een helder wit gebouw van drie lagen met grote raampartijen omrand door brede, zwarte kozijnen. Het schoolinterieur was voorzien van de nieuwste snufjes, waaronder een 'rationalistisch' ingerichte keuken naar voorbeeld van de in 1926 door Grete Schütte-Lihotzky ontworpen 'Frankfurter Küche' en flexibele schuifwanden in de lokalen.

In de brieven die Lotte aan Hannes schreef, kwam haar werk bij Fuchs slechts summier aan de orde. Ze hield hem wel op de hoogte als ze op pad moest en stuurde ansichtkaarten vanuit de plaatsen waar ze voor haar werk moest zijn. Bijvoorbeeld uit Tatranská Lomnica, waar ze was vanwege de bouw van het, in de bergen gelegen, sanatorium Morava. Fuchs' ontwerp, het eerste functionalistische gebouw in de Hoge Tatra, was gekozen uit een inzending voor een competitie.⁷⁴ Typierend voor het ontwerp zijn de platte daken, brede zonneterrassen, grote glaswanden in de corridor en een loggia als elegant accent. Maar daarover repte Lotte niet:

⁷² Vladimír Šlapeta, *Die Brünner Functionlisten*. Praag 1989, p.14. Bekend geworden architecten die vanuit Wenen naar Brno kwamen waren Arnošt Wiesner en Otto Eisler en vanuit Praag Bohuslav Fuchs, Jaroslav Grunt, Miloslav Kopřiva en Karel Kotas.

⁷³ Zie Zdeněk Kuldělva, *Brněnská architektura 1919-1928*, Brno, z.j., z.p; Rotislav Švácha, *Jaromír Krejcar 1895-1949*, Praag 1995, p. 31; Adolph Stiller (red.), *Bohuslav Fuchs 1895-1972. Architekt der Tschechischen Avantgarde*, Salzburg/Wien 2010, p. 25 en 26 en Jean-Louis Cohen, *The Future of Architecture. Since 1889*, London/New York 2012, pp. 258-260.

⁷⁴ Henrieta Moravčíková, 'Ein tschechischer Architekt in der Slowakei: eine ambivalente Position' in Adolph Stiller (red.), *Bohuslav Fuchs*, 2010, p. 128.

'bin heute und morgen auf einem bauplatz in der tatra. Gestern las ich in der zeitung "neue freie presse wien" und "ostdeutsche morgenzeitung" die "neuigkeit".⁷⁵ Du hast jetzt schwere tage. viel verdross, viel arbeit. aber alle meine guten und starken gedanken sind bei dir, bei euch! wenn du mich brauchen kannst, komme ich nach dessau? I.h. [liebe hannes, HO] ich brauche ja nichts weiter zu sagen. deine lotte.'⁷⁶

Een gebeurtenis in de zomer van 1930 zette de wereld voor hen even op zijn kop. De 'filosofisch marxist' Hannes Meyer werd door het stadsbestuur van Dessau op staande voet ontslagen. Al langere tijd sluimerde er ongenoegen over de organisatie van de opleiding, waarbij coöperatieve productieprojecten het primaat kregen en bovendien de politisering van de studenten sterk toenam. Onder de docenten waren Kandinsky en Albers, aanhangers van de 'esthetische' lijn, zijn belangrijkste opposanten. Een futiele aanleiding, de persoonlijke bijdrage van 50 DM door Meyer aan de IAH (Internationale Arbeiter Hilfe) ter ondersteuning van de gezinnen van stakende mijnwerkers in het naburige Mansfeld, was de druppel die de emmer voor het stadsbestuur deed overlopen.⁷⁷

Hannes Meyer protesteerde formeel tegen zijn ontslag en hij en de studenten van zijn architectuurafdeling schakelden de pers in. Lotte sprong op de bres in Brno. Zij zorgde ervoor, geruggensteund door Karel Teige, dat de door Hannes Meyer opgestelde persberichten over de kwestie in vakbladen en kranten verschenen.⁷⁸ Ondanks die protestacties ging het ontslag gewoon door. Mies van der Rohe werd per direct aangesteld als directeur van het Bauhaus. Speculerend over de toekomst schreef Lotte aan Hannes:

⁷⁵ Wellicht ging dit artikel over een nieuwe aanpak aan het Bauhaus door Hannes Meyer geïnitieerd. Zie bijvoorbeeld Rüedi Ray, *Bauhaus Dream-house*, 2010, pp. 76-80.

⁷⁶ GRI, HM 94, Beese aan Meyer, 4 mei 1930, manuscript.

⁷⁷ GRI, HM 43, Meyer aan Beese, 4 augustus 1930, manuscript; Droste, *bauhaus*, 1990, p. 199.

⁷⁸ Onder andere in *Tvorba*, *Index*, *Rovnost* en *Československá Republika*. Beese aan Meyer, 10 augustus 1930, 18 augustus 1930 en 24 augustus 1930. GRI, HM 93, 98 en 96, manuscripten. Research leert dat een zestal berichten werden gepubliceerd in augustus- en septembernummers van 1930 in het tijdschrift *Tvorba*. De artikelen in de overige tijdschriften konden niet worden getraceerd. Met dank aan Karolína Košťálová van de National Library of the Czech Republic in Praag.

‘ich weiss nicht, was für pläne du hasst; aber ich glaube, dass jetzt für uns alle sehr unruhige zeiten kommen voll kampf [...] ich möchte eine kleine stunde jetzt bei dir sein und dir in die augen sehen. ich weiss, sie sind hell und klar. liebes, liebes hanneslein, es ist so schön zu wissen, dass hinter uns das wort steht “unmöglich” und vor uns: “weiter, höher”.’⁷⁹

Een getuigschrift van Bohuslav Fuchs laat zien dat Lotte aan verschillende projecten heeft gewerkt.⁸⁰ Behalve bij de genoemde Vesna-school en het sanatorium Morava, was ze betrokken bij het ontwerp van twee spaarbanken in Třebíč en Tišnov en de Moravische Bank in Brno en bij het tekenen van staalconstructies voor laagbouwoningen in Italië. Over het laatste project schreef ze Hannes:

‘im moment kann ich aber nicht weg weil ich meine arbeit: montage-konstruktionen für flachbau häuser in italien nicht abbrechen mag. ich freue mich so endlich zur konstruktion zu kommen und eine zeitlang keinen wettbewerb mehr machen zu brauchen; der letzte am 15.8 glücklich überstanden.’⁸¹

Het concrete werk aan bouwprojecten en niet het ontwerpen voor een competitie-inzending, waarvan je maar moest afwachten of dit zou worden uitgevoerd, beviel haar het meest.

Hannes Meyer vond al snel een andere baan. Hij had zijn zinnen gezet op Rusland, waar hij mee wilde werken aan de ontwikkeling van de nieuwe Sovjetstaat. Dat lukte hem door bemiddeling van de constructivistische kunstenaar en architect El Lissitzky, die hij kende van het avant-gardistische tijdschrift *ABC-Beiträge zum Bauen*.⁸² Hij werd in september 1930 benoemd tot

⁷⁹ GRI, HM 92, Beese aan Meyer, 5 augustus 1930, manuscript.

⁸⁰ Jeroen Schilt en Herman Selier, ‘Van de oevers van de Oder tot Krimpen aan den IJssel. Het leven van Lotte Stam-Beese, 1903-1988’ in Damen en Devolder (red.), *Lotte Stam-Beese*, 1993, pp. 14-15. Het getuigschrift dat deze auteurs raadpleegden bevond zich destijds in de collectie van P. Stam [eigenlijke naam Peter Beese, HO]. Na het overlijden van P. Stam in 2000 is dit getuigschrift niet meer getraceerd.

⁸¹ GRI, HM 98, Beese aan Meyer, 18 augustus 1930, manuscript.

⁸² Deutsches Architekturmuseum, Frankfurt (DAM), Archiv Hannes Meyer: 164-101-006. Uit brief van Hannes Meyer aan El Lissitzky d.d. 23-8-1930 waarin hij zich aanbeval. ‘mehr als je bin ich zur überzeugung gekommen dass für uns gegenwärtig in westeuropa gar nichts zu machen ist. die geister scheiden sich jetzt [...]. wenn ich und meine

hoogleraar aan de Staatshogeschool voor Bouwkunde en Architectuur VASI en hoofdarchitect van *Giprovtus*, Instituut voor de Bouw van Hogere Technische Scholen, beide in Moskou.

Aanvankelijk zeven (voormalige) studenten van zijn afdeling aan het Bauhaus konden aan de slag bij de bouwprojecten en Margret Mengel bleef voorlopig zijn secretaresse in Moskou. De groep van Hannes Meyer werd bekend onder de naam *Rotfront* of *Rote Brigade*. Een andere, grotere, buitenlandse groep die gelijktijdig in Rusland werkte aan de bouw van de *sotsgorods* [socialistische steden, HO] was de zogenoemde *Maybrigade* onder leiding van de Duitse architect en stedenbouwkundige Ernst May.⁸³

Hannes' vertrek naar Moskou betekende het einde van de romantische weekenden die Lotte en Hannes samen in Brno, en af en toe in Praag, beleefden. In Praag had vriendin en film- en toneelactrice Nina Balcarová regelmatig haar huis aan hen afgestaan.

Lotte droomde ervan bij Hannes in Moskou te zijn. Hij, nog maar net in Moskou geïnstalleerd, kon het, zo te lezen, ook niet zonder haar stellen en wilde dat ze direct naar hem toekwam. Dit kon het gemakkelijkst worden verwezenlijkt als ze dit deed in de hoedanigheid van 'zijn vrouw': 'ich wollte dich bitten doch gleich hierher zu kommen. es sind jetzt alle abmachungen in ordnung. [...] ich habe beraten dass du rascher und leichter herkommen kannst, wenn du als frau zu mir kommst und nicht vom ausland her dich engagieren lassen musst. du kannst dann hier nach deinem wunsch arbeiten, denn es "wimmelt" von arbeit. [...] ich möchte dass du bei fuchs so rasch als möglich weggehst. kannst du schon per monatsende (oktober) ?? eventuellfall = krach, aber nur wenn es not tut [...] du siehst ich möchte dich mit jedem mittel bald hier haben. bitte, bitte, komm bald. [...] liebe, kleine lotte.'⁸⁴

gruppe am aufbau des sowjetstaates mithelfen könne, so müssten wir dort eingesetzt werden, wo wir vieler unserer absichten und erfahrungen, unserer experimente usw., am fruchtbringenden verwerten können.'

⁸³ Zie Thomas Flierl, 'Vielleicht die grösste Aufgabe, die je einem Architekten gestellt wurde' in Claudia Quiring *et. al.*, *Ernst May 1886-1940*, München 2011, pp. 157-195; Ivan Nevzgodin, *Het nieuwe bouwen in West-Siberië. Architectuur en stedenbouw in de jaren 1920-1940*. Proefschrift Technische Universiteit Delft, 2004 en Koos Bosma, 'New socialist cities: foreign architects in the USSR 1920-1940' in: *Planning Perspectives* (2014), 29:3, 301-328, DOI: [10.1080/02665433.2013.825994](https://doi.org/10.1080/02665433.2013.825994) (geraadpleegd 6 juni 2014).

⁸⁴ GRI, HM 33, Meyer aan Beese, 19 oktober 1930, typoscript.

In november 1930 vertrok Lotte als 'Frau Meyer' naar Moskou en trok bij Hannes in op zijn kamer in het gebouw van de 'Bauhauscommune' aan Arbatskaja plosjtsjad (Arbatplein). Wat in haar verbeelding zo mooi had kunnen zijn liep echter uit op een fiasco. 'Frau Meyer' werd in Moskou volkomen onverwacht geconfronteerd met een onverzorgd uitziende man met lange baard, in manchesterpak gestoken en met veel te grote schoenen aan. Uit principe weigerde hij, tot Lottes ontevredenheid, de voedselbonnen die bestemd waren voor buitenlandse werknemers aan te nemen. Dit probeerde zij, op advies van de directeur van de werkmaatschappij voor wie ze werkten, toch bij hem voor elkaar te krijgen. Maar Hannes wilde solidair zijn met de Russische arbeiders en bleef op zijn standpunt staan. Lotte zag dit als 'het begin van ons conflict.'⁸⁵ Eind december hield ze het samenwonen voor gezien en reisde terug naar Brno. Daar kon ze weer terecht op het bureau van Fuchs en vond ze opnieuw een woning. In de gearchiveerde correspondentie bevindt zich een handgeschreven en geïllustreerde tekst van Lotte met fragmenten uit de *Dreigroschenoper* van Bertolt Brecht en Kurt Weill. Dit maatschappijkritische theaterstuk stond vanaf september 1928 op de planken, het eerst in Berlijn. Lotte schreef de tekst op een vel papier waarbij ze aan de bovenzijde een ronding knipte als was het de hals van een hemd. Midden op het papier tekende zij een opgemaakt vrouwengezicht in de vorm van een hart, omringd door sterren en twee maansikkels. Zij koos voor het couplet uit de *Barbarasong*, waarin het meisje Polly, dochter van de bedelaarskoning Peachum, van haar liefde betuigt voor de bandiet Macheath (Macky Messer), omdat hij geen nette kleren draagt en geen geld heeft. Lotte zal Hannes hebben willen verrassen met deze compositie, waarmee ze een toespeling maakte op hoe zij hem in Moskou aantrof. Ze eindigde met een couplet *Über die Unsicherheit menschlicher Verhältnisse*, een andere *song* uit het stuk:

was ich möchte, ist es viel?
einmal in dem tristen leben
einen mann mich hinzugeben
*ist das ein zu hohes ziel?*⁸⁶

⁸⁵ Cor de Wit, *Lotte Stam-Beese (1903-1988): "Je moest kiezen, zwart of wit..."*. *Op weg naar helderheid*.

Ontmoetingen en herinneringen van een architect. Reeks Markering van een route, deel 2, Apeldoorn 2005, p. 39.

⁸⁶ GRI, HM 91, Beese aan Meyer, niet gedateerd, manuscript.

Ongehuwde moeder en politiek actief

Al was het samenwonen van Lotte met Hannes dan geen succes, het had wel tot een zwangerschap geleid. Lotte hoopte dat de komst van het kind de 'tweespalt' tussen hen zou 'overwinnen.' Vier weken voor de bevalling schreef ze:

'lieber hannes, ich sehne mich so sehr nach ein paar lieben guten worten von dir. seit in der "rovnost" stand, dass du nach Č.S.R. (Tsjecho-Slowakije, HO) kommen wirst, fragt man mich dauernd: "und wann kommt hannes?" und es ist so quälend, immer wieder zu sagen: "ich weiss es nicht!" jeden tag lese ich deinen letzten brief (und er datiert schon vom 11.5.!), um wieder ruhig zu sein. ich weiss du wirst sagen, ich muss "allein fertig" werden, aber vielleicht liegt das noch anders. ich denke unablässig daran dass mein leben jetzt ganz ungelöst und hier nur ein provisorium ist. freilich die nächste zukunft liegt in ruhigem abwarten müssen der kommenden 4 wochen. aber darüber hinaus schweifen meine gedanken immer nach russland und zu dir – ich schreibe dir dies, ohne dich irgendwie quälen zu wollen: du sollst ruhig sein, auch um das kind. für dieses habe ich nur gute und positive gedanken und wünsche so inbrünstig, dass es die zwiespältigkeit die in uns beiden liegt, überwinden möge.'⁸⁷

Hun brieven bleken elkaar te hebben gekruist. Een paar dagen eerder had Hannes haar geschreven dat hij haar graag weer wilde zien maar dan wel als 'ganz mutter' en hij gaf haar 'und meinem kinde liebe grüsse.'⁸⁸

Op 31 juli 1931 beviel Lotte in Brno van een zoon: Johann Peter, roepnaam Peter. Uit de brieven van Hannes uit Moskou die volgden klonken nieuwsgierigheid en medeleven:

'ich habe so viele fragen wegen des sohnes gewicht, haarfarbe und aussehen. und wie hast du alles überstanden?'⁸⁹

⁸⁷ GRI HM 99, Beese aan Meyer, 18 juli 1931, manuscript.

⁸⁸ GRI, HM 31, Meyer aan Beese, 6 juli 1931, typoscript.

⁸⁹ GRI, HM 29, Meyer aan Beese, 10 augustus 1931, manuscript.

Ook schreef hij haar dat hij haar financieel wilde ondersteunen:

‘bitte schreibe mir doch eine zusammenstellung deiner unkosten mit der geburt, dann was du dir denkst, dass du monatlich für das kind brauchst, dann wie lange du noch arbeitsunfähig bist, kurz ein ganzes finanzexposé.’⁹⁰

Na de geboorte van Peter lukte het Lotte niet meer aan werk te komen. Fuchs had haar ontslagen en weigerde haar de periode van het zwangerschapsverlof uit te betalen. Ze maakte hier een rechtszaak van die ze blijkt te hebben gewonnen.⁹¹ Nu ze werkloos was had ze meer tijd om actief te zijn in het linkse, politieke en culturele leven in Brno. Ze was lid van de communistische partij KSČ (Komunistická Strana Československa)⁹² en van de culturele organisatie Levá Fronta (Links Front). Deze club waarbij de linkse intelligentsia zich had aangesloten, was in 1928 in Tsjecho-Slowakije opgericht en had afdelingen in Praag en Brno en later ook in Ostrava en Bratislava.⁹³ Lotte bezocht de bijeenkomsten van Levá Fronta waar avant-gardistische films werden gedraaid, zoals *Marseille - vieux port* en *Lightplay Black - White - Grey* van haar oud-docent Moholy-Nagy. En ze ging naar discussieavonden over moderne literatuur en lezingen van links georiënteerde schrijvers en denkers over politiek-historische onderwerpen zoals over het communistisch systeem in Rusland, het pacifisme, de filosofie van Karl Marx en het fascisme in Italië.⁹⁴ Een breed aangekondigde lezing in Brno was die van Hannes Meyer op 29 september 1931 over zijn werk als architect in Rusland. Bij die gelegenheid maakte hij voor het eerst kennis met zijn zoon Peter. Hij tekende op het gemeentehuis de verklaring dat hij de vader van het kind was en nam het voogdijchap op zich.⁹⁵

⁹⁰ GRI, HM 28, Meyer aan Beese, 21 augustus 1931, manuscript.

⁹¹ GRI, HM 104-105, Briefwisseling met advocaat Dr. Immanuel Stern, Brno, 12 september 1932, typoscript.

⁹² Lotte Beese schreef zich juni 1930 in bij de KSČ. Schriftelijke mededeling aan de auteur door Astrid Volbert, 26 november 2014.

⁹³ De informatie over de afdelingen in Ostrava en Bratislava berust op een schriftelijke mededeling aan de auteur door Markéta Svobodová, 6 juli 2014.

⁹⁴ City Archive Praag, Levá Fronta, karton 936 XXII / 1537.

⁹⁵ Dit document van het Bezirksgericht in Zivilsachen Brünn-Stadt, gedateerd 29 september 1931, typoscript, bevindt zich in de collectie van Ariane Stam.

Als lid van de KSČ deed Lotte mee aan het verzorgen van ‘proletarische avonden’ en het organiseren van acties. Inmiddels was er door het gemeentebestuur van Brno een verbod gelegd op samenscholingen, demonstraties en publieke bijeenkomsten van de KSČ. Op 30 oktober 1931 organiseerde de partij, naar aanleiding van het veertienjarig bestaan van de Sovjet-Unie, een pro-Rusland demonstratie gevolgd door een publieke bijeenkomst in het Arbeidershuis in Tuřany, een stadsdeel van Brno. Lotte hield er ook een toespraak. De politie greep in en er werd van haar aanwezigheid een proces-verbaal opgemaakt.⁹⁶ Op het verbaal liet ze invullen dat zij gehuwd was. Wellicht zou de status van ongehuwde moeder haar nog meer verdacht hebben gemaakt, naast het feit dat zij èn buitenlandse was èn in het communistische Rusland had gewerkt. In een interview later waarin ze terugblikte op haar Sovjettijd sprak Lotte overigens ook over Hannes Meyer als ‘mijn man’.⁹⁷ Ze was dan ook als ‘zijn vrouw’ naar Moskou gereisd.

Op eigen initiatief naar Charkov

Lotte voelde zich niet meer veilig in Brno. Ze liet Hannes weten dat ze graag met haar kind naar hem wilde komen. Hij had hier echter geen oren meer naar. Hij uitte zware kritiek op haar ‘politische betätigungen’ in Brno. Volgens hem maakte ze een ‘schwierige persönliche krise’ door waarvan ze moest zien te genezen. Bovendien, als ze al als communist in Rusland wilde werken en wonen, dan moest ze eerst hard studeren en zich daar aan de regels van het partijboekje houden, anders werd ze een ‘roter dilletant.’ Verder wreef hij haar fijntjes onder de neus dat ze toch wist dat hij al geruime tijd samenwoonde met voormalig Bauhausstudente en weefster Lena Bergner. Hij en Lena gingen met elkaar om als kameraden zonder ook maar enige aanspraak op elkaar te maken. Hij wilde deze relatie beslist niet verstoren. Wat zijn zoon Peter betrof schreef hij dat hij veel en vreugdevol aan hem dacht. De foto’s van Peter die Lotte hem

⁹⁶ Moravský zemský archiv v Brně, Brno. Policejní ředitelství Brno. B 26, Karton 2239 no. 3232/31, typoscript. Met dank aan Markéta Svobodová voor het traceren van dit archief. Met dank aan Filip Bloem voor de vertaling.

⁹⁷ HNI, STAB, aanwinst 2017, interview Frank den Oudsten met Lotte Stam-Beese, Krimpen aan den IJssel, 1 maart 1979, audiotapes.

opstuurde troffen hem omdat de jongen er 'fabelhaft' gezond uitzag en dat maakte hem 'beinahe stolz'.⁹⁸

Lotte liet zich niet zomaar wegzetten als 'dilettant'. In een brief van drie kantjes verdedigde ze zich krachtig wat betreft haar politieke opstelling. Een fragment:

'[...] es ist selbstverständlich, dass ich mir bewusst bin dass ich mir jetzt eine gründliche marxistische basis schaffen muss. und ich mache mir auch täglich 1-2 stunden dafür frei. [...] ich bin andererseits der meinung, dass es jetzt schon nicht mehr ziel ist nur theorie zu betreiben, sondern dass es heute auf jede praktische hilfeleistung ankommt. dass aber heute jegliche aktive arbeit diesselbe gefahr bedeutet ist ebenso klar. [...] man kann dabei so vorsichtig sein, wie man will. denn vorsicht führt eines tages ebenso zur unvorsichtigkeit. und taktik ist auch nur für eine begrenzte zeit eine sicherheit. selbstverständlich war ich unvorsichtig, aber das ist wohl verständlich aus der situation heraus und bei einem impulsiven menschen. im übrigen was heisst vorsicht, wenn es heute beispielsweise genügt für die politische verdächtigung, das man bei einem linksgerichteten vortrag anwesend ist. [...]. der verdacht gegen mich besteht nicht als "ausländische kommunistin", sondern als bezahlter spion. [...]. bei allen verhören – drei bisher – und nachstellungen ist immer wieder die frage: wovon leben sie? sie brauchen viel geld? warum leben sie nicht in moskou bei ihrem mann?'

Haar reactie op zijn zich 'beinahe stolz' voelen op Peter was:

'ich muss sagen dass ich nicht stolz bin. dafür aber die ungeheure verantwortung ihm und seiner gesunden entwicklung gegenüber so stark fühle dass ich darum sehr wünschte in deine nähe zu kommen!!'⁹⁹

Nadat Hannes kenbaar had gemaakt dat hij niet op haar en 'hun' kind zat te wachten in Moskou moest Lotte een alternatief zien te vinden. Ze wilde weg uit Brno en uit Tsjecho-Slowakije. Ze

⁹⁸ GRI, HM 24, Meyer aan Beese, 29 november 1931, typoscript.

⁹⁹ GRI, HM 78, Beese aan Meyer, 4 december 1931, typoscript.

schreef Hannes dat ze het liefst wilde werken in 'einem sozialistischen system.' Er was niets dat haar nog bond aan 'ein kleinbürgerliches milieu. auch nicht der peter. so habe ich innerlich so gut wie allem den kampf angesagt [...]. Zichzelf verdedigend en hun relatie aftastend schreef ze verder: 'sei überzeugt, dass ich an mir sehr arbeite, und ich darf wohl sagen, dass auch mich das leben in diesem letzten jahr ein gutes stück weiter getrieben und getragen hat. weiter weg von dir? oder dir näher? ich hatte bei deinem hiersein den eindruck des letzteren und glaubte, du hattest ihn auch. herzlichen gruss. lotte.'¹⁰⁰

Een terugkeer naar Duitsland zag ze, gezien het dreigende nationaalsocialisme, niet als een realistische optie. Ze had gehoord over de 'zuiveringsacties' aan het Bauhaus waar een vijftiental politiek actieve studenten door de *Schupo* waren verwijderd en buitenlanders onder hen het land uit waren gezet. Werken en wonen in Rusland, zoals Hannes Meyer dat deed, leek haar een beter plan. Vermoedelijk door bemiddeling van Karel Teige en de architect Jaromír Krejcar,¹⁰¹ beiden actief bij Levá Fronta, vertrok ze in april 1932, naar Charkov in de Oekraïne om daar te gaan werken als architect. Zoon Peter liet ze achter bij Krejcar en zijn vrouw, de journaliste Milena Jesenská.¹⁰² Ze wilde er eerst zeker van zijn dat de omstandigheden in Charkov dusdanig waren dat ze er met haar zoon zou kunnen leven. Met Hannes Meyer was de afspraak gemaakt dat hij voor de periode van twee jaar een geldbedrag zou afstaan voor de verzorging van het kind.

¹⁰⁰ *Ibidem*.

¹⁰¹ Jaromír Krejcar werd internationaal bekend met zijn uit glas en staal opgetrokken Tsjecho-Slowakije paviljoen voor de *Exposition Internationale des Arts et Techniques dans la Vie Moderne* in Parijs in 1937. Zie Rotislav Šváchá, *Jaromír Krejcar*, 1995, pp. 138-139 en Jean-Louis Cohen, *The Future of Architecture*, 2012, pp. 258-259.

¹⁰² Milena Jesenská (1896-1944) werd vooral bekend als vriendin van Franz Kafka, met wie ze een schriftelijke liefdesrelatie had tussen 1919 en 1921. Ze was een politiek geëngageerde journaliste, schrijfster en vertaalster. Vanwege haar hulp aan Joodse onderduikers in de Tweede Wereldoorlog werd ze gearresteerd. Ze stierf in concentratiekamp Ravensbrück. Er zijn verschillende biografieën van haar verschenen. De meest informatieve is die van Alena Wagnerová: *Milena Jesenská. Alle meine Artikel sind Liebesbriefe*, Mannheim 1995 (vertaald uit het Tsjechisch).

In een interview¹⁰³ vertelde Lotte later dat het feit dat Hannes Meyer inmiddels in de Sovjet-Unie woonde en werkte voor haar de primaire reden was geweest om ook naar dat land te vertrekken. Daarnaast speelde haar idealistische doelstelling om in een gemeenschap te werken die een meer rechtvaardige maatschappij, zonder klassentegenstellingen, voorstond uiteraard een belangrijke rol. Het kwam er volgens haar heel eenvoudig op neer dat, gelet op het opkomende nationaalsocialisme, er toentertijd slechts twee (geografische) richtingen waren die je kon kiezen. Dat waren ‘het oosten’ of ‘het westen.’ Het oosten stond voor de Sovjet-Unie en het westen voor Amerika. Docenten van het Bauhaus zoals Gropius en Breuer die in haar ogen ‘sociaal-democraten en liberalen’ waren, vertrokken in de jaren dertig naar Amerika. Dit volgens haar verzakelijkte land kon haar echter totaal niet bekoren. In de Sovjet-Unie, waar vooral de ‘socialistische jongeren’ van het Bauhaus naar toetrokken, zag ze veel meer heil.

Zoals uit de briefwisseling tussen Lotte en Hannes kan worden afgeleid had zij, hoewel ze het niet gemakkelijk vond, haar ouders verteld over haar zwangerschap en wie de vader was van haar toekomstige kind. Op een in familiebezit nagelaten foto prijkt een trotse ‘Grossvater’ Beese met de kleine Peter op zijn arm, met rechts van hem zijn vrouw en zijn dochters Gretel en Lotte, waarbij de laatste lachend toekijkt. Het is een innig groepsportret, waarschijnlijk gemaakt bij het huis van Lottes ouders in Modlau. In brieven van moeder Beese uit de jaren dertig en veertig aan Lotte, vraagt deze ook altijd hoe het Peter vergaat.¹⁰⁴ Kennelijk hadden de ouders het ongehuwde moederschap en het buitenechtelijk kind van hun dochter geaccepteerd.

Architectuur, liefde en emancipatie

Door haar studie aan het Bauhaus was Lotte ervan overtuigd geraakt dat haar toekomstig beroep dat van architect moest zijn. Uit haar getuigschrift bleek dat zij over juiste kwaliteiten en vaardigheden hiervoor beschikte. De lessen van Hannes Meyer met zijn programma *neue*

¹⁰³ HNI, STAB, aanwinst 2017, interview Den Oudsten met Stam-Beese, Krimpen aan den IJssel, 1 maart 1979, audiotapes.

¹⁰⁴ Collectie Ariane Stam, brieven (manuscripten) Ida Beese-Vater aan Lotte Stam-Beese: 14 november 1934, 21 februari 1937, 14 december 1939, 20 januari 1940, 1 november 1944 en een ongedateerde brief.

baulehre hadden haar gemotiveerd en geïnspireerd. De modernistische architecten Häring en Fuchs, bij wie ze niet was terechtgekomen zonder de relatie met Meyer, waren haar volgende waardevolle leermeesters. In de Sovjet-Unie wilde ze zich verder in het vak van architectuur en stedenbouw bekwamen.

Op haar fotografie en de bewaard gebleven papiercollage na is er uit de periode tot 1932 geen door haar gesigneerd of direct aan haar toegeschreven werk te traceren. Dit komt omdat ze haar teken- en ontwerpwerk voor architectuurprojecten altijd samen met een team uitvoerde en niet uit eigen naam. Het repertoire waaraan ze, in vier jaar tijd, had bijgedragen was echter breed: scholen, bankgebouwen, sanatoria, etage- en laagbouwwoningen behoorden hiertoe.

Naast de leerschool in architectuur was er de leerschool in liefde. Hannes Meyer was, voor zover dit uit de bronnen is te herleiden, haar eerste grote liefde. Gedurende tweeënhalf jaar leek deze liefde wederzijds te zijn geweest en intensief door beiden beleefd. Toen Lotte in Charkov woonde en werkte zou echter definitief een punt achter hun relatie worden gezet. Van Hannes Meyer is bekend dat hij een *womanizer* was. Hij trouwde twee keer, respectievelijk met Nathalie Herkert en Lena Bergner. Naast kinderen uit deze twee huwelijken had Meyer twee buitenechtelijke kinderen, Johannes, zoon van zijn secretaresse Margret Mengel, en Peter, de zoon van Lotte. Zijn vaderschap van Johannes was bij bijna niemand bekend, decennia lang ook niet bij de zoon zelf.¹⁰⁵ Over zijn andere kinderen communiceerde Meyer openlijk, ook over

¹⁰⁵ Margret Mengel (1901-1938) die evenals Lotte Beese ook als 'Frau Meyer' in 1930 naar Moskou vertrok werkte aanvankelijk aan de 'Communistische Academie', de voorloper van de Academie voor Wetenschappen. Daarna was ze redacteur bij de Deutschen-Zentral-Zeitung in Moskou. Mengel werd als verdacht persoon beschouwd en in 1938 gearresteerd. Na maandenlange verhoren en foltering in de Loebjanka gevangenis te hebben doorstaan kwam door executie een einde aan haar leven. De dan elfjarige zoon Johannes verbleef in Russische kindergevangnissen en werd na de Tweede Wereldoorlog in Duitsland bij familie ondergebracht. Pas in de jaren tachtig zou hem zijn verteld wie zijn werkelijke vader was. Over het lot van zijn moeder werd hij in 1993 ingelicht door de FSB (Federale Dienst voor Veiligheid van de Russische Federatie). Zie Volpert, *Hannes Meyers starke Frauen*, 2013, p. 47.

Peter Beese, die wel eens bij hem thuis te gast is geweest.¹⁰⁶ Naast zijn 'levensgezellinnen' koesterde Hannes Meyer binnen zijn omvangrijke netwerk een aantal vriendinnen waarmee hij intensief correspondeerde en waar, in een enkel geval, eveneens sprake was van een amoureuze verhouding.¹⁰⁷

De vrije opvatting ten opzichte van buitenechtelijke verhoudingen, die onder meer blijkt uit de 'affaire' van Lotte met Hannes Meyer en waarin hij wat dit gedrag betreft in het Bauhaus niet alleen stond, zoals ook het voorbeeld van Gropius laat zien, illustreert de gewijzigde seksuele moraal die in het begin van de twintigste eeuw postvatte. De filosoof Michel Foucault sprak in dit verband over het moment 'waarop de greep van de onderdrukingsmechnismen begon te verslappen en de knellende seksuele verboden plaats maakten voor een relatieve tolerantie ten opzichte van voor- en buitenechtelijke verhoudingen.'¹⁰⁸

¹⁰⁶ SSB, Dessau. I 19154/1-ZD, Hannes Meyer aan Kay Adams in Boston, 31 augustus 1951, typoscript. In deze brief beschreef hij een bijeenkomst in zijn huis in het Zwitserse Crocifisso waarbij hij onder meer 'al zijn zonen' aan tafel had. Hij doelde hierbij ook op Wolf, de in 1931 geboren zoon van zijn vrouw Lena Meyer-Bergner, waarvan hij niet de vader was. En op Peter, 'zijn zoon uit Holland' die ook aan tafel was geschoven.

¹⁰⁷ Uitgebreid werd gecorrespondeerd met de Amerikaanse architecte en ontwerpster Kay B. Adams, de Pools/Duitse architecte Carola Bloch-Piotrkowska (1905-1994) en de Duits/Nederlandse oud-Bauhausstudente en textielontwerpster Lisbeth Oestreicher (1902-1989). Meyer ontmoette Adams bij zijn werk in Mexico (1939-1946) waar hij was gevraagd als directeur van het opgerichte Institute of Urbanism and Planning aan het Instituto Politécnico Nacional in Mexico-City. Na twee jaar eindigde de baan, maar Meyer bleef in Mexico actief als docent, architect, ontwerper en publicist. Bloch leerde hij kennen toen zij studeerde aan de Marxistische Arbeiterschule, vormingsinstituut van de Kommunistische Partei Deutschlands (KPN), waar hij gastlessen gaf. Bloch werkte als architecte in Wenen, Parijs, de Verenigde Staten en de DDR en was getrouwd met de filosoof Ernst Bloch. Met Oestreicher, die eind jaren dertig naar Nederland kwam en daar freelance textielontwerpster werd, had hij gedurende de Bauhaustijd een korte amoureuze verhouding. Adams: SSB, Dessau. I 19154/1-FD en I 19154/1-ZD en DAM, 164-105-003; Bloch: DAM, 164-901-005; Oestreicher: DAM, 164-103-026. Zie Hannes Meyer, Elena Torres en Kay B. Adams, *TPG Mexico: el Taller de Gráfica Popular, doce años de obra artística colectiva = the Workshop for Popular Graphic Art, a record of twelve years of collective work*, Mexico City 1949; Karola Bloch, *Aus meinem Leben*, Pfullingen 1981; Caroline Boot, 'Lisbeth Oestreicher: de invloed van het Bauhaus op haar leven en werk' in *Textielhistorische bijdragen*, jrg. 30 (1990) pp. 94-108.

¹⁰⁸ Michel Foucault, *De wil tot weten. Geschiedenis van de seksualiteit I*, Nijmegen, 1984, p. 114. (Oorspronkelijke titel en uitgave *Histoire de la sexualité 1. La volonté de savoir*, Paris, 1976).

Dat de relatie tussen Lotte en Hannes Meyer geleidelijk aan afbrokkelde had te maken met een verschillende interpretatie en beleving van het begrip (on)afhankelijkheid.

Hannes' rol als bemiddelaar voor het vinden van werk voor Lotte had twee kanten. Enerzijds profiteerde ze van zijn netwerk en status en voelde ze het als een teken van genegenheid dat hij zich inzette voor haar ontplooiing en haar brood op de plank. Anderzijds maakte ze zich op deze manier afhankelijk van hem. Haar attitude die ze had omschreven als 'het zich verzetten tegen de factor macht' was moeilijk te handhaven in de afhankelijke relatie. Lotte hechtte eraan om eigen keuzes te maken. Dit autonome gedrag accepteerde Hannes niet. Het was in strijd met de heersende opvattingen over de man-vrouwverhouding en, in dit geval, met het hiërarchische rolmodel van de directeur ten opzichte van zijn studente. In hun relatie ontstond een spanningsveld tussen de persoonlijke groei van de een en het niet kunnen accepteren door de ander. Hoe onafhankelijker zij handelde, hoe meer hij, vanuit zijn positie als rijpere man en bekend architect, haar 'klein' wilde houden. Haar verzet hiertegen had evenwel ook een positieve kant. Het maakte haar meer weerbaar en zelfbewust. De 'leerschool in liefde' had op haar een sterk emancipatorisch effect.

In zijn moeizame omgang met vrouwen die zich ontplooiden was Hannes Meyer in zijn omgeving en in relatie met Lotte niet de enige. In een brief van de eerder aangehaalde Bauhausstudent en beginnend architect Walter Tralau gericht aan zijn vriend en studiegenoot Konrad Püschel nam hij deze in vertrouwen over Lotte, met wie hij iets zou hebben gehad. Hij schreef: 'Also lotte wird immer schlauer [slimmer, HO] darum kann ich in der sich jamal nicht wieder verlieben.'¹⁰⁹

De emancipatie van Lotte ontwikkelde zich mede door de karaktertrek die al vroeg bij haar was komen bovendrijven. Ze was eigenzinnig en kon koppig zijn. Haar aanmelding bij de academie in Breslau wist ze door te zetten ondanks het verzet van haar ouders. Hetzelfde was het geval met haar aanmelding bij het Bauhaus. Ze had nu besloten om naar de Sovjet-Unie te gaan, ook al had Hannes zijn bedenkingen. Niets of niemand kon haar hierin tegenhouden. Ook haar vier maanden oude zoontje niet.

¹⁰⁹ SSB, Dessau, I 14962, Walter Tralau aan Konrad Püschel, 25 maart 1929, manuscript.

Sowjetische Fuge

Als terugblik op zijn Russische jaren vertrouwde Hannes Meyer een muzikale tekst toe aan het papier. Hij noemde zijn werk een 'autoreportage' en gaf het de titel *Sowjetische Fuge in vier Teilen mit vier Zwischenspielen die Zeit in der UdSSR umfassend*.¹¹⁰ In deze, deels met muziektermen doorspekte, tekst kregen de vrouwen met wie hij beginjaren dertig in Moskou in de 'Bauhauscommune' had samengewoond: Margaret Mengel,¹¹¹ Lotte Beese en Lene Bergner, een al dan niet glansrijke rol toebedeeld. Hannes Meyer schreef:

'frau: MARGRET: typ der westl. intellektuellen kleinbürgerin. sympathisierend. uneheliche mutter.[...] frau: LOTTE: westlicher typus: aventuristisch. fantast. arbeitsungewohnt. scheitert am sowjetleben. eigen erlebnis: scheitert an freier liebe.[...] frau: LENA: typ der realistisch-logischen. ohne präention. gefühlsstark. kamerad und genossin.'

Lena Bergner, met wie Hannes Meyer zou trouwen en met wie hij tot aan zijn dood in 1954 als echtgenoot verbonden bleef, kwam er in zijn beschrijving het beste van af. Haar karakter en opstelling waren passend en aangenaam voor hem. Het etiket van ongetrouwde moeder dat Margaret Mengel kreeg opgeplakt lijkt haast een beschuldiging te zijn. Dat hij zelf de vader was van haar kind, kreeg hij niet uit zijn pen. Over Lotte schreef hij het minst positief. Dat ze avontuurlijk was en een fantast zal hij in ieder geval niet als pluspunt hebben bedoeld. Dat ze volgens hem niet gewend was te werken en dat ze mislukt was in het Sovjetleven is een wel heel persoonlijke interpretatie die uit rancune lijkt te zijn geschreven. Wel bekende hij dat hij in de periode met haar ook ergens in was mislukt, namelijk in de 'vrije liefde.'

Ook tegen oud-collega's en oud-Bauhausstudenten, liet Hannes Meyer zich later uit over zijn relatie met Lotte Beese en Margaret Mengel. Hij had hier beter niet aan kunnen beginnen, realiseerde hij zich. Aan Grete en Max Gebhard schreef hij in onsmakelijke bewoordingen dat hij

¹¹⁰ DAM, archiv Hannes Meyer, 164-204-002, Hannes Meyer, *Sowjetische Fuge in vier Teilen mit vier Zwischenspielen die Zeit in der UdSSR umfassend*, manuscript, z.d., z.p. [28 pp.].

¹¹¹ Margaret Mengel had een eigen kamer, Lotte Beese en Lena Bergner woonden samen met Hannes Meyer. Volpert, *Hannes Meyers starke Frauen*, 2013, p. 41.

Lotte en Margret niet naar Moskou had moeten laten komen: 'es wäre besser gewesen den weibersalat (Beese, Mengel etc.) von leibe gehalten zu haben.'¹¹²

Vermoedelijk zijn deze uitlatingen Lotte niet ter ore gekomen. Ook de *Sowjetische Fuge* zullen haar niet hebben bereikt.

¹¹² SSB, Dessau, 2-K-1947, Hannes Meyer aan Grete en Max Gebhard, 30 april 1947, typoscript. Max Gebhard (1906-1990) was graficus en oud-student van het Bauhaus. Wie 'Grete' was is niet te traceren. Gebhard trouwde in 1953 met de illustratrice Regina Gebhard.

2. ORDE SCHEPPEN IN EEN CHAOS

De lokroep van de *sotsgorods*

Dat Lotte als buitenlandse vrouw in 1932 alleen, dat wil zeggen niet in gezelschap van een echtgenoot of als lid van een team, naar Charkov in de Oekraïne vertrok was ongewoon. Een bekender patroon was dat de echtgenotes van de buitenlandse architecten en ingenieurs die aan de slag wilden gaan in de Sovjet-Unie, met hun mannen meetrokken. Of zij volgden hun mannen later, soms met hun kinderen. Zo was Lotte in 1930 ook in de hoedanigheid van 'Frau Meyer' voor een korte periode naar Moskou verhuisd.

Dat het omgekeerde ook het geval kon zijn, laat de biografie van de Oostenrijkse architecte Grete Schütte-Lihotzky zien. Zij werd in 1930 door Ernst May, stadsarchitect van Frankfurt, gevraagd om zijn brigade die voor vijf jaren in de Sovjet-Unie zou gaan werken, te versterken. Schütte-Lihotzky had in Frankfurt al in het team van May aan de bouw van de *Siedlungen*, de modernistische woonwijken ontworpen volgens de richtlijnen van het *neue Bauen*, gewerkt. Ze wilde graag op zijn verzoek ingaan, maar dan onder twee voorwaarden. Ten eerste dat haar man, de architect Wilhelm Schütte, mee mocht en ten tweede dat ze niet nog eens de *Frankfurter Küche*, waarmee ze naam had gemaakt, hoefde te ontwerpen, want die 'hingen haar zo langzamerhand de keel uit.'¹ En dat gebeurde. Grete Schütte-Lihotzky, die tot 1937 in de Sovjet-Unie zou blijven wonen en werken, ontwierp er vooral crèches, kleuterscholen alsook kindermeubelen. Voor zover bekend waren Lotte Beese en Grete Schütte-Lihotzky de enige buitenlandse vrouwelijke architecten die in het interbellum in de functie van architect in de Sovjet-Unie werkten.²

¹ Margarete Schütte-Lihotzky, *Warum ich Architektin wurde*, Salzburg 2004, p. 207.

² De Duits-Nederlandse Gerda Marx (1909-2000) die evenals Lotte aan het Bauhaus in Dessau studeerde verbleef met haar toenmalige echtgenoot, de Nederlandse architect Johan Niegeman, van 1931 tot 1937 in de Sovjet-Unie. Zij werkte echter niet als architect, maar als bouwkundig tekenaar. Zie Bauer, *Architekturstudentinnen*, 2003, pp. 372-373 en interview Hanneke Groenteman met Gerda Bijhouwer-Marx, t.g.v. de tentoonstelling *Niegeman in Magnitogorsk: fotoalbum van een architect*, maart/april 1994, Nederlands Architectuurinstituut (NAi) Rotterdam. HNI, toegangsnummer 26559, videocassette. Grete Schütte-Lihotzky werkte van 1931 tot 1933 in de Sovjet-Unie met haar assistente Hedwig Feldman die tekenwerk verrichtte voor haar ontwerpen voor crèches en scholen. DAM,

Het aantal architecten, stedenbouwers en ingenieurs dat in de jaren twintig en dertig vanuit Europa en Amerika naar de Sovjet-Unie verhuisde om mee te werken aan de opbouw van de nieuwe Sovjetstaat wordt aanzienlijk hoog, namelijk op 20.000 tot 30.000 geschat.³ Waarschijnlijk zijn hier ook de echtgenotes en kinderen bijgeteld.⁴ De ingenieurs werkten in de expansief groeiende industrie, terwijl architecten en stedenbouwers vooral plannen ontwikkelden voor de aanleg van de *sotsgorods*, de ‘socialistische steden’ die in de nabijheid van te ontwikkelen industriegebieden in rap tempo moesten worden gebouwd. De eerste, door Lenin gestimuleerde, industriële projecten waarbij buitenlandse krachten waren betrokken, betroffen de exploitatie van minerale grondstoffen. Deze ontginningen gebeurden in de Kaukasus, Siberië, de Oekraïne en de Oeral. Een groot werk waaraan in 1921 in Siberië in Kemerovo (tot 1931 Tsheglovsk genoemd) werd begonnen was de aanleg van de Autonomous Industrial Colony Kuzbas (AICK) in samenwerking met de Amerikaanse tak van de Industrial Workers of the World (IWW).⁵ Hierbij schakelde de IWW de Nederlandse, communistische ingenieur Sebald Rutgers in, die een sleutelpositie kreeg in de bouw van de Kuzbas kolonie. Hij op zijn beurt trok in 1925 de Nederlandse socialistische architect en ingenieur Han van Loghem aan voor de bouw van huizen, een school, winkels, een badhuis en een elektriciteitscentrale in Kemerovo. Van Loghem was een van de eerste buitenlandse architecten die aan de bouw van de *sotsgorods* werkte. Hij kreeg naast Kemerovo, opdrachten voor de bouw van de steden Prokopjevsk, Gurjevsk en Leninsk, maar enkel die voor Kemerovo werd gerealiseerd.⁶ Lotte zou,

Archiv Ernst May correspondenz 160-902-40, brief May aan Hedwig Adler-Feldman in Londen, 17-3-1959. May bevestigt dat ze van 193 tot 1933 in zijn team in de Sovjet-Unie heeft gewerkt zodat zij aanspraak zou kunnen maken op ‘Wiedergutmachungsgeld.’ Of zij ook slachtoffer van de Holocaust is geweest of door de Nazi’s vervolgd, waarvoor deze aanspraak in feite gold, wordt niet duidelijk in deze brief.

³ Michael David-Fox, *Showcasing the Great Experiment. Cultural Diplomacy & Western Visitors to the Soviet Union 1921-1941*, New York, 2012, p. 184.

⁴ Gesprek van de auteur met Sergei Mikhailovich Kudelko, directeur en professor binnen de leerstoel geschiedenis van de V.N. Karazin Kharkiv National University, Charkov, 15 maart 2016. Met dank aan Jenia Gubkina voor het tolken.

⁵ Bosma, ‘New socialist cities’, *Planning Perspectives*, 2014, pp. 301-328.

⁶ Nevzgodin, *Het nieuwe bouwen in West-Siberië*, 2004, pp. 136 en 150.

via haar toekomstige echtgenoot Mart Stam, in de jaren dertig met Han van Loghem bevriend raken.

Het aantal architecten en stedenbouwers groeide sterk in de periode van het door Stalin geïnitieerde Eerste Vijf-Jaren-Plan (1928-1933). Daarna liep het drastisch terug. De overgrote meerderheid verliet toen, al dan niet vrijwillig, het land. Stalin had de westerse architecten niet meer nodig, maar ook op eigen initiatief vertrokken verschillende buitenlanders.

De participatie van deze buitenlandse professionals was geen geïsoleerd fenomeen.

Geestverwanten waren de *fellow-travellers*, de met de ideologie van ‘het rode Utopia’ sympathiserende schrijvers, kunstenaars en wetenschappers die voor een tijdelijk verblijf of incidenteel bezoek de Sovjet-Unie aandeden, vaak op uitnodiging van de VOKS (Vsesoiuznoe Obshchestvo Kul’turnoi Svязi S Zagranitsej): de Vereniging voor Culturele Relaties met Buitenlandse Landen. Deze ‘travellershype’ hield tot het eind van de jaren dertig aan en bracht naar schatting 70.000 tot 80.000 ⁷ enthousiastelingen op de been. Onder hen schaarden zich bekende schrijvers, denkers en kunstenaars zoals André Gide, André Malraux, Jean-Paul Sartre, Heinrich Mann, Arthur Koestler, George Bernard Shaw, Jef Last, Joris Ivens en de Amerikaanse journaliste en schrijfster Anna Louise Strong.⁸ Allen werden gedreven door afkeer van de maatschappelijke orde in eigen land, die roemloos ten onder leek te gaan in economische depressie, stuurloos leiderschap en oprukkend fascisme. Hun beweegredenen en motivatie zijn, zoals de socioloog Paul Hollander in zijn publicatie *Political Pilgrims* (1981) schrijft, op te vatten als een gevolg van het door de socioloog Max Weber, in zijn voordracht *Wissenschaft als Beruf* (1917), geschetste concept van de ‘Entzauberung der Welt.’ Volgens Weber was er in de moderne westerse, gerationaliseerde maatschappij geen plaats meer voor magische en onberekenbare machten. Een andere zingeving van het leven die werd gezocht, maakte het verlangen los naar een nieuwe betovering, zoals wellicht te ondergaan in de nieuwe ‘heilstaat.’

⁷ David-Fox, *Showcasing*, 2012, p. 1 en 184.

⁸ Zie voor de thematiek van de fellow travellers bijvoorbeeld: David-Fox, *Showcasing*, 2012; David Caute, *The Fellow-Travellers. The Intellectual Friends of Communism*, New Haven, 1988; A. Aarsbergen, *Verre paradijzen. Linkse intellectuelen op excursie naar de Sovjet-Unie, Cuba en China*, Utrecht 1988. Paul Hollander, *Political Pilgrims. Travels of Western Intellectuals to the Soviet Union, China and Cuba*, New York, 1981.

Hollander spreekt in zijn publicatie van een paradox. Intellectuelen, ooit de voorhoede van de secularisatie, zouden nu, 'slachtoffer' zijn geworden van deze maatschappelijke ontwikkeling en niet van zins of in staat een bestaan te aanvaarden dat zo weinig authentieke vormen van 'betovering' kende.⁹ Opgemerkt moet worden dat het hier niet alle intellectuelen betrof, maar met name (een deel van) de linkse intelligentsia die, in de nogal zwaar aangezette woorden van Hollander, zou zijn geslachtofferd.

Dat de betovering die zij dachten te vinden in de Sovjet-Unie tot desillusies en grote ontgoocheling konden leiden, was de andere kant van de medaille. Zo uitte de openlijk homoseksuele auteur André Gide zijn teleurstelling en kritiek op de Sovjet-Unie in zijn publicatie *Retour de l'USSR* (1936), hetgeen hem door veel geestverwanten niet in dank werd afgenomen. Gide ergerde zich vooral aan het conformisme van de stalinistische samenleving. De Russen zouden alles accepteren wat hun leider hen wilde doen geloven. In zijn eindoordeel vroeg hij zich af of er enig ander land op de wereld was waar de bevolking meer werd geknecht dan in de Sovjet-Unie. Zelfs in het Hitler-Duitsland zou, volgens hem, hiervan minder sprake zijn.¹⁰

Een belangrijke drijfveer voor het bezoeken van de Sovjet-Unie was de behoefte aan culturele uitwisseling. Dit gebeurde door het organiseren van tentoonstellingen en het verspreiden van kunstbladen en technische tijdschriften.¹¹ In 1932 werd in Moskou de Unie van Socialistische Schrijvers opgericht, die de banden met linkse schrijvers, in met name West-Europa, aanhaalde. In diverse landen ontstonden vriendschapsverenigingen, gerelateerd aan de Sovjet-Unie.

⁹ Hollander, *Political Pilgrims*, 1981, p.29.

¹⁰ André Gide, *Retour de l'USSR*, Paris, 1936, p. 67.

¹¹ De eerste Russische kunsttentoonstelling in West-Europa werd georganiseerd door de kunstenaar El Lissitzky in de Van Diemen galerie in Berlijn, oktober 1922. Een jaar later werd deze overgenomen door het Stedelijk Museum in Amsterdam. In Moskou werden beginjaren twintig exposities gehouden van bekende westerse architecten waaronder Walter Gropius, Van der Rohe, Erich Mendelsohn, Max en Bruno Taut, Ludwig Hilberseimer en Hugo Häring. Voorbeelden van westerse tijdschriften die in Rusland werden verspreid zijn het Duitse *Städtebau* en *Der Industriebau*, het Engelse *Architectural Review* en *The Architect*, het Franse *La Construction moderne* en het Amerikaanse *American Architect* en *Architectural Forum*.

Voor de arbeidsmigranten *avant la lettre* had het vertrek naar de Sovjet-Unie uiteraard veel grotere consequenties dan voor de *fellow-travellers*. De eersten verlieten huis en haard om zich voor langere tijd in een vreemd land te vestigen en daar te werken. Ook de betrokkenheid bij het land was meer intensief. De migranten werkten met Russische collega's samen en mengden zich op deze manier met (een deel van) de bevolking.

Het merendeel van de buitenlandse architecten en stedenbouwers die in de jaren dertig in de Sovjet-Unie werkten kwam uit Duitsland. Tussen de democratische Weimarrepubliek en de Sovjet-Unie, die zich beide als uitzonderlijk in Europa zagen, ontstonden diplomatieke betrekkingen. Bovendien hadden de architecten in Duitsland ervaring opgedaan met het bouwen van de eerder genoemde *Siedlungen*, aangelegd in strokenbouw en vanuit de gedachte dat de woningen aan een *existenz minimum* wat betreft uitvoering en behoefte moesten voldoen. Over deze expertise beschikte Rusland niet en wilde hier graag gebruik van maken. In Duitsland was in die jaren de werkeloosheid extreem hoog. In 1932 had 45% van de actieve beroepsbevolking geen werk en de sociale woningbouw in Duitsland lag zo goed als stil.¹² Naast een idealistische motivatie gaf vaak mede een economische reden de doorslag om naar de Sovjet-Unie te vertrekken.

Zoals eerder al aan de orde kwam was Lottes motivatie gevoed door haar relatie – ook al was deze bij haar vertrek naar Charkov niet meer zo bestendig – met Hannes Meyer. Daarnaast speelde wel degelijk een economische motief. In Tsjecho-Slowakije kon ze geen werk meer krijgen, onder meer omdat ze een ongehuwde moeder was. In de Sovjet-Unie was werk in overvloed en het buitenshuis werken van vrouwen en moeders werd er sterk gepromoot. Lenin had de toon gezet met zijn pleidooi voor 'de afschaffing van de keukenslavernij', die plaats moest maken voor het recht op arbeid voor vrouwen buitenshuis.¹³ Dit wilde overigens niet zeggen dat er sprake was gelijke beloning van vrouwen en mannen of gelijke toegang tot hogere

¹² Anatole Kopp, 'Foreign architects in the Soviet Union during the first two Five-Year Plans', in William C. Brumfield (red.), *Reshaping Russian architecture*, Cambridge (Mass.), 1990, p. 177.

¹³ Zijn redevoeringen zijn gepubliceerd in: W.I. Lenin, *Over de emancipatie van de vrouw*, Progress, Moskou/Amsterdam, 1977 (oorspronkelijke titel en uitgave: *О эмансипации женщин*, Москва, 1934). In deze publicatie zijn tevens de door Clara Zetkin genoteerde herinneringen aan Lenin opgenomen.

of politieke functies. De Russische politica Aleksandra Kollontai¹⁴ en de Duitse pro-Sovjet politica Clara Zetkin,¹⁵ welke laatste eveneens herhaaldelijk met Lenin sprak, beijverden met vuur en vlam de rechten van vrouwen gevat in de 'vrouwenkwestie', die zij uitgedrukt wilden zien als een samengaan van socialisme en feminisme. Beide vrouwen moesten echter ervaren dat de Sovjetleiders de proletarische strijd het primaat gaven boven de emancipatie van vrouwen.¹⁶

¹⁴ Aleksandra Kollontai, geboren als Aleksandra Domontovich (1872-1952) was een Russische, communistische revolutionair. De naam van haar eerste man, de ingenieur Vladimir Kollontai, hield ze haar hele leven aan. Haar contacten met de Russische, marxistische Elena Stasova stimuleerden haar tot het schrijven van politieke geschriften waarin ze afrekende met het Russische keizerrijk. Kollontai reisde naar Engeland, Frankrijk en Duitsland in welk laatste land ze in contact kwam met de politici Rosa Luxemburg en Karl Liebknecht. Na 1917 begon haar politieke carrière. Ze werd lid van Communistische Partij (CPSU) en commissaris voor sociaal-maatschappelijk werk. Ze richtte *Zhnetodel* op, een organisatie die zich inzette voor de rechten van vrouwen. Deze organisatie zou in 1930 worden verboden. Kollontai werd een criticaster van de CPSU en vormde met haar vriend Aleksander Shlyapnikov een linkse fractie binnen de CPSU: de *Workers' Opposition*. Kollontai kwam echter steeds meer aan de zijlijn te staan. In de jaren 20, 30 en 40 kreeg ze evenwel representatieve functies waaronder ambassadrice voor Rusland in Noorwegen, Mexico en Zweden. Kollontai was een voorstander en vertegenwoordiger van de niet gebonden liefde. Zie bijvoorbeeld Aleksandra Kollontai, *The Autobiography of a Sexually Emancipated Communist Woman*, New York, z.d. [1971] en Aleksandra Kollontai, *Selected Articles and Speeches*, New York, 1984.

¹⁵ Clara Zetkin, geboren Eissner (1857-1933) was een Duitse vrouwenrechtenactiviste. Zetkin, eerst actief binnen de Sozialdemokratische Partei Deutschlands (SPD), behoorde in 1918 tot de medeoprichters van de nieuw gevormde Kommunistische Partei Deutschlands (KPD). Zetkin wilde de socialistische vrouwenbewegingen van de verschillende landen dichter bij elkaar brengen. Ze organiseerde de eerste Internationale Conferentie van socialistische vrouwen in Stuttgart in 1907. In 1915 werd ze gevangen genomen vanwege haar initiatief tot een internationale vrouwenconferentie in Zwitserland gericht tegen de imperialistische wereldoorlog. Een jaar later werd ze vrijgelaten. Binnen de KPD leidde ze de vrouwenbeweging. Voor de tweede keer initieerde ze een vrouwenblad - het eerste zag het licht binnen de SPD - en vertegenwoordigde de Duitse vrouwen in de communistische internationale waar ze plaats nam in het uitvoerend comité. Ze overleed in een sanatorium nabij Moskou. Haar as werd in een urn in de Kremlinmuur geplaatst. Zie bijvoorbeeld Clara Zetkin, *Ich will dort kämpfen, wo das Leben ist. Auswahl von Reden und Schriften*, Berlin, 1955 en Luise Dornemann, *Clara Zetkin, Leben und Wirken*, Berlin, 1979.

¹⁶ De oprichting van communistische vrouwenorganisaties, enkel bestaande uit vrouwen, werd niet toegestaan. Een ander punt van de vrouwenstrijd was het recht op abortus. Deze werd in 1920 gelegaliseerd, maar in 1936 weer verboden. Zie Gail Lapidus, *Women in Soviet Society: Equality, Development and Social Change*, Berkeley/Los Angeles / London, 1978, pp. 54-198.

Lottes keuze voor de Sovjet-Unie was ook politiek gemotiveerd, zoals valt af te leiden uit haar actieve lidmaatschap in Tsjecho-Slowakije van de KSČ, haar scholing in de marxistische leer en haar uitspraak in de eerder geciteerde brief aan Hannes Meyer dat ze per se wilde werken in 'einem sozialistischen system.'¹⁷ Ze had daarnaast eveneens een culturele affiniteit met het land. Zowel via het Bauhaus, waar ze les had gehad van Wassily Kandinsky, voordrachten beluisterde en tentoonstellingen bezocht van kunstenaar en architect El Lissitzky, als in Brno waar ze deelnam aan bijeenkomsten van *Levá Fronta*, werd ze gegrepen door het werk van progressieve Russische kunstenaars en architecten. Kortom: het bouwen aan de *sotsgorods* lokte haar.

Holodomor

Uit latere interviews met Lotte komt naar voren dat de plaatselijke omstandigheden, waarmee ze in Charkov werd geconfronteerd, een onuitwisbare indruk op haar hadden gemaakt. Ze sprak hierover in veel meer woorden dan over het werk dat ze in deze stad uitvoerde. Dit betekent dat ofwel haar herinneringen aan de situatie ter plekke het sterkst bewaard waren gebleven of dat ze het van meer belang vond om over de plaatselijke omstandigheden te spreken dan over wat ze nog wist van haar werkzaamheden.

In Charkov heerste een verschrikkelijke hongersnood, later *holodomor*¹⁸ genoemd, die was ontstaan door de op last van Stalin gedwongen collectivisatie van de landbouw. Het verzet van de grondbezitters hiertegen leidde tot het vernietigen van de oogst en het braak liggen van grote stukken land, met als gevolg een massale sterfte van miljoenen mensen in de Oekraïne.¹⁹

¹⁷ GRI, HM 78, Beese aan Meyer, 4 december 1931, typoscript.

¹⁸ *Holodomor* is afgeleid van de Oekraïense uitdrukking 'moryty holodom' (морити голодом) wat betekent 'dood veroorzaakt door honger.' Op 28 november 2006 is door het Oekraïense parlement de *Holodomor* officieel tot genocide verklaard. Sindsdien worden op de vierde zaterdag in november de slachtoffers herdacht.

¹⁹ Niet alleen in de Oekraïne heerste een grote hongersnood. Wel was het aantal dodelijke slachtoffers in de Oekraïne het hoogst: 3,5 tot 3,8 miljoen. Hierna volgde Kazachstan met 1,3. tot 1,5 miljoen doden. In het noorden van de Kaukasus vielen enkele honderden duizenden dodelijke slachtoffers. Het totaal aantal dodelijke slachtoffers in de Sovjet-Unie wordt op 5,5 tot 6 miljoen geschat. Bron: Андреа Граціозі, *Дисти з Харкова*, Харків, 2007, p. 254. Oorspronkelijke titel: Andrea Graziosi, *Lettere da Kharkov: La carestia in Ucraina e nel Caucaso del Nord ne*

Lotte herinnerde zich hoe het stationsplein van de stad overbevolkt was met bepakte en bezakte mannen, vrouwen en kinderen. De plek leek een onafzienbare legerplaats waar mensen als mieren in enorme aantallen samendrongen en waar ze dagen en weken wachtten om met een trein mee te kunnen, weg uit Charkov, weg uit de Oekraïne. De straten van de stad waren vol met bedelende mensen, de meesten van hen crepeerden van de honger. Lotte, zelf bevoorrecht met voedselbonnen bestemd voor de buitenlandse werknemers, zag mensen op straat sterven; de geneeskundige dienst reed 's avonds door de straten om de lijken op te halen. Ze noemde het 'frappant' dat meestal eerst de ouders stierven, daarna de kinderen tussen 12 en 20 jaar en tenslotte de grootouders. De kinderen die het langst met de borst waren gevoed bleven over. Deze kinderen werden opgevangen in kindertehuizen. Een tyfusepidemie die volgde had directe gevolgen voor haar werkomstandigheden. Ze vertelde dat, toen ze begon in haar *trust* [bouworganisatie, HO], ze met '160 collega's werkte, waarvan er als gevolg van de tyfusepidemie in het voorjaar nog maar 30 mensen over waren, de anderen waren allemaal gestorven.'²⁰ Hoewel Lotte, zoals uit haar terugblikken blijkt, met het lot van de hongerende en stervende bevolking in de Oekraïne was begaan, veroordeelde ze Stalins beleid op dit punt niet. Met de collectivisatie van de landbouw zou haars inziens 'een hoger doel' zijn nagestreefd en de catastrofe die daardoor was ontstaan moest worden gezien als een 'historische noodzakelijkheid.'²¹ Hiermee ondersteunde ze de door communisten toentertijd populaire, machiavellistische redenering dat in deze kwestie het doel de middelen heiligt. De Duitse communistische stedenbouwkundige Hans Blumenfeld, die in 1933 vanuit Moskou, waar hij onder meer samenwerkte met de bekende constructivistische 'Vesnin-architectenbroers' Leonid, Victor en Alexander, naar Makijivka in de Oekraïne trok om er als leidinggevende te werken in de staalindustrie, stond in zijn autobiografie eveneens stil bij de *holodomor*.

rapporti dei diplomatici italiani 1932-1933, Torino 1991. Zie verder over dit onderwerp Robert Conquest, *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror Famine*, Edmonton, 1986 en de recente publicatie Anne Applebaum, *Red Famine. Stalin's War on Ukraine*, London, 2017.

²⁰ De Wit, *Lotte Stam-Beese*, 2005, p. 42.

²¹ Dit blijkt uit interviews van de auteur met Jurjen en Dineke Brinkman, Leiden, 26 maart 2014 en met Gerrit Oorthuys, Amsterdam, 10 juli 2015. Zij waren bevriend met Lotte Stam-Beese. Zie ook Schilt en Selier 'Van de oevers van de Oder', 1993, pp. 16-17.

Blumenfeld had zelf maar net een vlektyfusaanval overleefd. Vanwege het door het sterftcijfer en de ziekten ontstane tekort aan graafwerkers, die nodig waren voor de aanleg van kanalen ten behoeve van de staalindustrie, werkte hij ook een uur per dag als graafwerker.²² Volgens Blumenfeld zou, naast de door de overheid gedwongen collectivisatie van de landbouw en het verzet hiertegen van de boeren, ook de maandenlang aanhoudende droogte in 1932 hebben bijgedragen aan deze catastrofe. Ook hij lijkt hiermee de desastreuze gevolgen van de collectivisatie te willen afzwakken. In de publicaties over de grote hongersnoden in die jaren in de Sovjet-Unie wordt deze natuurlijke oorzaak niet vermeld.

Hereniging met Peter en conflict Hannes Meyer

Na een verblijf van een half jaar in Charkov vond Lotte de tijd rijp om haar zoontje Peter uit Praag op te halen. De eerste weken in Charkov had ze op een kamer in een gebouw van een 'culturele ambassade of zoiets' gebivakkeerd.²³ Daarna huurde ze een kamer bij een bestuurslid van de Oekraïense Communistische Partij, Panas Petrovitsj Ljoebstjenko en zijn gezin. De flat lag vlak naast het gebouw van de Oekraïense Architectenvereniging. Naar eigen zeggen had zij daar

²² Hans Blumenfeld, *Stadtplaner "...es sei denn, sie bauen eine humane Stadt."* Autobiographie 1892-1988, Basel, 1993, p. 138. Blumenfeld (1892-1988) studeerde architectuur in München en Karlsruhe. In de jaren twintig werkte hij als architect in New York, Baltimore en Los Angeles en daarna aan sociale woningbouwprojecten in Hamburg en Wenen. Hij was jood en lid van de KPD. Van 1930 tot 1937 werkte hij als stedenbouwkundige in de Sovjet-Unie waar hij onder meer was betrokken bij de aanleg van de Moskouse metro en plannen ontwierp voor de steden Vladimir en Vyatka (nu Kirov) en Makijivka, in welke laatste plaats hij leiding gaf aan projecten in de staalindustrie. Vanwege een te kritisch gevonden houding werd hij in 1937 gedwongen het land te verlaten. In 1938 emigreerde hij opnieuw naar de VS waar hij werkte als stadsplanner. Vanwege zijn betrokkenheid bij communistische organisaties was hij gedwongen de VS te verruilen voor Canada waar hij werkte aan de stadsuitbreidingen van Montréal, Toronto en Vancouver. Blumenfeld bleef een vriend van de Sovjet-Unie. Hij vond het land niet democratisch maar achtte het van belang om te ageren tegen de anti-Sovjethouding die heerste in Europa en de VS.

²³ De Wit, *Lotte Stam-Beese*, 2005, p. 40. Misschien duidde ze hiermee op het Duitse *Generalkonsulat* dat in Charkov was gevestigd. Een Duitse ambassade bestond in Charkov nog niet. Schriftelijke mededeling aan de auteur door Annegret Wilke van het Auswärtiges Amt Politisches Archiv, Berlijn, 15 april 2016.

altijd ‘bijzonder prettig gewoond.’²⁴ In 1937, toen Lotte al uit het land was vertrokken, is Ljoebstjenko, die toen premier was van de Oekraïense Sovjetrepubliek, en vermoedelijk ook zijn gezin slachtoffer geworden van de ‘zuiveringen’ onder Stalin. Hij is ofwel vermoord of heeft zelfmoord gepleegd. De bronnen spreken elkaar hierover tegen. Ook in het gerelateerde dossier in het Security Archive in Kiev wordt de werkelijke toedracht niet vermeld.²⁵ Of Lotte ooit iets heeft vernomen over deze tragedie is niet bekend. Ze heeft er naar mijn weten nooit over gesproken of geschreven.

Peter die in Praag wat Tsjechische woorden had geleerd, sprak volgens zijn moeder een jaar lang geen woord met haar. Toen ze met hem naar Charkov kwam, sprak ze Duits tegen hem. Ze dacht dat hij daardoor misschien in de war was geraakt en dat het daarom zo lang duurde voordat hij sprak. Maar daarna ‘kwamen de woorden naar buiten en sprak hij zowel Duitse als Russische woorden.’²⁶ Op een foto, afkomstig uit een door Lotte samengesteld fotoalbum, waaronder ‘in Charkov’ is geschreven, staat de tweejarige Peter in een hoek van een kamer met een grammofoonplaat in zijn hand en een platenspeler binnen handbereik. Hij heeft wellicht naar de Duitse en Russische liedjes geluisterd die weerklonken uit de grammofoon en waarvan hij de woorden kon leren.

Voor de verzorging van Peter schakelde Lotte Manja in, een dakloos meisje, een *besprizorny*. Lotte had haar aangetroffen op straat, waar ze in de kou op blote voeten liep en alleen een soort aardappelzak als kleding droeg. Het was onder buitenlandse architecten niet ongevoerd om dakloze kinderen of adolescenten in huis te nemen. Hans Blumenfeld memoreert dat twee

²⁴ De Wit, *Lotte Stam-Beese*, 2005, p. 40.

²⁵ Security Service and Archive of Ukraine, СССР НАРОДНЫЙ КОМИССАРИАТ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ ЦЕНТРАЛЬИ АРХИВ ВУК-ОГПУ-НКВД АРХ No 92232 51391, (USSR Centraal Archief Volkscommissariaat Binnenlandse Zaken), Kiev. Met dank aan Kevin Cook voor het vertalen van de teksten; ‘Ukrainian head takes own live’ in *Ukrainian Weekly*, Jersey City, Saturday, September 4, 1937; Ivan Katchanovski, *Classic Prisoner’s Dilemma: A Quasi-Experimental Test during the Great Terror* (paper gepresenteerd op de 2003 Annual Meeting of the American Political Science Association, Philadelphia, 28-31 augustus 2003).

²⁶ De Wit, *Lotte Stam-Beese*, 2005, p. 40.

van zijn bevriende bouwvaklieden, afkomstig uit Wenen, in Makijivka eveneens een zwerfkind 'adopteerden'.²⁷

Manja zou tot het vertrek van Lotte uit de Sovjet-Unie eind 1934 voor Peter blijven zorgen en bij hen wonen. Hoe oud Manja was toen ze elkaar ontmoetten, wist het meisje zelf niet. Ze wist ook niet wie haar ouders waren. Lotte schatte haar op een jaar of zestien. Manja was analfabeet, maar toen Lotte later naar Moskou verhuisde stuurde ze haar naar een avondschool, waar ze lezen en schrijven leerde. Manja ontwikkelde zich toen als 'een niet meer met vroeger te vergelijken jonge vrouw die zich opmaakte en er voortreffelijk uitzag.'²⁸ Met het in huis nemen van Manja sneed het mes aan twee kanten. Peter kreeg verzorging en aandacht terwijl Lotte naar haar werk kon gaan. Voor Manja kwam er een nieuwe levensvervulling die haar ook materieel ondersteunde.

Om Peter uit Praag op te halen was Lotte via Moskou gereisd om Hannes Meyer daar te bezoeken. Zij had hem gevraagd of ze kon komen en hij vond dat goed, maar alleen als ze kwam wanneer zijn vriendin Lena Bergner met vakantie was. Al eerder, zoals blijkt uit een brief van Hannes aan Lotte, had zij aangegeven dat ze graag bij hem wilde komen wonen en werken. Maar hij moest daar niets van weten. De brief van Lotte waarnaar Hannes verwees is niet bewaard gebleven, maar de brief van Hannes wel. Hierin schreef hij onder meer:

'ich glaube dass du vorerst besser in deiner stellung bleibst, wenn du es dort doch wohl getroffen hast. dass ist doch fürs erste etwas sehr wertvolles, denn es trifft nicht alle tage zu. die schwierigkeiten der unmittelbaren praxis lerne ich jetzt auch kennen. sie sind notwendig, aber sie erfordern doch oft ein grosses mass von geduld, nachgeben und dgl. – wenn ich so um mich herum beobachte, besonders die verschiedenen fremden, dann ist es wirklich sehr gut, wenn man eine arbeitsmöglichkeit hat [...]. vielleicht findest du meinen rat etwas grossväterlich. ich glaube, es ist wichtig, dass man sich nicht mehr schwierigkeiten schafft, als notwendig sind, um fruchtbar für den sozialistischen aufbau zu wirken.'²⁹

²⁷ Blumenfeld, *Stadtplaner*, 1993, pp. 136-137.

²⁸ *Ibidem*, p. 41.

²⁹ GRI, HM 17, Meyer aan Beese, 20 juni 1932, typoscript.

Hannes hield zich niet aan de periodieke betalingen van het zorggeld voor Peter. Daardoor kwam hun relatie na haar bezoek aan hem in Moskou onder druk te staan. Hannes nam het haar namelijk ernstig kwalijk dat zij hem niet rechtstreeks haar ongenoegen hierover kenbaar maakte, maar via derden, zoals aan zijn secretaresse Margret Mengel en aan Lottes Praagse vriendin Milena Jesenská. Hij noemde haar optreden 'kleinbürgerlich und einer kommunistin unwürdig.'³⁰ Toen Lotte hem liet weten dat ze een advocaat in Brno had ingeschakeld en ze een rechtszaak tegen hem aan wilde spannen kwam *zijn* 'communistische' aard naar buiten. Hannes stelde dat zijn vaderschap eerst maar eens moest worden aangetoond door het 'onafhankelijke Sovjet-gerecht'. Hij suggereerde dat haar werkgever Bohuslav Fuchs, met wie zij in het najaar 1930 een intieme verhouding zou hebben gehad, evengoed de vader van Peter kon zijn. De vaderschapsverklaring die hij in Brno had ondertekend, was volgens hem niet geldig. Helaas zijn de brieven van Lotte over deze kwestie niet gearhiveerd, alleen die van hem. Maar het is duidelijk dat de eerder zo hartstochtelijke verhouding tussen 'bär und kanguruh' uitmondde in een hardvochtig kempfanengevecht. Aan de relatie kwam vervolgens een vrij abrupt einde. Over een rechtszaak die misschien heeft plaatsgehad kan niets worden vermeld omdat archiefmateriaal ontbreekt. Wel is een brief uit 1933 van Margret Mengel aan Lotte bewaard gebleven, waarin zij onder andere bericht dat het achterstallige bedrag van het zorggeld te betalen door Hannes Meyer onderweg is naar haar. Dat de zaak zoveel tijd in beslag had genomen vond Margret, die met haar zoontje Johannes nog in de 'Bauhauscommune' aan Arbatskaja ploschtschad in Moskou woonde, 'sehr unangenehm.'³¹

Giprograd, Charkov en organisatieverbanden

Bij aankomst in Charkov kon Lotte direct aan de slag. De 'ambassade' waar ze zich als architect meldde en waar ze de eerste weken onderdak kreeg, verwees haar naar de plaatselijke *Giprograd trust* waar volop werk was. In 1930 was deze trust als onderdeel van het Staatsinstituut voor de Stedenbouw opgericht. Het was een specifiek voor de Oekraïne functionerende organisatie met vestigingen in Charkov, Kiev, Odessa en Dnepropetrovsk (nu

³⁰ GRI, HM 15, Meyer aan Beese, 7 november 1932, typoscript.

³¹ GRI, HM 1, Mengel aan Beese, 8 juli 1933, typoscript.

Dnipro). De *trust* maakte deel uit van *Giprogor*, het overkoepelende staatsinstituut bestemd voor de andere Sovjetrepublieken, met zijn hoofdkantoor in Moskou.³² Hoofdarchitect van *Giprograd* was de in zijn tijd bekende Russische stedenbouwer Aleksandr Lvotitsj Ejnorn. Ejnorn had al voor de Eerste Wereldoorlog zijn architectuuropleiding genoten in België, Zwitserland en Frankrijk. Tot 1933 leidde hij de eerste etappe van het project van de 'socialistische reconstructie van Charkov.' Hij was een overtuigd aanhanger van het concept van de compact gevormde *sotsgorods*, die in de buurt van een industriezone of van agrarische bedrijven moesten worden gevestigd en niet meer dan 100.000 inwoners mochten tellen.³³ Aan deze 'socialistische reconstructie van Charkov' werkte destijds een collectief van meer dan honderd architecten, ingenieurs en economen.³⁴

Charkov had zich vanaf het begin van de twintigste eeuw tot een belangrijk industrie- en handelscentrum ontwikkeld. De stedelijke bevolking groeide van 285.000 inwoners in 1920 tot 652.000 in 1932.³⁵ Althans zo wordt dit aantal voor 1932 vermeld in de statistieken van de stad Charkov. In hoeverre hier een daling van het aantal stadsbewoners, als gevolg van de *holodomor* bij is inbegrepen, is niet duidelijk. Charkov was tevens de hoofdstad van Oekraïne, een positie die ze in 1934 moest afstaan aan Kiev. Omdat Charkov een grote werkende klasse kende, werd de stad ook wel 'de proletarische hoofdstad van Oekraïne' genoemd.³⁶

Charkov stond echter niet alleen hierom bekend, maar ook om de grote hoeveelheid toonaangevende, constructivistische architectuur die de stad rijk was. Het bekendste gebouw is *Derzhprom*, het Staatsindustriegebouw, gelegen aan Plosjtsjad Dzerzhinsky, het grote plein in

³² Hans Blumenfeld, *Stadtplaner*, 1993, p. 115.

³³ Volpert, *Starke Frauen*, 2013, p. 51.

³⁴ Анна ГОЛУБКИНА, Проект социалистической реконструкции Харькова. Из документов Центрального государственного научно-технического архива. (Anna Golobkina, Het project van de socialistische reconstructie van Charkov. Uit de documenten van het Centrale Staatsarchief voor Wetenschap en Techniek) Charkov, 11 juni 2012. Zie <http://izvestia.kharkov.ua/on-line/18/1116858.html>. Geraadpleegd 1 juni 2015. Met dank aan Jurjen Brinkman voor de vertaling.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ G. Gorvic, '15 ans d'architecture a Har'kov' in J.L. Cohen, M. de Michaelis en M. Tafuri, *Les Avant-gardes et l'Etat USSR 1917-1978. La ville, L'architecture*, Paris/Roma, 1979, p. 268.

het centrum van de stad. Dit volumineuze en in volkomen symmetrie uitgevoerde gebouwencomplex, opgetrokken uit beton, staal en glas, werd in 1924 ontworpen door de architecten Sergei Serafimov, Samuel Kravets en Mark Felger uit Leningrad (nu Sint Petersburg). Het bouwwerk laat zich lezen als drie forse blokvormen met verspringende volumes, ontstaan door de afwisseling in hoogte, breedte en diepte van de componenten. Aan het plein zijn de drie blokken door corridors op de zesde verdieping met elkaar verbonden. *Derzhprom*, dat een oppervlakte heeft van 67.000 m², werd in slechts drie jaar tijd gebouwd en was toen, met zijn hoogste punt van 63 meter, een van de eerste wolkenkrabbers van Europa. Schuin tegenover dit modernistische icoon stond het *Dom Projektov*, het Huis van de Projecten, waarin onder meer de trust *Giprograd* was gevestigd waarbij Lotte werkte.³⁷ Ook dit in 1929 voltooide en eveneens door Serge Serafimov, samen met M. Zandberg-Serafimov, ontworpen gebouw was uitgevoerd in een constructivistische stijl. Met zijn hoge rechthoekige toren bestaande uit veertien verdiepingen vormde dit gebouw het bescheidener zusje van *Derzhprom*. In 1950 zou *Dom Projektov* in neoclassicistische stijl worden verbouwd en voorzien van een opgesmukte façade van Korintische zuilen. Dit was een direct gevolg van de door Stalin beginjaren dertig geïnitieerde ommezwaai in de architectuur naar een neoclassicistische vormgeving. Charkov kende toentertijd veel in constructivistische stijl ontworpen clubgebouwen voor verschillende bedrijfstakken zoals voor de pers, de posterijen, de levensmiddelenbranche, de textiel en de spoorwegen. Het gebouw voor de spoorwegarbeiders, ontworpen door Aleksandr Dmitriev en geopend in 1930, was – en is nog steeds – met zijn halvemaanvormige, grotendeels uit glas bestaande, spits toelopende gewelfde gevel, het meest karakteristiek.³⁸ Charkov was in haar verschijning als modernistische architectuurstad een equivalent van Brno. Naast de ellende die Lotte in Charkov om zich heen zag, moet deze aanblik voor haar toch aangenaam en inspirerend zijn geweest.

³⁷ Gesprek van de auteur met Sergei Mikhailovich Kudelko, Charkov, 15 maart 2016; Gorvic, '15 ans d'architecture', 1979, p. 273.

³⁸ Afbeelding en plattegrondtekening in Gorvic, '15 ans d'architecture', 1979, p. 277.

De verwantschap van Charkov met de jonge, modernistische architectuur is behalve uit de gebouwen, eveneens af te lezen uit de onafhankelijke architectenorganisatie die er in 1928 was opgericht. Deze Associatie van Hedendaagse Architecten van Oekraïne (OSAU) had nauwe banden met de Associatie van Hedendaagse Architecten ASNOVA, die in 1923 in Moskou was ontstaan. In het tijdschrift van de OSAU *Novaja Generaciia* verschenen naast bijdragen van Oekraïense architecten ook artikelen van architecten uit Moskou, zoals van Vladimir Tatlin en Aleksandr Rodtsjenko en van de vanuit Kiev naar Leningrad getrokken kunstenaar en architect Kazimir Malevitsj. Bauhausdocent Moholy-Nagy was eveneens actief bij het tijdschrift.³⁹ Ook buitenlandse architecten konden lid worden van de Russische architectenverenigingen. Zo was Le Corbusier, die nooit in de Sovjet-Unie heeft gewoond maar wel verschillende ontwerpen voor het land heeft gemaakt,⁴⁰ lid van ASNOVA.⁴¹ De Nederlandse architect en ontwerper Mart Stam die in 1930 naar de Sovjet-Unie kwam was zowel betrokken bij de ‘rationalistische’ architecten van ASNOVA als bij de in 1925 opgerichte OSA de Vereniging van Moderne Architecten, waar vooral constructivisten zich bij aansloten.⁴² Ook de Nederlandse architect Johan Niegeman die in 1931 naar de Sovjet-Unie vertrok, was lid van de OSA.⁴³ Hannes Meyer

³⁹ Gorvic. ‘15 ans d’architecture’, 1979, p. 269.

⁴⁰ Zijn bekendste werk in de Sovjet-Unie is het *Tsentrosoyuz* gebouw in Moskou dat bestemd was voor de 3500 gebruikers van de Centrale Consumenten Coöperatie. Het constructivistische gebouw met de voor Corbusiers architectuur kenmerkende *pilotis*, transparante gevel, een doorlopende strook van ramen en een plat dak werd opgeleverd in 1933 en is in ongewijzigde vorm behouden gebleven. Zie Kopp, ‘Foreign architects’, 1990, p. 189.

⁴¹ Harry Francis Mallgrave en Christina Conrandiopoulus, *Architectural Theory. Volume II. An Anthology from 1871-2005*, Maiden (Mass.), 2008, p. 178. Andere buitenlandse leden waren Adolf Behne (Duitsland), Lundberg Holm (USA), Emil Roth (Zwitserland), Karel Teige (Tsjecho-Slowakije), Lubomir Mitsich (Joegoslavië) en Mart Stam (Nederland).

⁴² Sina Ingbergman, *ABC: International Constructivist Architecture 1922-1939*, Cambridge (Mass), 1994, pp. 13 en 19.

⁴³ Johan Niegeman (1902-1977) doceerde in 1928 en 1929 aan het Bauhaus. Dit kwam voort uit zijn banen als tekenaar bij het architectenbureau van Walter Gropius in Dessau en als architect in Berlijn bij Adolf Sommerfeld. Na werkzaam te zijn geweest in Koningsbergen bij de architecten Hopp & Lucas vertrok hij in 1931 als zelfstandig architect naar de Sovjet-Unie waar hij onder meer werkte in Magnitogorsk en Kislowodsk. In 1937 keerde hij met

was na zijn komst naar Moskou samen met zijn team lid geworden van de in 1929 opgerichte VOPRA, Vereniging van Proletarische Architecten. Deze vereniging zag kunst en architectuur als middel tot de opvoeding van het klassenbewustzijn van de arbeiders.⁴⁴

Toen Lotte naar Charkov kwam, was ze nog te onervaren om lid te worden van een bepaalde architectenvereniging. En in feite kon ze dat ook niet meer omdat in 1932, op last van Stalin, deze onafhankelijke verenigingen werden opgeheven. Daarvoor in de plaats kwam er een centraal geleide nationale architectenvereniging: de Federatie van Sovjet Architecten.⁴⁵ De OSAU werd omgevormd tot de Federatie van Architecten van Oekraïne (*Soiuz Architektov Ukrainy*) en maakte deel uit van deze Federatie. Een eventueel lidmaatschap van Lotte van deze architectenvereniging is niet achterhaald.⁴⁶

Lotte was wel lid van een vakbond, zoals een in familiebezit nagelaten vakbondsboekje laat zien.

⁴⁷ Het betrof de bond 'voor professionele werkers van de stedelijke bedrijven.' Het is goed mogelijk dat ze, gezien haar politiek linkse activiteiten in Brno, ook lid was van de internationale organisatie *МОПР* (Rode Hulp). Deze in 1922 door de *Komintern*⁴⁸ opgerichte organisatie, waarin diverse landelijke hulpverlenende organisaties zich hadden verenigd, zette zich in voor mensen die door hun politieke optreden met justitie en gevangenschap te maken kregen. Hannes Meyer en Mart Stam waren beiden lid van de *МОПР*. Van een lidmaatschap van Lotte zijn echter geen bewijzen gevonden. Als buitenlandse werknemer kon ze geen lid worden van

Gerda Marx met wie hij inmiddels getrouwd was, terug naar Nederland. Zie Cor de Wit, *Johan Niegeman 1902-1977. Bauhaus, Sowjet Unie*, Amsterdam, 1979.

⁴⁴ Christian Borngräber, 'Hans Schmidt und Hannes Meyer in Moskau. Veränderung eines funktionalistischen Bewusstseins' in *Werk-Architese*, Heft 23-24, Band 68, Zürich, 1978, p. 38.

⁴⁵ Otto Das, Gerrit Oorthuys en Max Risselada, *Russische architectuur en stedenbouw 1917-1933*, Delft, 1969, p. 21.

⁴⁶ Hiervoor is het archief van de National Union of Architects of Ukraine / *Natsionalnyi Soiuz Architektov Ukrainy* in Charkov geraadpleegd. Ook in het archief van Lotte Stam-Beese in het Nieuwe Instituut in Rotterdam zijn geen documenten omtrent een eventueel lidmaatschap aangetroffen. Deze bevinden zich ook niet in de collectie van haar dochter Ariane Stam.

⁴⁷ Het vakbondsboekje bevindt zich in de collectie van Ariane Stam.

⁴⁸ De *Komintern* of Communistische Internationale was een wereldwijd samenwerkingsverband tussen de communistische partijen onder leiding van de Russische CPSU. Ze bestond tussen 1919 en 1943.

de Communistische Partij (CPSU) in de Sovjet-Unie. Volgens kunsthistoricus Astrid Volpert, die onder meer onderzoek doet naar de relatie tussen ex-Bauhausstudenten en -docenten en de Sovjet-Unie, kon een buitenlander alleen lid worden van de CPSU als hij meer dan drie jaar lid was geweest van een Communistische Partij in het eigen land.⁴⁹ Maar daarvan was bij Lotte geen sprake. Stedenbouwkundige Hans Blumenfeld, die in Duitsland enige jaren lid van de KPD was geweest, mocht kort na zijn aankomst in de Sovjet-Unie al toetreden tot de CPSU. Volgens hem was het slechts een kleine minderheid die deze eer te beurt viel.⁵⁰

Ontwerpen voor *sotsgorod KhTZ*

Over de inhoud van haar werk voor *Giprograd* is Lotte in haar terugblikken summier gebleven. Archieven van deze *trust* uit de jaren dertig zijn helaas niet bewaard gebleven, zodat deze bron niet kon worden geraadpleegd. In een interview later vertelde ze over haar werk: 'In Charkov stond men nog heel erg aan het begin van het opstellen van richtlijnen. Er waren duizenden daklozen. Daarom moesten er normen worden opgesteld van hoeveel in de stad beschikbaar gesteld kon worden voor woonruimte. Er moest zowel een minimum als een maximum worden vastgelegd. [...] Mijn werk was niet zozeer theoretisch, maar eerder praktisch. Overal werden statistieken van opgemaakt. Dat gebeurde bijvoorbeeld ook wat betreft de behoefte aan speelruimte, buitenspeelruimte voor kinderen. Met behulp van deze gegevens moesten we werkelijk op de meest simpelste manier berekeningen maken. Ook over hoeveel mensen door een arts verzorgd konden worden. En hoeveel scholen er nodig waren. Uit die statistische gegevens konden bepaalde normen worden afgeleid. We waren in onze trust bezig met het opzetten van standaardplattegronden en van standaardverkavelingen en moesten daarbij vergelijkingen maken. Dan werden door anderen, niet door mij, de kosten opgemaakt van deze ontsluitingen [...].'⁵¹

In Lottes persoonlijk archief in Het Nieuwe Instituut in Rotterdam bevinden zich foto's van enkele, door haar gesigioneerde, grondplannen van een 'woonkwartaal.' Op deze tekeningen is

⁴⁹ Schriftelijke mededeling aan de auteur door Astrid Volpert, 26 november 2014.

⁵⁰ Hans Blumenfeld, *Stadtplaner*, 1993, p. 123.

⁵¹ HNI, WITC, cd 9, interview De Wit met Stam-Beese, Krimpen aan den IJssel, 15 januari 1977.

vermeld dat ze voor *Giprograd* zijn gemaakt en op een ervan schreef ze achterop ‘voor Charkov.’⁵² Onderzoek in Charkov en Kiev leert dat de grondplannen van de woonkwartalen die Lotte voor *Giprograd* maakte, opvallende overeenkomsten vertonen met ontwerpen voor de zogenoemde *sotsgorod XT3*, meestal *KhTZ* genoemd, een grote, lineair ontworpen stadswijk in Charkov, gelegen aan een spoorweg op tien kilometer afstand van het centrum. Deze wijk werd vanaf eind jaren twintig aangelegd en was bedoeld voor de werknemers van de nabij gelegen Kharkiv Tractor Factory en hun gezinnen. *KhTZ* is een anagram van Kharkiv Traktorny Zavod (Charkov Tractorenfabriek). Dit nieuwe fabrieksgebouw werd gefinancierd met kapitaal van de Amerikaanse industrieel Henri Ford en is ontworpen door de architect Albert Kahn. Kahn was destijds de belangrijkste Amerikaanse architect in de Sovjet-Unie. Met zijn medewerkers heeft hij meer dan 500 fabrieken in het land neergezet.⁵³

In de jaren dat Lotte in Charkov woonde was de *sotsgorod* het omvangrijkste bouwproject in de stad⁵⁴ en stond onder supervisie van de Oekraïense architect en stedenbouwer Pavel Fedotovitsch Aljosjin. Aljosjin was opgeleid aan de architectuuracademie van Leningrad. Daar leerde hij ontwerpen in een eclectische stijl, die hij in de loop van zijn carrière verder ontwikkelde. Eind jaren twintig werd hij echter gegrepen door het Russische constructivisme en het Nieuwe Bouwen, dat ook in West-Europa furore maakte. Maar toen deze stijl in de loop van de jaren dertig in de Sovjet-Unie weer uit de gratie viel, ontplooidde hij zich verder als een Stalin-eclecticus. Modernistische ontwerpen waarmee Aljosjin bekend is geworden zijn de *sotsgorod KhTZ* en een woon- en praktijkcomplex voor een coöperatie van artsen in Kiev.⁵⁵

⁵² HNI, STAB ph 171-174.

⁵³ Zie Kopp, ‘Foreign architects’, 1990, p. 201.

⁵⁴ Gesprek van de auteur met Sergei Mikhailovich Kudelko, Charkov, 15 maart 2016.

⁵⁵ Richard Pare, *The Last Vanguard. Russian Modernist Architecture 1922-1931*, New York, 2007, p. 270.

Het beoogde aantal inwoners van de *sotsgorod KhtZ* was ruim genomen: 36.000. Na enkele jaren was er zelfs sprake van 113.00.⁵⁶ Uit onderzoek blijkt dat ook gepensioneerden, jong afgestudeerden en niet werkenden er konden worden gehuisvest.⁵⁷

Hoewel Lotte in latere interviews hierover niets heeft verteld, moet haast wel worden geconcludeerd dat ze grondplannen van woonkwartalen tekende voor *KhtZ*, de *sotsgorod* van Charkov.

Vier, qua ontwerp enigszins van elkaar verschillende, foto's van grondplannen zijn gearcheveerd. De plattegronden laten een combinatie zien van een ontwerp, dat links is getekend en een, door Lotte met de hand geschreven, legenda rechts op het papier. Deze legenda's vermelden de oppervlaktes en de volumes van de gebouwen en het voorziene aantal bewoners en gebruikers. De tekst van de legenda schreef Lotte in het Russisch. Het is geen feilloos Russisch, wat blijkbaar geen probleem was. Alleen plattegrond nummer 9 heeft ze ondertekend met 'architect Lotte Beese'. De nummers, 6, 7 en 8 ondertekende ze enkel met haar naam. Dit zal een willekeurigheid zijn geweest.

Op drie van haar ontwerpen zijn in elk woonkwartaal aan de zuidzijde een centrale keuken met collectieve eetzaal annex ontmoetingsruimte geprojecteerd. Op één ontwerp ligt deze op het noorden. De kwartalen hebben, in verhouding tot de bebouwing, ruime groenzones, waarvan ook gedeelten bestemd zijn voor de verbouw van groenten en fruit. In de kwartalen zijn dertien parallelle woningstroken ingetekend. Op elke ontwerptekening is de positie van deze stroken iets verschoven ten opzichte van elkaar. De woningstroken zijn afgewisseld met crèches, kindertehuizen en/of scholen.

In de bouw van de *sotsgorods*, zoals goed is af te leiden uit andere ontwerptekeningen en foto's van *KhtZ*, waren de socialistische denkbeelden over het belang van het buitenshuis werken van vrouwen herkenbaar. De woningen – voornamelijk portiekflats van vier verdiepingen en voorzien van lage zadeldaken – hadden geen keukens en de kinderen werden aan de

⁵⁶ Christina E. Crawford, 'The long-term effects of settlement isolationism: Armenikend/Bako, KhtZ/Kharkiv, Sotsgorod/Magnitogorsk' (paper gepresenteerd aan de Ekaterinburg Academy of Contemporary Art, Ekaterinburg, Rusland, mei 2014), p. 3.

⁵⁷ *Ibidem*

moederzorg onttrokken door crèches met permanente slaapvertrekken in te richten.⁵⁸ Parallel aan de stroken met de flats van vier verdiepingen liggen in deze *sotsgorod* hogere woongebouwen van zes lagen met kleine één(slaap)kamervertrekken en een centrale keuken in het gebouw, de zogenoemde *dormitories*.

Op de door Lotte gemaakte grondplannen zijn geen corridors getekend, maar foto's van *KhTZ* uit de beginperiode laten zien dat de woonblokken met corridors aan elkaar waren verbonden, zodat de bewoners niet buiten om hoefden te lopen om elkaar te bezoeken.

Het ontwerp van *KhTZ* onderscheidde zich met name van andere *sotsgorods*, zoals Magnitogorsk, Orsk of Makijivka, door de ruime groenzones in de wijken. Deze waren in het midden van het woonkwartaal geconcentreerd, voorzien van boompertjes en doorsneden met voetpaden. In Magnitogorsk bijvoorbeeld was slechts een groene strook in het midden van de wijk aangelegd en vormden groenstroken van 150 meter breed de afscheiding tussen de kwartalen.⁵⁹ De groenontwerpen van *KhTZ* en van een groot park naast de naastgelegen tractorenfabriek staan op naam van de landschapsarchitect Aleksander Ivanovitsj Kolesnikov. Kolesnikov was aanhanger van het model van de *green city*.⁶⁰ Vanaf eind jaren tien experimenteerden architecten in de Sovjet-Unie met dit concept, gestimuleerd door de ideeën van de Britse stedenbouwkundige Ebenezer Howard. Dit blijkt onder meer uit de diverse (niet gerealiseerde) ontwerpen voor *green city*-uitbreidingen in Moskou en Petrograd (nu Sint Petersburg).⁶¹ Wel uitgevoerde ontwerpen in de jaren twintig zijn die van de 'groene'

⁵⁸ Enkele ontwerptekeningen van de *sotsgorod KhTZ* en historische foto's bevinden zich in de Zabolotny State Science Library of Architecture and Construction in Kiev. Met dank aan Jenia Gubkina en Natalka Nesvehets voor het traceren van en het introduceren bij de archieven in Kiev en Charkov.

⁵⁹ Thomas Flierl en Anne Flierl (red.), *Standartstädte. Ernst May in der Sowjetunion 1930-1933. Texte und Dokumente*, Berlin, 2012, p. 238.

⁶⁰ Н.П. Трипутна, *Профессор А.И. Колесеиков: Страницы жизни и деятельности*, Харьков, 2011, (N.P. Triputina, *Professor A.I. Kolesnikov: Uit zijn leven en werken*, Charkov) pp. 134-142. Met dank aan Nataliia Triputina voor het attenderen op dit boek en aan Kevin Cook voor het vertalen.

⁶¹ Zie voor de diverse 'Green City' ontwerpen bijvoorbeeld Frits Palmboom, *Doel en vermaak in het konstruktivisme. 8 projecten voor woning en stedenbouw OSA-Sovjet Unie 1926-1930*, Nijmegen 1979, pp. 61-71; Catherine Cooke, 'Le mouvement pour la cité-jardin en Russe' in Cohen, De Michaelis en Tafuri, *Les Avant-gardes et l'Etat USSR*, 1979,

arbeiderswoonwijken bij de aardoliesteden Novo-Grozny en Baku.⁶² Het groen in *KhTZ* achtte de leiding van de trust *Giprograd* vooral van belang vanuit de gemeenschapsgedachte: grassen, planten en bomen zouden ‘passen bij de nieuwe ideologische en economische behoeften’ en de bewoners ‘bevrijden van de isolatie van hun privélevens en huiselijke beslommeringen’, zodat ze konden meedoen aan het ‘gemeenschappelijk streven.’⁶³ Deze gedachte zal Lotte wellicht hebben aangesproken. Maar toen ze in Charkov werkte, was van het groen nog niet zoveel te bespeuren. Hoogstens de aanplanting van kleine boomstekken was te zien en grassprietten die maar net boven de grond uitstaken.

Of Lottes ontwerpen ook daadwerkelijk zijn uitgevoerd is niet meer te traceren. Toen zij in Charkov aankwam, was ongeveer een derde van de *sotsgorod* – ook wel *New Kharkiv* genoemd – gebouwd.⁶⁴ De diverse (ongesignde) plattegronden in de archieven en in publicaties, laten alle verschillende indelingen zien. Contemporaine foto’s van de *sotsgorod* in haar geheel zijn niet te vinden, wel die van (een deel) van een kwartaal.⁶⁵

De twee woonkwartalen die nu nog in gebruik zijn in de inmiddels nogal verloederde, maar door het vele ‘groen’ toch ook vriendelijk ogende, woonwijk *KhTZ*, hebben wat oppervlakte en centrale groenzones betreft echter overeenkomst met de grondplannen van Lotte. De voormalige centrale keuken bevindt zich, net als op drie tekeningen van Lotte, aan de zuidzijde van het kwartaal. In haar ontwerpen zijn de parallelle woonstroken noord-zuid georiënteerd, terwijl die op de huidige locatie oost-west zijn gelegen. Of Lotte, naast deze grondplannen, ook ontwerpen voor gebouwen voor *KhTZ* heeft getekend, is niet te achterhalen. Gelet op haar

pp. 200-234; Milka Bliznakov, ‘The realization of utopia: western technology and Soviet avant-garde architecture’ in Brumfield, *Reshaping Russian architecture*, 1990, pp. 161-169.

⁶² Zie bijvoorbeeld Selim O. Chan-Magomedov, *Pioniere der sowjetischen Architektur. Der Weg zur neuen sowjetischen Architektur in den zwanziger und zu Beginn der dreißiger Jahre*, Löcker Verlag, Berlin/Wien, 1983, pp. 273-276. Voor Baku zie: Crawford, ‘The long-term effects of settlement isolationism’, 2014, p.3.

⁶³ Н.П. Трипутна, *Профессор А.И. Колесеиков*, 2011, pp. 138-139.

⁶⁴ Volpert, ‘Starke Frauen’, 2013, p. 51.

⁶⁵ Een foto van (een deel van de) *sotsgorod* is gepubliceerd in Chan-Magomedov, *Pioniere der sowjetischen Architektur*, 1983, p. 315.

uitspraken in het hierboven aangehaalde interview, waarin ze de nadruk legt op het ontwikkelen en opzetten van plattegronden en verkavelingen, lijkt dit echter niet waarschijnlijk. In Lottes archief bevinden zich nog enkele foto's van woonkwartaalontwerpen voor *Giprograd*, die volgens eenzelfde tekstaanduiding en lay-out zijn opgemaakt. Ze zijn genummerd van 2 tot en met 5 en ondertekend door T. Osap.⁶⁶ De, af te leiden van de naam, Oekraïense man of vrouw zal een collega van haar zijn geweest die werkte aan hetzelfde project en binnen eenzelfde bureaucultuur, waarin het gebruikelijk was te werken met 'normaalplattegronden', die vervolgens werden ingetekend. Op de ontwerpen van Osap zijn de woonstroken niet in het midden van het kwartaal, zoals op die van Lotte, maar langs de vier zijden gesitueerd. De groenzones zijn groter dan die in Lottes ontwerpen. Het oppervlak op deze plattegronden komt niet overeen met hetgeen wordt afgebeeld op historische foto's en ook niet met de groenzones van de nu nog bestaande woonkwartalen van *KhTZ*. Geconcludeerd kan worden dat er een variëteit aan ontwerpen voor *KhTZ* is gemaakt, waarvan waarschijnlijke vele als onderzoekmodel zijn gebruikt voor het maken van berekeningen voor de te realiseren woningen en voorzieningen.

Uiteindelijk zijn slechts vier van de minstens dertien geplande woonkwartalen, met een totale oppervlakte van 43 hectare, in *KhTZ* volgens de oorspronkelijke opzet gebouwd.⁶⁷ Het project bleek te ambitieus. Maar vooral leidden de gewijzigde opvattingen over de waarden en normen behorend bij de 'socialistische mens' tot het niet voltooiën van het project. De woningen behoorden weer individuele keukens te hebben en crèches met slaapvertrekken waren niet meer *bon ton*. Ook een gemeenschappelijke eet- en ontmoetingsruimte was niet meer noodzakelijk, evenmin als de corridors.⁶⁸ Bij de entree van de woonwijk werd een monumentaal, neoclassicistisch woongebouw neergezet, bestemd voor leidinggevenden van de

⁶⁶ HNI, STAB ph 166-170.

⁶⁷ Mededeling aan de auteur door Jenia Gubkina, Charkov, 15 maart 2015.

⁶⁸ Mondelinge mededeling aan de auteur door Jenia Gubkina, 15 maart 2016. De leider van de *Maybrigade* Ernst May sprak over een aandeel van 50 procent 'communehuizen' dat aanvankelijk moest worden gebouwd. Maar al snel werd er de opdracht gegeven hoofdzakelijk 'individuele woningen' te bouwen. Zie Flierl en Flierl (red.), *Standartstädte*, 2012, p. 411.

Kharkiv Tractor Factory en hun gezinnen. Een groot deel van de bewoners bleef echter in barakken bivakkeren.⁶⁹ In de jaren vijftig zou *KhTZ* worden uitgebreid; niet alleen met nieuwe woningen en culturele voorzieningen, maar ook met een ‘modern winkelcentrum’ als opvolger van de voormalige overdekte markt.⁷⁰

De *sotsgorod* trok tijdens de aanleg ook de aandacht van buitenlandse nieuwsgierigen. Zo reisde de Nederlandse architect en vertegenwoordiger van het Nieuwe Bouwen, Willem van Tijen, in het najaar 1930 als *fellow-traveller* met het genootschap Nederland-Nieuw Rusland naar de Sovjet-Unie om daar de nieuwe woningbouw met eigen ogen te aanschouwen.⁷¹ Hij bezocht onder andere twee, zoals hij ze noemde ‘woonsteden gelegen bij groote fabrieken’ Rostow in het zuiden van Rusland, waar een fabriek voor landbouwwerktuigen was gevestigd en Charkov met haar tractorenfabriek. Charkov, waarmee hij *KhTZ* bedoelde, beoordeelde hij gunstiger dan Rostow. In de ordening van de woonblokken in Rostow zag hij geen enkele systematiek. In Charkov daarentegen was deze volgens hem wel te vinden; bovendien waren daar de ‘communele gedachten’ veel verder uitgewerkt. Omdat de bouw nog in haar beginstadium verkeerde, kon hij echter geen eindoordeel geven.⁷² Willem van Tijen zou later een belangrijke rol in Lottes leven gaan spelen. Maar toen hij de *sotsgorod* bezocht, waarvoor zij ging ontwerpen, was dat nog geenszins te voorzien.

Weerzien Mart Stam en ontwerpen voor Orsk

Voorjaar 1933 vond er een gebeurtenis plaats die een nieuwe wending zou geven aan Lottes leven. Volkomen onverwacht liep ze Mart Stam tegen het lijf, die ze kende van zijn gastlessen

⁶⁹ Gubkina, Ievigenia, *The Socialist City ‘New Kharkiv’: Urban Planning Heritage of Socialist Modernism in Ukraine*, paper gepresenteerd op de 5th International Conference Modernism in Europe. Modernism in Gdynia, Gdynia 20-22 oktober 2016, p. 6.

⁷⁰ Anoniem, *Прогрессивные уерты в застройке поселка ХТЗ*, Харьков, 1961, pp. 3-4. (Geavanceerde woonfuncties in de wijk XT3, Charkov). Met dank aan Kevin Cook voor het vertalen.

⁷¹ Ton Idsinga en Jeroen Schilt, *Architect W. van Tijen 1894-1974. ‘Ik ben een rationalist maar er is meer op de wereld...’* Den Haag, 1987, p. 31.

⁷² W, van Tijen, ‘Woningbouw in den U.S.S.R.’ in *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw*, jrg. 12 (1931) 3, pp. 49-56.

aan het Bauhaus. Volgens Lotte troffen ze elkaar bij het uitstappen van een tram. Haar herinnering hieraan verwoordde ze als volgt: ‘Op een dag kwam ik met een zware tas uit het voedselmagazijn en slingerde me op de tram. Die tram was zo vol, je kon geen vin verroeren, steeds weer werd je opzij geduwd; het in- en uitstappen was bijna onmogelijk. Maar terwijl ik helemaal stond ingeklemd tussen de mensen, zag ik plotseling op enige afstand iemand van wie ik direct dacht dat het een buitenlander was. Zonder hem goed te herkennen kreeg ik het vage gevoel dat het Mart Stam wel eens zou kunnen zijn. Toen ik met veel moeite uitstapte, bleek ook de man de tram te hebben verlaten. Nieuwsgierig keek ik om me heen en zag tot mijn grote verrassing dat het inderdaad Mart Stam was. Hij zei direct: “Hé Lotte, eindelijk heb ik je gevonden.”’⁷³

Of Mart Stam dit laatste inderdaad zo heeft gezegd, is niet te verifiëren. Van hem zijn geen notities bekend waarin dergelijke persoonlijke herinneringen aan het papier zijn toevertrouwd of interviews waarin hij uitspraken als deze heeft gedaan. Lotte zal hem misschien graag die woorden in de mond hebben gelegd. Het was een prettige gedachte er van uit te gaan dat hij op zoek was naar haar. Onverschilligheid ten opzichte van elkaar aan het Bauhaus was er zeker niet. Lotte had daar een fotoportret van Mart Stam gemaakt waarin zij zijn schalkse blik treffend in het beeld wist te vangen.

Toen Lotte hem in Charkov trof woonde hij al zo’n tweeënhalf jaar in de Sovjet-Unie. Hij was in oktober 1930 met de zogenaamde *Maybrigade* vanuit Frankfurt naar Moskou vertrokken, samen met 25 andere architecten. Tijdens de treinreis had de Frankfurter stadsarchitect Ernst May hem gevraagd projectleider te worden van het ambitieuze plan om aan de bovenloop van de Oeral de nieuwe industriestad en tevens *sotsgorod* Magnitogorsk te bouwen.⁷⁴ Die streek was rijk aan ijzererts. Het streven was een stad te ontwikkelen waar binnen drie jaar 80.000 en na nog eens drie jaar 200.000 mensen zouden moeten kunnen wonen.⁷⁵ Mart Stams echtgenote Leni Lebeau, was met hun driejarig dochttertje Jetty in 1931 naar Magnitogorsk gekomen. Of Leni ook buitenshuis werkte is niet bekend. Ze schreef er in ieder geval niet over in een brief gericht

⁷³ De Wit, *Lotte Stam-Beese*, 2005, p. 42.

⁷⁴ Jacobs, *Mart Stam*, 2016, p. 184.

⁷⁵ Flierl en Flierl (red.), *Standartstädte*, 2011, p. 220.

aan Ilse May, de vrouw van Ernst May, die toen in Moskou woonde. Hierin uitte ze zich positief over het leven in Magnitogorsk.⁷⁶ Ze presenteerde zich als een plezierige gastvrouw door bij de komst van de architecten van de *Maybrigade* van Moskou naar Magnitogorsk een welkomstavond te organiseren.⁷⁷ Het huwelijk van Leni Lebeau met Mart Stam was echter in een crisis geraakt. Bovendien kampte Leni met gezondheidsproblemen. Voorjaar 1932 keerde ze daarom met haar dochtertje terug naar Nederland. Haar breuk met Mart Stam bleek definitief. De eerste anderhalf jaar dat Stam aan het project Magnitogorsk werkte waren, zowel lichamelijk als geestelijk, een uitputtingslag voor hem.⁷⁸ Daarom vroeg hij overplaatsing aan naar een andere *sotsgorod*: Makijivka, gelegen in Oost-Oekraïne in het Donetsbekken (Donbas), een gebied eveneens rijk aan mineralen. Daar was een stad voor 250.000 inwoners voorzien. Stams verzoek werd gehonoreerd. De Nederlandse architect Johan Niegeman nam zijn functie als projectleider van Magnitogorsk over. Niegeman woonde in de Sovjet-Unie met zijn vrouw Gerda Marx, die hij als studente aan het Bauhaus had leren kennen. Tijdens zijn verblijf in Makijivka ging Mart Stam regelmatig naar Charkov voor werkbesprekingen met de autoriteiten aldaar. Zo kon het gebeuren dat hij Lotte daar ontmoette. De *Maybrigade* werkte binnen het zogenoemde *Standartgorproekt*, een ontwerpinstituut voor gestandaardiseerde bouw, waarbij inmiddels ook de *Rote Brigade* onder leiding van Hannes Meyer was aangesloten. Het hoofdkantoor van het *Standartgorproekt*, waar in die tijd ruim 150 buitenlandse professionals aan meewerkten,⁷⁹ was gevestigd in Moskou. De buitenlandse

⁷⁶ DAM, Archiv Ernst May, 160-902-013, Leni Lebeau aan Ilse May, Magnitogorsk, 6 juni 1931, manuscript.

⁷⁷ RIBA Archives, London (V & A Museum). Box 1. Documentatie *Memoirs of Eugene Charles Kent* (vóór 1934 Eugen Carl Kaufmann). De Duitse, joodse architect Kaufmann (1892-1984) werkte onder meer als architect in Maagdenburg en daarna in Frankfurt in het team van Ernst May. Van 1931 tot 1933 maakte hij deel uit van de *Maybrigade* in de Sovjet-Unie. Eind 1933 vertrok hij naar Engeland en veranderde zijn naam in Eugene Charles Kent. Van 1945 tot 1967 leidde hij een zelfstandige architectenpraktijk in Londen.

⁷⁸ Jacobs, *Mart Stam*, 2016, p. 190.

⁷⁹ Hans Schmidt, 'Die Tätigkeit Deutscher Architekten und Spezialisten des Bauwesens in der Sowjetunion in den Jahren 1930 bis 1937' in *Wissenschaftliche Zeitschrift der Hochschule der Humboldt Universität zu Berlin, Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe*, jrg. XVI (1967) 3, p. 390.

architecten en ingenieurs verbleven voor hun werk deels in Moskou, en deels op hun werk, zoals bijvoorbeeld in Magnitogorsk of Makijivla.

Hannes Meyer en Mart Stam kenden elkaar al van vóór de tijd dat ze aan het Bauhaus werkten. Stam was samen met El Lissitzky en de Zwitserse architecten Hans Schmidt en Emil Roth oprichter en redacteur geweest van het in Bazel tussen 1924 en 1928 verschenen constructivistische architectuurtijdschrift *ABC: Beiträge zum Bauen*. Ook Meyer schreef artikelen voor dit blad. Meyer zal Stam hebben verteld over het verblijf van zijn ex-geliefde en hun beider oud-student in Charkov.

De 'toevallige' ontmoeting tussen Lotte en Mart leidde tot iets moois. De vonk sprong over en ze besloten voortaan samen op te trekken en te gaan wonen. Volgens Lotte, zo vertelde ze later in een interview,⁸⁰ was in de Sovjet-Unie een relatie tussen een buitenlandse architect en een al dan niet buitenlandse vrouw heel gewoon. Voor mannelijke buitenlandse architecten was het wel haast noodzakelijk om samen te wonen met een vrouw. 'Ook al werkte je met collega's, Russische en niet-Russische, je leefde toch in een vreemde omgeving. De overgrote meerderheid van de buitenlanders was man. De getrouwde mannen hadden vaak hun vrouwen en ook wel kinderen bij zich. Als je die niet had, dan was het moeilijk. Sommigen raakten aan de drank en er waren er ook die plotseling verdwenen. Daarom was het voor een man uitgesloten dat hij alleen bleef. Hij moest iemand bij zich hebben', memoreerde Lotte.

Ondanks haar 'leerschool' aan het Bauhaus en die in de Sovjet-Unie, waar ze kennis nam van socialistische opvattingen waaronder ook die van Aleksandra Kollontai die voorstander was van de 'vrije liefde', bleek Lotte toch waarde te hechten aan een traditionele man-vrouwrelatie. Dat valt al te herleiden uit het feit dat ze graag met Hannes Meyer wilde samenwonen. Bij haar besluit met Mart Stam te gaan samenleven zal vermoedelijk ook het vinden van een nieuwe vader voor haar zoontje mede een rol hebben gespeeld.

Lotte nam afscheid van Charkov en trok najaar 1933 met Peter en kindermisje Manja met Mart Stam mee naar Moskou. Daar voegde ze zich bij de architecten van de *Maybrigade*. Zowel voor Mart als voor Lotte diende zich een nieuwe opdracht aan: de reconstructie van de plaats

⁸⁰ HNI, WITC, cd 10, interview De Wit met Stam-Beese, Krimpen aan den IJssel, 15 januari 1977.

Orskaja in de zuidelijke Oeral tot de industriële *sotsgorod* Orsk, bestemd voor 100.000 bewoners. Stam moest een eerste grondplan voor de stad ontwikkelen, waarvoor hij naar Orskaja moest reizen. Het nieuw gevormde gezin, Mart, Lotte, Peter en Manja, maakte de reis van 1.800 kilometer deels per auto en deels per stoomschip over de Wolga. Mart had een T-Ford 28 uit Nederland laten overkomen die ze in Odessa hadden opgehaald. Foto's herinneren aan deze reis die Lotte als 'zalig' ervoer: 'We leefden als zigeuners, een heerlijke tijd.'⁸¹ Bij terugkomst in Moskou werd Stams grondplan verder uitgewerkt en aangepast. Van Russische kant kwam kritiek op zijn situering van het centrum. Hij had dit aan de rechterzijde van de woonwijk gesitueerd, bij een groengebied en een riviertje die tussen de stad en het industriegebied lagen. Deze geuite kritiek laat zien dat de Russische autoriteiten steeds vaker invloed op de door de buitenlanders uitgevoerde projecten opeisten. En ook werknemers de laan uitstuurden. Zo werd de leider van de *Maybrigade*, Ernst May, eind 1933 te kennen gegeven dat zijn vijfjarig contract niet zou worden verlengd en dat hij het land uit moest. Volgens historicus Thomas Flierl, onderzoeker naar leven en werk van Ernst May, was dit 'ontslag' een gevolg van een interne machtsstrijd in de Russische top, waarbij de NKVD, het Volkscommissariaat voor Binnenlandse Zaken, alle beslissingen naar zich toe trok en geen buitenlandse experts meer in de projectleiding duldde.⁸² De architecten van de *Maybrigade* en die van de *Rote Brigade* kwamen nu te werken onder het *Gorstroiproekt*, het Staatsbouwontwerpbureau dat rechtstreeks onder de Russische autoriteiten ressorteerde. De Zwitserse architect Hans Schmidt, die deel uitmaakte van de *Maybrigade*, kreeg de leiding over het project Orsk. Hij zou nadat Mart Stam al weer was vertrokken voor een nieuwe opdracht, diens ontwerpplan wijzigen, waarbij het centrum in het midden van de woonwijk kwam te liggen en een van de doorgaande wegen werd verbreed tot hoofdstraat.⁸³ De besluitvorming van deze projecten liep traag en bureaucratisch. Bovendien werd de werkdruk flink opgevoerd. 'Als je een plan indiende, zoals Mart Stam dat deed voor Orsk', herinnerde Lotte zich, 'dan ging er wel een jaar voorbij voordat iedereen dat had goedgekeurd.'

⁸¹ De Wit, *Lotte Stam-Beese*, 2005, p. 43.

⁸² Flierl, 'Vielleicht die grösste Aufgabe', 2011, p. 176.

⁸³ Gerrit Oorthuys, *Mart Stam. Overzicht van zijn werk*, Delft, 1969, z.p.

Eerst had je de goedkeuring nodig van je eigen trust. Dat was niet zo moeilijk. Daarna ging het plan naar de opperste Sovjetraad in Moskou. Vervolgens naar de plaatselijke raad van Orsk en dan werd het nog eens door de burgerij bekeken. En alle adviseurs die je als team tot je beschikking had moesten tekenen. Bijvoorbeeld de dokters die keken naar de doorvoer van de zon in de woning en een specialist voor het verkeer zat daarentegen altijd vast in elk team. Ondertussen was je wel aldoor aan het tekenen en rekenen. Overal werden contracten van opgemaakt. Je kreeg als team een contract en daar stond op “te leveren: binnen drie maanden.” De teamleider kon dan zeggen dat hij een wat langere uitvoertijd wilde of dat er meer mensen bij moesten worden gehaald. Was je eerder met je schetsen klaar [...] dan kreeg je extra salaris. Anderzijds, als je binnen drie maanden niet klaar was, dan kreeg je geen cent. Dat deden ze om de productie op te voeren. En voor werkelijk elk onderdeel, zoals bijvoorbeeld ook voor de riolering, moest weer een nieuw contract worden opgesteld.’⁸⁴

Over haar praktische werk in Orsk heeft Lotte niet zoveel verteld. Wel gaf ze aan dat ze verkavelingen voor de kwartalen tekende, iets waarmee ze ervaring had opgedaan in Charkov. Uit de aantekeningen van Philipp Tolziner, *Rote Brigade*-architect en tevens voormalig student van het Bauhaus, valt af te leiden dat ze voor Orsk ook etagewoningen ontwierp. Hij vermeldde dat de trap, die Lotte in de woningen had getekend – het ging om individuele gezinswoningen – moest worden aangepast omdat deze niet in de woningen paste.⁸⁵

Lottes archief in Rotterdam bevat enkele foto’s van ontwerpen van etagewoningen voor Orsk waaraan ze waarschijnlijk heeft bijgedragen.⁸⁶ Deze in strokenbouw aangelegde drielaagse woningen hebben platte daken, rechte, in symmetrie uitgevoerde, ramen en zijn aan de voorzijde voorzien van smalle, rechthoekige balkons.

Verschillende bronnen maken melding van crèches en kleuterscholen die door Lotte voor Orsk zouden zijn ontworpen.⁸⁷ Dit wordt afgeleid uit een artikel dat Lotte in 1935 – ze woonde toen

⁸⁴ HNI, WITC, cd 10, interview De Wit met Stam-Beese, Krimpen aan den IJssel, 15 januari 1977.

⁸⁵ BAB, Notitie Philipp Tolziner in Mappe Tolziner 58, typoscript.

⁸⁶ HNI, STAB ph 140-142.

⁸⁷ Gerrit Oorthuys, *Mart Stam*, Delft, 1969, z.p.; Schilt en Selier ‘Van de oevers van de Oder’ in Damen en Devolder (red.), *Lotte Stam-Beese*, 1993, p. 18.

in Nederland – in *de 8* en *opbouw*, het tijdschrift van de gelijknamige avant-gardistische architectenverenigingen, schreef. Haar artikel is een beschouwing over ‘bewaarplaatsen en kindertehuizen’ in de Sovjet-Unie.⁸⁸ Lotte zou zich in Nederland aansluiten bij deze architectenverenigingen. In de volgende hoofdstukken kom ik hier uitgebreid op terug. Bij haar artikel plaatste ze twee schetsontwerpen met bijbehorende plattegronden van respectievelijk een ‘bewaarschool’⁸⁹ voor 70 kinderen en een crèche voor 90 kinderen voor Orsk. Beide gebouwen bestaan uit één verdieping en zijn uitgevoerd in paviljoenbouw, een aaneenschakeling van verspringende bouwvolumes. Daarnaast illustreerde Lotte haar verhaal met drie perspectief-dwarsdoorsnedes van een bewaarschool voor 190 kinderen eveneens voor Orsk, een crèche voor 120 kinderen voor Magnitogorsk en een crèche voor 130 kinderen voor een niet nader genoemde stad. Ook zijn er foto’s van kinderen in crèches en bewaarscholen in de Sovjet-Unie bij het artikel afgebeeld. Bij de getekende dwarsdoorsnede van de crèche in Magnitogorsk schreef ze dat deze in 1931 door de ‘brigade Magnitogorsk’ was gemaakt. Dat was vóór de tijd dat Lotte naar de Sovjet-Unie vertrok. Deze tekening is dan ook niet door haar zelf gemaakt. De getekende andere ontwerpen zijn waarschijnlijk wèl door Lotte gemaakt, al staat dat er niet bij. Ze schreef in dit artikel ook niet over haar persoonlijke ervaringen in Orsk. Dat was ook niet de bedoeling van het verhaal. Dit ging, zoals uit de ondertitel blijkt, om een ‘bewerking van materiaal door Arch. Lotte Beese.’

De plaatselijke archieven in Orsk maken melding van Lottes betrokkenheid bij het ontwerpen van de wijk ‘no. 8’, de enige wijk die onder leiding van Hans Schmidt door buitenlandse architecten in Orsk is uitgevoerd en die uit tenminste 450 woonhuizen, een school, een crèche, een ontmoetingshuis en een sportveld bestaat.⁹⁰ Een specifieke toeschrijving van bouwwerken

⁸⁸ Lotte Beese, ‘Over bewaarplaatsen en kindertehuizen in U.S.S.R.’ in *De 8 en Opbouw* jrg. 6 (1935), 2, pp. 7-20.

⁸⁹ Met ‘kinderbewaarscholen’ of ‘kinderbewaarplaatsen’ doelde ze op crèches voor kinderen van drie tot zes jaar. Dit in tegenstelling tot ‘baby-huizen’, ook wel crèches genoemd, bedoeld voor kinderen van nul tot drie jaar. HNI, STAB d 20, notitie Lotte Stam-Beese, z.d., typoscript.

⁹⁰ ГОРОД ОРСК КВАРТАЛ И 8 [Stad Orsk Kwartaal nr 8]. Historische plattegrond aanwezig in het Departement Architectuur van de stad Orsk. Schriftelijk contact tussen auteur en archief op 20, 22 en 29 juli 2015.

aan Lotte geven de archieven niet. Wel wordt door meerderen bevestigd dat het ontmoetingshuis- of gemeenschapshuis door Mart Stam is ontworpen.⁹¹

In Lottes archief in Rotterdam bevindt zich een foto van een ontwerp van een plattegrond voor een school in Orsk bestemd voor 640 leerlingen.⁹² Het hoofdgebouw is getekend als een horizontaal georiënteerde rechthoek waarop haaks twee smalle zijvleugels zijn gesitueerd, bedoeld voor de leslokalen. Dit ontwerp zou in aangepaste vorm, dat wil zeggen zonder toepassing van de vleugels, zijn uitgevoerd in Orsk en zijn afgeleid van een standaardplattegrond zoals die door het Staatsontwerpbureau was voorgeschreven.⁹³

Van de architecte Grete Schütte-Lihotzky, die voor de *Maybrigade* onder meer kleuterscholen ontwierp, zijn ontwerpen bekend van een kinderclubhuis en een crèche in Magnitogorsk en een kleuterschool met crèche in Briansk in de Oekraïne.⁹⁴ Van haar is geen schoolontwerp voor Orsk bekend. Met haar man Wilhelm Schütte ontwierp ze een school die waarschijnlijk is gerealiseerd in Makeijivka.⁹⁵ Schütte-Lihotzky was ook niet in Orsk gestationeerd. Dat maakt de toeschrijving van het ontwerp van de school in Orsk aan Lotte en de mogelijke uitvoering ervan nog meer aannemelijk. Ook is het goed mogelijk dat het ontwerp van een crèche van haar in Orsk is uitgevoerd.

Omdat Lotte Beese en Grete Schütte-Lihotzky beiden deel uitmaakten van de *Maybrigade*, moeten ze elkaar welhaast hebben gekend. Maar nergens is een aanwijzing te vinden voor een persoonlijk contact tussen de twee vrouwen. Er zijn geen verwijzingen naar elkaar in contemporaine bronnen, in latere correspondentie, in persoonlijke aantekeningen, publicaties

⁹¹ Schriftelijke mededeling aan de auteur door Irina Vladimirovna Machmutova, Staatsarchief Orsk, 29 juli 2015 en door Ivan Nevzgodin, Delft, 23 oktober 2013. Ook Lotte Stam-Beese schreef 'ontwerp Mart Stam' achterop de foto van de tekening van dit gemeenschapshuis dat zich in haar archief bevindt. HNI, STAB ph 124.

⁹² HNI, STAB ph 126.

⁹³ Schriftelijke mededeling aan de auteur door Astrid Volpert, 19 augustus 2015.

⁹⁴ Peter Noever (red.), *Margarete Schütte-Lihotzky. Soziale Architektur. Zeitzeugin eines Jahrhunderts*, Wien, 1993, pp. 142-150.

⁹⁵ *Ibidem*, pp. 158-159.

of interviews.⁹⁶ Het feit dat ze allebei vrouw en allebei buitenlands architect in de Sovjet-Unie waren vormde blijkbaar geen aanleiding om de banden aan te halen. Bronnen laten zien dat zij allebei in december 1933 aanwezig waren op het afscheidsfeestje van Ernst May in Moskou, die toen zijn ontslag had gekregen.⁹⁷ Lotte had dat feestje later nog scherp op haar netvlies, vooral omdat er zich, volgens haar, een komische situatie voordeed. Ernst May en zijn vrouw Ilse May kregen een afscheidsdiner aangeboden. Ernst May had, aldus Lotte, inmiddels al een nieuwe baan gevonden als architect in Abessinië, hetgeen ook door bronnen wordt bevestigd.⁹⁸ Dit Afrikaanse land lag toen al enige tijd onder vuur van Italië. Het duurde dan ook niet lang meer voor Mussolini het land veroverde. Lotte herinnerde zich: 'Bij dat afscheidsdiner werd heerlijk gegeten en er werden veel speeches gehouden. Het ging de hele nacht door. Een van de Russische sprekers, een hoge Piet van de *trust*, een Rus, zei dat hij verwachtte dat May de wereldrevolutie zou uitdragen naar Abessinie. Zo iemand hadden ze daar nodig. [...] Ik weet nog dat we onder de tafel lagen van het lachen. Dat was wel zo ironisch. Uitgerekend Ernst May die de revolutie zou uitdragen. Die man had geen enkel politiek ideaal. Hij sloot zijn ogen voor alles wat er om hem heen gebeurde. Hij was louter vakman en wilde alleen maar bouwen. Hij stelde zich in Rusland altijd op als een Duitse burgerman, liep rond in zijn plusfour en heeft ook nooit Russisch geleerd. Zijn kinderen gingen in Moskou niet naar school, maar ze kregen privéles van een Duitse leraar.'⁹⁹ De apolitieke houding van Ernst May viel niet alleen Lotte op. Ook anderen maken hier melding van.¹⁰⁰ Lotte vergeleek May's attitude met die van de Amerikaanse

⁹⁶ Noch iets aangetroffen in Lottes archief in HNI, noch in Nachlass M. Schütte-Lihotzky in Universität für angewandte Kunst, Wien, Kunstsammlung und Archiv (UaKKA).

⁹⁷ Margarete Schütte-Lihotzky, 'Meine Arbeit mit Ernst May in Frankfurt und Moskou' in *Bauwelt*, Heft 28 jrg. 77 (1986), pp. 1051-1054; UaKKA, Archiv Schutte-Lihotzky, Inv.Nr. Txt 258.

⁹⁸ Abessinië is een andere naam voor het keizerrijk Ethiopië. May zou echter niet naar dit land vertrekken maar naar Tanganjika (nu deel van Tanzania) en later naar Kenia. Na drie jaar een koffieplantage te hebben gehad begon hij weer als architect en ontwierp in Oost-Afrika woningen voor Britse opdrachtgevers. Kai K. Gutshow, 'Das "Neue Africa"' in Quiring *et. al.*, *Ernst May 1886-1970*, 2011, pp. 197-228.

⁹⁹ HNI, WITC, cd 10, interview De Wit met Stam-Beese, Krimpen aan den IJssel, 15 januari 1977.

¹⁰⁰ Bijvoorbeeld Borngräber, *Hans Schmidt und Hannes Meyer*, 1978, p. 37 en Bosma, 'New Socialist Cities', 2013, p. 310.

ingenieurs en architecten die ze in Charkov had meegemaakt. 'May gedroeg zich eigenlijk op dezelfde manier als de Amerikanen. Die bemoeiden zich ook nergens mee. Het interesseerde hen allemaal niet. Ze leefden volkomen geïsoleerd. En ze vroegen dollarcontracten. Ze hadden volop whisky in hun kantines. En een eigen voetbalveld en een golfterrein'¹⁰¹ Lottes ongezouten mening over de Amerikanen is niet terug te lezen in andere teksten over het werk van buitenlandse architecten en ingenieurs in de Sovjet-Unie. Maar volgens de Duitse architect Rudolf Wolters, die ook voor de *Maybrigade* werkte en die in 1937 in Hitler-Duitsland door Albert Speer zou worden aangesteld als bouwinspecteur en districtsarchitect voor Berlijn,¹⁰² was er wel sprake van onmin tussen enerzijds de Russen en Amerikanen die vooral bij *Griprogor* [in Oekraïne heette het *Giprograd*, HO] werkten en de Russen en Duitsers werkzaam bij het *Standartgorproekt*. De Amerikanen zouden een heel andere levensbeschouwing hebben en ook geen enkel probleem hebben met Stalins keuze in 1932 voor de neoclassicistische stijl in de architectuur.¹⁰³ Maar deze constatering wordt in de literatuur niet verder uitgediept. Ze roept evenwel de vergelijking op met de houding die West-Europese modernistische architecten als Walter Gropius en Mies van der Rohe tegenover de Amerikanen aan de dag zouden hebben gelegd, toen ze in de jaren dertig Hitler-Duitsland ontvluchtten en uitweken naar de Verenigde Staten. Zo vooruitstrevend als Amerika was in technisch opzicht, zo achterlijk was het wat cultuur betreft, meenden zij. Ook vonden deze architecten dat Amerikanen geen verstand hadden van moderne architectuur en van moderne stedenbouw nog minder.¹⁰⁴ In september 1934 beëindigen Mart en Lotte hun werk in Orsk. Er stond hen een volgende opdracht te wachten: de bouw van een nieuwe stad bij het meer van Balkasj in Kazachstan, bijna 400 kilometer ten noordwesten van de stad Alma-Ata (nu Almaty).

¹⁰¹ HNI, WITC, cd 10, interview De Wit met Stam-Beese, Krimpen aan den IJssel, 15 januari 1977.

¹⁰² Lars Olof Larsson, *Albert Speer. Le plan de Berlin 1937-1943*, Bruxelles, 1988, p. 43. (Oorspronkelijke titel en uitgave *Albert Speer. Die Neugestaltung der Reichshauptstadt*, Stockholm, 1978).

¹⁰³ Flierl, 'Vielleicht die grösste Aufgabe', 2011, p. 179.

¹⁰⁴ Cor Wagenaar en Noor Mens. 'Amerika: het nieuwe Duitsland? Of Duitsland: het nieuwe Amerika' in Anne Schram *et.al.* (red.), *Stadsperspectieven. Europese tradities in de stedenbouw*, Nijmegen, 2015, pp. 170-172.

Balkasj en het vertrek naar Nederland

Uit Lottes herinneringen is op te maken dat zij en Mart de lange reis naar Kazachstan met zijn tweeën maakten. Peter en Manja bleven achter in Moskou. De reis was een belevenis voor hen. Met hun T-Ford reden zij naar Orsk waar een ‘oorlogsvliegtuigje’ met piloot klaar stond om hen naar het meer van Balkasj te vliegen. Vermoedelijk droegen alle drie uit veiligheidsoverwegingen een militair uniform. Lotte vertelde later dat in het voorjaar van 1934 de Russische bevolking werd opgeroepen voor een militaire scholing. Dit uit voorzorg van en angst voor een inval van troepen uit Hitler-Duitsland. Ook de buitenlandse architecten – Lotte inclusief – kregen een uniform en moesten trainen met een machinegeweer.¹⁰⁵

Vanuit het vliegtuigje zagen Lotte en Mart Alma-Ata liggen als een ‘oase in een oververhitte woestijn.’ Lotte: ‘Wij vlogen over Alma-Ata en daarna nog kilometers verder over een onmetelijk onherbergzaam woestijngebied waarin totaal niets groeide en waarin we het meer van Balkasj zagen liggen [...] We zagen een gifkleurig, blauw-groen wateroppervlak, dat zijn kleur te danken bleek te hebben aan het koper dat er werd gewonnen [...]. Vanaf grote hoogte zagen we dit water, rijk aan glauberzout, waardoor de randen van het meer helemaal wit waren uitgeslagen. [...] Eenmaal beneden kwamen we in een gebied terecht zonder enig teken van leven, zonder planten of dieren. Een absolute stilte overviel ons; een stilte die bijna niet is voor te stellen [...]. Elk geluid ontbrak. Je hoorde zelfs geen kikker kwaken. Doordat de bodem in het gebied helemaal door zout en koper was aangetast, was het leven van dieren en planten en dus eigenlijk ook van mensen er onmogelijk geworden.’¹⁰⁶ Ter plekke aangekomen vernamen ze dat duizenden gevangenen en dwangarbeiders – in de herinnering van Lotte ruim 8.000 – naar dit onherbergzame gebied waren getransporteerd om koper te delven. De Kirchiezen [bevolking uit de omgeving, HO] woonden in tenten en alle andere arbeiders in barakken. In de gloeiende zon hakten de arbeiders met pikhouwelen in de rotsen en groeven geulen voor kanalen. Elke dag bracht een vliegtuig vanuit Alma-Ata gedroogd voedsel naar het gebied. Het drinkwater werd uit het vervuilde meer gehaald. Lotte en Mart bleven enkele weken op deze plek en konden niet anders concluderen dan dat in dit vergiftige gebied en onder deze omstandigheden geen stad

¹⁰⁵ De Wit, *Lotte Stam-Beese*, 2005, p. 43.

¹⁰⁶ *Ibidem*, pp. 43-44.

kon worden gebouwd. Terug in Moskou, waar zij eerst naar het ziekenhuis moesten voor een behandeling tegen de opgelopen wandluizen, deden ze verslag van hun bevindingen en kwamen met een alternatief. Beter zou het zijn om de woongelegenheden in Alma-Ata uit te breiden met woongelegenheden en in Balkasj kampementen te bouwen voor elkaar maandelijks afwisselende ploegen arbeiders uit Alma-Ata. Voorwaarde was wel dat er een dieseltreinverbinding tussen Alma-Ata en Balkasj zou worden aangelegd. Dit voorstel viel echter niet in goede aarde. Volgens de voorzitter van het verantwoordelijke comité moest direct worden begonnen met de bouw van de nieuwe stad. Hij zei hen: 'Wij hebben nu het koper nodig en niet over vijf jaar als de aanleg van de dieseltrein klaar is. De oorlog staat voor de deur en daarom hebben we het koper direct nodig. We hebben mensen genoeg, maar te weinig materiaal.'¹⁰⁷

Naderhand zou Lotte Mart roemen om 'de grote morele moed' die hij toen aan de dag legde door de opdracht resoluut te weigeren en tegen de beambte te zeggen: 'Het spijt me, maar dan moet u mij niet hebben. Ik weiger deze opdracht. Ik doe het niet! U bent politicus en ik ben stedenbouwer en dus heb ik te zorgen dat ik een stad ontwerp waar gezinnen en dus mensen, mannen, vrouwen en kinderen kunnen leven. Dat kan niet in Balkasj en ik accepteer de opdracht niet.'¹⁰⁸ Zij beiden ervoeren een angstig moment omdat ze wisten dat het weigeren van werk in de Sovjet-Unie strafbaar was. De beambte had hen of gevangen kunnen nemen of zelfs tegen de muur kunnen zetten. Dit gebeurde gelukkig niet.

Voor Mart stond nu als een paal boven water dat hij, het liefst samen met Lotte en haar kind, de Sovjet-Unie moest verlaten. Het reisdoel zou Nederland zijn. Lotte aarzelde eerst nog. Zou ze blijven of met hem meegaan? Ze had toen meer vertrouwen in de Sovjet-Unie en de politiek van het land dan Mart. Wel was ze bang dat 'Hitler ons land [waarmee ze de Sovjet-Unie bedoelde, HO] in handen zou krijgen [...] bovendien trok Holland waar hij mij naar toe wilde brengen helemaal niet.' Ze besloot uiteindelijk toch met hem mee te gaan. Het wachtten op de visa

¹⁰⁷ *Ibidem*, p. 44.

¹⁰⁸ *Ibidem*, pp. 44-45. De stad Balgasj zou overigens wel worden gebouwd, namelijk in 1937 toen bijna alle buitenlandse specialisten het land hadden moeten verlaten. De uitvoering lag in handen van de Russische bouwonderneming Pribalhashstroy in samenwerking met de koperfabriek BGMK. Zie:

<https://en.wikipedia.org/wiki/Balkhashtsvetmet/>. Geraadpleegd 3 augustus 2015.

duurde enkele maanden. Lotte herinnerde zich dat wachten als ‘een afschuwelijke periode.’
‘Elke nacht dachten we, als we stappen hoorden, dat we alsnog gehaald zouden worden.’¹⁰⁹

Om hun uitreis te vergemakkelijken en voor Lotte een verblijfvergunning in Nederland te krijgen, besloten ze te trouwen. Dat gebeurde in Moskou op 14 oktober 1934, dezelfde dag waarop ook de scheiding van Mart met zijn vrouw Leni haar beslag had.¹¹⁰

Eind november konden Mart, Lotte en Peter aan hun overzeese reis, via Leningrad en Londen, naar Amsterdam beginnen. Achteraf gezien waren ze net op tijd uit de Sovjet-Unie vertrokken.

Twee maanden later zou Stalin de ‘grote zuiveringen’ inzetten, waarbij al dan niet vermeende tegenstanders van het regime massaal werden gearresteerd, gedeporteerd of geëxecuteerd.

Onder hen bevond zich ook een aantal buitenlandse architecten en ingenieurs, onder wie enkele bekenden van Lotte en Mart.¹¹¹ Volgens familie en vrienden van Lotte zijn deze desastreuze gebeurtenissen en thematiek nooit een onderwerp geweest waarover ze gesproken heeft.

De huwelijksakte, opgemaakt in Moskou, bleek in Nederland overigens niet rechtsgeldig, zodat Lotte en Mart elkaar daar opnieuw het ja-woord moesten geven. Voor deze gelegenheid werd de Russische trouwakte in het Nederlands vertaald. Toen werd duidelijk met welke stellige uitspraak van Lenin deze trouwakte begon: ‘Van de wetten, die de vrouw een ondergeschikte plaats deden innemen, is in de Sovjetrepubliek geen steen op den anderen blijven staan.’¹¹²

¹⁰⁹De Wit, Lotte Stam-Beese, 2005, p. 45.

¹¹⁰Jacobs, *Mart Stam*, 2016, p. 207.

¹¹¹Tot de vermoorde architecten behoren in ieder geval de Duitse architecten Heinrich Vogeler en Traugot Bardt, de Tsjechische architect Antonin Urban en de Russische architect Béla Scheffler. Urban en Scheffler maakten deel uit van de *Rote Brigade* en hadden aan het Bauhaus architectuur gestudeerd. Zie Nevzgodin, *Het nieuwe bouwen*, 2003, p. 149 en Ursula Muscheler, *Das rote Bauhaus. Eine Geschichte von Hoffnung und Scheitern*, Berlin, 2016, pp. 118-119. Ook de Nederlandse ingenieurs Dirk Schermerhorn en Wim de Wit, die al vanaf respectievelijk 1924 en 1929 in de Sovjet-Unie werkten, werden opgepakt en geëxecuteerd. Zie Hans Olink, *De vermoorde droom. Drie Nederlandse idealisten in Sovjet-Rusland*, Amsterdam, 1993 en *Een Siberische tragedie*, Amsterdam, 2007. Margot Mengel, voormalig secretaresse van Hannes Meyer, wachtte hetzelfde lot.

¹¹² Document in de collectie van Ariane Stam.

Utopie of ideaal?

In hun terugblik op de bijdrage van buitenlandse architecten en stedenbouwers aan de opbouw van de Sovjet-Unie in de jaren twintig en dertig etiketteren architectuurhistorici en -critici deze pioniers vaak als utopisten. Zij wilden in hun enthousiasme en verbondenheid met de ideeën van de nieuwe Sovjetstaat een experimentele, avant-gardistische architectuur en stedenbouw creëren. Maar omdat hun architectuur niet volgens plan kon worden uitgevoerd, vanwege onder meer gebrek aan goede materialen en – fundamenteeler – vanwege de ommezwaai die de Russische autoriteiten later maakten naar een neoclassicistische, ook wel socialistisch-realistische genoemde, stijl bleef hun streven een utopie.¹¹³

Het hanteren van de begrippen utopie en utopisten in dit verband sluit aan op de woorden die Russische denkers en schrijvers gebruikten als ze spraken over het verwezenlijken van een ‘communistisch Utopia’. Het filosoferen in Rusland over Utopia kwam al vóór de revolutie in zwang. Dat gebeurde onder meer aan de hand van enkele populaire boeken. De meest favoriete in dit genre was *Krasnaya zvezda (Rode Ster)* dat in 1908 verscheen van de hand van Aleksandr Bogdanov-Malinovkii, een bolsjewiek, arts en sciencefictionschrijver. Het boek gaat over een Russische wetenschapper die naar Mars reist en daar een socialistisch systeem aantreft. Na zijn terugkeer op de aarde vertelt hij wat hij op Mars heeft geleerd. In zijn schets propageert hij met een vooruitziende blik een constructivistische architectuur, zoals die in de jaren twintig in Rusland los zou barsten.¹¹⁴ Een explosie van utopistische boeken en experimentele architecturale ontwerpen, die ook wel ‘utopisch’ werden genoemd, volgde in de loop van de eeuw in de Sovjet-Unie.

Persoonlijke notities, interviews en memoires van buitenlandse architecten werkzaam in de Sovjet-Unie laten zien dat het begrip ‘utopie’ in hun vocabulaire niet voorkomt. Dat geldt zowel voor wat betreft het bestaan of ontwikkelen van een utopische architectuur als voor het streven naar een utopische samenleving. Daarvoor waren ze te veel mensen van de praktijk. De linkse

¹¹³ Bijvoorbeeld Manfredo Tafuri en Francesco Dal Co, *Architektur der Gegenwart*, Teil I, Stuttgart, 1977.

Oorspronkelijke titel: *Architettura contemporanea*, Milano 1976, pp. 216-220; Kopp, ‘Foreign architects’, 1990, pp. 176-214; Bliznakov, ‘The realization of Utopia’, 1990, pp. 145-169.

¹¹⁴ Zie Bliznakov, ‘The realization of Utopia’, 1990, p. 147.

architect Hannes Meyer nam de begrippen 'utopie' of 'utopische architectuur' wel in de mond en deed ze af als 'burgerlijk'. Hij sprak liever van een 'leninistische architectuur', die een wapen zou moeten zijn in de klassenstrijd. Esthetiek was hierbij geen stimulus.¹¹⁵

Lotte gebruikte naar mijn weten het begrip 'leninistische architectuur' niet en zij noemde zich ook geen utopist. Zij noemde zich zelf, zoals veel collega's van haar, een idealist. Al had ze ook wat dat betreft haar reserves. 'Een honderd procent idealist ben ik nooit geweest. Natuurlijk had ik mijn idealen. Maar ik was ook realist en materialist en dan in de goede zin van het woord [...]. Ik ben vanuit overtuiging, zeg maar een socialistisch grondbeginsel, naar Rusland gegaan. Maar ik beseftte wel dat niet alles zo zou gaan als je van te voren had bedacht [...]. Velen hadden de verwachting van een betere maatschappij, een betere samenleving.' Dat dit idealisme gepaard ging met fricties ervoer ze zelf. 'Het gekke is dat de Russische autoriteiten niet zo gesteld waren op de idealisten. Ze waren veel meer gesteld op de nuchteren. Met mensen die vanuit veel zakelijker motieven naar de Sovjet-Unie waren gekomen, hadden ze geen problemen, die kwamen om te werken en dat was het!' ¹¹⁶

Als je Lotte, terugkijkend op haar Sovjettijd en beseffend dat het begrip 'utopie' binnen de architectuurgeschiedenis een ingeburgerde term was,¹¹⁷ zou hebben gevraagd of zij een utopist

¹¹⁵ DAM, Archiv Hannes Meyer, 164-902-003, Hannes Meyer, *welche ist die rolle der architekten im sozialistischen aufbau?*, 28 juni 1931, typoscript.

¹¹⁶ HNI, WITC, cd 10, interview De Wit met Stam-Beese, Krimpen aan den IJssel, 15 januari 1977.

¹¹⁷ Gerelateerd aan moderne twintigste-eeuwse stedenbouw beschouwen architectuurhistorici de periode 1930 tot in de jaren 1950 wel als een belangrijke periode voor het utopisch bouwen. Een nieuwe groep professionals die toen haar intrede deed waren de stadsplanners. Zie Koos Bosma en Cor Wagenaar, 'De macht van de makers. De planningseuforie bij de wederopbouw van Rotterdam en Warschau' in Madelon de Keizer, *et. al.* (red.), *Utopie, dertiende jaarboek van het NIOD, Utopisch denken, doen en bouwen*, Zutphen 2012, p. 184-209. De toekenning van het begrip 'utopie' wordt ook toegepast in relatie met een latere periode waarbij het draait om vernieuwende architectuur ontstaan vanuit een sociale kritiek. Een voorbeeld in Nederland is de tentoonstelling met begeleidende publicatie *Team 10. Een utopie van het heden* in het Nederlandse Architectuurinstituut (NAi), Rotterdam van 25 september 2005 t/m 8 januari 2006 gewijd aan de internationaal geformeerde groep jonge architecten Team 10, actief van 1953 tot 1981. Team 10 streed voor een terugkeer van de menselijke maat in de architectuur. Begeleidende publicatie Max Risselada en Dirk van den Heuvel (red.), *Team 10, 1953-1981. In search of a Utopia of the Present*, Rotterdam, 2005. Het toepassen als term en het verbeelden van het fenomeen utopie of

was geweest, dan zou ze die naar alle waarschijnlijkheid ontkennend hebben beantwoord. Haar pragmatische kijk op de zaken paste eenvoudigweg niet bij het denken en geloven in utopieën.

Onmenselijke steden

In de jaren dat Lotte in de Sovjet-Unie woonde en werkte, vond daar een kentering plaats in de ideeën over wat moderne architectuur behoorde te zijn. Als kantelpunt wordt vaak genoemd de prijsvraag die in 1932 werd uitgeschreven voor het ontwerp van het Sovjetpaleis, een groot congresgebouw te bouwen als hommage aan Lenin. Onder meer de architecten Le Corbusier en Han van Loghem, stuurden een ontwerp in. De ontwerpen die avant-gardistische architecten instuurden, werden echter niet gekozen. Winnaar was Rus Boris Iofan, die het ontwerp indiende van een megalomaan uitzierend neoclassicistisch paleis. Voortaan moesten historische, klassieke elementen onderdeel uitmaken van openbare gebouwen en deze zouden de *sotsgorods* tevens een welvarend imago mee moeten geven.

Lotte maakte deze kentering van dichtbij mee toen ze met Mart Stam in Moskou woonde.

‘Kaganovich, die toen Minister van het Bouwwezen was, hield een keer een toespraak waarin hij zei: “We zijn op weg naar welstand en dat moeten we ook tonen.” En weet je wat er toen gebeurde om deze welstand te laten zien? Het is misschien niet te geloven, maar het gebeurde echt. Ons huis had vijf verdiepingen. Oorspronkelijk waren dat er twee, maar er waren er drie bovenop gezet, met alle consequenties van dien. Toen zetten ze zuilen voor het gebouw. Eén zuil kwam voor ongeveer een derde deel van ons raam te staan. En op het dak kwamen een kroonlijst en timpaan. De eerste keer dat het flink sneeuwde lag er een pak van wel één meter op het dak. De sneeuw begon toen te smelten. Normaal zou het water van het dak gedropen zijn, maar door dat timpaan kon het niet weg en dus kwam al dat water door het dak en de vloeren naar binnen.’¹¹⁸

Utopia blijft onverminderd populair. Zie bijvoorbeeld de tentoonstelling *Utopia 1900-1940* over de visie en het werk van expressionisten en constructivisten in Museum De Lakenhal van 23 september 2013 t/m 15 januari 2014 en meer recent de tentoonstelling *Utopia in zicht* over westerse utopieën in Gemeentemuseum Den Haag van 23 november 2017 t/m 26 februari 2018.

¹¹⁸ HNI, NICO d 641, interview Nicolai met Stam-Beese, Emmen, 20 augustus 1986.

Ook het werk van de buitenlandse architecten en stedenbouwers kwam onder druk te staan. De in strokenbouw uitgevoerde huizenrijen zoals die waren gerealiseerd in de *sotsgorods* werden nu te kil en te eentonig gevonden. Niet alleen de overheid dacht er zo over. Ook Russische architectenverenigingen lieten hierover van zich horen. Ze verweten de westerse architecten dat hun 'formalisme' inherent was aan het kapitalisme en dat zij ernstig waren verdwaald in hun zoektocht naar een abstracte bouwvorm.¹¹⁹

De Italiaanse neo-marxistische architectuurhistorici Manfredo Tafuri en Francesco Dal Co stelden in hun analyse van het werk van de westerse architecten in de Sovjet-Unie dat de Russische autoriteiten de westerse architecten verweten dat zij 'onmenselijke steden' zouden hebben ontworpen.¹²⁰ De auteurs halen in hun tekst helaas geen bron aan voor deze constatering. Wel leggen ze een verband met de heersende ideologie in de Sovjet-Unie. De Sovjetautoriteiten zagen volgens hen in de stedenbouwkundige modellen van de westerse architecten de kapitalistische ideologie van de werkstad verbeeld, terwijl zij die juist, vanuit hún ideologie, wilden vervangen door de stad voor de socialistische mens. Met 'onmenselijk' wordt dus niet bedoeld 'inhumaan', maar 'niet passend bij de socialistische mens.' Een westerse functionalistische, zakelijke architectuur zou volgens de Sovjetideologie voor deze socialistische mens vervreemdend werken.

Het is niet onwaarschijnlijk dat Lotte en haar collega's discussieerden over wat de *sotsgorods* 'menselijk' of 'onmenselijk' maakte. Zij vertelde later dat zij als architecten destijds een tegenargument hadden aangevoerd tegen het invoeren van een neoclassicistische architectuurstijl die de welvaart moest beklemtonen. 'We zeiden tegen de Russen', aldus Lotte, 'Wat willen jullie nu met welvaart die af te leiden moet zijn van de architectuur? Jullie hebben al zoveel sociale welvaart. Bijvoorbeeld al die gratis crèches, scholen en gezondheidszorg. In West-Europa kennen wij dat helemaal niet.'¹²¹ Maar hun argumenten maakten geen enkele indruk. Lotte had zelf wel een vermoeden waarom het mis was gegaan met hun architectuur en stedenbouw. 'Eigenlijk is het logisch dat onze architectuur in Rusland "gescheitert" is, want juist

¹¹⁹ Das, Oorthuys en Risselada, *Russische architectuur*, 1969, p. 25.

¹²⁰ Tafuri en Dal Co, *Architektur*, 1977, p. 220.

¹²¹ HNI, STAB, aanwinst 2017, interview Den Oudsten met Stam-Beese, Krimpen aan den IJssel, 1 maart 1979.

de Nieuwe Zakelijkheid vereist een constructieve perfectie, zonder meer. Perfectie dus van de machine. Als je in Rusland moest werken met ongeschoolde arbeiders en met materialen, die, voor zover aanwezig, heel verschillend waren van kwaliteit, dan kon je die perfectie beslist niet bereiken. Je was genoodzaakt om met een bijl of houweel de openingen voor de ramen uit de muur te hakken. Op een zeker moment had je wat ijzer, maar dat was daarna al gauw weer op. Bij de balkons staken de ijzers onafgewerkt uit de betonplaat en een balkonhek kwam er nooit omdat er geen materiaal voor was. Daar kwam de open bouwwijze, de strokenbouw nog bij. Die was gewoon ondoelmatig in dat gebied waar een harde wind waait. Het was werkelijk afgrijselijk om die woonblokken in een steppegebied te zien staan, terwijl de bestrating en de aanleg om de blokken heen ontbrak. Dus eigenlijk konden wij ons werk niet doen zoals we dat wilden doen.’¹²²

Dat vanwege deze omstandigheden, zoals het gebrek aan materialen en mankracht, ook de neoclassicistische architectuur, hoewel deze om een andere perfectie vraagt, niet goed kon worden uitgevoerd, wordt door Lotte in haar terugblik buiten beschouwing gelaten.

Ook andere architecten vertelden dat ze in de Sovjet-Unie niet professioneel konden werken. Zeer negatief gestemd was Walter Schulz, lid van de *Maybrigade*, die zijn werk na anderhalf jaar voor gezien hield en in 1932 terugkeerde naar Duitsland. Volgens hem stelden de Russische autoriteiten geen duidelijke normen waaraan de nieuwe steden moesten voldoen. Dat maakte het werk onuitvoerbaar. Ook hij ervoer dat de Russen geen sympathie hadden voor de zakelijke architectuur die zij wilden realiseren. Schulz uitte zijn kritiek in twee artikelen in de Duitse vakbladen *Die neue Stadt* en *Bauwelt*.¹²³ 27 buitenlandse, met name Duitse, werknemers binnen het *Standartgorproekt* reageerden hierop met een ingezonden brief onder de titel *Echo aus Russland*. Zij vonden Schulz’ kritiek zeer onverstandig; die zou juist in de ‘heutigen Verhältnissen der fortschreitenden Faschisierung Deutschlands’ koren op de molen zijn van de tegenstanders van de Sovjet-Unie. Ze betreurden en veroordeelden dergelijke in het openbaar geuite

¹²² HNI, WITC, cd 10, interview De Wit met Stam-Beese, Krimpen aan den IJssel, 15 januari 1977.

¹²³ Walter Schulz, ‘Wie arbeitet die Gruppe May in Moskau?’ in *Die neue Stadt*, Vol. 1 (1932) 3, p. 66; Walter Schulz, ‘Planmässiger Stadtebau in der UdSSR in Theorie und Praxis’ in *Bauwelt*, Vol. 23 (1932) 26, pp. 633-634.

meningen, die bovendien helemaal geen rekenschap hielden met het feit dat bij het werk dat ze deden kinderziektes onvermijdelijk waren.¹²⁴

Een van de ondertekenaars van deze brief was Hannes Meyer. Van Meyer is bekend dat hij achter Stalins ommezwaai van de architectuur en de andere kunsten stond. Toch verliet hij de Sovjet-Unie in 1936 en ging naar Mexico om te werken als architect en docent. Meyer ging zich daarna voor klassieke en oude architectuur interesseren en zag daarin de 'nationale uitdrukking' van de socialistische architectuur weerspiegeld.¹²⁵ Opportunisme was Hannes Meyer niet geheel vreemd.

Mission impossible?

Betekende het nu dat het werk van de westerse architecten en stedenbouwers, dat in de loop van de jaren dertig afliep, een flop was geweest? Dat het geen bovenmatig succes was, vormt wel de boventoon in de publicaties van architectuurhistorici die veertig tot tachtig jaar na dato verschenen. De Nederlandse architectuurhistoricus Koos Bosma spreekt in zijn vrij recente artikel *New socialist cities: foreign architects in the USSR* van een 'mission impossible', iets wat ook de architecten al snel duidelijk moest zijn geweest.¹²⁶ De stedenbouwers hadden volgens hem in Europa nog te weinig ervaring opgedaan om deze in de Sovjet-Unie toe te kunnen passen. En over wat een socialistische stad was, bestond niet de minste overeenstemming. Er werden geen steden gebouwd met grote centra en boulevards, zoals de bedoeling was, maar enkel stadswijken. Dit beeld van Bosma komt overeen met de feiten. Kwantitatief gezien kan de bijdrage van de *Maybrigade*, die tussen 1930 en 1933, als buitenlands team, het grootste aantal

¹²⁴ Maybrigade, 'Echo aus Russland' in *Bauwelt*, Vol. 23, (1932) 31, pp. 66-67. Ook gepubliceerd in Flierl en Flierl (red.), *Standartstädte*, 2012, pp. 324-325.

¹²⁵ DAM, Archiv Hannes Meyer, 82/1-785. Brief Hannes Meyer aan Carola Bloch-Piotrkowska, Geneve, 13 augustus 1937, typoscript. Ook gepubliceerd in Werner Kleinerüschkamp en Werner Möller (red.), *Hannes Meyer 1889-1954. Architekt, Urbanist, Lehrer*, Berlin, 1989, pp. 292-293; Borngräber, 'Hans Schmidt und Hannes Meyer', 1978, p. 39; Astrid Volpert, 'Hannes Meyers Netzwerk. Kontinuität und Brüche' in *Katalog DFG-Bauhaus Projekt 'Bewegte Netze'*, Dessau, 2015, p. 82.

¹²⁶ Bosma, 'New socialist cities', 2014, p. 324.

stedenbouwkundige projecten in de Sovjet-Unie uitvoerde, namelijk zo'n 20,¹²⁷ echter niet als gering worden gekwalificeerd. Het mislukken van de plannen van architect Van Loghem eind jaren twintig in Kemorovo, waar hij wegens gebrek aan materialen in plaats van avant-gardistische architectuur houten huizen moest bouwen, was volgens Bosma al een voorteken voor het mislukken van het werk van de buitenlandse architecten die Van Loghem volgden. Had Lotte dit kunnen voorzien en zag zij haar werk zelf ook als een 'mission impossible'? Zij koerste van Brno naar Charkov in de tijd dat er in haar kringen euforie heerste ten aanzien van het Sovjetideaal. Of ze toen op de hoogte was van het wel en wee van de westerse architecten die haar voor waren gegaan, is de vraag. En al was dit wel het geval, haar bevlogenheid voor het communistisch ideaal en haar angst voor en afkeer van het (opkomende) nazisme, zoals ze die in Brno met haar politieke activiteiten uitte, waren zo manifest, dat er voor een kritische bezinning geen ruimte was.

In deze historische context is een vergelijking met een vak-, land-, sekse- en leeftijdgenoot van Lotte interessant. Het gaat om Gerdy Troost (geboren Andresen 1904-2003), een zeer productieve ontwerpster die tussen circa 1935 en 1945 een bliksemcarrière maakte in Nazi-Duitsland.¹²⁸ Beide architectes, Lotte en Gerdy, waren Duitse, maar hun beider levens liepen anders. Er zijn echter eveneens overeenkomsten af te leiden uit hun biografieën. Beiden werkten namelijk – de een wat langer, de ander wat korter – binnen een totalitair regime, waarbij genocide en terreur de verderfelijke elementen vormden.

In 1934 overleed Gerdy's man Paul Troost, die toen Hitlers hofarchitect was. Na zijn dood nam Gerdy het door hen samen opgerichte Atelier Troost over. Ze raakte zeer goed bevriend met Hitler en verkeerde regelmatig in zijn privékringen. Met een sterk gevoel voor kleuren, door haar omgeving wel als 'vrouwelijk' betiteld, voerde ze in opdracht van Hitler kostbare

¹²⁷ Flierl en Flierl (red.), *Standardtstädte*, 2012, p. 45.

¹²⁸ De hier vermelde gegevens en het geschetste beeld van Gerdy Troost (1904-2003) zijn ontleend aan Despina Stratigakos, *Hitler at Home*, New Haven / London, 2015. Specifiek uit het hoofdstuk 'Gerdy Troost. Hitler's Other Chosen Architect', pp. 107-149. Zie ook Despina Stratigakos, 'Die National Socialist: Gerdy Troost' in Pepchinsky, Budde, Voight (red.) *et al.*, *Frau Architekt*, 2017, pp. 147-153 en 293-294.

interieurprojecten uit, zoals de herinrichting van de Führerbau, het Prinz Carl Palast, het NSDAP Administratiegebouw en het Haus der Kunst, alle in München. Ook ontwierp ze oorkonden en medailles belegd met diamanten, saffieren en andere edelstenen, waarvan is gebleken dat deze afkomstig waren uit Franse collecties en die van Nederlandse joden.¹²⁹ Hitler vereerde haar met diverse onderscheidingen en gaf haar de titel van professor.

Lotte had geen directe contacten met Stalin, zoals Gerdy die onderhield met Hitler. Gerdy's persoonlijke relatie met de *Führer*, die ze zag als een tweede Plato die een nieuw concept van de wereld creëerde,¹³⁰ zorgde ervoor dat zij een succesvolle architecte werd.

Voor Lotte liep en lag het anders. Ze deed als architecte belangrijke ervaring op door het werken aan de *sotsgorods*. Daarnaast was ze gegrepen door het ideaal te werken aan de totstandkoming van een socialistische samenleving. Na tweeënhalf jaar was ze echter genoodzaakt de Sovjet-Unie te verlaten. Rijk en succesvol was haar werk niet geweest.

Na de Tweede Wereldoorlog is Gerdy Troost als 'mindere dader' veroordeeld tot betaling van een geldbedrag van 500 DM en twee jaar beroepsverbod. Ze moest eveneens haar kunst- en juwelencollectie afstaan evenals haar professorstitel en haar auto. Tijdens haar verhoren ontkende ze ook maar iets van de Holocaust te hebben geweten. De Nazi-ideologie sprak haar aan vanwege de hoge waardering voor de Duitse kunst en cultuur. Ze noemde zichzelf een pacifist en Hitler had haar verzekerd dat hij in geval van een oorlog geen conflicten voorstond, maar vrede. Met politiek had ze niets van doen gehad. Een persoonlijke missie, in de zin van het streven naar een ideaal of een andere, betere samenleving, zoals Lotte die had, bestond er voor haar dus niet.

In haar terugblikken op het werken in de Sovjet-Unie moest Lotte erkennen, al had ze er duidelijk moeite mee, dat het regime in de Sovjet-Unie tot een dictatuur was geworden. Het verwijt van medeplichtigheid aan het Nazisysteem en zijn verderfelijke uitwassen betrof Gerdy. Ze werd er voor gestraft. Bij Lotte waren haar kennis van desastreuze gebeurtenissen ten

¹²⁹ Stratigakos, *Hitler at Home*, 2015, p. 125. De diamanten waren verworven door de *Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg* (ERR), een rooforganisatie van de NSDAP, onder leiding van partij-ideoloog Alfred Rosenberg die systematisch cultuuroggoederen plunderde in de door Nazi-Duitsland bezette gebieden.

¹³⁰ *Ibidem*, p. 112.

tijde van het Sovjetregime evident. Ze was in feite een toeschouwer geweest en niet zoals Gerdy een medeplichtige. Toch voelde ze zich later genoodzaakt, bijvoorbeeld in interviews, om verantwoording af te leggen van onethische en immorele zaken die ze in de Sovjet-Unie had meegemaakt of waarvan ze had gehoord.

Lotte heeft niet gesproken of geschreven over concrete resultaten die ze had bereikt bij het werken aan de *sotsgorods*. Ze sprak veel meer over de omstandigheden in het land en over het werken met collega's onder elkaar. Haar taak en de uitdaging waar ze voor stond typeerde ze als 'het ordenen van een chaos.' Zo antwoordde ze op de vraag of ze zich in de Sovjet-Unie misschien eerder bezig hield met het organiseren van plekken voor te bouwen huizen en gebouwen dan met het componeren van een stad: 'Je mag denk ik wel zeggen dat we met componeren bezig waren. Dat begint tenslotte al waar je gebouwen neerlegt. Zo kun je bijvoorbeeld kiezen, zoals in Orsk, of je de stadswijk tegen de heuvel aan legt of op de heuvel. We waren ons zeker niet van alles bewust en hoe het allemaal precies moest. Maar er was iets dat in ons allen zat. Orde in een chaos scheppen, daar ging het om en daar werkten we allemaal aan.'¹³¹

Uit haar terugblikken blijkt verder dat zij – en volgens haar ook vele anderen – het eerste jaar dat zij in de Sovjet-Unie was als erg zwaar ervoer. Ze werd geconfronteerd met een totaal andere samenleving dan waarmee ze voordien vertrouwd was. Er heerste een chaotische toestand en wat er moest gebeuren was niet zonder meer duidelijk. Alles moest in de Sovjet-Unie van de grond af worden opgebouwd. De meeste mensen hadden geen huizen en er was heel weinig voedsel.

'Het heeft zeker een jaar geduurd om nuchter te worden', herinnerde Lotte zich. 'Psychisch en lichamelijk waren we ziek. Allemaal.'[...] 'Er ging geen dag voorbij dat je niet op een of andere manier geshockt werd. Je kwam in een wereld waar zwart wit was en wit zwart. Je zag zoveel onverklaarbare dingen. Dingen waar je je hoofd aan stootte en waar je geen verklaring voor

¹³¹ HNI, WITC, cd 10, interview De Wit met Stam-Beese, Krimpen aan den IJssel, 15 januari 1977.

had. En die verklaring kwam er pas nadat zoveel andere dingen gebeurd waren. Dan kon je plotseling die causaliteit ervan zien.’¹³²

Lotte heeft mijns inziens het werk aan de *sotsgorods* niet als een ‘onmogelijke missie’ ervaren. Een gemakkelijk project was het niet geweest, maar ze had de ervaring voor geen goud willen missen. Deze had haar horizon verbreed en daarmee betekenis aan haar leven gegeven.¹³³

Naast het moeten erkennen dat het Sovjetsysteem tot een dictatoriaal regime was geworden, moest ze later eveneens toegeven dat haar ideeën en verwachtingen ten aanzien van de architectuur van de *sotsgorods* niet waren uitgekomen. Ze realiseerde zich dat de technische perfectie van het bouwen, waarnaar ze allen in de Sovjet-Unie hadden gestreefd en die tot meer welvaart voor de bevolking zou moeten leiden, geenszins een voorwaarde bleek te zijn voor de essentie van het leven. ‘In dat opzicht hebben wij ons schromelijk vergist’, aldus Lotte.¹³⁴

¹³² *Ibidem*.

¹³³ HNI, STAB d 50, Lotte Stam-Beese in haar afscheidsrede bij de gemeente Rotterdam, 2 februari 1968, typoscript.

¹³⁴ De Wit, *Lotte Stam-Beese*, 2005, p. 46.

3. ESTHETIEK JA – ESTHETIEK NEE

Op de knieën terug naar Rusland

Aangekomen in Nederland trokken Lotte en Mart met de driejarige Peter tijdelijk in bij de ouders van Mart in Purmerend. Ze wilden samen een ontwerpbureau beginnen in Amsterdam en gingen op zoek naar een pand waar ze konden wonen en werken tegelijk. Tijdens hun reis hadden ze een tussenstop gemaakt in Londen waar Mart contact zocht met een zakenrelatie, de Hongaars-Duitse meubelontwerper en -fabrikant Anton Lorenz. Lorenz had met zijn firma Desta (Deutsche Stahlmöbel) Stams beroemd geworden achterpootloze stalenbuisstoel, de *Freischwinger*, in Duitsland op de markt gebracht.¹

Stam had Lorenz gevraagd hem brochures, foto's en verkoopcijfers van recent op de markt gebrachte stoelen te sturen en hij vroeg hem advies over het op de Nederlandse markt brengen van een laaggeprijsd stalen slaapkamerameublement.² Uit brieven van Mart aan Anton Lorenz blijkt dat Mart al enkele weken na aankomst in Nederland een benedenwoning had gevonden aan de Amsterdamse Amstellaan. Hij wilde die tevens inrichten als modelwoning voor stalen meubilair. De woning beschikte eveneens over een 'uitstekende donkere kamer' waarvan vooral zijn 'fotograferende vrouw' plezier zou hebben.³ Hier startten Mart en Lotte in december 1934 hun ontwerpbureau onder de naam: 'Stam en Beese architecten.' Ook werd wel de naam 'Mart Stam en Lotte Beese architecten' gehanteerd. Ze vatten hun werkterrein breed op: fotografie, reclame, inrichting van beurzen, winkelinterieurs, verbouw, nieuwbouw, woninginrichting en meubelontwerpen behoorden ertoe.

De eerste jaren in Nederland bevielen Lotte slecht, zo memoreerde ze. Ze was, zoals al eerder is beschreven, met gemengde gevoelens uit de Sovjet-Unie vertrokken. Haar besluit hiertoe was ingegeven door haar relatie met Mart en niet door affiniteit met of nieuwsgierigheid naar Nederland. Wat haar in Nederland opviel maar tegelijkertijd benauwde was 'de kleinheid van de

¹ J. Schilt, 'The return journey from the Soviet Union to Holland' in G. Oorthuys en W. Möller, *Mart Stam 1899-1986*, Bologna, 1991, p. 40-43.

² Schilt en Selier, 'Van de oevers van de Oder', 1993, p. 20.

³ *Ibidem*. De brieven bevinden zich in het archief van A. Lorenz in het Vitramuseum in Weil am Rhein.

wereld en de benepenheid.⁴ Haar werk en de beslommeringen van alledag gaven weliswaar afleiding, maar 's nachts kwam haar verdriet naar boven. 'Iedere nacht wanneer ik slapen ging dan huilde ik. Oh, wat heb ik gehuild [...]. Ik had wel op mijn knieën naar Rusland terug willen kruipen. Op mijn knieën absoluut.'⁵ Uit een brief die Mart Stam haar schreef toen ze in 1935 een reisje naar Duitsland maakte en onder meer bij haar moeder in Modlau logeerde, blijkt eveneens dat Lotte het moeilijk had. De brief is geschreven in het Duits, wat aangeeft dat Lotte de Nederlandse taal nog niet machtig was. 'Lottilieb', schrijft Mart, 'sei bitte sicher das in mir nur der eine Wunsch besteht das du über die Stunden von Mutlosigkeit hinweg kommst.'⁶ In Lottes herinnering hadden dit heimwee en deze onbehagelijke gevoelens tot het begin van de oorlog, dus ruim vijf jaar na haar aankomst in Nederland, geduurd. Daarna zou er 'klaarheid' zijn gekomen. Ze legde uit: 'Bij het uitbreken van de oorlog toen wist ik waar ik stond. Ik stond hier. Dus in Nederland en niet aan de kant van de Duitsers [...]. Ik had toen ook meer een doel.'⁷ De oorlog die uitbrak maakte voor Lotte tenminste twee dingen duidelijk: van een terugkeer naar de Sovjet-Unie was geen sprake meer en haar angst voor het uitgroeien van het regime van Hitler-Duitsland tot een bezettende macht bleek gegrond. Door haar huwelijk met Mart Stam, dat op 6 augustus 1935 op het Amsterdamse stadhuis opnieuw werd voltrokken omdat de Russische trouwdocumenten in Nederland niet werden erkend, was Lotte genaturaliseerd tot Nederlander. Ze was door haar huwelijk ook medeverantwoordelijk voor de opvoeding van Jetti, de inmiddels zevenjarige dochter van Mart en zijn eerste vrouw Leni Lebeau, van wie hij was gescheiden en die inmiddels aan suikerziekte was overleden.⁸ Op zijn beurt was Mart nu medeverantwoordelijk voor Lottes zoon Peter. Maar ook samen kregen Lotte en Mart een kind. Op 27 november 1935 werd hun dochter Ariane geboren. Het gezin Stam bestond vanaf toen uit vijf personen. Als er nieuwe vrienden of kennissen op bezoek kwamen, voelde Lotte zich steeds geroepen om direct uit te leggen hoe

⁴ HNI, WITC, cd 10, interview De Wit met Stam-Beese, Krimpen aan den IJssel, 15 januari 1977.

⁵ *Ibidem*.

⁶ Mart Stam aan Lotte Stam-Beese, manuscript, z.j. [najaar 1935], collectie Ariane Stam.

⁷ HNI, WITC, cd 10, interview De Wit met Stam-Beese, Krimpen aan den IJssel, 15 januari 1977.

⁸ Jacobs, *Mart Stam*, 2016, p. 211.

hun gezin was samengesteld. 'Das ist sein Kind, das ist mein Kind, und das ist unser Kind', verduidelijkte ze.⁹ Twee dagen na de geboorte van Ariane stuurde Mart Stam hun gemeenschappelijke vriend Karel Teige in Praag een brief waarin hij schreef: 'wir wollen bloss mitteilen dass uns eine schöne tochter geboren wurde und dass es Lotti und das mädel recht gut geht.'¹⁰

Stam en Beese architecten

In het begin van de jaren dertig was het niet eenvoudig om een ontwerpbureau te beginnen. Vanwege de economische crisis waren de architectuuropdrachten dun gezaaid. De overheid en de woningbouwverenigingen hadden zich bijna geheel van de woningmarkt teruggetrokken met gevolg dat de bouw haast volledig in particuliere handen lag. Bovendien werd het Nieuwe Bouwen, de door techniek en economie geïnspireerde bouwwijze, die Mart en Lotte voorstonden, in Nederland slechts mondjesmaat geaccepteerd. In rechtse kringen werd het Nieuwe Bouwen wel op één lijn gesteld met een 'bolsjewistische bouwstijl.'¹¹ Mart en Lotte wilden zich in ieder geval op meerdere terreinen bewegen. De toevoeging 'architecten' achter hun naam drukte echter de hoofdactiviteit uit en gaf bovendien meer status.

Of ze bij de start van hun bureau al direct afspraken maakten over de taakverdeling tussen hen beiden is niet iets bekend. Uit hun ontwerpersactiviteiten blijkt echter dat Lotte zich voornamelijk op het ontwerpen van interieurs en grafische ontwerpen richtte en Mart op architectuur.

Het werkte in hun voordeel dat Mart Stam in de Nederlandse architectuur- en ontwerpwereld geen onbekende was. Hij had naam gemaakt met zijn stoelontwerpen maar had ook de tongen los gemaakt vanwege een conflict met het architectenbureau Brinkman en Van der Vlugt, met wie hij gezamenlijk de Van Nellefabriek in Rotterdam had ontworpen. Voor zijn aandeel in dit

⁹ Interview van de auteur met Gerrit Oorthuys, Amsterdam, 10 juli 2015.

¹⁰ Památník Národního písemnictví (PNP): Letterkundig archief en museum, Praag, Archiv Karel Teige, Stam: Mart & Lotte, inv. nrs 378-382, Stam aan Teige, 28 november 1935, typoscript.

¹¹ Idsinga en Schilt, *W. van Tijen*, 1987, p. 54.

teamwerk claimde hij het auteursrecht en werd daarom op staande voet ontslagen.¹² Hij moest met lede ogen toezien hoe dit, in de stijl van de Nieuwe Zakelijkheid uitgevoerde, industriële object uitgroeide tot een internationaal icoon van het Nieuwe Bouwen. Stams ontwerp in 1930 van meer dan 1000 etagewoningen in de modernistische, in strokenbouw uitgevoerde *Siedlung Hellerhof* in Frankfurt, toen hij architect was in het team van Ernst May, was in Nederland niet onopgemerkt gebleven. Van een *tabula rasa* was geen sprake.

Bij de start van het bureau konden Mart en Lotte dus profiteren van het netwerk dat Mart in de wereld van de architectuur had opgebouwd. In dit licht bezien was de samenwerking die zij in 1935 aangingen met de Rotterdamse architect en projectontwikkelaar Willem van Tijen een goede greep. Van Tijen was in 1934 een eigen bureau gestart. Kort daarvoor was hij met zijn ontwerp van het Woongebouw Bergpolder, de eerste vrijstaande galerijflat van Nederland, op slag internationaal bekend geworden.¹³ Hij gaf Mart en Lotte een optie op een stuk bouwrijpe grond aan de Anthony van Dijckstraat in Amsterdam-zuid en stelde hen een financiële lening ter beschikking. De grond lag dichtbij de in 1930 geopende Openluchtschool, gebouwd naar het avant-gardistische ontwerp van Jan Duiker en de daarop geïnspireerde en in 1934 opgeleverde Montessorischool ontworpen door Willem van Tijen.

Van Tijen maakte Stam tot directeur van de naamloze vennootschap die voor dit project werd opgericht. Stam ontwierp voor dit kavel vijf woningen, ieder bestaande uit vier woonlagen, overkapt met een lessenaardak en voorzien van een inpandige garage, hetgeen een noviteit was. Ook deze woningen, die twee jaar later werden opgeleverd, representeerden de typologie en ideologie van het Nieuwe Bouwen. Dat was onder meer afleesbaar aan de doordachte functionele inrichting, de grote glaspartijen en de helder gedetailleerde gevels. Aangenomen mag worden dat Lotte een groot aandeel had in het ontwerp van het interieur van deze *drive-in* woningen. In haar archief in Rotterdam bevinden zich verschillende ontwerpschetsen hiervan, evenals prints en foto's van het interieur met enkele aantekeningen van haar hand. Op de bladen waarop de foto's zijn geplakt staat een toelichting op het project, die verder strekt dan een louter technische en visuele omschrijving. Dat het om nieuwe woningen ging werd ook

¹² Joris Molenaar, *Brinkman & Van der Vlugt architecten*, Rotterdam, 2012, p. 143.

¹³ Idsinga en Schilt, *W. van Tijen*, 1987, p. 52.

verantwoord. 'Men zou zich af kunnen vragen of er nog nieuwe woningen nodig zijn. Zo staan er zoveel leeg. Hoe dit zij, wanneer er thans nog nieuwe woningen worden gebouwd, heeft dat alleen zin, wanneer zij iets brengen dat in een behoefte voorziet die door het bestaande niet wordt bevredigd. Vanuit dit gezichtspunt zijn de huizen, die hieronder worden beschreven, ontworpen. Zij trachten te brengen de volledige stadswoning, (zo beknopt, als bij de eisen die worden gesteld mogelijk is) gemakkelijk te bewonen, modern geoutilleerd en ingedeeld met uitputting van alle mogelijkheden tot het scheppen van ruimte en het genieten van groen, zon en licht.'¹⁴ Het moderne wooncomfort was vertaald in onder andere een centrale verwarming, een huistelefoon en een vuilstortkoker. Op de interieurtekeningen en -foto's zijn de opklapbare wastafels in de slaapkamers, de hal met glazen pui, een compact ingerichte moderne keuken, de woonkamer met open haard gescheiden van een eetkamer, de blikvangers. Van Tijen, alsook architect Hugh Maaskant, met wie Van Tijen inmiddels was geassocieerd, schreven in het architectenblad *de 8 en opbouw* een wervend artikel over de woningen.¹⁵ Maaskant gebruikte in zijn bijdrage het sympathiekere en door architecten toen veel gebezigde woord 'huisjes.' In vakkringen oogsten de huizen veel waardering; ze werden gezien als een moderne versie van een grachtenpand.¹⁶ Het project bleek lucratief, er werd op de panden goed verdiend.¹⁷ Mart en Lotte zetten hun samenwerking met Van Tijen en Maaskant voort. In 1937 verbouwden ze gezamenlijk het Rotterdamse passagekantoor van Burger & Zonen in Rotterdam, dat werd uitgebreid met scheepvaartlijnen op Scandinavië, Engeland en Canada.¹⁸ Lotte ontwierp hiervoor, in samenwerking met kunstschilder, fotograaf en cineast Mark Kolthoff, een grote, de hele wand vullende fotocollage voor de ontvangstruimte. Deze collage toont karakteristieke landschappen van Noorwegen, Canada, Schotland, Noord-Engeland, Finland en Zweden. Van de

¹⁴ HNI, STAB t 15.

¹⁵ W. van Tijen, 'Vijf nieuwe woningen door de architecten Van Tijen, Stam en Beese' in *de 8 en opbouw*, jrg. 8 (1937) 3, pp. 115-121; H.A. Maaskant, 'Naar aanleiding van de huisjes afgebeeld in dit nummer' in: *de 8 en opbouw*, jrg. 8 (1937) 3, pp. 121-123.

¹⁶ J.B. Wattjes, 'Nieuw type heerenhuizen in Amsterdam', in *Het Bouwbedrijf* jrg. 7 (1938) 18, pp. 171-175.

¹⁷ Schilt, 'The return journey from the Soviet Union to Holland', 1991, p. 42.

¹⁸ Redactie *de 8 en opbouw*, 'Verbouwing passagekantoor te Rotterdam' in *de 8 en opbouw* jrg. 9 (1938) 2, p. 86.

collage werd een reisfolder afgeleid.¹⁹ De naturalistische voorstelling op collage en folder mag de reiziger tot de verbeelding hebben gesproken, het ontwerp is beslist niet modernistisch of vernieuwend van stijl. Waarschijnlijk wilden Beese en Kolthoff, die eveneens bekend stond als een vernieuwend en politiek geëngageerd kunstenaar,²⁰ hun opdrachtgever met dit klassieke, romantisch ogende ontwerp tegemoet komen. Een daarentegen wél modernistisch ontwerp dat zich eveneens in Lottes archief bevindt²¹ is een andere fotocollage. Die hoorde misschien, gezien de associatie met in het wild levende dieren, bij hetzelfde project. Op een ondergrond van zilverkarton zweeft een etalagepopachtige vrouwfiguur omhuld door de vacht van een vos. Zijn kop is om de hals van de vrouwfiguur gedrapeerd en zijn staart hangt over haar onderlichaam. Er zijn vier kleine fotonegatieven onder deze figuur geplakt waarop afbeeldingen van mensen en landschappen. ‘De vrouw met het vosje’ – zoals ik haar maar zal noemen naar de titel van een roman van Violette Leduc uit 1986 – doet denken aan de dadaïstische collages van Hanna Höch.²²

Een groter project dat Mart en Lotte met Van Tijen en Maaskant uitvoerden was de inzending in 1937 voor een prijsvraagontwerp voor een nieuw stadhuis in Amsterdam. Het stadhuis was voorzien op het Frederiksplein, op de plaats waar in 1929 het Paleis van Volksvlijt afbrandde. Het motto dat het viertal hun ontwerp meegaf, was gevat in de meetkundige begrippen: ‘Radiaal en Tangent.’ Het ontwerp week door zijn anti-monumentale, sobere en functionalistische vormgeving af van de meer dan 200 andere inzendingen. Een van de vijf bouwvolumes was een uit zeven verdiepingen bestaande kantoorvleugel die de lagere volumes,

¹⁹ Een foto van deze folder bevindt zich in HNI, STAB ph 187.

²⁰ Zie <http://www.kunstgalerie-arnold.nl/artist.asp?GroupID=797>. Geraadpleegd 21 juni 2016.

²¹ HNI, STAB ph 184.

²² Hanna Höch (1889-1978) was een Duitse kunstenares die in de periode 1914 tot 1920 dadaïstisch werk maakte, waaronder fotocollages. De kunstenaar Raoul Hausmann (1886-1971), met wie ze een relatie had, liet haar kennismaken met deze kunstvorm. Van 1926 tot 1936 had Hanna Höch een relatie met de Nederlandse schrijfster en vertaalster Til Brugman (1888-1958) met wie ze in Den Haag en Berlijn enige jaren heeft samengewoond. Het oeuvre dat ze naliet is wisselend van stijl: van decoratief tot dadaïstisch tot kleurrijk abstract. Zie Mineke Bosch en Myriam Everard, ‘Til Brugman/Hanna Höch’ in: *Lust en Gratie* jrg. 5 (1988) 19, pp. 44-55. Zie voor Til Brugman Marleen Slob, ‘De mensen willen niet rijpen, vandaar’. *Leven en werk van Til Brugman*, Amsterdam, 1994.

waarin de publieksvoorzieningen waren ondergebracht, loodrecht doorsnijdt. In het ontwerp zijn met name het resolute handschrift van Stam en Maaskant te herkennen.²³ Lotte heeft, gezien de ervaring die ze opdeed bij zowel de leerpraktijk van Hannes Meyer als bij die van Otto Neurath in het Gesellschafts- und Wirtschaftsmuseum in Wenen, waarschijnlijk de bijgeleverde analysetekeningen en beeldstatistieken van de verkeersstromen in het gebouw getekend. Enkele statistieken bevinden zich in haar archief in Rotterdam, alsook aantekeningen over de presentatiepanelen waarop het ontwerp door middel van foto's aanschouwelijk werd gemaakt.²⁴ 'Tangent en Radiaal' werd echter in de eerste ronde al afgewezen. Volgens Mart Stam waren de functionalistische ontwerpen bij de 'conservatieve' jury bij voorbaat kansloos; de juryleden hadden immers 'een paleis' op het oog.²⁵ Le Corbusier, die er door een comité van notabelen bij werd gehaald, was echter lovend over het ontwerp. Er sprak naar zijn oordeel 'een waarheidslievende en intelligente gebruikmaking van het terrein' uit.²⁶ Uiteindelijk zou door de naderende oorlog en de financiële tegenslagen daarna in de jaren zeventig, geen enkel ingestuurd ontwerp worden uitgevoerd. Pas in 1983 kreeg Amsterdam een nieuw stadhuis-annex muziektheater: de Stopera.

Ontwerpbureau Stam en Beese architecten manifesteerde zich in meerdere prijsvraag-tentoonstellings- en paviljoenontwerpen. In deze jaren van crisis en een tekort aan opdrachten kon deelname aan prijsvragen een van de weinige bronnen van inkomsten zijn. Althans wanneer de inzending werd verkozen of er een vergoeding werd uitbetaald. Over dit laatste is, in het geval van de ontwerpen van Stam en Beese architecten, niet iets in de bronnen terug te vinden. In 1938 deden Mart en Lotte mee aan een besloten prijsvraag voor het ontwerpen van een tijdelijk tentoonstellingsgebouw dat Nederland moest representeren op de Wereldtentoonstelling in New York in 1939. Wat Lottes aandeel was is niet te traceren. Ze ontwierpen een langgerekte hal met een gebogen glazen wand en een licht gebogen dak, waarbij een hellingbaan, bruggen en loopplanken de bezoekers naar de verdieping met

²³ Schilt en Selier, 'Van de oevers van de Oder', 1993, p. 21.

²⁴ HNI, STAB t 18.

²⁵ Jacobs, *Mart Stam*, 2016, p. 237.

²⁶ 'Le Corbusier over raadhuisontwerpen' in *Algemeen Handelsblad*, 20 maart 1939.

presentaties leidden. Maar ze wonnen de prijsvraag niet.²⁷ Het werkomité verkoos het ontwerp van D.F. Slothouwer: een door het classisisme geïnspireerd bouwwerk. Uit onvrede met deze verkiezing besloot een groot aantal Nederlandse architecten en kunstenaars de tentoonstelling te boycotten.²⁸ Willem Sandberg, de kersverse conservator van het Stedelijk Museum in Amsterdam, was verontwaardigd over de keuze voor Slothouwers ontwerp en exposeerde de maquette van het paviljoen van Stam en Beese architecten op zijn eerste tentoonstelling *Abstracte Kunst*, die hij inrichtte samen met de pianiste en kunstverzamelaarster Nelly van Doesburg, weduwe van de Stijl-kunstenaar Theo van Doesburg.

Een ontwerp waarvan wel Lottes inbreng is gedocumenteerd, is een tijdelijk tentoonstellingsgebouw en de inrichting van de tentoonstelling *De Trein 1839-1939*, in 1939 georganiseerd door de Nederlandsche Spoorwegen naar aanleiding van de herdenking van 100 jaar spoor in Nederland. Het gebouw verrees op het Frederiksplein, waar ook het nieuwe raadhuis van Amsterdam een plaats was toebedacht. Voor de uitvoering van dit project werden ongeveer 200 jonge werklozen van 17 tot 24 jaar ingeschakeld, die voor dit werk fl 3,75 per week kregen uitbetaald. Zij verrichtten allerhande werkzaamheden, zoals het aanleggen van elektriciteit, fotograferen en het vervaardigen van presentatiepanelen.²⁹ Lotte was als vormgever, samen met Hajo Rose, docent typografie en reclame aan De Nieuwe Kunstschool³⁰ en Wim Brusse, student aan de Koninklijke Academie in Den Haag, verantwoordelijk voor de inrichting van de tentoonstelling. Deze bestond uit een historisch gedeelte waarin onder meer oude treinmodellen en gekostumeerde poppen figureerden en een meer actuele, documentaire presentatie met statistieken, foto's en collagepanelen. In *de 8 en opbouw* verantwoordde Lotte

²⁷ Mart Stam, 'Ontwerp voor het Nederlandsche paviljoen te New York 1939' in *de 8 en opbouw* jrg. 9 (1938) 15, pp. 142-146.

²⁸ Max Arian, *Zoeken & scheuren. De jonge Sandberg*, Huizen, 2010, p. 311.

²⁹ Lotte Beese, 'Tentoonstelling De Trein 1839-1939' in *de 8 en opbouw* jrg. 10 (1939) 19, pp. 210-217.

³⁰ De Nieuwe Kunstschool werd in 1933, het jaar waarin het Bauhaus in Berlijn door de *Gestapo* werd gesloten, door de kunstenaar Paul Citroen opgericht in Amsterdam. De opleiding wilde het gedachtegoed van het Bauhaus voortzetten. Tien jaar later moest de school vanwege de Duitse bezetting haar deuren sluiten. Het instituut verbleef op vijf adressen in Amsterdam. Zie Joke van Hofkamp en Evert van Uiter, 'De Nieuwe Kunstschool (1933-1943)' in *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*, Haarlem, 1980, pp. 233-300.

de 'methodiek van het tentoonstellen': 'de groote bindende lijn' die de grondslag legde voor het programma, moest vooraf gaan aan de 'psychologische factor'. De aandacht van de bezoeker moest niet alleen worden gewekt, maar ook worden vastgehouden. Dit kon alleen door met het 'eenvoudige en primitieve' te beginnen en de bezoeker dan geleidelijk naar de 'meer gecompliceerde objecten' te leiden. Ze noemde ook het belang van de dosering van het tentoongestelde materiaal. Er moest niet te veel worden 'gestapeld', want dan zou de bezoeker vermoeid raken.³¹ Ze besteedde dus veel aandacht aan de publieksbenadering.

Een ontwerp dat aan Lotte wordt toegekend³² en dat voor deze tentoonstelling is gemaakt, is het sluitwerk van een hek dat in een abstract-decoratieve stijl is vormgegeven.³³ Dit ornamentele ontwerp past echter niet in de functionalistische, nieuw-zakelijke ontwerpstyl die Lotte eigen was. Hier wordt terecht op gewezen door een student kunstgeschiedenis van de Katholieke Universiteit Nijmegen.³⁴ Hajo Rose met wie Lotte samenwerkte schreef namelijk dat drie leerlingen van Heinrich Campendonck, professor aan de Rijksacademie van Beeldende Kunsten, dit ontwerp hadden gemaakt.³⁵ Mart Stam tekende voor het bepalende entreegebouw met brede buitentrap en een demontabele tentoonstellingshal. Volgens architect Han van Loghem was het entreegebouw typisch een werk van een lid van *de 8 en opbouw*, omdat het 'geen façade kende.'³⁶

Voor een presentatie van de firma Fokker op een beurs in Keulen in 1939, ontwierp bureau Stam en Beese architecten een stand met een open lattenwand waarachter, vanaf een loopbrug, de bezoeker kon neerkijken op zwevende maquettes van Nederlandse luchthavens en

³¹ Beese, 'Tentoonstelling De Trein', 1939, pp. 210-217.

³² Damen en Devolder (red.), *Lotte Stam-Beese*, 1993, p. 136.

³³ Een foto van het ontwerp bevindt zich in HNI, STAB ph 185. Foto's van de inrichting in HNI, STAB d 32.

³⁴ Iris Knapen, 'Lotte Stam-Beese. Een analyse van het werk en de publicaties in de periode 1934-1940', Doctoraal projectgroep kunstgeschiedenis 1997-1978 in Dörte Nicolaisen, Angelique van der Eerenbeemd en Hanneke van Asperen (red.), *Bauhaus-kunstenars in Nederland*, Katholieke Universiteit Nijmegen, 1998, p. 113.

³⁵ Hajo Rose, 'Toegepaste kunst op de tentoonstelling' in *de 8 en opbouw* jrg. 10 (1939) 19, pp. 216-217.

³⁶ Ir. J.B. van Loghem, 'Gedachten bij de tentoonstelling "De Trein 1839-1939"' in *de 8 en opbouw* jrg. 10 (1939) 19, pp. 209-210.

van de Fokkerfabrieken. De entree van de stand toonde een opvallend logo met de naam 'fokker' in reuzenletters afgebeeld – de letters 'f' en 'k' waren bijna 3 meter hoog. Het is aannemelijk dat Lotte, die in die jaren ook onder eigen naam grafische ontwerpen maakte – waarover later meer – een aandeel had in het ontwerp van deze belettering.³⁷ Het ontwerp van de stand bleef echter om onduidelijke redenen onuitgevoerd.

Een laatste vóór 1940 uitgevoerd project waaraan Mart en Lotte beiden intensief werkten was hun bijdrage aan de tentoonstelling *In Holland staat een huis*, die in mei 1940 zou openen in het Stedelijk Museum in Amsterdam. De tentoonstelling, waarbij maar liefst 19 Nederlandse architecten actief waren betrokken,³⁸ kon echter geen doorgang vinden vanwege het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog. Met deze tentoonstelling wilde het gemeentebestuur van Amsterdam een 'uitvoerige' expositie van moderne interieurkunst brengen waarbij meerdere (interieur)architecten werd gevraagd een ontwerp aan te leveren. Een beoordelingscommissie moest uit de ontwerpen een keuze maken. Daarnaast werd een werkgroep gevraagd zeven zalen in te richten gewijd aan de volkswoning en de volkswoningbouw in Nederland. In deze werkgroep zaten naast Mart en Lotte, die de drijvende kracht vormden, ook de interieurarchitecte Ida Falkenberg-Liefrinck,³⁹ de architecten Koen Limperg, Bob Neter en Johan

³⁷ Zie 'Ideeën schets voor een stand door het architecten-bureau Stam en Beese' in *de 8 en opbouw* jrg. 11(1940), 1, p. 7. Een afbeelding is eveneens geplaatst in Gerrit Oorthuys, *Mart Stam. Overzicht van zijn werk*, Delft, 1969, p. 32 en in Simone Rümmele, *Mart Stam*, Zurich, 1991, p. 126.

³⁸ Naast M. Stam en L. Beese waren dat I. Falkenberg-Liefrinck, J. Niegeman en G. Niegeman-Marx, B. Neter, K. Limperg, J.P. Kloos, G. Rietveld, W. van Tijen, H. Maaskant, P. Bromberg, H. Salomonson, W. van Gelderen, A. Bodon, F. Eschauzier, B. Bijvoet en A. Komter.

³⁹ Ida Falkenberg-Liefrinck (1901-2006) studeerde o.a. kunstgeschiedenis in Zürich en werkte in de jaren twintig op het Rotterdamse architectenbureau van J.J.P. Oud. Voor hem tekende ze de keukens van arbeiderswoningen in het project *Weissenhofsiedlung* in Stuttgart, ontworpen volgens de opvattingen van de Nieuwe Zakelijkheid. Daarna werkte ze in Frankfurt in het team van Ernst May aan de inrichting van arbeiderswoningen in Frankfurt. Bij de Deutsche Werkstätten Hellerau schoolde ze zich als meubelmaker. Ze trouwde in 1933 met de Duitse elektrotechnisch ingenieur Otto Falkenberg en ging wonen in Amsterdam. Falkenberg specialiseerde zich in het ontwerpen van moderne rotanmeubelen. Ook richtte ze modelwoningen met deze meubelen voor arbeiders en alleenstaanden in en ontwierp interieurschema's die ze publiceerde in *de 8 en opbouw*, *Binnenhuis* en *Buitenwereld*. Ida Falkenberg was communiste en actief lid van 'de 8' en van 1936 -1939 redactiesecretaris van *de 8*

Niegeman en zijn vrouw Gerda Niegeman-Marx.⁴⁰ Zowel in Lottes archief als in een verzameling archiefstukken van Mart Stam, eveneens gearchiveerd in Het Nieuwe Instituut in Rotterdam,⁴¹ zijn tekeningen en documenten opgenomen met betrekking tot deze tentoonstelling. Deze laten zien dat Lotte voor het presentatieonderdeel ‘de volkswoning’ diverse beeldstatistieken en schematische voorstellingen van de benodigde minimum netto oppervlakte voor een gezinswoning tekende. Ze gebruikte daarvoor haar oude briefpapier uit Brno, met het voorgedrukte opschrift ‘frau lotte beese architectin’ als kladpapier. Lottes betrokkenheid is eveneens af te lezen uit de conceptteksten, waarin Duitse en Nederlandse woorden door elkaar zijn gebruikt. Een overzicht van de tentoonstellingspanelen laat zien dat de presentatie van de volkswoning thema’s behandelde als ‘Hoe wonen wij tegenwoordig’, ‘Hygiëne: geef ieder kind zijn eigen bed, gebruik geen alkoof-bedsteden, de keuken is geen wasplaats’ en ‘Kleur in de woning’. Uit een tekst op het paneel ‘Vorm’ sprak het credo van de functionalistisch denkende architect: ‘Het nabootsen van vormen en materialen is een teken van geestelijke armoede en onmacht. Echt vuren hout heeft meer uitdrukking in zijn structuur dan imitatie palissander. Gebruik in uw woning vormen en materialen die niet liegen, die zich niet opdringen, maar die hun schone taak zonder grootspraak waardig dienen.’⁴² Daarnaast deden Mart en Lotte, ook in de context van deze tentoonstelling, mee aan een prijsvraag voor het ontwerpen voor een volkswoning ‘bestemd voor een gezin met 1 baby, 2 jongens en 1 meisje.’ De woning die ze ontwierpen had een inhoud van 286 m³, was 11.20 m breed, 8 m diep, was voorzien van een zolder boven de woonkamer en een dakterras boven de keuken en had twee slaapkamers. Aan

en opbouw. Ze was tijdens de Tweede Wereldoorlog actief in het verzet waarbij ze de voornaam ‘Liv’ aannam, die ze daarna als haar voornaam bleef gebruiken. Na 1945 woonde ze in de DDR waar ze o.a. de inrichting van het huis van de schrijver Friedrich Wolf ontwierp. Ze woonde vervolgens, vanwege de diplomatieke betrekkingen van haar man, in verschillende landen waaronder Rusland, maar ontwierp niet meer. Zie Eveliene Holsappel, *Ida Falkenberg-Liefrinck (1901). De rotan stoel als opmaat voor de betere woninginrichting*, Rotterdam, 2000; Groot, *Vrouwen in de vormgeving*, 2007, pp. 412-416 en Hans Olink, *De idealisten. Nederlandse kunstenaars in Oost-Berlijn*, Amsterdam, 2016, pp. 70-86.

⁴⁰ Redactie, ‘In Holland staat een huis’ in *de 8 en opbouw* jrg. 12 (1941) 2, p. 16.

⁴¹ HNI, STAM d 8.

⁴² HNI, STAM d 8, beeldstatistieken en overzicht panelen.

weerszijden van de ingang lag een fietsenberging. Het motto dat ze het ontwerp meegaven was 'eo'.⁴³ Waar dit anagram of fantasiewoord voor staat valt in de archivalia niet te ontdekken.

Welk aandeel Lotte precies had in dit volkswoningontwerp, is moeilijk na te gaan. Hun ontwerp werd 'gepremieerd', maar dat van Johan Niegeman en Gerda Niegeman-Marx bekroond.⁴⁴

Lotte kreeg bij deze tentoonstelling niet, zoals Mart, een thema toebedeeld. Deze werd gevraagd een zaal in te richten met de ontwerpen van een jeugdherberg en van een vergaderzaal in een groot administratiegebouw. Ida Falkenberg kreeg de opdracht een zaal te vullen met het ontwerp van een hotelslaapkamer en Koen Limperg met '3 keukens, 2 goede voorbeelden en 1 slechte'. Lotte was wel gevraagd om samen met de architecten Rietveld, Van Tijen en Maaskant een maquette te maken van een model volkswoning.⁴⁵

Omdat de tentoonstelling uiteindelijk werd afgeblazen, bleef het vele werk dat de architecten ervoor hadden verricht binnen de muren van hun bureaus.

In het najaar 1941 werd in het Stedelijk Museum wel een andere tentoonstelling over interieurkunst vanaf 1800 tot heden geopend. Deze kreeg dezelfde titel *In Holland staat een huis* omdat die immers goed paste bij de nationalistische en volkse thematiek die onder het Duitse bewind naar voren was geschoven. De tentoonstelling liet verschillende 'stijlkamers' zien, waaronder slechts twee moderne interieurs anno 1940 naar een ontwerp van Alexander Bodon.⁴⁶ Deze tentoonstelling had echter geen enkele overeenkomst met het oorspronkelijke, vernieuwende en maatschappelijk geëngageerde concept. In de pers, zoals in het door de NSB ingelijfde dagblad *Het Volk*, kregen de moderne interieurs met meubilair van de Bijenkorf, Gispén en Metz & Co slechte kritieken. Deze presentatie van dure meubels en andere interieurstukken hield volgens de schrijvers geen enkele rekening met de mensen die deze niet

⁴³ HNI, STAB, t 53, beschrijving en beelddocumentatie.

⁴⁴ Redactie, 'In Holland staat een huis', 1941, p. 16.

⁴⁵ Deze maquette is helaas niet bewaard gebleven.

⁴⁶ Ida Falkenberg-Liefrinck, 'Tentoonstelling "In Holland staat een huis" in *de 8 en opbouw* jrg. 12 (1941) 8, pp. 108-110.

konden betalen.⁴⁷ De gerealiseerde tentoonstelling werd met 43.778 bezoekers wel een groot succes.⁴⁸

Dat Lotte voor het oorspronkelijke tentoonstellingsconcept niet werd gevraagd een groter architectonisch object te ontwerpen, had niet alleen te maken met het feit dat ze niet gediplomeerd was als architect. Ook speelde mee dat in die tijd in West-Europa, evenals in de Verenigde Staten, architectuur als een typisch mannelijk vakgebied werd beschouwd. Dat ook een vrouw architect kon zijn, was iets waar men, ook in avantgardistische kringen, aan moest wennen en dat niet zonder meer was geaccepteerd.

Bovendien werd het functionalisme opgevat als een rationalistische stijl waarbij vooral mannelijke connotaties pasten.⁴⁹ Bij de voorloper van het Nieuwe Bouwen, de decoratieve en daarmee anti-rationalistische, Amsterdamse School-stijl, lag dit anders. Daarom kon Margaret Kropholler,⁵⁰ die als de eerste vrouwelijke Nederlandse architect kan worden beschouwd en die aanvankelijk in deze stijl werkte, zich gemakkelijker ontplooien.⁵¹

Interieurinrichting en het vak van decorateur hadden eveneens eerder vrouwelijke dan mannelijke connotaties. Mede hierdoor kon Ida Falkenberg onder modernistische architecten succesvol werk verrichten.⁵² Designhistoricus Marjan Groot wijst in haar onderzoek naar vrouwen in de vormgeving tussen 1880-1940 op het onderzoek van de Australische

⁴⁷ Yvonne Brentjens, *V=Vorm. Nederlandse vormgeving 1940-1945*, Rotterdam, 2015, p. 301.

⁴⁸ Arian, *Zoeken & scheuren*, 2010, p. 348.

⁴⁹ Groot, *Vrouwen in de vormgeving*, 2007, p. 401.

⁵⁰ Margaret Kropholler (1891-1966), opgeleid in decoratief tekenen aan de Dagteken- en Kunstambachtschool voor Meisjes in Amsterdam, begon haar loopbaan als interieurontwerpster op het architectenbureau van J.F. Staal en haar broer Ko. Na een cursus bouwkunde aan de School voor Kunstnijverheid in Haarlem en een baan als opzichter-tekenaar bij Publieke Werken van Amsterdam werkte ze als (binnenhuis)architecte op het bureau van Staal. Naast interieurontwerpen ontwierp ze villa's, aanvankelijk in de vormgeving van de Amsterdamse School. Haar eerste gebouwen zijn de villa's Meezennest, Meerluis en Beukenhoek in het Park Meerwijk in Bergen NH. Vanaf de jaren twintig ging haar architectuur richting functionalisme. Kropholler was de bekendste vrouwelijke architect in Nederland van voor 1940. In 1936 trouwde ze met J.F. Staal die in 1940 stierf. Ze werkte tot haar dood als architecte. Zie Ellen van Kessel en Marga Kuperus, *Margaret Staal-Kropholler. Architect (1891-1966)*, Rotterdam.

⁵¹ Groot, *Vrouwen in de vormgeving*, 2007, p. 401.

⁵² *Ibidem*, p. 417.

designhistoricus Peter McNeil naar de beeldvorming over ‘mannelijk’ en ‘vrouwelijk’ in de praktijk van het inrichten van een huis en de betekenis van het begrip ‘decoratief’ in de periode 1890 tot 1940.⁵³ McNeil bracht stereotypen aan het licht in de tegenstelling tussen de mannelijke, rationele versus de vrouwelijke emotionele, intuïtieve inrichting. En hij ontdekte dat vanuit het vakgebied van de mode de verbondenheid van kleur met vrouwelijkheid was overgebracht naar het terrein van interieurs en woningdecoraties. Zo werd bijvoorbeeld het vak van decorateur over het algemeen als vrouwelijk beschouwd, ook al waren de decorateurs doorgaans man. In haar onderzoek naar ‘voyeurisme’ in het twintigste-eeuwse huis laat ook architectuurhistoricus Beatriz Colomina verbanden zien tussen mode en kleding en architectuur. De Oostenrijkse architect Adolf Loos maakte volgens Colomina in zijn architecturale opvattingen een radicaal verschil tussen interieur en exterieur. Deze splitsing tussen ‘binnen’ en ‘buiten’ is gerelateerd aan seksekenmerken. Het exterieur van een huis zou in de ogen van Loos moeten lijken op een avondkostuum, een mannelijk masker. Het interieur daarentegen vormde de scene van seksualiteit en reproductie, van ‘het vrouwelijke.’⁵⁴

Dat de opvatting over de verbondenheid van binnenhuisinterieur met vrouwen ook later nog springlevend is, blijkt uit het onderzoek dat tussen 1974 en 1979 werd uitgevoerd door de Amerikaanse socioloog Judith R. Blau, waarin ze de praktijk en de beroepsopvatting van 152 architectenbureaus in Manhattan analyseerde. Hieruit bleek dat vrouwelijke architecten met name ingeschakeld werden voor het onderdeel interieurontwerp. Een andere conclusie uit haar onderzoek, gerelateerd aan man-vrouwverhoudingen, was dat van de 152 onderzochte – grotere en kleinere – architectenbureaus er slechts twee waren die onder leiding stonden van een vrouw.⁵⁵

⁵³ Peter McNeil, ‘Designing Women: Gender, Sexuality and the Interior Decorator. c. 1890-1940’ in *Art History* December I. Vol. 17 (1994), 4, pp. 631-657.

⁵⁴ Beatriz Colomina, ‘Voyeurisme in huis’ in Hans Cornelissen (red.) *Denk-beelden van het wonen*, Delft, 1996, p. 86-87. Onder meer geciteerd uit Adolf Loos, ‘Architektur’ in *Der Sturm*, 15 december 1910. Zie ook Beatriz Colomina, *Privacy and Publicity. Modern Architecture as Mass Media*, Cambridge (Mass.), 1994, pp. 233-281.

⁵⁵ Judith, R. Blau, *Architects and Firms. A Sociological Perspective on Architectural Practice*, Cambridge, Massachusetts / London, 1984, p. 27. Met dank aan Ton Bevers voor het attenderen op deze publicatie.

Het feit dat Lotte niet zonder meer erkend werd als architecte had er eveneens mee te maken dat ze een nieuwkomer was in Nederland. Ze was dan wel de eega van Mart Stam, maar ze moest haar positie geleidelijk aan zelf zien te veroveren.

Bazen in eigen huis

De werkverdeling binnen het bureau Stam en Beese architecten laat een vergelijkbaar beeld zoals hierboven geschetst zien. Mart was de architect, Lotte richtte zich op interieurinrichting, grafische en tentoonstellingsvormgeving, (beeld)statistieken en fotografie. Ook zij werkten volgens de gebruikelijke rolverdeling, die voornamelijk op sekse was gebaseerd. Daarnaast speelde ongetwijfeld het verschil in leeftijd en ervaring een rol.

Anders dan in hun tijd in de Sovjet-Unie waren Mart en Lotte binnen hun Amsterdamse bureau 'bazen in eigen huis.' De vraag is daarom interessant hoe het echtpaar de taken binnen hun eigen bureau organiseerden. Een uitspraak die Lotte deed in een interview waarin ze onder meer terugblikte op haar samenwerking met Mart Stam geeft een aanwijzing. In hun gezamenlijke bureau zou zij degene zijn geweest die achter de tekentafel stond. Mart voerde alle besprekingen.⁵⁶ Haar werk vond dus thuis plaats en was daardoor vooral uitvoerend.

Van Mart Stam is een wat ander geluid te horen in de eerder aangehaalde brief die hij haar schreef toen ze in Duitsland was. Uit de brief blijkt dat hun samenwerking op het moment van schrijven niet ideaal was. Mart vond dat deze verbeterd moest worden. Volgens hem ontbrak het bij hen aan 'ein ganz schematisches Arbeitsrythmus' dat noodzakelijk was om goed te werken. Hij sprak eveneens de wens uit dat Lotte vaker naast hem aan de tekentafel plaatsnam. En hij wilde graag dat zijn werk niet uitsluitend *zijn* werk zou zijn en dat van haar niet enkel het *hare*.⁵⁷

In publicaties waarin het samenwerken van vrouwelijke architecten met hun echtgenoot of mannelijke partner binnen een eigen bureau aan de orde komt, is niet of nauwelijks over de taak- en rolverdeling tussen hen beiden geschreven. In het vooral binnen feministische kringen

⁵⁶ Uit aantekeningen interview architectuurhistoricus Ben Rebel met Lotte Stam-Beese, Krimpen aan den IJssel, 15 juli 1974. Met dank aan Ben Rebel voor de inzage in deze aantekeningen.

⁵⁷ Mart Stam aan Lotte Stam-Beese, manuscript, z.j. [najaar 1935], collectie Ariane Stam.

beroemd geworden artikel van de Amerikaanse architecte Denise Scott Brown: *Room at the Top: Sexism and the Star System in Architecture*,⁵⁸ die bij het verschijnen van haar artikel 20 jaar een architectenbureau deelde met haar man Robert Venturi, beschreef Scott Brown hoe moeilijk het was om de aandacht van de pers en collega-architecten op háár werk gevestigd te krijgen. Over de taakverdeling tussen hen beiden schreef Scott Brown in haar artikel niet. Venturi kreeg later, in 1991, de Pritzker Award voor projecten die zij samen hadden ontwikkeld. Scott Brown viel buiten de prijzen. Vele jaren later ontvingen Denise Scott Brown en Robert Venturi, bedoeld als eerherstel van Scott Brown, beiden de AIA (American Institute of Architects) Gold Medal 2016. Deze honorering en rehabilitatie was in gang gezet door vrouwelijke studenten van Harvard's Graduate School of Design.⁵⁹

In een recentelijke biografie geschreven door de Engelse socioloog Catherine Burke van de Engelse architecte Mary Beaumont Medd,⁶⁰ die in de jaren vijftig en zestig samenwerkte met haar man de architect David Medd, wordt wel het werk en gedachtegoed van Mary Medd beschreven, maar over de wijze van samenwerken met haar man gaat het niet. Toen Burke haar boek schreef interviewde ze ook echtgenoot David; Mary Medd was toen al overleden. De informatie kwam dus van één kant. Venturi was wel in leven toen Scott haar artikel schreef. Dat weerhield haar niet dit pamflet te schrijven.

⁵⁸ Denise Scott Brown, 'Room at the Top: Sexism and the Star System in Architecture' in Ellen Perry Berkeley en Matilda McQuaid (ed.), *Architecture: A Place for Women*, Washington DC, 1989, pp. 237-246.

⁵⁹ Zie onder andere Despina Stratigakos, *Where Are the Women Architects?*, Princeton / Oxford, 2016, pp. 54-60. De uitreiking van de AIA Gold Medal aan Denise Scott Brown en Robert Venturi betrof de tweede keer dat een vrouw deze onderscheiding ontving. In 2014 werd deze uitgereikt aan de al in 1957 overleden architecte Julia Morgan. In 2004 werd de Pritzker Architecture Award voor het eerst aan een vrouw, Zaha Hadid, uitgereikt.

⁶⁰ Catherine Burke, *A life in Education and Architecture: Mary Beaumont Medd*, London, 2013. Mary Medd, geboren Crowley (1907-2005) ontving haar architectuuropleiding in Zwitserland. In 1927 sloot ze zich aan bij de Architectural Association. Haar eerste ontwerp voor een woonhuis voerde ze uit in samenwerking met de in Nederland geboren maar naar Engeland verhuisde Judith Ledebor (1901-1990). Vanaf 1940 specialiseerde ze zich in het ontwerpen van scholen. In 1949 trouwde ze met de architect David Medd. Zij werkten beiden voor de 'Architects and Building Branch' van het Ministry of Education. Mary voerde uitgebreide gesprekken met leraren en leerlingen om zo tot functionele ontwerpen te komen.

De Nederlandse architecte Koos Pot-Keegstra,⁶¹ een tijdgenoot van Lotte die eveneens een bureau deelde met haar man, de architect Joop Pot, blikt in een interview in 1978 wèl terug op ruim 30 jaar samenwerking met haar inmiddels overleden man. Ze was hierover zeer positief. Op de vraag van Parool-journaliste Jeanne Roos of er ooit enige competitie tussen haar en haar man was geweest antwoordde ze: ‘Nee, integendeel. Ik zelf wou nog wel eens wat gas terugnemen, want die dubbele taak van huishouden, kind èn het bureau, dat was soms heel zwaar. Maar hij wilde altijd dat ik bleef meedoen. Hij had natuurlijk ook steun aan me. Hij wilde me op hetzelfde *level* hebben [...] We hebben altijd alles samen ontwikkeld en het eigenaardige is juist dat mijn mans specialiteit een verfijnde detaillering was, terwijl ik altijd begon met de grote lijn te bestuderen, met het programma van eisen. Organiseren is mijn sterke punt, denk ik. Dat ligt meer in mijn lijn.’⁶²

In een interview dat Lotte na haar pensionering had sprak ze zeer lovend over de professionele kwaliteiten van haar ex-echtgenoot. Binnen de Nederlandse context vond ze Mart Stam als architect ‘absoluut de beste’ en ‘als vakman geniaal.’⁶³ Duidelijke taal, maar hierin zegt ze niets over hun samenwerking en ook niets over zijn eventuele waardering voor haar. Wel kan vanwege haar loftuitingen worden aangenomen dat ze Mart Stam als een goede leermeester heeft ervaren. Een bekend beeld van beiden is dat ze allebei eigenzinnige personen waren.⁶⁴ Dit

⁶¹ Jacoba Froukje (Koos) Keegstra (1908-1997) volgde in haar tijd als enige vrouw de afdeling bouwkunde aan de MTS in Haarlem. Ze was de eerste vrouw die in 1936 het diploma Voorbereidend en Hooger Bouwkunst Onderricht behaalde. Waarschijnlijk in 1938 trouwde ze met de architect Joop Pot. Haar eerste baan was tekenaresse bij de afdeling Gebouwen van de Dienst Publieke Werken in Amsterdam. Later werd zij er technisch opzichteres. In de oorlogsjaren startte zij met haar man een architectenbureau in Amsterdam. Het oeuvre van het echtpaar omvat zo’n 165 werken waarvan het overgrote deel is uitgevoerd. In de jaren veertig en vijftig waren dat vooral grootschalige woningbouwprojecten. In de jaren zestig verschoof het zwaartepunt naar bejaarden-, verpleeg- en verzorgingstehuizen. Twee grote opdrachten aan het einde van hun loopbaan waren de gebouwen voor het Nederlands Instituut voor Onderzoek ter Zee op Texel (NIOZ) en de ‘Bijlmerbajes’ in Amsterdam. Pot-Keegstra schonk veel aandacht aan de huishoudelijke taken binnen een gebouw. Haar opvattingen waren verwant aan het Goed Wonen concept. Bron: Inleiding archiefbeschrijving POTK, HNI in Rotterdam.

⁶² Jeanne Roos, ‘Praten met Koos Pot-Keegstra’ in *Het Parool*, 9 maart 1978, p. 17.

⁶³ HNI, WITC, cd 9, interview De Wit met Stam-Beese, Krimpen aan den IJssel, 15 januari 1977.

⁶⁴ Zie wat betreft Mart Stam Jacobs, *Mart Stam*, 2016, p. 336-340.

zal de samenwerking niet hebben vergemakkelijkt. Dat er sprake was van een spanningsveld tussen hen bleek uit de eerder aangehaalde brief die Mart aan Lotte schreef.

Een andere vraag in de context van de man-vrouwverhoudingen is hoe Lotte en Mart als werkend echtpaar hun huishouden regelden. Na vier jaar in een bovenhuis aan de Apollolaan in Amsterdam te hebben gewoond, betrok het gezin – Lotte, Mart, dochter Jetti, zoon Peter en dochter Ariane – in de zomer van 1940 een van de door hun ontworpen *drive-in* woningen aan de Anthony van Dijkstraat. Ariane herinnert zich veel later nog dat er een hulp in de huishouding, die ook voor hen als kinderen zorgdroeg, bij hen inwoonde. De tuinkamer op de begane grond achter de garage was voor haar gereserveerd. Een hulp die een aantal jaren bij hen woonde en werkte was de Duitse 'Fräulein Flech.'⁶⁵ Het inhuren van deze personele kracht maakte het mogelijk dat de beide ouders, die op de bovenste verdieping hun kantoor en atelier hadden ingericht, zich ongestoord op hun werk konden richten.

In augustus 1939 nam Mart een aanstelling aan als directeur van het Instituut voor Kunstnijverheid (IvKNO), de opleiding die in 1968 de Gerrit Rietveldacademie ging heten. Hij aanvaardde de functie op voorwaarde dat hij zijn werk als architect en vormgever kon voortzetten want hij wilde het contact met de praktijk niet verliezen.⁶⁶ Lotte was echter niet onverdeeld gelukkig met de nieuwe baan van haar man zo blijkt uit een briefwisseling met haar moeder in Duitsland. Mart zou nu elke dag een paar uur weg zijn. Moeder Beese reageerde: ' [...] Nur gut, das der gute Mart eine feste Stellung hat; da nimm nur ruhig die paar Stunden des Alleinseins hin. Ich denke Du wirst ja auch allerhand zu nähen und zu stricken haben, das macht sich doch dann bei Radiounterhaltung ganz gut. Du brauchst Dir darum noch nicht wie ein gefangenes Vöglein vorkommen, und schließlich baut sich ja jedes Vöglein mal ein Nest, nachdem es genug umher geflattert ist, und zieht seine Jungen groß und fliegt dann mit ihnen wieder aus. Es wird ja hoffentlich noch mal eine andere Zeit kommen. [...] Alles Gute und viele liebe Grüße und Küsse von eurer Mutter.' Waarna ze afsloot met de woorden: 'Liebe Lotte, wie

⁶⁵ Interview van de auteur met Ariane Stam, Nieuw Weerdinge, 22 mei 2016.

⁶⁶ Caroline Boot, 'Mart Stam: Kunstnijverheidsonderwijs als aanzet voor een menselijke omgeving' in: *Wonen TA/BK*, jrg. 13 (1982) 11, p. 10. Geciteerd uit *Voordracht van benoeming tot directeur, 18-7-1939*, archief Rietveld academie, Amsterdam.

geht es mit Deiner Gesundheit. Bist Du Dein Leiden los?'⁶⁷ Klaarblijkelijk had Lotte haar moeder ook geschreven over haar gezondheid die niet florissant was. Zoals eerder beschreven kampte Lotte de eerste jaren in Nederland met psychische problemen.

Mart had overigens net als Lotte – waarover straks meer – eind jaren dertig ook enkele opdrachten buiten het bureau om uitgevoerd. Zo ontwierp hij in opdracht van de gemeente Amsterdam een alternatief plan voor de uitbreiding van de stadswijk Bosch en Lommer, samen met architect Ben Merkelbach, dat helaas niet zou worden uitgevoerd.⁶⁸ Ook was hij als meubelontwerper actief. Het bureau Stam en Beese architecten had in 1941 nog slechts één opdracht. Daarna hield het op te bestaan.

Actief bij 'de 8'

Na hun aankomst in Nederland eind november 1934 hadden Lotte en Mart zich aangesloten bij 'de 8'. De 'Vereeniging architectenkern "De 8"', die in 1927 in Amsterdam was opgericht en toen bestond uit acht leden⁶⁹ had als doelstelling de 'rationeele' architectuur te bevorderen en te ageren tegen 'niet-rationeele' architectuur en stedenbouw.⁷⁰ In haar oprichtingsmanifest dat was gepubliceerd in het tijdschrift *Internationale Revue i 10*, ageerde 'de 8' tegen de esthetische Amsterdamse School-architecten en noemde zich 'a-esthetisch', 'a-kubistisch', 'a-dramatisch', 'a-romantisch', maar daarentegen 'resultante',⁷¹ oftewel resultaatgericht. Mart Stam was

⁶⁷ Ida Beese-Vater aan Lotte Stam-Beese, Modlau, 14 december 1939, manuscript, collectie Ariane Stam. Met dank aan Annette Hübner voor de transcriptie uit het Sütterlin-deutsch.

⁶⁸ Jacobs, *Mart Stam*, 2016, p. 218-219.

⁶⁹ Dat waren de architecten Ben Merkelbach, Johan Groenewegen, Charles Karsten, Hans van den Bosch, Henri E. van den Pauwert en Pieter Jan Verschuyl. Ook de stedenbouwkundigen Joël Meijer de Casseres en Pieter van Gelder voegden zich bij de groep maar zij vielen al snel af omdat de vereniging zich met name op architectuur richtte.

⁷⁰ HNI, archieven de 8 en Opbouw (ACOP), ACOP, d 3.

⁷¹ Oprichtingsmanifest gepubliceerd in de *Internationale Revue i10*, 1927, p. 126. *i10* (1927-1929) was een toonaangevend avant-gardistisch tijdschrift dat de integratie van kunst in het dagelijks leven beoogde en waaraan onder meer Piet Mondriaan, Arthur Lehning, Wassily Kandinsky, Kurt Schwitters, Menno ter Braak, Jan Slauerhoff en Hendrik Marsman bijdragen leverden. Geanalyseerd in Ben Rebel, *Het nieuwe bouwen*, Assen, 1983, p. 55-58.

voorzitter geweest van de in 1920 in Rotterdam opgerichte zusterorganisatie 'opbouw' en toonde zich toen een pleitbezorger van samenwerking tussen deze beide *agitprop* kernen uit Rotterdam en Amsterdam. In 1932 leidde dit tot het al eerder genoemde gezamenlijke tijdschrift *de 8 en opbouw*. Verschillende architect-leden sloten zich eveneens aan bij een internationaal platform van moderne architecten: het Congrès Internationaux d'Architecture Moderne (CIAM), dat in 1928 het licht zag. Het aantal leden van 'de 8' breidde zich snel uit met gevestigde namen als Albert Boeken, Jan Duiker, Jan Wiebenga en de stedenbouwkundige Cor van Eesteren.⁷² Van Eesteren, werkzaam als hoofd van de afdeling Stadsontwikkeling van de gemeente Amsterdam, was vanaf 1930 voorzitter van het internationale CIAM, wat betekende dat de lijnen tussen Nederland en deze organisatie kort waren. Voordat Lotte en Mart zich aansloten bij 'de 8' had er opnieuw een forse uitbreiding van de vereniging plaatsgevonden. Dat gebeurde in 1934 met de aansluiting van de zogenoemde 'Groep 32',⁷³ die voor een deel afkomstig was uit het meer behoudende Genootschap 'Architectura et Amicitia.' Deze architecten, die zich in 1932 hadden verenigd probeerden binnen dit genootschap tevergeefs het roer om te gooien richting het Nieuwe Bouwen. Volgens architectuurhistoricus Manfred Bock was hiermee 'de bohème' in de gelederen van 'de 8' getreden.⁷⁴ Deze architecten tilden niet zo zwaar aan de 'loden last' van de ethische grondbeginselen van het Nieuwe Bouwen. Het zuivere functionalisme vond dan ook bij 'Groep 32' geen weerklank. Voor hen was het de vorm die de architectuur tot architectuur maakte. Le Corbusier, met zijn rationalistisch-esthetische architecturale en stedenbouwkundige ontwerpen, was hun grote voorbeeld. Voor Lotte die pas in maart 1935, conform de nieuwe richtlijnen waarbij het bestuur haar formeel moest uitnodigen, officieel lid kon worden van 'de 8'⁷⁵ was de vereniging een

Publicatie van Rebel ook verschenen als proefschrift Universiteit Utrecht, 1983. Een van de stellingen van dit proefschrift luidt: 'De rol van de vrouwelijke architecten binnen het Nieuwe Bouwen is tot nu toe onderbelicht.'

⁷² Rebel, *Het nieuwe bouwen*, 1983, p. 64.

⁷³ Tot de groep behoorden de architecten S. van Woerden, G.F. la Croix, G.H. Holt, A. Staal, A. Elzas, P. Zanstra, W. Kloos, A. Komter, H. L. Giesen, A. Boeken (deze was overgestapt van 'de 8' naar 'Groep 32'), K.L. Sijmons, H. Mastenbroek, K. Limperg, H. Nuyten, F. Röntgen, H. Elte en B. Neter. Rebel, *Het nieuwe bouwen*, 1983, p. 122.

⁷⁴ Manfred Bock, 'Nawoord' in: *de 8 en opbouw 1932-1943, reprint*, Amsterdam, 1989, p. 17 en 20.

⁷⁵ HNI, archief Wiebenga, J.G. (WIEB), 604, agenda 26 maart 1935 voor vergadering 'de 8' op 29 maart 1935.

belangrijke ontmoetingsplek. Hier kon ze met vakgenoten debatteren over de praktijk en theorie van het Nieuwe Bouwen en deelgenoot worden van het internationale modernistische architectuurdiscours. In de beginjaren zal haar nog gebrekkige beheersing van het Nederlands haar parten hebben gespeeld. Dit weerhield haar er echter niet van om het woord te nemen, noch om haar pen te pakken om artikelen voor *de 8 en opbouw* te schrijven.

In de vooroorlogse periode telde 'de 8' slechts twee vrouwen in haar gelederen. Dat waren Lotte en Ida Falkenberg-Liefrinck, die in 1936 redactiesecretaris van *de 8 en opbouw* werd. Toch waren er in die tijd meer vrouwelijke architecten actief, zoals Ko Mulder en Margret Kropholler. Ko Mulder, ingenieur en stedenbouwkundig architecte⁷⁶ begon in 1930 in Amsterdam als assistente van het hoofd Stadsontwikkeling Cor van Eesteren. Bij diens pensionering in 1958 volgde zij hem op als hoofd van de afdeling. Mulder was geen lid van 'de 8.' Zij was geen uitgesproken modernist, maar had wel een vernieuwende aanpak, zoals te zien is in haar ontwerp voor de aanleg van het Amsterdamse Bos, waarin ze veel recreatieruimte reserveerde voor gezinnen. Waarom Ko Mulder geen lid van 'de 8' is niet te achterhalen. Misschien heeft Van Eesteren haar hiertoe niet gestimuleerd en vond hij het bovendien overbodig om nog een tweede gemeenteambtenaar lid van de vereniging te laten worden. De architecte Margret Kropholler had carrière gemaakt op het bureau van Jan Frederik Staal met wie ze later trouwde. Hoewel ze met haar visie en ontwerpen aansloot bij 'Groep 32', waarmee haar man

⁷⁶ Jakoba (Ko) Mulder (1900-1988) studeerde in 1926 af aan de opleiding bouwkunde van de Technische Hogeschool Delft. Na een korte werkervaring opgedaan bij het architectenbureau Gerritsen en Wegerif in Den Haag kwam ze als adjunct-architecte terecht bij de afdeling Stedenbouwkunde van de gemeente Delft. In 1930 begon ze met haar werk als stedenbouwkundig architect bij de Dienst Publieke Werken van de gemeente Amsterdam, waar ze tot haar pensioen in 1966 aan verbonden bleef. In 1950 werd ze benoemd tot hoofdarchitect en in 1958 volgde ze Van Eesteren op als hoofd Stadsontwikkeling. Ze was onder meer verantwoordelijk voor ontwerpen van het Boschplan Amsterdam. Van haar kwam het idee om hovenbouw toe te passen in de wijk Frankendaal. Samen met Aldo van Eijck ontwikkelde ze zo'n 30 openbare kinderspeelplaatsen in Amsterdam. Ook was ze betrokken bij de uitbreiding van de woonwijken Sloterveer en Buitenveldert. Na haar pensionering was ze enkele jaren buitengewoon lector 'technische en architectonische stedenbouwkundige problemen' aan de Universiteit van Amsterdam. Zie Ellen van Kessel en Froukje Palstra, *Ir Jakoba Mulder (1900-1988)*, Amsterdam, 1994 en Mineke Bosch en Ruth Oldenziel (red.), *Curious Careers. An Unexpected History of Women in Science and Technology*, Eindhoven, 2006, pp. 54-58.

sympathiseerde en waarvan diens zoon Arthur Staal een van de voormannen was, werd ze geen lid van 'Groep 32', noch van 'de 8'.⁷⁷

Binnen 'de 8' leidde de toetreding van 'Groep 32' tot verhitte discussies en stevige kritiek op elkaars werk en visie. Ook binnen de groep van 'de oude 8' ontstonden meningsverschillen over de principes en uitgangspunten van Het Nieuwe Bouwen. Er waren twee steeds terugkerende hete hangijzers in het discours. Het eerste discussiepunt betrof de rol van de esthetiek in de moderne architectuur; het tweede de rol die de architect en stedenbouwkundige in de maatschappij zouden moeten spelen.

In 1937 liep een al langer lopend meningsverschil op tot het kookpunt. Arthur Staal, de meest strijdbare architect van 'Groep 32', bracht binnen de vereniging de kwestie van de 'monumentaliteit' op tafel. Dat begrip was volgens hem onmisbaar voor de architectuur. Hij illustreerde deze opvatting met de vergelijking die hij maakte tussen het sober gehouden kantoorgebouw van de firma Reesink in Zutphen naar een ontwerp van Willem van Tijen en de zwierig uitgevoerde verbouwing van het kantoor van brandwaarborgmaatschappij 'De Tiel-Utrecht' in Utrecht naar een ontwerp van Sybold van Ravesteyn.⁷⁸ Staal zag in het gebouw van Van Tijen een uitdrukking van 'doelmatigheidsarchitectuur' en in Van Ravesteyns ontwerp 'architectuur in haar grootste vorm', waarbij een 'subjectieve krul wordt binnengesmokkeld.' Een excursie van 'de 8' naar het gebouw van Van Ravesteyn leidde ertoe dat Van Ravesteyn zich daarna schriftelijk over zijn ontwerp aan 'de 8' moest verantwoorden.⁷⁹ Velen, onder wie ook Lotte, hadden vreemd opgekeken van zijn gebouw waarin de gebogen lijn en barokke elementen de toon aanvoerden. Zijn verantwoording vonden zij onvoldoende. 'De moderne architectuur is niet vierkant, zij leeft', had Van Ravesteyn al eens eerder gesteld.⁸⁰ Besloten werd een 'landdag' te houden op het landgoed Avegoor in Ellecom voor zowel leden van 'de 8' als van 'opbouw.' Een aantal architecten werd gevraagd vooraf hun standpunt op schrift te stellen. De discussie zou met name moeten draaien om de vraag of de vormgeving een

⁷⁷ Kessel en Kuperus, *Margaret Staal-Kropholler*, 1991, p. 54.

⁷⁸ A. Staal, 'Une maison, un palais?' in *de 8 en opbouw* jrg. 8 (1937) 9, pp. 82-84.

⁷⁹ Rebel, *Het nieuwe bouwen*, 1983, p. 153.

⁸⁰ Hoos Blotkamp en Erik de Jong, *S. van Ravesteyn*, Utrecht/Amsterdam, 1977, p. 65.

zelfstandige rol mocht spelen in de architectuur. De landdag mondde echter uit in een Poolse landdag; door opponerende stellingen en het wegblijven van enkele prominente leden eindigde de bijeenkomst in een schijnharmonie.⁸¹ Van Ravesteyn stelde dat doelmatigheid en oog voor constructieve, economische en sociale problemen niet het wezen van de architectuur mochten vormen en dat de architectuur een kunstvak was zoals alle andere kunsten. Ida Falkenberg en Mart en Lotte verzetten zich het meest van allen tegen Van Ravesteyn door het ideologische, want inhoudelijke, karakter van de architectuur te benadrukken.

Mart Stam had zich overigens al jaren eerder tegen elke vorm van monumentaliteit in de architectuur uitgesproken. In 1927 deed hij dat met zijn artikel 'M-kunst' dat hij opende met de befaamde zin 'De moer is hoekig, niet rond – we weten waarom'.⁸² Volgens architectuurhistoricus Ben Rebel, die in zijn proefschrift over het Nieuwe Bouwen de discussies bij 'de 8' en 'opbouw' haarfijn heeft geanalyseerd, waarbij hij terecht veel aandacht besteed aan de twee vrouwelijke leden, zou Ida Falkenberg in de discussie nog het verst zijn gegaan door te stellen dat architectuur zich met *alle* problemen van de maatschappelijke structuur moest bezighouden.⁸³ In het debat was het Lotte die de architectuur in een historische context plaatste door nog eens uit te leggen dat architectuur, kunst en esthetiek vanaf het eind van de negentiende eeuw niet meer waren verbonden aan de staat of de kerk, ofwel, zoals ze dat noemde, aan 'metafysische begrippen'. Volgens haar had architectuur 'het bevredigen van de behoeften van de hedendaagse mens binnen het kader van zijn materiële banden en van zijn materiële bestaan' tot taak. Hieruit volgde volgens haar dat de architectuur zich afwendde van 'de een of andere niet-redelijke macht.' Ze vond dat het een kwestie van keuze was: óf de kunst zien als 'toenadering van een metafysische voorstelling in een symbolische vorm' of kunst zien 'als verschijning van alle gegeven mogelijkheden binnen het kader van de menselijke

⁸¹ Rebel, *Het nieuwe bouwen*, 1983, p. 158.

⁸² Het artikel verscheen in *Internationale Revue i 10*, (1927) 2, pp. 41-43. Later in een bewerkte vorm in *bauhaus, zeitschrift für gestaltung*, 2 (1928) 2/3, p. 16 en in *Catalogus Internationale Architectuurtentoonstelling Opbouw*, Rotterdam 1928, p. 19.

⁸³ Rebel, *Het nieuwe bouwen*, 1983, p. 155.

voorstellingen en ervaringen en technische prestaties.’⁸⁴ Voor haar had de tweede optie haar voorkeur. Lottes wat abstracte formulering – typerend voor haar manier van denken en praten – werd in de vergadering niet opgepikt. Vermoedelijk kwamen haar opvattingen te ideologisch over, want de discussie verplaatste zich naar die over mode in de architectuur en het toepassen van het ornament.⁸⁵ Resultaat van de dag in Avegoor was evenwel dat het ornament als vormelement binnen het Nieuwe Bouwen werd verworpen.⁸⁶

Maar de discussie was hiermee niet gesloten. Tot veler verrassing paste de pionier van het Nieuwe Bouwen, J.J.P. Oud die in 1934 zijn lidmaatschap van ‘opbouw’ opzegde vanwege de door hem gesignaleerde vereenzelving van de vereniging met het socialisme,⁸⁷ bij zijn ontwerp in 1938 van het hoofdgebouw van de Bataafsche Importmaatschappij (BIM) in Den Haag bewust ornamenten toe waarmee hij dit gebouw een zekere symboliek meegaf.

In oktober 1938 leidde een prijsvraagontwerp voor het raadhuis van Huizen, gewonnen door Arthur Staal en Simon van Woerden, tot het uittreden van een deel van ‘Groep 32’ uit ‘de 8.’ Dit raadhuis-ontwerp had overeenkomsten met een monumentale, barokke achttiende-eeuwse villa. Het werd in een tumultueuze vergadering van ‘de 8’ in oktober 1938 besproken. Albert Boeken steunde het ontwerp, dat hij als een uitdrukking zag van een ‘nieuwe architectuur’ die het gevolg was van ‘de beperktheid en onvoldoendheid van de analyse van het Nieuwe Bouwen.’⁸⁸ In een volgende vergadering stond een mogelijke opheffing van ‘de 8’ op de agenda omdat een aantal ‘32ers’ niet van zins bleek vanwege dit controversiële ontwerp uit de vereniging te stappen. Als tegenzet besloten leden van ‘de oude 8’ en enkele loyale ‘32ers’ de vereniging te verlaten. Dit waren interieurarchitect Ida Falkenberg, landschapsarchitect Jan Bijhouwer en de architecten Johan Niegeman, Abraham Elzas, Harry Elte, Willy la Croix, Koen Limperg, Cor van Eesteren, Mart Stam en Lotte Stam-Beese.⁸⁹ In een notitie waarvan Mart Stam

⁸⁴ *Ibidem*, pp. 157-158 en p. 187.

⁸⁵ *Ibidem*, p. 158.

⁸⁶ *Ibidem*, p. 187.

⁸⁷ Dolf Broekhuizen, Bernard Colenbrander, Ed Taverne *et al.*, (red.), *J.J.P. Oud. Poëtisch functionalist 1890-1963. Compleet werk*, Rotterdam, 2001, pp. 39-42.

⁸⁸ Rebel, *Het nieuwe bouwen*, 1983, p. 160. Typoscript getraceerd door Rebel in collectie familie Boeken.

⁸⁹ Bock, ‘Nawoord’, 1989, p. 21.

vermoedelijk de auteur was,⁹⁰ schreven zij dat zich op dat moment binnen de bouwkunst twee volkomen tegengestelde stromingen ontwikkelden. De ene was ontstaan 'uit de neiging alle wantoestanden en wanverhoudingen te negeren en te verbloemen en te ontvluchten in uiterlijke vormen.' De andere stroming zou 'te midden van wantoestanden, wanverhoudingen en verkeerd inzicht bij iedere opgave trachten evenwicht te brengen tusschen het wezen der opgave en zijn uiterlijke verschijning.'⁹¹ Duidelijk was dat de ondertekenaars zich tot de laatste groep rekenden. Dit deed de deur dicht voor de 'eerste stroming' en leidde tot het definitieve vertrek van een aantal '32ers.' 'De 8' bleef echter voortbestaan. Lotte, die feitelijk een representant was van de functionalistische en maatschappijgerichte stroming, toonde ook begrip voor het ontstane conflict. Toen tijdens de eerder genoemde vergadering van 'de 8' de eventuele opheffing van de vereniging ter sprake kwam, noemde zij als oorzaak van de malaise de 'zeer grote en revolutionaire sprong' die de generatie van Duiker, Van Eesteren en Stam had gemaakt. Volgens haar zou 'de volgende sprong niet meer zo groot zijn en eerder kunnen worden gezien als een gevolg van gestadig werken en problemen stellen.'⁹²

Er werd niet alleen vergaderd en gediscussieerd binnen 'de 8.' Er waren ook feesten die, volgens een aankondiging, inmiddels 'beroemd' waren geworden.⁹³ In een fotoalbum van Lotte⁹⁴ prijkt een aantal foto's van deze feesten. De aanwezige leden kleedden zich voor deze gelegenheden, tegengesteld aan hun ideologische want modernistische opvattingen, in elegante, historische kostuums en japonnen. Lotte viel onder meer op door een lange, witte jurk met kopmouwtjes en ruches en een klein hoedje met een grote speld en loshangende linten dat ze droeg. De gekostumeerde feesten van 'de 8' blijken in de jaren dertig een handelsmerk van de progressieve, 'nieuw-zakelijke', architecten te zijn geweest.

Zo was er in 1935 een 'matrozenfeest' in de 'geheel verbouwde kroeg op het Prinseneiland 24a.' Van de mannen werd verwacht dat ze in matrozenpak verschenen en dat ze 'dames uit de

⁹⁰ *Ibidem*.

⁹¹ Rebel, *Het nieuwe bouwen*, 1983, p. 160.

⁹² Bock, 'Nawoord', 1989, p. 20. Bronvermelding ontbreekt.

⁹³ HNI, WIEB, 603, uitnodiging Matrozenfeest "de 8", Amsterdam, 29 oktober 1935.

⁹⁴ Foto's in fotoalbum van Lotte Stam-Beese in collectie Ariane Stam.

meest uiteenlopende havenplaatsen' meebrachten.⁹⁵ 'De 8' organiseerde een 'Koloniaal feest in tropische sfeer' nadat Arthur Staal de gouden medaille van de Prix de Rome voor Bouwkunst had gewonnen. Zij die niet gekostumeerd waren kregen geen toegang tot dit feest, waar het ging om 'zon, zand, palmen, sjeiks, negers, kaffers, muzelman, pindaman, niegeman, ras seyoem, sas kassa.'⁹⁶ In Landsmeer vermaakten leden van 'de 8' zich op een feest voor 'boeren, burgers en buitenlui', met een verwijzing naar het project 'La ferme radieuse et le centre coopératif' van Le Corbusier en kunstenaar Norbert Bézard. Ter gelegenheid van de eerder genoemde tentoonstelling *Abstracte kunst* in het Stedelijk Museum organiseerde 'de 8' een feest waar als speciale attractie 'het echtpaar Beese-Stam' een abstract toneelstukje zou opvoeren getiteld 'Le monde où l'on s'amuse', geschreven door professor Slothouwer de Bruyne. Mart speelde hier 'een heer uit de Londensche society' en Lotte nam de rol van 'Gretchen' op zich. Gedurende het bal was er de 'permanente huldiging' van Nelly van Doesburg, de weduwe van Theo van Doesburg, die optrad onder haar dadaïstische artiestennaam 'Péto van Doesburg.'⁹⁷

Het eerste CIAM-congres dat Lotte meemaakte en dat ze samen met Mart bezocht, was het vijfde congres dat in de zomer van 1937 in Parijs werd gehouden. Het vond plaats in Parijs omdat daar toen de *Exposition internationale des Arts et des Techniques appliqués à la Vie moderne* – in Nederland kortweg Wereldtentoonstelling genoemd – te zien was en waarvoor Le Corbusier het *Pavillon des Temps Nouveaux* had ontworpen.⁹⁸ Het thema van het congres was 'Logis et Loisir' ofwel 'Wonen en Ontspannen.' Van een deelname van Lotte aan de discussies op het driedaagse congres zijn geen bewijzen gevonden. Waarschijnlijk was ze bij de vooroorlogse CIAM-congressen niet betrokken als architecte maar als 'Mme Stam-Beese': de echtgenote van het prominente CIAM-lid. Vermoedelijk wist ook niet iedereen dat ze partner was in zijn bureau.

⁹⁵ HNI, WIEB 603, uitnodiging Matrozenfeest "de 8", Amsterdam, 29 oktober 1935.

⁹⁶ HNI, WIEB 604, uitnodiging Koloniaal feest "de 8", Amsterdam, z.d., [1935].

⁹⁷ HNI, WIEB 604, uitnodiging 'Het 1 aprilfeest van de 8', Amsterdam, z.d. [1938].

⁹⁸ Kees Somer, *De functionele stad. De CIAM en Cornelis van Eesteren 1928-1960*, Rotterdam, 2007, p. 199.

Het vijfde congres was overigens een rommelige bijeenkomst, die geen duidelijke resultaten opleverde.⁹⁹ Heel anders hadden de CIAM-leden het voorgaande, vierde CIAM-congres ervaren met als thema 'De functionele stad'. Marte en Lotte waren daar vanwege hun werk aan de *sotsgorod* Orsk niet bij geweest. Dit congres zou aanvankelijk in Moskou worden gehouden, maar omdat de Russen het ontwerp van Le Corbusier voor het Sovjetpaleis afkeurden en er bovendien een niet-moderne wind in de Russische architectuur was gaan waaien, werd het congres verplaatst naar Athene. In de zomer van 1933 organiseerde Van Eesteren dit vierde congres, met hulp van de CIAM-secretaris, de Zwitserse architectuurhistoricus Sigfried Giedion, in Athene en varend op een cruiseschip op de Middellandse Zee. CIAM had toen haar blikveld verruimd van architectuur naar stedenbouw. Op het congres werden analyses van 34 steden gepresenteerd.¹⁰⁰ Om de sociale problemen aan te pakken achtten de aanwezigen een strikte scheiding van de stedelijke functies wonen, werken, recreatie en verkeer noodzakelijk. Ook stelden ze hoge, wijd over de stad verspreide, flats voor. Aan het eind van dit vierde congres werd de zogenoemde Verklaring van Athene ondertekend, waarin alle uitgangspunten over 'de functionele stad' waren geboekstaafd.

Tijdens het CIAM-congres in Parijs in 1937 bezochten de deelnemers ook de Wereldtentoonstelling aldaar. In het Nederlandse paviljoen, ontworpen door Johan van den Broek en ingericht door Frits Eschauzier, waren onder meer interieurs van Mart Stam, Auke Komter en Willem Penaat te zien.¹⁰¹ Stam presenteerde een deel van de inrichting van een 'vrijgezellenwoning', bestaande uit een wandmeubel, een bureau, een lage kast en een tegen de wand bevestigde opklapbare wastafel, zoals deze ook was toegepast in de drive-in woningen in Amsterdam.¹⁰² Op de Wereldtentoonstelling trok het Spaanse paviljoen, ontworpen door José Luis Sert, veel belangstelling. Vanwege de burgeroorlog die een jaar ervoor in Spanje was

⁹⁹ *Ibidem*, p. 205.

¹⁰⁰ Al deze stadsanalyses zijn opgenomen in de publicatie Evelien van Es, *et.al.* (red.), *Atlas of the Functional City. CIAM 4 and Cooperative Urban Analysis*, Bussum, 2014.

¹⁰¹ Marie-Thérèse van Thoor, *Het gebouw van Nederland. Nederlandse paviljoens op de wereldtentoonstellingen 1910-1958*, Zutphen, 1998, p. 128

¹⁰² Jacobs, *Mart Stam*, 2016, p. 234.

uitgebroken, stond in zijn ontwerp het thema 'overleven' centraal – een navrante tegenstelling met het thema van het CIAM congres. Pablo Picasso's later beroemd geworden 'Guernica' dat het bombardement door Duitse en Italiaanse vliegtuigen van het gelijknamige Baskische plaatsje als onderwerp had, werd hier voor het eerst getoond. Lotte maakte foto's, niet alleen van dit paviljoen en van de 'Guernica', maar ook van het Nederlandse paviljoen en van wandschilderingen in het Oostenrijkse, Poolse, Deense en Franse paviljoen. Deze foto's werden gepubliceerd in *de 8 en opbouw*. Het zijn strakke en heldere opnames, enkel gericht op de werken en de architectuur. Publiek is er niet op te zien. De foto's waren illustraties bij een bespreking van de Wereldtentoonstelling door Mart Stam.¹⁰³ Lotte voelde zich erg betrokken bij de politieke ontwikkelingen in Spanje. Dit land zou later, in de jaren zeventig en tachtig, haar favoriete vakantieland worden.

In Parijs brachten Mart en Lotte eveneens een bezoek aan de Nederlandse kunstenaar Piet Mondriaan, die er zijn huis annex atelier had. Stam en Mondriaan waren goede vrienden. Mondriaan was net verhuisd van zijn atelier aan de Rue Départ naar een appartementengebouw met ateliers aan de Boulevard Raspail. Volgens overlevering zou Piet Mondriaan bij dit bezoek enigszins spottend, of wellicht ironisch bedoeld, tegen Lotte hebben gezegd dat de kleur van haar jurk niet paste bij zijn interieur.¹⁰⁴ Bij Mondriaan thuis ontmoetten Mart en Lotte ook Sigfried Giedion en zijn vrouw, de kunsthistorica Carola Giedion-Welcker, die hen haar recent in Zürich verschenen boek *Moderne Plastik. Elemente der Wirklichkeit. Masse und Auflockerung* cadeau gaf, met daarin voorbeelden van oudere en niet-westerse beeldhouwkunst en een selectie van hedendaags moderne plastieken. Aan de binnenzijde van de omslag schreef zij: '5 Juli 1937 für Stamms (bei Mondrian)'.¹⁰⁵

Voor de oorlog vond er nog een laatste CIAM-congres plaats, namelijk in Zürich in juli 1939. Het thema was 'das Experimentierfeld der Architektur'. Een bezoek aan de *schweizerische Landesaustellung* in Zurich en aan enkele actuele Zwitserse gebouwen was onderdeel van het

¹⁰³ Mart Stam, 'Mogelijke en onmogelijke krullen op de expo - 1937' in *de 8 en opbouw* jrg. 8 (1937) 12, pp. 169-175.

¹⁰⁴ Interview van de auteur met Gerrit Oorthuys, Amsterdam, 10 juli 2015.

¹⁰⁵ Het boek bevindt zich in DAM, Archiv Mart Stam, 003-009-014.

programma. Volgens de Zwitserse kunsthistoricus Peter Meyer had de modernistische architectuur in zijn land zich ontwikkeld in een frisse en gedurfde modernistische stijl die getuigde van respect voor traditie, gevoel voor context en een hernieuwde interesse in monumentaliteit.¹⁰⁶ Dit was ook in Nederland opgemerkt. Naast van Eesteren als gedelegeerde waren vanuit Nederland de architecten La Croix, Elte, Falkenburg-Liefink, Niegeman, Salomonson, Van Loghem, de ontwerper Piet Zwart en Mart en Lotte in Zürich aanwezig. 35 leden uit negen landen waren er vertegenwoordigd.¹⁰⁷ De deelnemers bogen zich over de architectuuraspecten 'Form', 'Farbe' en 'Raum'. Luchtvervuiling, een nieuwe problematiek die door de Engelse delegatie op de agenda was gezet en omarmd door de Belgische, zou een gezamenlijk te ondernemen actiepoint worden.

Door het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog kwamen de activiteiten van CIAM op een laag pitje te staan. Enkele prominente leden woonden de congressen al niet meer bij. De joodse Otto Neurath die Lottes baas was geweest in het Gesellschafts- und Wirtschaftsmuseum in Wenen, zag zich al in 1934 genoodzaakt naar Nederland te vluchten en vertrok net voor de Duitse inval in mei 1940 naar Engeland. Walter Gropius was, vanwege de machtsovername door de nazi's, in 1935 naar Engeland uitgeweken en vandaaruit in 1937 vertrokken naar de Verenigde Staten, waar hij hoogleraar werd aan de Harvard University. Sigfried Giedion volgde hem een jaar later en verbond zich eveneens aan deze universiteit. Mies van der Rohe verruilde Duitsland in 1938 voor de Verenigde Staten, waar hij in 1939 werd aangesteld als directeur van de architectuurafdeling van het (latere) Illinois Institute of Technology in Chicago. Hannes Meyer week in 1939 uit naar Mexico. Het eerstvolgende CIAM-congres zou in 1946 in Engeland plaatsvinden.

¹⁰⁶ Peter Meyer, *Moderne Schweizer Wohnhauser*, Zürich, 1928. Geciteerd in Somer, *De functionele stad*, 2007, p. 212.

¹⁰⁷ Deelnemerslijst en programma aanwezig in Institut für Geschichte und Theorie der Architektur (GTA), Zürich, Archiv CIAM RVX-1. De aanduiding 'RV' binnen dit inventarisnummer duidt op de initialen van Romke de Vries, die het deel van zijn archief dat betrekking had op CIAM en 'de 8 en opbouw' heeft overgedragen aan het GTA. Protocol en verslag van de ledenvergadering ook in HNI, WIEB 603.

Van kindertehuizen tot 'Ideaal Wonen'

Naast actieve deelname aan de vergaderingen van 'de 8' schreef Lotte artikelen voor het tijdschrift *de 8 en opbouw*. In totaal 15 bijdragen, geschreven tussen 1935 en 1940, zijn van haar hand. Het oorspronkelijk veertiendaagse tijdschrift zou in de oorlogsjaren 1940, 1941 en 1942 minder frequent verschijnen. Eind 1942 werd het, na een bestaan van tien jaar, door de Duitse bezetter opgeheven. Na de oorlog is het niet meer verschenen.

Lotte was geen veelschrijver zoals Han van Loghem, die tussen 1932 en 1940 meer dan 80 artikelen schreef. Of zoals Jan Duiker die in een tijdsbestek van vier jaar meer dan 50 artikelen aanleverde. Mart Stam schreef ook meer dan 50 artikelen, alle geschreven tussen 1934 en 1942. Ida Falkenberg leverde in tien jaar tijd 20 artikelen aan. Maar veruit de meeste architecten, ontwerpers en andere vakmensen die met het tijdschrift sympathiseerden schreven veel minder artikelen voor het blad. Mart Stam en wellicht ook redactrice Ida Falkenberg zullen Lottes teksten hebben geredigeerd, want in die jaren had ze het Nederlands nog niet goed onder de knie. De onderwerpen die ze behandelde waren zeer divers. Ze gingen over architectuur – maar dan altijd gerelateerd aan maatschappelijke ontwikkelingen – over volksgezondheid, over kunst en fotografie, over meubels en interieurinrichting en over het wonen in de stad. Ook besprak ze tentoonstellingen, ontwerpen en lezingen. Deze diversiteit sloot aan bij de eveneens brede programmering van het blad. Lotte signeerde haar artikelen afwisselend met 'Lotte Beese', 'Lotte Stam-Beese' of 'Lotte Beese-Stam' en ook wel met 'Lotte Stam' en 'L.B.' Hierin is geen duidelijke lijn of een eventuele relatie met het geschreven artikel te ontdekken. Dat ze hier zo vrij mee omging heeft mogelijk met het zoeken naar een identiteit te maken.

Lottes eerste twee artikelen die in 1935 verschenen hadden de volksgezondheid in de Sovjet-Unie als thema. In het eerste schreef ze over het fenomeen van de bewaarplaatsen en kindertehuizen in dat land.¹⁰⁸ Ze wijst de lezer op de veranderende opvatting in de Sovjet-Unie over de opvoeding van kinderen. Het eerder omarmde idee om ver weg van de drukke stad speciale kinderstedes te bouwen was inmiddels passé. Nu vond men het beter om woonwijken met kindercrèches en -tehuizen te bouwen, zodat de kinderen niet ver van hun ouders zouden opgroeien. Zo te lezen was Lotte het hiermee eens. Met deze faciliteit, die aan de hoogste

¹⁰⁸ Lotte Beese, 'Over bewaarplaatsen en kindertehuizen in U.S.S.R.' in *de 8 en opbouw* jrg. 6 (1935) 2, pp. 17-24.

hygiënische en pedagogische kwaliteiten moest voldoen, werden de buitenshuis werkende ouders zoveel mogelijk ontlast van de kinderopvoeding.

In haar tweede artikel kwam de medische verzorging in de Sovjet-Unie aan de orde. Het verscheen in een aflevering van *de 8 en opbouw* gewijd aan ziekenhuizen in een aantal steden in Europa. Mart Stam bijvoorbeeld beschreef een prijsvraagontwerp voor het 'Kantonsspital' in Zürich. Lotte schreef haar artikel in het Duits onder de titel 'Die medizinisch-sanitäre Verzorgung der neuen in der U.S.S.R. entstehende Städte.'¹⁰⁹ Misschien was er geen vertaler voor haar artikel beschikbaar. Zo ernstig zal het ook niet zijn geweest, omdat in die tijd in Nederlandse kringen van architecten en kunstenaars goed Duits werd gelezen en gesproken. Volgens Lotte kreeg de medische zorg in de nieuwe Russische steden prioriteit vanwege de enorme toestroom van arbeiders. Die brachten allerlei ziekten met zich mee, zodat in de buurt van de stations waar ze aankwamen quarantaineplaatsen werden ingericht, waar de nieuwkomers werden onderzocht en gedesinfecteerd. Lotte benadrukte het belang van een gelijkmatige verdeling over de Russische steden van medische centra, ziekenhuizen, sanatoria en centra voor specialistische, geestelijke en geboortehulp. Over de architectuur van deze instellingen schreef ze niet. Hoewel uit haar toon haar waardering voor de Russische gezondheidszorg blijkt, is haar verhaal zuiver analyserend geschreven en beslist geen lofzang op het land. Lotte liet in deze twee artikelen niet blijken dat ze in de Sovjet-Unie had gewoond en gewerkt. Vermoedelijk deed ze dit niet omdat de meeste leden van 'de 8' wel wisten van haar verblijf daar. Wat waarschijnlijk ook meespeelde, was het feit dat toentertijd in Nederland slechts een kleine groep linkse architecten, schrijvers en kunstenaars met de Sovjet-Unie sympathiseerde. Het publieksbereik van *De 8 en opbouw* was veel breder dan deze groep sympathisanten en de redactie wilde geen politiek getinte artikelen in het tijdschrift. Han van Loghem zou hiervoor op zijn vingers worden getikt bij zijn, volgens enkelen, te politieke artikel 'Academische en vrije kunst.'¹¹⁰ Van Loghem stelde hierin onder meer dat de weerstand tegen het Nieuwe Bouwen vooral van katholieke zijde kwam. Volgens hem kon een nieuwe, dat wil zeggen vrije kunst, niet

¹⁰⁹ Lotte Beese, 'Die medizinisch-sanitäre Verzorgung der neuen in der U.S.S.R. entstehende Städte' in *de 8 en opbouw* jrg. 6 (1935) 23, pp. 252-255.

¹¹⁰ J.B. van Loghem, 'Academische en vrije kunst' in *de 8 en opbouw* jrg. 6 (1935) 4, pp. 38-39.

ontstaan zonder het verbreken van oude banden, zoals die tussen de kerk en de academische cultuur. Naar aanleiding van dit incident besloot de redactie 'politieke of als zoodanig te beschouwen' artikelen in *de 8 en opbouw* te vermijden.¹¹¹

Vooraf vanaf 1935, toen allengs meer bekend werd over de terreur van het stalinisme, hielden de voormalige Rusland-gangers over hun ervaringen in dat land wijselijk hun mond. Han van Loghem schreef in 1934 in zijn artikel 'Stedenbouw in Sowjet-Rusland' in *de 8 en opbouw*¹¹² nog positief over Mart Stams stadsontwerpen voor Makijivka en hij stak daarbij niet onder stoelen en banken dat hij de socialistische stad prefereerde boven de kapitalistische steden met hun aparte woonwijken voor de verschillende klassen. Pas in 1939 schreef hij opnieuw over de Sovjet-Unie en haar architectuur.¹¹³ Toen gaf hij toe dat de architectuur van de laatste jaren in Rusland niet meer te volgen was. Hij stelde echter wel dat 'wij moeten leren over afwijkingen heen te zien.' De presentatie van Rusland op de Wereldtentoonstelling in Parijs had hem geleerd dat zich voor het Russische volk een nieuwe wereld aan het ontplooiën was, al zou die naar Westerse begrippen altijd 'buiten ons voorstellingsvermogen' blijven. Mart Stam schreef in *de 8 en opbouw* helemaal niet over de Sovjet-Unie. Dat deed hij wel voor *De Groene Amsterdammer*, met één artikel over de eerste Russische metro die in mei 1935 in Moskou was geopend en één over 'bouwkunst in het nieuwe Rusland.'¹¹⁴ In dit laatste artikel gaf hij een voorzichtige analyse van de Russische stedenbouw, waarbij hij stelde dat de hedendaagse architectuur met haar 'paleis-achtige, soms zelfs pronkerige, brutale en opschepperige allures' niet was wat men zou verwachten in een land waar het individu in zijn volle waarde tot

¹¹¹ HNI, Rotterdam, WIEB 603. Naar aanleiding van op schrift gestelde verklaring door Boeken behandeld in vergadering 'de 8', 29 maart 1935.

¹¹² Ir. J.B. van Loghem, 'Stedenbouw in Sowjet-Rusland' in *de 8 en opbouw* jrg. 5 (1934) 9, pp. 74-76.

¹¹³ Ir. J. B. van Loghem, 'Wat gebeurt er in Sowjet-Rusland?' in *de 8 en opbouw* jrg. 10 (1939) 6, pp. 57-62.

¹¹⁴ Mart Stam, 'Moskou en de ondergrondse. De eerste Métro in Rusland' in *De Groene Amsterdammer*, 11 mei, 1935, p. 12-13; Mart Stam, 'Bouwkunst in het nieuwe Rusland' in *De Groene Amsterdammer*, 6 juni 1936, p. 10-11. In 1969 verscheen een vertaling van Stams artikel 'Makejevka', in 1933 geplaatst in het Russische *Sovjetska Architektura*, in 'Mart Stam', themanummer van *Bouwkundig Weekblad*, 1969, 25, pp. 566-567. De artikelen in *De Groene Amsterdammer* zijn opgenomen in de bundel Herman van Bergeijk en Otakar Máčel, 'We vragen de kunstenaars kind te zijn van zijn eigen tijd'. *Teksten van Mart Stam*, Nijmegen, 1999, pp. 87-93 en 101-105.

uitdrukking moest komen. Hij ging ervan uit dat deze ontwikkeling slechts kort zou duren.

Johan Niegeman, die in 1936 na een zesjarig verblijf in de Sovjet-Unie terugkwam naar Nederland, heeft nooit een letter gepubliceerd over dit land.

In 1939, vier jaar na haar artikel over de kinderopvang in Rusland, schreef Lotte opnieuw over de kinderopvang, ditmaal in een themanummer van *de 8 en opbouw* gewijd aan kinderkolonies. Zij schreef er twee artikelen over,¹¹⁵ wat inhield dat ze de helft van het tijdschrift voor haar rekening nam omdat het nummer in totaal vier artikelen telde. Haar ene artikel was een pleidooi voor de toename van het aantal kinderkolonies in Nederland en het andere gaf een toelichting op de inrichting van deze koloniehuisen. Haar artikelen zijn geïllustreerd met foto's van koloniehuisen in Nederland, de Sovjet-Unie en Spanje en door haarzelf getekende beeldstatistieken die inzicht geven in onder meer het gewenste aantal kinderen per groep en de inrichting van de zalen en kamers. Opvallend in haar eerste, introducerende, artikel is het cynisme en tevens de waakzaamheid die ze hier aan de dag legt met betrekking tot de nasleep van de Eerste Wereldoorlog. De maatschappelijke belangstelling voor de jeugd en het kind was volgens Lotte na deze oorlog sterk toegenomen. Dit had niet alleen te maken met 'zuiver humanistische overwegingen in den zin van Pestalozzi! [Zwitsers pedagoog en politicus, HO] In tegendeel! Wanneer de volkeren tot kreupelen en invaliden zijn geschoten in de jaren 1914-1918, dan moet er worden gezorgd dat er tegen den nieuwen oorlog een krachtig en gezond nageslacht is. Dat begrijpen alle dictatoren en militaristen', zo stelt zij.¹¹⁶ Hieruit blijkt dat ze zich bewust was van het risico op een volgende oorlog. In september 1939, enkele maanden na het verschijnen van haar artikel, zou Duitsland Polen binnenvallen. Lotte verwees in haar artikel ook naar Duitsland, waar de lichamelijke opvoeding van kinderen, veel meer dan in Nederland, hoog in het vaandel stond. En al vond ze Hitlers politiek uiterst dubieus, dit pedagogisch ideaal zou in Nederland ook moeten worden nagestreefd, vond ze. Ze zag de kapitalistische maatschappij waarin ze leefde, met haar 'vervuiling, winstbejag, de strijd van de enkeling om zijn dagelijks brood, de tot waanzin opgevoerde tempo's van de lopende band, het jagen van de

¹¹⁵ Lotte Stam-Beese, 'Waarom kinder-kolonies?' en 'Technische gegevens en toelichting voor een kinderkoloniehuis' in *de 8 en opbouw* jrg. 10 (1939) 8, pp. 75-77 en pp. 80-84.

¹¹⁶ Stam-Beese, 'Waarom kinder-kolonies', 1939, p.75.

auto's, de schreeuwende lichtreclames' als een wereld die miljoenen mensen gevoelloos had gemaakt en die gevaarlijk was voor kinderen. In de Sovjet-Unie en Spanje, beide geconfronteerd (geweest) met een burgeroorlog, werden dakloze kinderen daarom in kinderkolonies geplaatst. Dat gebeurde niet in Nederland, maar volgens haar waren er ook in Nederland talloze ontheemde, ongezonde en armlastige kinderen voor wie een tijdelijke opvang in kinderkolonies, gesitueerd in een 'gezonde streek' een weldaad zou zijn.

In haar andere, meer technisch beschrijvende artikel bekritiseerde Lotte de slaapzalen voor 20 kinderen die ze in de kinderkolonies in Nederland was tegengekomen. Kleinere kamers voor maximaal drie kinderen, vond ze beter. Daarbij moesten de meisjes altijd zijn gescheiden van de jongens. Ze vond ook dat het ontvangen van bezoek tot een minimum moest worden beperkt. Het kind zou, gelet op het ritmische verloop van de dag, dat speciaal op het kind en zijn herstel was ingesteld, door bezoek uit zijn evenwicht worden gebracht. Ook bepleitte ze het ontwikkelen van een groepsgevoel tussen de kinderen onderling – dat ze 'sociaal collectivisme' noemde – en vergroting van de zelfstandigheid van de kinderen. Een kind mocht niet emotioneel te afhankelijk van zijn ouders zijn. In deze opvattingen is de invloed van de opvattingen over kinderzorg en -educatie in de Sovjet-Unie duidelijk af te lezen. Zoals later nog zal blijken verlangde Lotte ook van haar eigen kinderen een sterke emotionele onafhankelijkheid.

Behalve over deze sociaal-maatschappelijke onderwerpen, gerelateerd aan architectuur maar niet met architectuur als *topic*, schreef Lotte ook over interieurinrichting en kunst. Het maatschappelijk aspect stelde ze hierbij altijd aan de orde en haar artikelen hadden ook een historische inslag. Zo schreef ze onder de titel 'Het meubel in z'n ontwikkeling beïnvloed door de maatschappelijke omstandigheden'¹¹⁷ een exposé waarin ze de ontwikkeling van het door de industrialisering in gang gezette in serie gemaakte massameubel kritisch benadert. Hoewel ze moest toegeven dat er al enkele 'goede modellen' op de markt waren gebracht, was het merendeel van de meubels volgens haar nog 'onoogelijk.' Ze constateerde eveneens dat het lage inkomen van de industriearbeider er onvermijdelijk toe leidde dat een gehele inrichting van

¹¹⁷ Lotte Beese, 'Het meubel in z'n ontwikkeling beïnvloed door de maatschappelijke omstandigheden' in *de 8 en opbouw* jrg. 8 (1937) 21, pp. 200-203.

een woning niet meer tot de mogelijkheden behoorde. Het 'enkel-stuk-meubel' kwam in het interieur op de voorgrond te staan. Door de toegenomen mobiliteit van werkenden en werkzoekenden was, volgens haar, de behoefte ontstaan aan gemakkelijk te (de)monteren meubelen zoals opklapbedden, bedbanken, twijfelaars en wegklapbare wastafels die ruimte bespaarden. Ze wees op de productie van zelfbouwpakketten voor meubels in Berlijn en Parijs. Een geslaagd voorbeeld dat ze noemde en met foto's illustreerde, was een stalen meubel bestaande uit pijpen en hoekverbindingen dat door iedereen te maken was. Lotte was van oordeel dat er met name in tijden van crisis en werkeloosheid altijd rekening moest worden gehouden met de maatschappelijke omstandigheden. De ontwerper en de producent moesten zich bij elke opdracht de vraag stellen vanuit welke behoefte de opdracht was ontstaan. Dan konden er zeker oplossingen gevonden worden die 'het toevallige en wel-aardige' zouden overstijgen. Hier sprak de Bauhausstudente die, met name in de lessen van Hannes Meyer, had geleerd om vanuit deze behoeftevraag te ontwerpen. De eisen bepaalden de functies en de functies bepaalden de vorm.

In Lottes artikel 'De mensch, z'n woning, z'n levensbehoeften'¹¹⁸ dat in 1938 verscheen, stelde ze opnieuw de mens en zijn levensbehoeften centraal. Ze slaat een nogal belerende toon aan door te verkondigen dat wanneer over 'bouwen' wordt gesproken haast iedereen alleen denkt aan 'muren, bouwwerken, straten en wijken'. Slechts enkelen hadden ook oog voor de mensen die binnen deze muren woonden, werkten, uitrustten en zich ontspanden. Nog somberder was het volgens haar gesteld met het bewustzijn van het wonen enerzijds en de grond waarop we leven en waarvan we afhankelijk zijn anderzijds. De uitbreiding van de steden en de aanleg van nieuwe woonwijken hadden voor meer *lebensraum* gezorgd. Het was de onbetwiste taak van de 'werkelijk moderne' architect, tuinarchitect en bovenal van de stedenbouwkundige om die ruimte een goede invulling te geven. Volgens haar was het niet de taak van de stedenbouwkundige van morgen om zich toe te leggen op 'het ornamentale spel met kunstige parken en sierlijke vijvers'. Eerder ging het erom te bepalen hoe de woonwijken zich verhielden tot het 'ontspanningsgroen' en hoe de groenstroken bij de woningen moesten worden

¹¹⁸ Lotte Beese-Stam, 'De mensch, z'n woning, z'n levensbehoeften' in *de 8 en opbouw* jrg. 9 (1938) 22, pp. 215-216.

neergelegd. Met het plaatsen van geraniums voor de ramen of op het balkon trachtten de bewoners zich volgens haar te troosten en meenden zij het gemis aan groen hiermee te kunnen compenseren. Wat ze zag als een gebrek in veel nieuwe woonwijken was het contact met datgene waarop alles is gebouwd en waarvan het menselijk bestaan afhankelijk is: het contact met de grond. Deze visie zou een belangrijk credo worden in Lottes latere carrière als stedenbouwkundig architecte.

Stukken van Lotte hadden ook de kunsten als onderwerp. In 'Aesthetiek ja – Aesthetiek neen!'¹¹⁹stelde ze het affiche aan de kaak: het reclame- en propagandamiddel dat na de Eerste Wereldoorlog een begrip was geworden. Ze vond dat er net als in de beeldende kunst weinig eenheid te vinden was in deze (toegepaste) kunstvorm. Het Franse affiche bijvoorbeeld tendeerde naar 'abstracties en luchtigheid.' Het Duitse was naar haar mening strenger van vorm en zakelijker wat betreft de voorstelling. Het Amerikaanse affiche noemde ze realistischer 'met een kleine inslag van kitsch.' Ze signaleerde een harde concurrentiestrijd onder producenten en stelde dat de meeste affiches het koopgedrag van 'de massa' negatief beïnvloedden. Affiches moesten weliswaar esthetisch verantwoord zijn, maar de boodschap die ze brachten moest primair op het algemeen belang gericht zijn en aansluiten bij de werkelijke levensbehoeften van de mens. Een citaat: 'Wat de groote lagen van de bevolking werkelijk noodig hebben, de werkelijke behoeften van de gebruikers, daarvan spreken de reclameplaten niet, in tegendeel, zij overschreeuwen deze wenschen met valse voorspiegelingen van de vooruitgang der civilisatie.' Dat Lotte zich hieraan ook bezondigde door een reclameplaat, in dit geval een logo, voor een installatiebedrijf te maken – waarover straks meer – valt niet direct te rijmen met dit felle oordeel. Wellicht dichtte ze zichzelf een nobeler motief toe voor het uitvoeren van deze opdracht en kon het bedrijf, omdat het zich richtte op de inrichting van huizen en bedrijven, de toets van de kritiek doorstaan. De invloed die de reclameplaat op de menigte had zou volgens haar voor betere doelen moeten worden ingezet. Zoals in de 'revolutionaire kunst,' waarbinnen het affiche zich als een actueel kunstwerk kon ontwikkelen. Als voorbeelden noemde ze de affiches van onder meer Wladimir Majakovski, ontworpen tijdens de burgeroorlog in de Sovjet-Unie en de antifascistische platen die gemaakt werden tijdens de Spaanse burgeroorlog.

¹¹⁹ Lotte Stam-Beese, 'Aesthetiek ja – Aesthetiek neen!' in *de 8 en opbouw* jrg. 8 (1937) 24, pp. 226-228

Daarvan ging een suggestieve kracht uit en ze spraken op een pakkende en overtuigende manier tot het volk. Echter, ook in een vreedzame en harmonieuze samenleving hadden reclameplaten volgens Lotte een functie. Bijvoorbeeld als propagandamiddel ter verbetering van de levensstandaard en als reclame-uiting voor culturele doeleinden, zoals theater-, bioscoop-, en concertbezoek en voor boeken, tijdschriften en kranten. Affiches konden bovendien 'levensvreugde opwekken', bijvoorbeeld tijdens het reizen of het beoefenen van sport. In dezelfde aflevering van *de 8 en opbouw* verscheen ook Lottes artikel 'Schilderij en fotografie.'¹²⁰ Vanuit de opvatting dat schilderkunst een handwerk is en de fotografie een mechanische wijze van vervaardiging schetste ze de historische ontwikkeling van de getekende voorstelling van krijttekening tot schilderij, waarbij ze aangaf dat de motieven van schilderijen eeuwenlang waren gerelateerd aan de representatieve en ideologische taken van de kerk. De uitvinding van de fotografie omstreeks 1830 had volgens haar de weg vrijgemaakt voor een nieuwe schilderkunst die niet meer hoefde na te bootsen, maar een eigen vorm kon kiezen. De fotografie kreeg een sociale functie. De moderne kunst was volgens haar alleen nuttig als ze de andere kunstdisciplines ten goede zou komen. De fotograaf en filmer moesten zich hoeden voor de zakelijke opdrachtgever die hen aan banden wilde leggen.

In haar artikel 'Polemiek over het ornament'¹²¹ reageerde Lotte op de eerder genoemde Zwitserse kunsthistoricus Peter Meyer die in het Duitse tijdschrift *Das Werk* een artikel publiceerde over het ornament, dat voor *de 8 en opbouw* werd vertaald.¹²² Meyer wilde het ornament graag weer een plaats geven in de hedendaagse architectuur. Daarbij ging het niet om het teruggrijpen naar historische vormen, maar moesten juist nieuwe elementen worden toegepast als uitdrukking van modernistische architectuur. Verder stelde hij dat historische ornamenten zoals de Ionische voluut en het klassieke acanthusblad geen afbeeldingen van de natuur waren maar abstract-geometrische vormen van surrealistische aard. Lotte reageerde hierop met een uiteenzetting over de ideeën van Rudolf Steiner, grondlegger van de antroposofie, die in zijn boek *Wege zu einem neuen Baustil* (1914) het ontstaan van ornamenten

¹²⁰ Lotte Beese, 'Schilderij en fotografie' in *de 8 en opbouw* jrg. 8 (1937) 24, pp. 232-234.

¹²¹ Lotte Stam-Beese, 'Polemiek over het ornament' in *de 8 en opbouw* jrg. 9 (1938) 4, pp. 36-38.

¹²² Peter Meyer, 'Ornament in den zin van den abstracte kunst' in *de 8 en opbouw* jrg. 8 (1937) 23, pp. 216-217.

zowel aan de natuur, aan kosmische krachten en aan de relatie van de mens met de aarde verbond. Dit was dus een andere visie dan die van Meyer. Toch was Lottes polemieek niet overtuigend. Ze maakte niet duidelijk waarom ze juist de visie van Steiner inbracht en hoe deze zich anders verhiel tot de opvattingen van Meyer dan enkel een andere mening te zijn. Dat ze Steiner aanhaalde betekende wellicht dat ze niet afkerig stond tegenover het gedachtegoed van de antroposofie, dat toen ook in linkse kringen populariteit genoot. Een formele aanhanger van deze levensbeschouwing is ze echter niet geweest.¹²³ Ook maakte ze in dit artikel niet duidelijk wat ze zelf vond van het gebruik van ornamenten in de hedendaagse architectuur. Tijdens de landdag van 'de 8' en 'opbouw' in Avegoor had ze zich uitdrukkelijk tegen de toepassing van ornamenten in de architectuur verzet.

Voor een nummer gewijd aan het kunstonderwijs schreef Lotte Beese de 'Inleidende beschouwing'.¹²⁴ Ook dit is een nogal pseudofilosofisch betoog dat met veel omhalen is geformuleerd en daardoor aan helderheid te wensen overlaat. Ze stelde de tegenstelling idee (of voorstelling) en materie centraal en liet zien hoe deze verbonden zijn aan de scheppende kunsten. Lange tijd was gedacht, volgens Lotte, dat eerst de idee om iets te scheppen ontstond die daarna in de materie tot uitdrukking werd gebracht. Later kwam het besef dat door experimenten het wezen (de idee) van de dingen ontdekt kon worden. Dat gebeurde bijvoorbeeld in de natuurwetenschappen met de ontwikkeling van de microscoop of de röntgenstralen. Ook de moderne kunstenaar en eveneens de architect zocht uit het materiaal zijn vormen. Een onderscheid tussen de begrippen idee en materie bestond dus volgens haar in wezen niet. Ze vond dat in het kunstonderwijs de nadruk moest worden gelegd op het begrip materie. Maar dat betekende niet dat de idee of geest als ondergeschikt aan de materie moest worden gezien. Waar het aan ontbrak, zo schreef ze, was een theorie die leerde dat de arbeid, dat wil zeggen de materie, onder invloed van sociale en economische wetten de mens en zijn handelen en zijn bewustzijn bepaalde. Omgekeerd gold dit niet. Hiermee gaf ze zich als een

¹²³ Volgens Ariane Stam, dochter van Lotte Stam-Beese, stond haar moeder kritisch tegenover de antroposofie. Toen Ariane als schoolopleiding voor haar kinderen de Vrije School koos liet zij zich hier smalend over uit. Schriftelijke mededeling Ariane Stam aan de auteur, 18 juli 2016.

¹²⁴ Lotte Beese, 'Inleidende beschouwing' in *de 8 en opbouw* jrg. 9 (1938) 5, pp. 41-43.

rechtgeaarde marxist te kennen. In de artikelen in dit nummer van *de 8 en opbouw* werd een discussie over het kunstonderwijs voortgezet die eerder in het Stedelijk Museum in Amsterdam had plaatsgevonden. Drie sprekers voerden daar het woord: de pedagoog Kees Boeke, oprichter van de Werkplaats Kindergemeenschap in Bilthoven, professor Johannes Itten, docent aan de Hoogeschool voor Textiel in Krefeld en voorheen als docent verbonden aan het Bauhaus en Han van Loghem. Verkorte versies van hun lezingen werden gepubliceerd in deze aflevering van *de 8 en opbouw*, samen met een toelichting door Johan Niegeman. De 'Inleidende beschouwing' van Lotte was echter geen inleiding op de artikelen van Boeke, Itten en Van Loghem en op de toelichting van Niegeman. Haar verhaal stond volkomen op zichzelf en is van alle vier het meest abstract en als enige maatschappelijk-filosofisch getint.

Lotte besprak in *De 8 en Opbouw* ook tentoonstellingen. Eén ervan was een expositie met werk van leerlingen van de Nieuwe Kunstschool in Amsterdam.¹²⁵ In haar bespreking stelde ze allereerst het disfunctioneren van het Nederlandse kunstonderwijs aan de kaak. De Nieuwe Kunstschool, geleid door voormalig *Bauhäusler* Paul Citroen en gerund met inzet van 'losse' leerkrachten, had in haar ogen een goede maar ook 'zeer gevaarlijke' kant. Er waaide een frisse wind en dat was mogelijk omdat de school niet was gebonden aan subsidies en 'open stond voor het nieuwe.' Het werk op de tentoonstelling, zo vond ze, stak ver uit boven dat van het Instituut voor Kunstnijverheidsonderwijs in Amsterdam. Vooral waardeerde ze de studieresultaten van de reclameafdeling. Wel betreurde ze het dat de leerlingen van deze afdeling niet samenwerkten met de teken- en boetseerklas en de fotografieopleiding. Leerlingen moesten, net als op het Bauhaus, de eenheid van de kunsten weten te ontdekken en leren herkennen. Dat dit niet gebeurde, zag ze als iets 'gevaarlijks.'

Uitgesproken negatief oordeelde ze over *Ideaal Wonen* in 's-Hertogenbosch, de tentoonstelling die als 'de eerste Nederlandsche Ideal Home Exhibition' werd gepromoot.¹²⁶ De expositie liet enkel luxe voorwerpen zien zoals elektrische bordenwasmachines, stofzuigers, fornuizen,

¹²⁵ Lotte Beese, 'Tentoonstelling van werk der leerlingen van de "Nieuwe Kunstschool"' in *de 8 en opbouw* jrg. 9 (1938) 14, pp. 130-132.

¹²⁶ Lotte Stam, 'Tentoonstelling "Ideaal Wonen" te 's Hertogenbosch' in *de 8 en opbouw* jrg. 10 (1939) 23, pp. 225-226.

wandtegels en tapijten die voor het grootste deel van de bevolking, vooral de plattelandsbevolking in Noord-Brabant, onbereikbaar waren. 'Ad libitum ad infinitum – dat alles is zinloos, doelloos en vervelend', aldus Lotte. 'Wij hebben het al honderd keer gezien: van voren, van achteren, aan de boven- en onderkant, gefotomonteerd, gepatenteerd, om er draaiërig van te worden.' Dergelijke tentoonstellingen konden volgens haar maar beter niet meer worden gehouden. Zinvoller was het om doodgewone 'materiële huisjes' voor de bevolking te bouwen.

De artikelen die Lotte schreef zijn niet voor de vuist weg geschreven. De teksten zijn grondig gecomponeerd, berusten bijna allemaal op een historische analyse en gaan uitgebreid in op ideeën, gebeurtenissen en feiten. Haar taalgebruik, de zinsconstructies in het bijzonder, is echter nogal omslachtig. Dit kan mede te wijten zijn aan ofwel de vertaling vanuit het Duits of aan haar schrijfvaardigheid in het Nederlands. In al haar teksten klinken haar maatschappelijke betrokkenheid en haar kritiek op de kapitalistische samenleving door. Kennelijk beoordeelde de redactie haar kritische houding niet als een politieke stellingname.

Voor Lotte bestond er geen architectuur om de architectuur of kunst om de kunst. Alles draaide om het doel aan de behoeften van de mensen te voldoen. Ook de opvoeding en educatie van jonge mensen waren voor haar belangrijke onderwerpen. De twee artikelen, gewijd aan het ornament en aan het kunstonderwijs hebben een pseudofilosofisch gehalte, waaraan ze zich vertilde. Daardoor zijn deze teksten nogal onduidelijk en niet coherent. Vergeleken met de artikelen van de andere auteurs in dit tijdschrift vallen die van Lotte op door hun gevarieerdheid aan onderwerpen. Dit hing samen met haar Bauhausopleiding die eveneens veelzijdig was, en de brede interesse die ze had. Ida Falkenberg bijvoorbeeld, schreef, op een heel enkele uitzondering na, in haar artikelen in *de 8 en opbouw* alleen over haar eigen vak, de binnenhuisarchitectuur. Daarnaast uitte Ida zich hoewel ze communiste was, in haar stukken veel minder fel en maatschappijkritisch dan Lotte. Lotte nam wat dit betreft geen blad voor de mond en was er bovendien sterk op gericht de lezers te overtuigen van haar visie. Bescheidenheid was niet haar stijl.

Ontwerpen onder eigen naam

Buiten het bureau Stam en Beese architecten om maakte Lotte ook ontwerpen onder eigen naam. Dat waren vooral grafische ontwerpen. Daarnaast ontwierp ze een gebruiksproduct en enkele meubels.

Uit een briefwisseling met Anton Lorenz, de Duitse zakenrelatie van haar man, blijkt dat ze een ontwerp had gemaakt voor een volgens haar nieuwe uitvinding: een transparante cellofaantube voor tandpasta en andere crèmes waarmee de loden tubes konden worden vervangen. In de weefklas van het Bauhaus had Lotte cellofaan leren kennen als materiaal waarmee kon worden geweven. Deze folie uit celstof ontwikkeld, fascineerde vooral vanwege zijn optische eigenschappen als transparantie en glans en de flexibiliteit van het materiaal. Ze vroeg Lorenz na te gaan of deze uitvinding in Duitsland kon worden gepatenteerd, zodat zij 'een jaarlijkse bron van inkomsten kon krijgen.'¹²⁷ Lorenz moest haar helaas teleurstellen. Deze uitvinding was al gepatenteerd en zou binnenkort op de markt worden gebracht door de architect Peter Behrens. Een monstermodel of afbeelding van de tube is niet gearchiveerd.

Van haar grafische ontwerpen – werk dat in opdracht werd gemaakt – zijn er enkele uitgevoerd. Zo maakte ze het ontwerp voor de affiche bij de door de Tentoonstellingscommissie 'Nieuwe cultuur' georganiseerde tentoonstelling over 'de SOWJET UNIE' die van 15 november tot 15 december, vermoedelijk in 1936, in Huize Cats aan de Plantage Middenlaan in Amsterdam werd gehouden.¹²⁸ De vormgeving van dit affiche, een typografisch ontwerp met krachtige, schreefloze letters, sluit aan bij de richting van de Nieuwe Zakelijkheid, die in Nederland vooral werd vertegenwoordigd door ontwerpers als Piet Zwart, Paul Schuitema en Gerard Kiljan.¹²⁹ In Nederland was Lotte de enige vrouwelijke ontwerper die zich in haar grafische ontwerpen bijna uitsluitend op de vormgeving van de Nieuwe Zakelijkheid heeft toegelegd.¹³⁰ Ze had zich

¹²⁷ Archief A. Lorenz, Vitramuseum, Weil am Rhein, briefwisseling tussen L. Stam-Beese en A. Lorenz, 3, 5, 9, 21, 23, en 30 november 1936, geciteerd in Schilt en Selier, 'Aan de oevers van de Oder', 1993, p. 21.

¹²⁸ HNI, Rotterdam, STAB d 40.

¹²⁹ Zie Mienke Simon Thomas, *Goed in vorm. Honderd jaar ontwerpen in Nederland*, Rotterdam, 2008, p. 109-112.

¹³⁰ De Nederlandse grafische ontwerpsters in Lottes tijd werkten vooral in de decoratieve en expressieve Amsterdamse School-vormgeving. Het werk van de meest productieve en bekende ontwerpster Fré Cohen (1903-1943) was mede ontleend aan de typografie van het tijdschrift *Wendingen. Maandblad voor bouwen en sieren*

deze stijl eigen gemaakt aan het Bauhaus bij de lessen van László Moholy-Nagy, waar ze zich oefende in de collagetechniek en bij Joost Schmidt bij wie ze lessen in modern schrift volgde. Schmidt leerde zijn studenten het schrijven in schreefloze blok- en onderkastletters dat leidde tot het maken van voorstudies voor typografische ontwerpen.¹³¹

In een zelfde zakelijke vormgeving ontwierp Lotte de boekband van *Beter wonen 1913-1938*, een gedenkboek van de Nationale Woningraad, uitgegeven bij De Arbeiderspers.¹³² De grote knaloranje-rode in kapitaal gezette letters van de titel springen direct in het oog. Dat ze voor dit omslag meerdere ontwerpen maakte blijkt uit proefmodellen bewaard in haar archief.¹³³ De vormgeving van deze proefontwerpen is minder strak dan het ontwerp dat voor de boekband is gekozen. Een lang lint van woorden als 'zon', 'lucht' en 'licht' is bij deze proefontwerpen over de ondergrond gelegd. In het binnenwerk van het gedenkboek is eveneens een getekende

(1918-1931) waarvoor Louise Beijerman, Tine Baanders en Margret Kropholler ook omslagen hebben ontworpen. Vanaf 1930 werkte Cohen wel met de fotomontagetechniek, maar een voorbeeld van Nieuwe Zakelijkheid is dit werk niet. Zie Peter van Dam en Philip van Praag, *Fré Cohen 1903-1943. Leven en werk van een bewogen kunstenaar. Een catalogue raisonné*, Abcoude, 1993 en Groot, *Vrouwen in de vormgeving*, 2007, pp. 295-322 en p. 469. Tine Baanders (1890-1971) die naast grafisch vormgever ook tekenares, boekbindster en batikster was evolueerde haar Amsterdamse School-stijl naar een zakelijke vormgeving toen ze opdrachten kreeg van drukkerij Trio in Den Haag waar onder andere ook Piet Zwart voor had gewerkt. Ze was echter geen vertegenwoordigster van de Nieuwe Zakelijkheid. Zie Groot, *Vrouwen in de vormgeving*, 2007, pp. 313 en 455. Cato Berlage (1889-1976), de tweede dochter van architect H.P. Berlage, ontwierp boekbanden in de stijl van de Nieuwe Kunst. Zie Groot, *Vrouwen in de vormgeving*, 2007, pp. 320 en 459. In haar vereenvoudigde grafische ontwerpen is zij als een voorloper van de Nieuwe Zakelijkheid te zien. Dit geldt ook voor de kunstenaar Lou Loeber (1894-1983) die boekbanden ontwierp en kinderboekenillustraties maakte in een abstracte vormgeving teruggaand op De Stijl. Zie Groot, *Vrouwen in de vormgeving*, 2007, pp. 316 en 506.

¹³¹ Neumann, *Bauhaus und Bauhäusler*, 1985, p. 200.

¹³² L. van de Wal (red.), *Beter wonen. Gedenkboek gewijd aan het werk der woningbouwverenigingen in Nederland, uitgegeven ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van den Nationalen Woningraad, Algemeenen Bond van Woningbouwverenigingen 1913-1938*, Amsterdam, 1938

¹³³ HNI, STAB t 20.

illustratie van Lotte opgenomen.¹³⁴ De illustratie laat een fragment zien van een landschap waarin huizen en een flat zijn getekend. In de verte doemt de zee op met enkele zeilbootjes. Bovenaan de tekening 'zweeft' een balkon waarop een meisje staat dat naar de verre einder tuurt. Een fijn lijnenspel, dat de constructie van het flatgebouw verbeeld, is over deze beelden heen getekend. Deze tekening is om twee redenen opmerkelijk.

In de eerste plaats liet Lotte haar modernistische, en lang niet door iedereen gedeelde, visie op het wonen in flats zien. Haar illustratie is niet bij een artikel of hoofdstuk geplaatst, maar staat op zichzelf en vult een hele pagina voorin het boek. In het boek stipt Ir. A. Keppler, directeur van de Amsterdamse Woningdienst, de in 1933 gereed gekomen Rotterdamse Bergpolderflat van negen verdiepingen en met 72 woningen aan, die werd beheerd door de NV Volkswoningbouw. De auteur noemt deze flat een moderne vorm van sociale woningbouw waarover hij zijn twijfels heeft. Het is zijns inziens nadelig dat zoveel gezinnen in slechts één gebouw wonen. En of dit bezwaar opweegt tegen het voordeel van de aanwezigheid van centrale voorzieningen vindt hij nog helemaal de vraag. Volgens hem eist het Nederlandse volk voor de huisvesting van zijn inwoners eigenlijk een eengezinshuis.¹³⁵

Lottes illustratie is nog om een andere reden opvallend. Ze tekende namelijk een vrouwelijk persoon *buiten* op het balkon en niet *binnen* de muren van het huis. Dit is in tegenstelling met het doorsnee-beeld in contemporaine architectuurreclame en -fotografie. De eerder genoemde Beatriz Colomina analyseerde foto's van gebouwen ontworpen door Le Corbusier. Slechts op enkele daarvan zijn mensen te zien. (Jonge) vrouwen bevinden zich haast nooit in dezelfde ruimten dan mannen. Op foto's van zijn *Immeuble Clarté*, een negen verdiepingen tellend flatgebouw in Genève gebouwd tussen 1930 en 1933, houden een vrouw en een kind zich op in het interieur. De foto toont hun ruggen, zij kijken naar de muur. Mannen staan op het balkon, zij

¹³⁴ Van de Wal (red.), *Beter wonen*, 1938, p. 6. Ook afgebeeld in Ole Bouman, Behrang Mousavi, Ellen Smit *et al.*, *Dutch architecture in 250 highlights, preserved by the Netherlands Architecture Institute*, Rotterdam, 2012, p. 278. Een print van de tekening bevindt zich in HNI, STAB d 24.

¹³⁵ A Keppler, 'Woningbouwverenigingen en de ontwikkelingen van woningtypen (grote steden)' in Van de Wal (red.), *Beter wonen*, 1938, p. 95.

kijken naar buiten, naar de stad.¹³⁶ Of Lotte deze foto's kende is niet na te gaan. Frappant is wel dat op haar balkonscene een in de verte kijkend meisje figureert en geen (jonge) man.

Misschien had ze bij deze tekening haar toen driejarige dochtertje in gedachten die, als ze ouder was, net als zijzelf de wijde wereld zou gaan verkennen.

Ook in 1938 ontwierp Lotte het veelkleurige beeldomslag voor het boek *Boerderijen*, samengesteld door de architecten Koen Limperg en Willem van Gelderen en uitgegeven bij Van Holkema & Warendorf n.v. in Amsterdam. Lotte kende deze auteurs van 'de 8' en 'opbouw'. Deze publicatie zou, aldus de documentatie over dit ontwerp,¹³⁷ een themanummer van *de 8 en opbouw* worden maar werd door de uitgever die tevens *de 8 en opbouw* uitgaf, als boek op de markt gebracht.¹³⁸ Lotte ontwierp ook de titelpagina van dit boek die ze illustreerde met een reeks naturalistische voorstellingen uit het boerenleven zoals het melken van de koeien, het aanspannen van de os en het voeren van de ganzen.

Voor het *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfshuishoudkunde* ontwierp Lotte twee omslagen, namelijk voor de uitgave van november 1938 en die van januari 1939. Hiervan resteert enkel een kleine, zwart-wit afbeelding afgedrukt in het zogenaamde 'Grafies-nummer' van *de 8 en opbouw* uit juni 1939.¹³⁹ Omdat de nummers van dit tijdschrift alleen ingebonden bewaard zijn gebleven, zonder cover, is niet na te gaan of haar ontwerp afwijkt van de andere in die jaren verschenen afleveringen. Hoogstwaarschijnlijk is dit niet het geval.¹⁴⁰ Drijvende kracht en hoofdredacteur van dit maandblad was Theo Limperg, de als progressief bekend staande hoogleraar bedrijfshuishoudkunde aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam. Hij was de vader van architect Koen Limperg, met wie Lotte bevriend was. Langs deze weg zullen het contact met de redactie en de niet direct eervolle opdracht, omdat het enkel om het invullen

¹³⁶ Colomina, 'Voyeurisme in huis', 1996, p. 92. Zie ook Colomina, *Privacy and Publicity*, 1994, pp. 293-296.

¹³⁷ HNI, STAB d 24, monstermodel van ontwerp en documentatie.

¹³⁸ De uitgave is opgenomen in Manfred Bock (red.), *de 8 en opbouw 1932-1943*, VI reprint, 1989, pp. 141-257.

¹³⁹ Dick Elffers en Wim Brusse, 'Grafies-nummer' in *de 8 en opbouw* jrg. 10 (1939), 13, p. 134.

¹⁴⁰ Telefonische mededeling aan de auteur door Erna de Boer, redactiesecretaris van het *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie* (de nieuwe naam van het blad), 31 augustus 2016.

van de namen van de auteurs en de datum en de jaargang ging, maar die wel geld in het laadje bracht, zijn ontstaan.

Ook in 1939 ontwierp Lotte een omslag van een aflevering van *de 8 en opbouw*, bedoeld voor het februarinumnummer.¹⁴¹ Het reusachtige getal '8', afgeleid van het basisontwerp en tevens logo van de architectenvereniging 'de 8', ontworpen door Paul Schuitema, kreeg van haar een nieuw, sierlijker jasje. Dit ontwerp, dat overeenstemming heeft met de meer traditioneel uitgevoerde omslagen die het tijdschrift vanaf 1939 kreeg, is niet uitgevoerd.

Voor de NV Warmte, een Amsterdams installatiebureau, ontwierp Lotte in 1937 een logo dat ook als advertentie werd gebruikt.¹⁴² Het is een louter typografisch, zakelijk vormgegeven ontwerp. Tussen de over het algemeen drukke en, om Lottes eigen woorden te gebruiken, 'overschreeuwende' advertenties in *de 8 en opbouw* valt het door zijn moderne, strakke typografie direct in het oog. Dit is het enige ontwerp dat Lotte voor een bedrijf maakte. In haar eerder aangehaalde artikel 'Aesthetiek – aesthetiek neen' verzette ze zich tegen het klakkeloos ontwerpen van reclame-uitingen voor commerciële ondernemingen. Dit installatiebureau rekende ze daar kennelijk niet toe. Niet iedere linkse grafische ontwerper had net als Lotte zulke principiële opvattingen over het werken voor de commercie. Piet Zwart en Paul Schuitema, beiden overtuigd socialist, hadden geen enkele moeite hun nieuwe beeldtaal in te zetten voor commerciële ondernemingen.¹⁴³

In opdracht van Anton Lorenz ontwierp Lotte een folder voor een houten stoel naar ontwerp van de Duitse architecten Hans en Wassili Luckhardt: de zogenoemde Luckhardt-Lorenz-Stuhl. In haar archief bevindt zich een monstermodel: een fotocollage, geplakt op een in drie zijden uit te vouwen lichtbruin papier.¹⁴⁴ De combinatie van schuine regels in stempeldruk met handgeschreven letters geeft de folder een speels-zakelijke uitstraling. Het is niet bekend of de folder daadwerkelijk is uitgevoerd. Ook is geen exacte datum van het ontwerp bekend, maar het

¹⁴¹ HNI, STAB d 25.

¹⁴² HNI, STAB d 25.

¹⁴³ Simon Thomas, *Goed in vorm*, 2008, p. 111.

¹⁴⁴ HNI, STAB ph 188.

betreft in ieder geval de tweede helft van de jaren dertig, gezien Lottes contacten met Lorenz in die periode.

Voor de firma Metz & Co in Amsterdam ontwierp Lotte een folder bij de tentoonstelling *Het nieuwe meubel* die in maart 1938 in de zojuist door Gerrit Rietveld verbouwde winkel van Metz & Co aan de Keizersgracht in Amsterdam werd gepresenteerd. De uitklapbare folder in zwart-wit-beige toont diverse foto's van de meubelen en hun opstellingen in de speciaal daarvoor ingerichte 'kamers' in de tentoonstelling.¹⁴⁵ De gepresenteerde ontwerpen op de tentoonstelling waren onder meer van de hand van Ida Falkenberg, Mart Stam, Gerrit Rietveld, Hein Salomonson, Willem Penaat, Alexander Bodon en de huisontwerper van Metz & Co, Elmar Berkovich. De tentoonstelling was bedoeld om het publiek te interesseren voor de aanschaf van nieuw, modern maar beslist niet te duur meubilair. Omdat de tentoonstelling zich op het grote publiek richtte kreeg de folder geen moderne uitstraling.

De activiteiten van Lotte als grafisch ontwerper leidden er niet toe dat er in contemporaine vormgevingsvakbladen over haar ontwerpen is geschreven. Daarvoor was het waarschijnlijk te gering en was haar naam nog niet voldoende bekend. In een aflevering van het *Rooms-Katholiek Bouwblad* waarin de publicatie *Beter wonen 1913-1938* positief werd besproken toonde schrijver/architect J. van Dongen zich echter niet enthousiast over het omslag van het boek. Hij vond het 'een weinig zeggende linnen stempelband ontworpen door L. Stam-Beese.'¹⁴⁶

Dat Lotte voor Metz & Co ook meubelen heeft ontworpen blijkt uit enkele ontwerptekeningen waarop haar naam als maker is vermeld en die zich bevinden in het archief van dit bedrijf.¹⁴⁷ Op twee ontwerpen, één van een klein rond tafeltje en één van een stoel met armleuningen, staan de afmetingen en de verkoopprijs vermeld, respectievelijk fl. 9,75 en fl. 22,50. Misschien heeft ze deze ontwerpen ook voor de meubeltentoonstelling gemaakt, maar dat valt niet op te maken uit de documentatie hiervan. Bovendien zijn deze meubels ook niet genoemd in de folder of in

¹⁴⁵ De folder bevindt zich in het archief van Metz & Co in het Stadsarchief Amsterdam (SAA). Toegangsnummer 977-433, inv.nr. F 25.

¹⁴⁶ J. v. D. [J. van Dongen jr.], 'Boekbespreking', *Rooms-Katholiek Bouwblad*, jrg. 19 (1939) 5, p. 126.

¹⁴⁷ SAA, Archief Metz & Co, SA 977- 230 en 977-223. Met dank aan Petra Timmer voor de aanwijzingen voor het onderzoek in dit archief.

besprekingen van de tentoonstelling, zoals die in *de 8 en opbouw*.¹⁴⁸ De meubelontwerpen zijn eenvoudig en vallen niet op door detaillering of verfijning.

In het Metz & Co archief bevinden zich naast deze twee ontwerpen nog enkele onaffe ontwerpen van Lotte, getekend op calque-papier.¹⁴⁹ Daarbij gaat het om het ontwerp van een 'loophek', drie gedeeltelijke constructietekeningen van een damesfauteuiltje en een schets van een vierkant tafeltje. Er zijn geen aanwijzingen te vinden of deze ontwerpen zijn uitgevoerd. Naast deze meubelontwerpen die zich in het Metz & Co archief bevinden, ontwierp Lotte ook enkele meubels op eigen initiatief. De ontwerpen hiervan bevinden zich in haar archief in Rotterdam. Het betreft twee ontwerpen voor een 'jongenstoel' uit te voeren in hout en een ontwerp voor een 'jongensbureau'.¹⁵⁰ Een vierde ontwerp is dat voor een houten buffetkast.¹⁵¹ Of de meubelontwerpen zijn uitgevoerd en eventueel zijn gebruikt in Lottes eigen woning valt te betwijfelen. In een inboedellijst, opgemaakt naar aanleiding van de scheiding van Lotte en Mart in 1943, worden wel meubels genoemd, maar niet uitvoerig beschreven. Een relatie met de genoemde ontwerpen is niet te leggen. Lottes dochter Ariane herinnert zich de getekende meubels in elk geval niet van haar ouderlijk huis.¹⁵² Ook deze ontwerpen zijn net als haar meubelontwerpen voor Metz & Co eenvoudig van vorm en vooral functioneel. Lottes grafische ontwerpen laten een krachtig, voornamelijk 'nieuw-zakelijk' en eigen handschrift zien. Dat is niet het geval bij deze meubelontwerpen die functioneel, maar qua vormgeving heel eenvoudig zijn.

Van een in 1939 door Lotte, misschien wel in samenwerking met Mart, uitgevoerd architectuurontwerp zijn enkele plattegrondtekeningen, een situatieschets van de geplande locatie en een getypte toelichting in haar archief bewaard gebleven.¹⁵³ Het is het ontwerp van

¹⁴⁸ Bijvoorbeeld W. van Tijen, 'Beschouwing over de tentoonstelling Metz & Co' in *de 8 en opbouw* jrg. 9 (1938) 3, pp. 25-30.

¹⁴⁹ SAA, Archief Metz & Co, SA 977-20.

¹⁵⁰ HNI, STAB t 56.

¹⁵¹ HNI, STAB t 20.

¹⁵² Mondelinge mededeling aan de auteur door Ariane Stam, 27 juli 2016.

¹⁵³ HNI, STAB t 55.

een woongebouw voor werkende vrouwen in Amsterdam, gesitueerd op de hoek van de Geuzenkade en de Admiraal de Ruyterweg. In literatuur wordt dit ontwerp toegeschreven aan Lotte Beese. En niet aan het bureau Stam en Beese architecten.¹⁵⁴ De situatieschets is echter niet door Lotte zelf ondertekend maar door 'Architekten Stam-Beese.' De naam wijkt af van de reguliere naamgeving van het bureau, Stam en Beese architecten. Omdat het hier om een woongebouw voor vrouwen ging hebben Mart en Lotte wellicht afgesproken dat niet *hij* maar *zij* het ontwerp zou maken en dat ze daarom de naamgeving in 'Stam-Beese' hebben aangepast. De biografen van Mart Stam¹⁵⁵ noemen dit ontwerp niet in hun oeuvreoverzichten van Mart Stam.

Het woongebouw voor werkende vrouwen werd geïnitieerd door de Amsterdamse projectontwikkelaar en aannemer H. van Saane.¹⁵⁶ Of hij het bureau Stam en Beese architecten heeft benaderd voor dit project is niet bekend. Mart kende Van Saane wel vanwege diens betrokkenheid bij de uitbreiding van de wijk Bosch en Lommer, waarvoor hij samen met Merkelbach ontwerpen had gemaakt. Het ontwerp van, laten we aannemen, voornamelijk Lotte is echter een dode letter gebleven.

De opdracht voor het woongebouw ging naar het bureau van het echtpaar Joop Pot en Koos Keegstra: J.W.H.C. Pot en J.F. Pot-Keegstra Architecten, en was een van hun eerste gezamenlijke opdrachten. Het acht verdiepingen tellende woongebouw, dat de naam De Oranjehof kreeg, werd in 1942 opgeleverd. In literatuur wordt dit gebouw echter alleen toegeschreven aan Koos Pot-Keegstra en niet aan haar echtgenoot Joop.¹⁵⁷ Ook hier speelde wellicht de gedachte dat een woongebouw voor vrouwen vast door de vrouwelijke architect van het bureau zal zijn ontworpen. Uit de tekeningen en de documentatie, aanwezig in het archief van het bureau Pot-Keegstra,¹⁵⁸ blijkt echter dat het gebouw te boek staat als een ontwerp van hun gezamenlijke

¹⁵⁴ Damen en Devolder (red.), *Lotte Stam-Beese*, 1993, p. 136; Groot, *Vrouwen in de vormgeving*, 2007, p. 458.

¹⁵⁵ Simone Rümmele, *Mart Stam*, Zürich, 1991; Werner Möller, *Mart Stam 1899-1985. Architekt, Visionär, Gestalte. Sein Weg zum Erfolg 1919-1930*, Tübingen, 1997, Jacobs, *Mart Stam*, 2016.

¹⁵⁶ Zie archief Pot, J.W.H.C. en Pot-Keegstra, J.F. in HNI, POTK.

¹⁵⁷ Schilt en Selier, 'Aan de oevers van de Oder', 1993, p. 22; Groot, *Vrouwen in de vormgeving*, 2007, p. 458.

¹⁵⁸ HNI, POTK 37.

bureau. Van het ontwerp van Lotte voor dit woongebouw zijn enkele plattegrondtekeningen en een verticale dwarsdoorsnede bewaard gebleven. Daarop is te zien dat ze koos voor een gebouw van acht verdiepingen en voor een opdeling in drie typen appartementen die qua volume van elkaar verschillen. De grootste appartementen – 14 in totaal – zijn bedacht op de hoeken van de zeven verdiepingen van het gebouw. Op iedere etage moest zowel een aantal ruimere woonvertrekken als een aantal kleinere, met in plaats van een slaapkamer een ‘slaapnis’, komen. Bij de hoofdhal tekende ze een lage, rechte aanbouw waarin een toko, de portiersloge en een gemeenschappelijke keuken en eetzaal zijn geprojecteerd. Alle woonkamers hebben openslaande deuren naar een rechthoekig balkon. Op de achtste verdieping die hoger is dan de onderliggende etages en een schuin lopend dak heeft, was een gymnastiekzaal annex daktuin en een tegen de wind beschermd terras voorzien. De ontwerpster had dus zowel aandacht voor het gemeenschappelijke element van het wonen van de vrouwen als voor hun lichaamsbeweging.

In de toelichting op het ontwerp is geschreven dat het gebouw uit baksteen moest worden opgetrokken, er stalen ramen moesten worden toegepast, de binnendeur-kozijnen van geperst staal en de deuren van hout moesten zijn. ‘[...] de gehele afwerking is erop gericht om met een minimum aan onderhoud en eenvoudige stoffering een aantrekkelijk geheel mogelijk te maken.’ Waarom Van Saane voor het ontwerp van Pot en Keegstra Architecten koos en niet voor Architecten Stam-Beese is een vraag die moeilijk te beantwoorden is. Wat misschien de doorslag gaf is dat Joop Pot van 1932 tot 1936 de leiding had over de tekenkamer van het N.V. Bouwbedrijf H. van Saane. In 1941 ging hij opnieuw bij dit bedrijf werken.¹⁵⁹ Hij zat dus dicht bij het vuur. Lotte zal uiteraard teleurgesteld zijn geweest dat haar ontwerp niet werd uitgevoerd.

Dat haar hart toch vooral bij de architectuur lag en veel minder bij fotografie, interieurontwerp, grafisch ontwerp en meubelontwerp, ook al was ze op al die gebieden actief, blijkt uit de beslissing die Lotte in oktober 1940 nam om zich in te schrijven aan de opleiding Voortgezet en Hooger Bouwkunstonderricht (VHBO) in Amsterdam. Ze wilde architect worden en besepte dat

¹⁵⁹ HNI, POTK d 28.

haar Bauhausopleiding en werkervaring daarvoor onvoldoende garanties gaven. Met een gespecialiseerde studie en een diploma op zak zou ze verder komen.

Wat haar waarschijnlijk nog extra stimuleerde om met deze studie te beginnen is het feit dat Mart Stam bij zijn werk aan de tentoonstelling *De Trein 1839-1939* een jonge joodse vrouw had leren kennen, de in Palestina geboren Olga Heller, die voor dit project als secretaresse werkte.¹⁶⁰ Hij toonde meer dan gewone belangstelling voor haar, wat voor Lotte bedreigend moet zijn geweest. Misschien voorvoelde ze dat haar huwelijk wel eens zou kunnen stranden. Haar besluit om weer te gaan studeren was strategisch en vormde een alternatief voor het afhankelijk zijn van een echtgenoot die haar ontrouw was of zou kunnen worden.

Daarnaast was het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog een *fait accompli*, waardoor ze scherper dan voorheen ging nadenken over wie ze was en wie ze wilde zijn.

Met de oorlog brak een onzekere tijd aan. Een reden te meer om de bakens te gaan verzetten.

¹⁶⁰ Jacobs, *Mart Stam*, Amsterdam, 2016, p. 240.

4. IN DE SCHADUW VAN DE OORLOG

‘Belangstellende, kritische toehoorder’ aan het VHBO

In september 1940, toen Lotte aan haar opleiding begon, bevond ons land zich in een ontreddende situatie. De steden Rotterdam en Middelburg waren op respectievelijk 14 en 17 mei gebombardeerd met ruim duizend doden en duizenden daklozen tot gevolg.

Grondgevechten en bombardementen troffen ook andere binnensteden en dorpskernen.

Bruggen over de grote rivieren waren opgeblazen en spoorbruggen op veel plaatsen vernield.¹

De Duitse bezetter probeerde echter in het eerste oorlogsjaar zoveel mogelijk de rust te bewaren en het gewone leven zo goed mogelijk door te laten gaan. En ook de Nederlandse bevolking ‘accommodeerde’ zich, zoals blijkt uit onderzoeken.² Dat gold ook voor de opleiding Voortgezet en Hooger Bouwkundonderricht (VHBO) in Amsterdam, waar het onderwijs doorging maar waar het bestuur de docenten liet weten dat de lessen in het studiejaar 1940-1941 vanwege ‘slechte treinverbindingen, oorlogsrumor etc.’ wel eens zouden kunnen uitvallen.³

De VHBO-studie die Lotte zou gaan volgen was een deeltijdopleiding. Ze was in 1908 opgericht door het genootschap ‘Architectura et Amicitia’ als een alternatief voor de ingenieursopleiding aan de Technische Hogeschool in Delft, waar ook een volwaardige architectenopleiding aan was verbonden. Door de aanstelling in 1924 van de rooms-katholieke en als traditioneel bestempelde architect M.J. Granpré Molière tot hoogleraar, zouden progressieve aspirant-

¹ Koos Bosma en Cor Wagenaar, ‘Het Regeringscommissariaat voor de Wederopbouw’ in: Koos Bosma en Cor Wagenaar (red.), *Een geruisloze doorbraak. De geschiedenis van architectuur en stedenbouw tijdens de bezetting en de wederopbouw van Nederland*, Rotterdam, 1995, p. 91.

² Bijvoorbeeld E.H. Kossmann, ‘De Tweede Wereldoorlog’ in: *Winkler Prins Geschiedenis der Nederlanden. Deel 3: De Lage Landen van 1780 tot 1970*, Amsterdam/Brussel 1977, p. 273; J.C.H. Blom, ‘In de ban van goed of fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland’ in J.C.H. Blom, *Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930-1950*, Den Haag, 1989, p. 68; Ad van Liempt, *De Oorlog*, Amsterdam, 2009, p. 14.

³ HNI, archief Academie van Bouwkunst (ABAM) 0058.

architecten zich niet meer direct geroepen voelen in Delft te gaan studeren.⁴ Het feit dat het VHBO een deeltijdopleiding was – de lessen werden gegeven op woensdagavond en zaterdagmiddag – zal voor de meesten echter eerder de doorslag hebben gegeven om voor deze mogelijkheid te kiezen. Ook voor Lotte was dit gunstig, alsook de vestiging in Amsterdam. Aan het VHBO gaven architecten van verschillende architectuurrichtingen les en konden de cursisten – zoals de studenten werden genoemd – in het vierde leerjaar zelf een architect-docent kiezen voor hun eindexamenopdracht. De lessen werden gegeven in het Muiderpoortgebouw aan de Sarphatistraat in Amsterdam.

Als Lotte voor de opleiding in Delft had gekozen, dan zou haar studie al snel zijn beëindigd, want in oktober 1940 werd de Hogeschool na een studentenprotest en een staking door de Duitse bezetter gesloten. De studenten hadden geprotesteerd tegen het gedwongen ontslag van de drie joodse hoogleraren David van Dantzig, Hein Israel Waterman en Abraham Josephus Jitta.⁵ Alle ambtenaren in Nederland moesten op dat moment de zogenaamde Ariërverklaring tekenen en joodse ambtenaren werden uit hun functies ontslagen. De Hogeschool in Delft zou eind maart 1941 haar deuren weer openen, maar ging toen een roerige tijd tegemoet waarin kwesties als loyaliteit aan de Duitse bezetter of verzet aan het nationaalsocialistisch bewind de toon zetten.⁶ Ook de docenten van de VHBO-opleiding moesten de Ariërverklaring tekenen. Uit de archieven blijkt dat de joodse docent-architect ir. Gerard J. Meyers op grond van zijn joods zijn werd ontslagen.⁷ Of er ook docenten waren die de Ariërverklaring *niet* tekenden is onbekend.

Ook al had Lotte niet de vereiste vooropleiding, namelijk het eindexamen van een Middelbare Technische School, ze werd toch toegelaten. Uit haar aanmeldingsbrief, getypt op briefpapier van Stam en Beese architecten, blijkt dat ze heeft gesmokkeld wat betreft haar opleiding en

⁴ Schilt en Selier, 'Van de oevers van de Oder', 1993, p. 24.

⁵ Dr. J. Presser, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom 1940-1945 I*, 's-Gravenhage 1977, p. 43-44.

⁶ Zie Onno Sinke, *Loyaliteit in verdrukking. De Technische Hogeschool Delft tijdens de bezetting*, Amsterdam, 2012.

⁷ HNI, ABAM 222, jaarverslag 1945.

werkervaring. Ze schreef dat ze vier jaar aan het Bauhaus had gestudeerd, maar in werkelijkheid waren het ruim twee jaren. Haar werk in de Sovjet-Unie pluste ze op met een jaar.⁸ Deze leugentjes om bestwil laten zien dat Lotte *coûte que coûte* de opleiding wilde volgen en zal hebben gedacht hierdoor eerder te worden aangenomen. In hetzelfde jaar verbond echtgenoot Mart Stam zich als docent architectonisch ontwerpen aan de opleiding. Dat was slechts voor één studiejaar. Hij zou het hierbij houden.⁹

Van de 49 cursisten in haar studiejaar was Lotte de enige vrouwelijke cursist. In het studiejaar 1942-1943 waren weliswaar drie vrouwelijke studenten ingeschreven,¹⁰ maar een blik in de cursistenlijsten van de periode 1935 tot 1950 leert dat in deze 15 jaar slechts zeven vrouwen de opleiding volgden.¹¹

⁸ HNI, ABAM 639.

⁹ HNI, ABAM 429-430. Mart Stam zag liever een vorm van projectonderwijs aan de opleiding waarbij twee docenten samenwerkten aan een thema. Het bestuur zag hier niets in.

¹⁰ Dit waren Elsbeth van Blercom, Cora Chaillet en een zekere 'mejuffrouw' Kuyper. HNI, Rotterdam, ABAM 757. Van Blercom, later vanwege haar huwelijk bekend onder de naam Elsbeth Bout-van Blerkom heeft na de oorlog de Academie van Bouwkunst afgemaakt en werd binnenhuisarchitecte. Voordat ze aan het VHBO begon rondde ze n een opleiding als interieurarchitecte aan het IvKNO af. In 1948 begon zij met Ineke Deenik-Boks een interieurarchitectenbureau in Amsterdam. Zie: Maike Stegeman 'Elsbeth Bout-van Blerkom' in Nico Hermes (red.), *Intra Muros. Twaalf Nederlandse interieurarchitectes van deze eeuw*, Amsterdam, 1992, pp. 37-43. Cora Chaillet die in 1946 met de architect Arno Nicolai die ook de opleiding VHBO volgde, trouwde werd eveneens binnenhuisarchitecte. Zij rondde de driejarige VBO-opleiding aan de Academie van Bouwkunst af en studeerde daarna aan het Instituut voor Kunstnijverheid (IvKNO) in Amsterdam. Ze was actief bij de Stichting Goed Wonen en de Bond voor Plattelandsvrouwen op het gebied van woninginrichting en voorlichting. Zie Wies van Moorsel, *Cora Nicolai-Chaillet 1919-1975. Interieurarchitecte en woonpedagoge*, Rotterdam, 2004. Over Kuyper is bekend dat ze aan het IvKNO in Amsterdam heeft gestudeerd en toen ze aan het VHBO begon een baantje had op het bureau van Merkelbach en Karsten in Amsterdam. In 1944 of 1945 verdrong ze op het IJsselmeer tijdens een 'levensmiddelenocht' op een boot. HNI, Rotterdam, ABAM 222, jaarverslag 1945.

¹¹ HNI, ABAM. Cursistenlijsten: ABAM 658/668. Juli 1946 werd de naam van het Voorbereidend Hooger Bouwkunst Onderricht gewijzigd in Academie van Bouwkunst. In Amsterdam vestigde de academie zich aan het Waterlooplein. In Rotterdam startte in 1947 de cursus bouwkundonderricht als onderdeel van de Academie van Bouwkunst in Amsterdam.

Het eerste studiejaar verliep succesvol voor Lotte. Docenten waardeerden de ontwerppresentaties van 'mevrouw Stam' met toekenningen als 'knap, maar niet gemakkelijk, zomaar gedaan'¹² en 'goed doordacht maar eenzijdig gericht.'¹³ Architect-docent J. (Jouke) Zietsma, van wie deze laatste opmerking kwam, noteerde bij een opdracht voor het tekenen van een 'tuinmanswoning in een bestaande situatie': 'Over mevrouw Stam behoef ik niet te veel te berde te brengen. Hoewel zij op een geheel aan dat van de docent tegenover gesteld standpunt staat gaf deze kritische en belangstellende toehoorder met haar opmerkingen en vragen aanleiding tot een vruchtbare gedachtewisseling bij het theoretische zoowel als bij het praktische gedeelte, welke steeds in een prettige sfeer verliep en tot wederzijds begrip heeft geleid. Ik vlei mij althans met de hoop dat zij van constructie met en toepassing van andere materialen dan beton, staal en glas iets heeft opgestoken.'¹⁴ Lotte had namelijk haar tuinmanswoning als een woonhuis in modern, wit stucwerk bedacht, met als opvallend detail een doorlopend venster aan de langsgevel waarachter de slaapkamers lagen. Hierin week haar ontwerp klaarblijkelijk af van dat van haar mede-cursisten. Haar docent beoordeelde het als 'te eenzijdig gericht.' In een volgende opdracht van Zietsma, het ontwerpen van 'een weekendverblijf met botenhuis', koos Lotte voor een fleuriger optrekje met muren van gele baksteen, witte, houten kozijnen, blauw-zwarte dakpannen en in het wooninterieur 'waschblauw' gepleisterde wanden, gele vloertegels, ingebouwde meubelen van notenhout en losse meubelen van berkenhout.¹⁵

Ook voor de niet-ontwerpvakken, waaronder schetsen, handtekenen en statica en voor het eerste deel van de vierjarige collegecyclus 'Karakteristiek der Stijlen', door de kunsthistoricus Willem van der Pluym, haalde ze ruime voldoendes. Haar enige onvoldoende kreeg ze van architect-docent Albert Boeken, die ze kende van de vereniging 'de 8' en 'Groep 32'. Ze zou

¹² HNI, ABAM 701, W. Bruin in zijn beoordeling van 'een ontwerp voor een werkkamer voor een jonge schrijver op buitenplaats van zijn ouders.' Ontwerptekening in HNI, STAB t 37.

¹³ HNI, ABAM, 701, J. Zietsma in zijn beoordeling van een ontwerp voor een 'tuinmanswoning in een bestaande situatie.' Blauwdruk in HNI, STAB t 20.

¹⁴ HNI, ABAM 701.

¹⁵ HNI, ABAM 701. Ontwerptekeningen in HNI, STAB t 39.

Boeken niet het gevraagde verslag hebben gegeven van de door hem behandelde leerstof over 'lichttoetreding en verkeersorganisatie in gebouwen.'¹⁶

In het tweede studiejaar werd het vakkenpakket uitgebreid met technische vakken en vakken op het gebied van stedenbouw. Bij dit laatste onderdeel kreeg Lotte les van de haar welbekende Willem van Tijen, met wie ze onder meer de *drive-in* woningen had gerealiseerd en van Jan Bijhouwer die ze, evenals Van Tijen, kende van de 'de 8' en *de 8 en opbouw*. Van Tijen gaf colleges over de inrichting van woonwijken en Bijhouwer over tuinaanleg en stedelijke groenvoorzieningen. Daarnaast kreeg ze les van Pieter Verhagen, een van de eerste Nederlandse stedenbouwkundigen en van twee van haar medeleden van 'de 8', de architecten Han Groenewegen en Gert Westerhout, die het vak architectonisch ontwerpen gaven. Voor Groenewegen ontwierp ze een kinderkoloniehuis, een instelling waarover ze een bewogen artikel in *de 8 en opbouw* had geschreven. Over haar ontwerp, een langgerekt, rechthoekig, wit gepleisterd gebouw met een afgeronde zijgevel en voorzien van veel glas en stalen ramen oordeelde Groenewegen dat 'door de situering en de plattegrond Mevrouw Stam een van degenen is die zich het meest in de sfeer van het kind heeft ingedacht.'¹⁷ Wellicht doelde hij hiermee op de grote glaspartijen en de ruime groenzones die het gebouw omringden en die aangenaam voor het kind zouden zijn. Voor ontwerpdocent Westerhout moest ze een 'clubgebouw van een roei- en zeilvereniging aan de Westeinderplassen bij Kudelstaart' ontwerpen. Hiervoor ontwierp ze wederom een langgerekt gebouw, maar nu opgetrokken uit hout en bamboe en met een zeer breed terras. Westerhout beoordeelde haar ontwerp positief en vond dat ze een voorsprong had op de andere cursisten: 'Cursiste heeft veel gezien, gehoord en waargenomen. Is veel levensrijper dan de anderen cursisten en leeft in een omgeving waar het zaad kan kiemen. Heeft ruimtelijk en vormbegrip en kent de onderscheidende waarden van een plan. Vaste situatie, maar echter wellicht het lange vouwlichaam wat te dwingend en te overheersend, hetgeen echter door de plastische werking wederom wordt verzacht. Uitstekende constructieve opzet van goede en directe vormgeving. Ruimtelijk is het plan direct eenvoudig en verrassend. Er is met plezier gewerkt, gestudeerd en gedetailleerd. Dit is

¹⁶ HNI, ABAM 701.

¹⁷ HNI, ABAM 702. Ontwerptekeningen in HNI, STAB t 41.

uitstekend materiaal voor het derde jaar.’ Waaraan hij nog toevoegde: ‘maar moet beter Hollandsch leren.’¹⁸

‘Fini’ en einde van een huwelijk

In diezelfde tijd maakten Lotte en Mart hun laatste gezamenlijke ontwerp vanuit hun bureau Stam en Beese architecten. Verdere ontwerpen en opdrachten van dit bureau zijn niet bekend. Het betrof het ontwerp van een crematorium met columbarium, een studieprijsvraag die in 1941 was uitgeschreven door de Haagse afdeling van de Vereniging voor Facultatieve Lijkverbranding. De opdracht was een crematorium te ontwerpen met meerdere aula’s van uiteenlopende grootte en met een urnenbewaarkaats. Wie van de twee wat heeft ontworpen of getekend aan dit ontwerp dat het nuchtere motto ‘fini’ kreeg, is niet te achterhalen.

‘Fini’ laat een horizontaal georiënteerd gebouwencomplex zien, bestaande uit drie, duidelijk qua volume van elkaar te onderscheiden aula’s. Elke aula heeft een open entree met een plat dak dat door kolommen wordt gedragen. Bij de entree van het complex is een rechthoekig gebouw gesitueerd, waarin de centrale oven was gedacht. De bijbehorende schoorsteen is als een hoge toren ernaast geplaatst.¹⁹ In het materiaalgebruik grepen de ontwerpers terug op natuurlijke, traditionele materialen zoals eikenhout en marmer. Dit laatste materiaal was niet zo gebruikelijk in de traditie van het Nieuwe Bouwen, maar zal zijn gehanteerd om het crematorium een stijlvol cachet te geven. Datzelfde geldt voor de toepassing van de kolommen. Wellicht hebben de ontwerpers ook de tijdgeest goed aangevoeld van de door het nationaalsocialistisch bewind ingezette tendens terug te keren naar traditionele middelen en stijlen.

Van de 48 inzendingen voor deze studieprijsvraag werden er vijf bekroond. Het ontwerp dat Gerrit Rietveld instuurde, een rechthoekig gebouw met glazen dak met als motto ‘Wij

¹⁸ HNI, ABAM 702. Ontwerptekeningen in HNI, STAB t 70.

¹⁹ DAM, Archiv Mart Stam, 003-427-001, foto van ontwerp ‘fini’; DAM, Archiv Mart Stam, 003-446-001, foto crematorium ontwerp Asplund.

stervelingen', viel bij de eerste ronde al af.²⁰ 'Fini' kreeg van de jury²¹ een eervolle vermelding. Het ontwerp van S.C. de Boer won de eerste prijs. De plattegrond van zijn ontwerp was gebaseerd op de vorm van de letters alfa en omega van het Griekse alfabet, waarbij drie aula's rond een glazen kern waren gelegen.²² De jury bleek teleurgesteld over het feit dat geen van de inzendingen nieuwe ideeën lieten zien wat betreft het ceremonieel van de lijkverbanding.

'Iedere verzinnenbeelding van het louterende vuur ontbreekt', aldus haar oordeel.²³

Alle inzendingen werden gepresenteerd op de tentoonstelling *Ontwerpen crematorium* die van 16 april tot 3 mei 1942 in het Haagsch Gemeentemuseum werd gehouden.

Uit latere besprekingen²⁴ van het ontwerp 'fini' komt naar voren dat Stam en Beese zich hebben laten inspireren door het ontwerp van de Zweedse architect Erik Gunnar Asplund²⁵ voor een in 1940 voltooid crematorium op de door hem in de jaren twintig ontworpen begraafplaats Skogskyrkogården bij Stockholm. Ook daar zijn de verschillende delen van het gebouw niet in een compacte bouwmassa samengebracht, maar liggen ze in een gedifferentieerde groepering langs verschillende binnentuinen. Een zogenoemde 'pijlerhall' met smalle, hoge, dragende kolommen vormt de entree naar de verschillende kapellen. Bij de dood van Asplund in 1940

²⁰ Theo Zielman, *Veranderingen in de ontwerpproblemen en -oplossingen van Nederlandse crematoria (1874-2013). Evolutie van een bouwtype*. Masterthesis Geesteswetenschappen, Universiteit Utrecht, augustus 2014, p. 62.

²¹ De jury bestond uit: H.A.J. Baanders, A.H. Wegerif, C.A. Abspoel, H.J. Luthmann en D. Roosenburg.

²² Zielman, *Veranderingen in de ontwerpproblemen*, 2014, p. 64.

²³ Anoniem, 'Prijsvraag crematorium: het bekroonde ontwerp is een verrassing' in: *Het Vaderland: Staat- en Letterkundig Nieuwsblad*, 17 april 1942.

²⁴ A.H. Wegerif, 'De bouw van crematoria, bij de exploitatie moet aan de hoogste eisen van ethica en esthetica worden voldaan', in *Bouw* jrg. 11 (1956), 33, p. 707-711; Jouke van der Werf, 'Prijsvragen voor een dilemma. Nederlands, traditioneel en toch modern?' in: Bosma en Wagenaar, *Een geruisloze doorbraak*, 1995, p. 196.

²⁵ Erik Gunnar Asplund (1885-1940) is vooral bekend geworden als vertegenwoordiger van de Zweedse neoclassicistische architectuur van de jaren twintig. Vanaf 1930 ontwikkelde hij zich echter in een modernistische stijl en brak hierin door met de door hem ontworpen paviljoenen en een restaurant op de Stockholmsutställningen in 1930. Zijn bekendste werken zijn de openbare bibliotheek van Stockholm (1928) en de Boskapel (1920) op het kerkhofpark Skogskyrkogården dat als werelderfgoed is erkend door UNESCO. De kapel is hier ondergeschikt gemaakt aan het bos. Zie Cohen, *The Future of Architecture*, 2012, pp. 255-256.

verscheen een uitgebreid artikel over zijn oeuvre in *de 8 en opbouw* waarbij ook het crematorium, zijn laatste werk, werd belicht.²⁶

Het ligt voor de hand dat Lotte en Mart dit artikel hebben gelezen en op dit ontwerp hebben voortgeborduurd. In het archief van Mart Stam in het Deutsches Architekturmuseum in Frankfurt bevindt zich eveneens een foto van dit crematorium in Stockholm.²⁷

De hernieuwde aandacht voor de toepassing van traditionele materialen in de architectuur, zoals dit ontwerp van Stam en Beese architecten toont, bleek onder meer ook uit de in 1941 georganiseerde en in Museum Boymans gepresenteerde tentoonstelling *Nederland bouwt in baksteen. Nederlandse architectuur van 1800 tot heden*. De baksteen, die in de modernistische architectuur veelal plaats had gemaakt voor beton, werd hier in ere hersteld. In de commissie die deze tentoonstelling voorbereidde, ontbraken progressieve en met Rotterdam verbonden architecten als Van den Broek, Oud, Van Tijen en Stam.²⁸

Vanaf 1941 speelde het nationaalsocialistische Departement van Volksvoorlichting en Kunsten (DVK), onder aanvoering van de NSB'er en filosoof Tobie Goedewaagen, een actieve rol in het uitschrijven en stimuleren van prijsvragen op het gebied van de kunsten en de architectuur. Deze prijsvragen werden gezien als een effectief middel om deze cultuurvormen een 'volksche' kant op te sturen, waarbij de verbondenheid van mens en bodem, dat wil zeggen zijn natuurlijke omgeving, het *Leitmotif* was.²⁹

Particuliere organisaties deden mee aan het uitschrijven van ontwerpprijsvragen. In totaal werden er van 1940 tot en met 1943 18 prijsvragen uitgeschreven.³⁰ Zoals al eerder geschreven, waren ook in de vooroorlogse jaren prijsvragen een veelvuldig gehanteerde vorm om architecten in tijden van schaarste aan opdrachten toch met hun vak bezig te laten zijn.

²⁶ A. Elzas, 'Asplund' in: *de 8 en opbouw* jrg. 12 (1941) 7, pp. 89-102

²⁷ DAM, Archiv Mart Stam, 003-446-001.

²⁸ E. Roelofs, *De frustratie van een droom. De wederopbouw van de in mei 1940 verwoeste delen van de binnenstad, Kralingen en het Noordereiland van Rotterdam 1940-1950*, Rotterdam, 1989, p. 178.

²⁹ Van der Werf, 'Prijsvragen voor een dilemma' in Bosma en Wagenaar, *Een geruisloze doorbraak*, 1995, p. 189.

³⁰ *Ibidem*, pp. 190-191.

De prijsvraag voor het crematorium waar ook Stam en Beese architecten aan meedeed was een particulier initiatief. Aan door de DVK uitgeschreven wedstrijden mochten alleen kunstenaars en architecten deelnemen die zich hadden ingeschreven bij de door het Duitse bewind ingestelde Nederlandsche Kultuurkamer (NKK) en het daaraan verbonden Gilde van Bouwkunst, Beeldende Kunst en Kunstambacht.³¹

De NKK zou echter pas in juli 1942 officieel worden ingewijd.³² Van de NKK is slechts een fragmentarisch archief overgeleverd. Een wél bewaard gebleven onderdeel is een cartotheek met tussen de 30.000 en 40.000 namen van kunstenaars die zich bij de NKK hebben ingeschreven. Hierin komen de namen van Lotte Stam-Beese en van Mart Stam niet voor.³³ Beoefenaars van de creatieve beroepen waren echter verplicht zich in te schrijven bij de NKK. Daarna bleef het de vraag of ze zouden worden toegelaten. Er waren diverse criteria waaraan moest worden voldaan, zoals het aantonen dat het aangegeven beroep het hoofdberoep was, dat er voldoende inkomsten waren en dat de persoon in kwestie van onberispelijk gedrag was. Ook de Ariërverklaring moest worden overlegd.³⁴ De Bond van Nederlandsche Architecten (BNA) adviseerde tot aanmelding bij de NKK over te gaan maar dan onder uitdrukkelijk protest. De architecten moesten kenbaar maken dat zij zich van elke actieve medewerking aan de Kultuurkamer zouden onthouden. Ook 'de 8' sloot zich uit pragmatische overwegingen bij dit standpunt aan.³⁵ In een tegenactie probeerde de jonge architect en ontwerper Koen Limperg 200 architecten te vinden die zich gezamenlijk van aanmelding zouden onthouden. Op deze

³¹ *Ibidem*, p. 189.

³² Benien van Berkel, *Tobie Goedewaagen (1895-1980). Een leven lang nationaal-socialist*. Proefschrift Universiteit van Amsterdam, 2012, p. 275.

³³ Archief Nederlandsche Kultuurkamer (NKK) in Instituut voor Oorlogs-, Holocaust en Genocidestudies (NIOD), Amsterdam, toegangsnummer 104, cartotheek inv.nr. 178-200. Met dank aan René van Heijningen voor de gegevens uit de cartotheek en het schatten van het aantal naamkaartjes.

³⁴ Archief NKK, NIOD, Amsterdam, 104, inv.nr. 143 en 145.

³⁵ Hans Mulder, *Kunst in crisis en bezetting. Een onderzoek naar de houding van Nederlandse kunstenaars in de periode 1930-1945*, Utrecht / Antwerpen, 1978, p. 238; Yvonne Brentjens, *V=Vorm. Nederlandse vormgeving 1940-1945*, Rotterdam, 2015, p. 64.

manier kon een blok worden gevormd hetgeen misschien inspirerend voor anderen was.³⁶

Slechts 80 architecten gaven aan deze oproep gehoor, waarvan een deel zich bij nader inzien wel en een ander deel zich niet bij de NKK aanmeldde.³⁷

Historicus Benien van Berkel laat in haar biografie over Tobie Goedewaagen zien dat de NKK nooit goed van de grond is gekomen. De enorme administratieve rompslomp die voor de registratie noodzakelijk werd geacht zorgde voor stagnatie van de procedure. Bovendien functioneerde Goedewaagen in zijn functie op het departement niet goed zodat hij het veld moest ruimen. Wat volgens Van Berkel het imago van de NKK vooral parten speelde, was het feit dat ‘enkele tientallen’ prominente kunstenaars uit alle vakgebieden weigerden zich bij het NKK en hun gilde aan te melden.³⁸ Dat neemt niet weg dat elke kunstenaars en architect met deze maatregel werd geconfronteerd en voor de keuze kwam te staan zich wel of niet aan te melden. Een kaartje op naam van Lotte is in de cartotheek van het NKK niet aanwezig. Vanwege haar anti-nationaalsocialistische opstelling, zoals ze die onder meer uitte naar aanleiding van haar verblijf in Tsjecho-Slowakije en de Sovjet-Unie, mag ook haast worden verondersteld dat ze zich niet heeft aangemeld.³⁹

Het motto ‘fini’ dat Lotte en Mart hun laatste ontwerp meegaven, bleek in hun leven een dubbele betekenis te krijgen. Tegelijkertijd kwam er ‘een fini’ aan hun relatie. Marts verhouding met Olga Heller, die hij bij zijn aantreden als directeur van het IvKNO een baan als

³⁶ HNI, archief Merkelbach, Karsten en Elling (MELK) 202, Dossier Eereraad. Terugblik door ‘het illegale driemanschap dat destijds het contact onder de leden van den Bond onderhield’: Prof. Ir. H.T. Zwiers, Ir. A.J. van der Steur en Ir. W. van Tijen van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst. Bond van Nederlandsche Architecten (BNA), Amsterdam, 20 oktober 1945, typoscript; Mulder, *Kunst in crisis en bezetting*, 1978, p. 238; Brentjens, *V=Vorm*, 2015, p. 64.

³⁷ HNI, MELK 202. Dossier Eereraad, terugblik 20 oktober 1945.

³⁸ Van Berkel, *Tobie Goedewagen*, 2012, pp. 277-281.

³⁹ Volgens een door de BNA na de bevrijding gemaakte inventarisatie hadden 190 architecten voldaan aan alle verplichtingen voor de aanmelding van de NKK en ook de ariërverklaring ondertekend. Zie David Keuning, *Bouwkunst en de Nieuwe Orde. Collaboratie en berechting van Nederlandse architecten 1940-1950*, Nijmegen 2017, p. 71. Ook verschenen als proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam.

bibliothecaresse had gegeven,⁴⁰ was geen bevestiging gebleken. Hij koos ervoor samen met haar verder te gaan. Lotte diende een verzoek tot echtscheiding in, dat in januari 1943 werd bekrachtigd. Als reden voor de scheiding gold dat 'requestrante heeft moeten ondervinden dat gerequestreerde zich heeft schuldig gemaakt aan overspel door tijdens het huwelijk vleeschelijke gemeenschap te hebben met andere vrouwen'.⁴¹

Voor de tweede keer was een liefdesrelatie van Lotte op een echec uitgelopen.

In haar correspondentie met Hannes Meyer valt haar grote teleurstelling over de stukgelopen relatie te lezen. Over haar gevoelens omtrent de breuk met Mart Stam gaf ze echter, zoals valt af te leiden uit bewaard gebleven persoonlijke notities en brieven en uit interviews – zowel met haar als die door mij met familie en vrienden gehouden – niets prijs. Beroepsmatig bleven Lotte en Mart elkaar zien, zoals in de vergaderingen van 'de 8', bij CIAM-bijeenkomsten en bij vergaderingen over de bouw van het dorp Nagele in de Noordoostpolder, waarvoor ze beiden een ontwerp zouden leveren. Lotte behield de achternaam 'Stam', waardoor ze in naam verbonden bleef aan een internationaal bekende architect van het Nieuwe Bouwen. Bij de echtscheiding werd vastgelegd dat Mart Stam maandelijks een financiële bijdrage zou leveren aan het levensonderhoud van zijn ex-vrouw en hun gezamenlijke dochter Ariane.

Mart Stam en Olga Heller – die drie jaar later gingen trouwen – betrokken na de scheiding de woning aan de Anthonie van Dijkstraat, waarin Mart en Lotte hadden gewoond. Lotte ging met haar kinderen Peter en Ariane op een vijfkamerappartement aan de Beethovenstraat wonen. Twee kamers verhuurde ze aan haar studiegenoten van het VHBO, Arno Nicolai en Elsbeth van Blercom.⁴² Dochter Ariane herinnert zich dit gezelschap van twee jongere mensen in huis als

⁴⁰ DAM, Archiv Mart Stam, 003-304-00, O. Stam-Heller, *Chronologie*, Zürich, 1986, typoscript.

⁴¹ Uit vonnis Arrondissements-Rechtbank Amsterdam, januari 1943. Collectie Ariane Stam, typoscript.

⁴² Dat Arno Nicolai bij Lotte Stam-Beese inwoonde was tot nu toe bekend en is over geschreven (Schilt en Selier, 'Aan de oevers van de Oder', 1993; Albert Gielen, *A.C. Nicolai (1914-2001)*, Rotterdam, 2004). De informatie over Elsbeth van Blercom betreft een mondelinge mededeling aan de auteur door Ariane Stam, Nieuw-Weerdinge, 22 mei 2016. In het archief van de Academie van Bouwkunst is tot najaar 1944 het adres van Van Blercom genoteerd als Beethovenstraat 108 II en komt overeen met dat van Lotte Stam-Beese en Arno Nicolai.

een welkome verademing en 'luchtigheid.' De dagelijkse omgang met haar moeder verliep in Arianes beleving stroef en ervaarde ze als harteloos.⁴³

Om nog verder in haar levensonderhoud te voorzien en noodzakelijke praktijkervaring op te doen nam Lotte een baan aan als revisietekenaar bij het bureau van architect Ben Merkelbach, toentertijd voorzitter van 'de 8.' Hij deelde zijn bureau met zijn compagnon Charles Karsten, eveneens lid van 'de 8.' Merkelbach stond erom bekend dat hij meerdere mensen aan baantjes op zijn bureau hielp of hen op andere wijze ondersteunde. Dat was bijvoorbeeld het geval bij Lucy Küpper, de weduwe van de in 1935 overleden architect Jan Duiker, die twee jaar lang acquisitie- en bureauwerkzaamheden voor Merkelbach uitvoerde.⁴⁴ Ook 'juffrouw E.J. Kuyper', die in 1942 begon aan de VHBO architectuuropleiding en daarom Lotte ook kende, werkte in dat jaar bij Merkelbach en Karsten.⁴⁵ Hoeveel mensen er tijdens de oorlogsjaren op dit bureau werkten en welke functies ze hadden is niet meer te achterhalen. Veel zullen het er echter niet zijn geweest omdat er vanwege de oorlog maar aan een enkel project kon worden gewerkt. In elk geval waren er twee mannelijke medewerkers in dienst voor wie Merkelbach in 1943 vrijstelling voor de *Arbeitseinsatz*, de verplichte tewerkstelling in Duitsland, aanvraag.⁴⁶

Studeren, werken en overleven

In 1943, toen Lotte net was gescheiden en begon met haar werk bij Merkelbach en Karsten, had de oorlog ons land sterker in zijn greep. Isolering en vervolging van joden culmineerden in massale deportaties. In Duitsland was een grote vraag ontstaan naar arbeidskrachten, die uit de bezette gebieden moesten worden gehaald. Waren het eerst nog uitsluitend werkloze mannen die door de *Arbeitseinsatz* naar Duitsland werden gestuurd, na maart 1942 trof deze maatregel ook degenen die wèl werk hadden of met een studie bezig waren. Deze verscherpte

⁴³ Interview van de auteur met Ariane Stam, Nieuw-Weerdinge, 18 april 2013, 1 juni 2014 en 22 mei 2016.

⁴⁴ Maarten Kloos en Birgitte de Maar, 'Inleiding' in: Ben Rebel, Indira van 't Klooster, Maarten Kloos en Birgitte de Maar, *Ben Merkelbach. Architect en Stadsbouwmeester*, Amsterdam, 1994, p. 8; Arthur Hofmans, *Herinneringen aan Duiker*, Lelystad/Rotterdam, 1990, pp. 84-85. Met dank aan Maarten Kloos voor het attenderen op dit laatste boek en verdere verkregen informatie.

⁴⁵ HNI, ABAM 658, cursistenlijsten.

⁴⁶ HNI, MELK 22.

maatregelen, maar ook het groeiende tekort aan eten, kleding en andere goederen en de angst voor luchtaanvallen en razzia's leidden onder de Nederlandse bevolking tot een grotere afkeer van de Duitse bezetters. Het verzet en het werken in de illegaliteit nam toe, zowel onder mannen als onder vrouwen.⁴⁷ Toch bleef er ook plaats voor recreatie. Het bezoek aan gelijkgeschakelde bioscopen, theaters, concertzalen en voetbalwedstrijden bleef populair en droeg eraan bij de ellende enigszins te verzachten of even te vergeten. Deze locaties bleken echter ook ideale plekken mannen voor tewerkstelling Duitsland op te pakken.⁴⁸

In het voorjaar van 1943 begon directeur en architect B.T. (Berend Tobia) Boeyinga van het VHBO verklaringen op te stellen waarmee mannelijke cursisten vrijgesteld werden van de *Arbeitseinsatz*.⁴⁹ Een 'zeer groot aantal' van de cursisten vroeg zo'n verklaring aan.⁵⁰ Een joodse cursist die inmiddels was ondergedoken, kreeg op het onderduikadres enkele opdrachten van de opleiding.⁵¹ Vanwege de instelling in 1942 van de avondklok, die in Amsterdam niet om 24 uur zoals op de meeste plaatsen, maar al om 20 uur inging, konden er geen lessen meer plaatshebben op woensdagavond. Deze werden daarom verschoven naar de zaterdagmiddag waar toen van 13 tot 15 uur en van 15.30 tot 17.30 lessen werden gegeven.⁵² Over de jaren 1943 en 1944 geven de verslagen van het VHBO veel meldingen van 'absentisme'. Cursisten bleven vaker weg van de lessen en ook docenten konden lang niet altijd aanwezig zijn vanwege het gebrek aan openbaar vervoer of een aangekondigd luchtalarm. Ook Lotte liet vanaf studiejaar 1942-1943 geregeld verstek gaan. Hiervoor zullen meerdere redenen zijn geweest. Wellicht hielden ze verband met haar huwelijksproblemen die tot een scheiding en een verhuizing leidden. Maar ook het huishouden dat ze in de oorlogsjaren alleen draaiende moest

⁴⁷ Zie voor het verzetswerk door vrouwen bijvoorbeeld: Marjan Schwegman, *Het stille verzet. Vrouwen in illegale organisaties, Nederland 1940-1945*, Amsterdam, 1980.

⁴⁸ Hein A.M. Klemann, *Nederland 1938-1948. Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting*, Amsterdam, 2002, pp. 414-415.

⁴⁹ HNI, ABAM 11.

⁵⁰ HNI, ABAM 225.

⁵¹ HNI, ABAM 10.

⁵² *Ibidem*.

zien te houden, zal hierbij een rol hebben gespeeld. Daarnaast slokte haar werk bij Merkelbach en Karsten veel van haar tijd op.

In de herinnering van Lottes dochter Ariane was haar moeder, toen ze aan de Beethovenstraat woonden, de hele dag van huis en doolde zichzelf na schooltijd door de stad totdat haar moeder tegen zessen thuiskwam. Zoon Peter was meestal alleen in de weekenden thuis. Zijn opvoeding verliep moeizaam waardoor zijn moeder hem naar een jeugdinternaat in Wapenveld stuurde. Later zou hij naar de Kees Boekeschool in Bilthoven gaan, waar hij in een pleeggezin woonde.⁵³ In het derde studiejaar van het VHBO bleef Lottes vakkenpakket ongewijzigd. In januari 1943 werd mejuffrouw M. (Mien) Ruys als eerste vrouwelijke docent aan de opleiding verwelkomd. Zij gaf de colleges 'Huis en Tuin.'⁵⁴ Op een presentielijst van de lessen van Ruys in december 1942 komt ook de naam Stam-Beese voor,⁵⁵ maar verdere gegevens over de inhoud van dit college en haar prestaties ontbreken.

Docent Boeken signaleerde dat Lotte te laat was met het inleveren van haar tekeningen voor de eerste opdracht voor het vak architectonisch ontwerpen in het derde studiejaar. Hij tekende hierbij tevens aan dat dit te maken zou hebben met haar 'huwelijksproblemen.' De opdracht bestond uit het ontwerpen van 'een zevenklassige lagere school in een landelijke omgeving.' Lottes ervaring met het maken van een schoolontwerp voor de *sotsgorod* Orsk zal haar hierbij van pas zijn gekomen. Ze tekende een schoolgebouw in een paviljoenstructuur waarbij, in de vorm van een zaagtand, zeven afzonderlijke klassen waren gevormd met elk een toilet en een 'buitenlokaal.'⁵⁶ Deze laatste toevoeging was waarschijnlijk geïnspireerd door de Openluchtschool naar ontwerp van Jan Duiker waarop dochter Ariane haar eerste schooljaren beleefde. Speelplaatsen en een schooltuin maakten eveneens deel uit van het ontwerp. Dat de klaslokalen aparte gebouwtjes waren sloot aan bij haar visie zoals ze die ook in haar artikel over de kinderkoloniehuizen had uiteengezet, namelijk dat slaapvertrekken niet voor grote maar voor kleine aantallen kinderen moesten zijn bestemd. Dit maakte de overgang van de kleine

⁵³ Interview van de auteur met Ariane Stam, Nieuw-Weerdinge, 1 maart en 22 mei 2016.

⁵⁴ HNI, ABAM 4.

⁵⁵ HNI, ABAM 869.

⁵⁶ HNI, STAB t 45 en t 48, ontwerptekeningen.

familiekring naar school minder groot. Deze visie uitte ze eveneens tijdens een discussie in de in 1942 opgerichte Studiegroep Woningarchitectuur waarin architecten van zowel 'de 8' en 'opbouw' als Delftse ingenieurs en net afgestudeerden van het VHBO, zitting hadden. De studiegroep was opgericht in overleg met dr. ir. J.A. Ringers, de door de bezettende macht aangestelde regeringscommissaris voor de wederopbouw, en had onder meer tot doel een analyse te maken van de bestaande woningnood. Ook stelde de studiegroep richtlijnen op voor de eisen waaraan woningarchitectuur moesten worden voldoen.⁵⁷ Al was Lotte nog niet afgestudeerd, toch nam ze deel aan deze groep. Op een bijeenkomst in juni 1943, dezelfde maand waarin ze haar tekeningen van een 'zevenklassige school' inleverde, gaf ze een reactie op een uiteenzetting van Cor van Eesteren over de (toekomstige) woonwijk. Volgens Van Eesteren werd een aan te leggen wijk vooral bepaald door de bebouwingsdichtheid afhankelijk van de toe te passen verkavelingswijze. Lotte stelde hier tegenover dat het beslist niet enkel om bouwmassa's ging, maar ook om de afstanden binnen de woonwijk en het aantal mensen (kinderen, ouden van dagen etc.) die 'verzorgd moeten worden op zoodanige wijze, dat het individuum niet te kort komt. Bijvoorbeeld 48 leerlingen in een klas is te veel; onder de 30 is goed: dus zooveel klasruimte, dus zooveel scholen.'⁵⁸

Docent Boeken had weliswaar commentaar op Lottes schoolontwerp, maar gaf haar toch het voordeel van de twijfel. 'Wat betreft mevrouw Stam: Door huwelijksomstandigheden ernstig gehandicapt. Heeft in deze cursus lang niet alle colleges kunnen bijwonen. De schetsen en een maquette van een klaslokaal met annex getuigen evenwel van een zeer bewust stellen en analyseren van de opgave en van een persoonlijke oplossing van het gestelde probleem. De ingezonden tekeningen zijn gemaakt na beëindiging der colleges. Deze zijn dus meer te beschouwen als een zelfstandig ontwerp dan als resultaat van onderling overleg van cursisten en docent. Hoewel m.i. de situering van het terrasje voor openluchtonderwijs achter de klas niet tot een bevredigende oplossing van de verschillende mogelijkheden zal kunnen leiden, mag dit nog onrijpe ontwerp toch niet als onvoldoende beschouwd worden. Indien cursiste in den tweede helft van den cursus onder Prof. Zwiers tot een goed ontwerp gekomen is, maak ik –

⁵⁷ Rebel, *Het nieuwe bouwen*, 1983, p. 295.

⁵⁸ HNI, STAB d 8, verslag van deze bijeenkomst.

meer op grond van de persoonlijke eigenschappen van cursiste dan op grond van het ingezonden ontwerp – geen bezwaar tot toelating van het vierde jaar.⁵⁹ Maar Zwiers, die tevens hoogleraar was in Delft, dacht daar in de loop van het studiejaar anders over. Lotte kreeg zijn opdracht, het ontwerp voor een gebouw voor een kunstkring in een provinciestad met zalen voor lezingen, tentoonstellingen en muziekkuitvoeringen, een bibliotheek, ateliers en sociëteitsruimten, niet op tijd af. ‘Ze is niet uit de opgave kunnen komen’, oordeelde Zwiers, wat betekende dat ze niet zou worden bevorderd naar het vierde jaar.⁶⁰

Enkele van haar studiegenoten sprongen voor haar in de bres door directeur Boeyinga te verzoeken haar enig uitstel te geven. In een brief, opgesteld door Arno Nicolai en medeondertekend door Ernest Groosman en Dick Heilo, schreven de cursisten dat zij tot de gelukkigen behoorden die waren bevorderd naar het vierde leerjaar en dat het hen verbaasde dat ‘mevrouw Stam’ niet op dat lijstje voorkwam. Hun indruk van de afgelopen drie jaren was dat bevordering van mevrouw Stam niet aan ‘twijfel onderhevig zou moeten zijn en dat haar werk op bepaalde wijze bekwaam was.’⁶¹ Dat ze haar project niet volledig aan professor Zwiers had ingezonden hoefde niet te betekenen dat ze de opgave niet aankon. De oorzaak van de onvolledige inzending lag in het feit dat er ‘de laatste maanden bij haar nogal moeilijkheden zijn geweest van andere aard en dat de laatste week die wij allen voor de “eindsprint” konden gebruiken, werd ingenomen door moederlijke zorgen voor haar zoontje die uitstedig, plotseling ziek was geworden.’ ‘Wij willen U daarom vriendelijk verzoeken’, aldus de briefschrijvers, ‘Mevr. Stam alsnog eenig uitstel te willen verlenen ten einde haar project af te maken, (mede gezien het feit dat zij de overtuiging heeft “er uit” te komen) en haar op die wijze in staat te stellen te slagen of met eere te sneuvelen.’⁶²

In een P.S. voegden de briefschrijvers er nog aan toe dat hun verzoek geheel buiten medeweten van ‘Mevr. Stam’ plaatsvond en dat ze vonden dat zij hierover ook niet mocht worden ingelicht.

⁵⁹ HNI, ABAM 703, A. Boeken in zijn beoordeling ‘Zevenklassige school in een landelijke omgeving’, typoscript.

⁶⁰ HNI, ABAM 756, brief van Zwiers aan directeur Boeyenga van het VHBO, 31 mei 1943, typoscript.

⁶¹ HNI, NICO 587, brief van Nicolai, Groosman en Heilo aan Boeyenga, z.d., ontvangen 9 september 1943, manuscript.

⁶² *Ibidem*.

De brief had succes. Lotte mocht voorwaardelijk over, maar moest de opdracht van docent Zwiers voor de kerstvakantie tot een goed einde brengen. En dat gebeurde. Haar ontwerp toonde enige overeenkomst met dat voor het crematorium dat ze samen met Mart Stam maakte, afgaande op de klassieke uitdrukking in de toepassing van kolommen. Het gebouw kende grote vides en slingerende trappen.⁶³ In haar interieurontwerpen tekende Lotte dames en heren in stemmige avondkleding en in de ‘kamermuziekzaal’ speelde een pianist. Ook ontwierp ze in december 1943 samen met studiegenoot Arno Nicolaï een uitbreiding, bestaande uit een aula en een gymnastieklokaal, voor de Kees Boekeschool in Bilthoven. Het is niet bekend welke docent de opdracht gaf en wie het ontwerp heeft beoordeeld. Wellicht kwam de opdracht van de school zelf. Lotte kende de Werkplaats Kindergemeenschap, zoals deze in 1929 door de christen-pacifist Kees Boeke en zijn Engelse vrouw Betty Cadbury opgerichte onderwijsinstelling heette, omdat haar zoon Peter daar naar school ging. Het eenvoudige, in strakke lijnen getekende ontwerp, met een plat dak voor de aula, een zadeldak voor het gymlokaal en beide gebouwen in baksteen gedacht, is onuitgevoerd gebleven.⁶⁴ Dit heeft waarschijnlijk te maken met de per 1 juli 1942 door de bezetter ingevoerde bouwstop, waardoor zowel de woningbouw als de utiliteitsbouw stil kwamen te liggen. Alleen de bouw van militaire objecten ging volop door. En er vonden illegale verbouwingen plaats waarvoor ondergedoken arbeidskrachten beschikbaar waren.⁶⁵

Het is niet bekend of en hoe er vanuit de Kees Boekeschool is gereageerd op dit ontwerp van Beese en Nicolaï, dat met zijn zakelijke concept en uitvoering nogal afweek van het bestaande schoolgebouw. Dit is een elegant gebouw, door Frants Edvard Röntgen ontworpen in de vorm van een kwadrant. Vanwege zijn polygonale plattegrond valt aan dit schoolgebouw niet af te lezen wat de voor-, zij- of achterkant is.

Over de projecten waaraan Lotte als revisietekenaar werkte bij Merkelbach & Karsten zijn geen gegevens gevonden. Bekend is dat deze twee architecten in 1946 door de ingestelde Eereraad voor de Architectuur werden veroordeeld omdat ze tijdens de oorlog doorwerkten aan de bouw

⁶³ HNI, STAB t 21 en t 36, ontwerptekeningen.

⁶⁴ HNI, STAB t 43 en t 60, ontwerptekeningen.

⁶⁵ Klemann, *Nederland 1938-1948*, 2002, p. 272.

van de Fokker-vliegtuigfabrieken en de Cinetone filmstudio's in Amsterdam en de AVRO-studio in Hilversum.⁶⁶ Met het werk voor de Fokkerfabrieken waren ze echter in de loop van 1942 gestopt omdat ze vonden dat de Duitse invloed op dit bedrijf te groot was. In september 1943 legden ze, na overleg met de BNA, ook hun werk aan Cinetone stil.⁶⁷ Merkelbach en Karsten werkten ook aan de in 1938 door hen begonnen bouw voor het bedrijf van de N.V. W. van Rijn, dat het agentschap had van de (Duitse) Bosch-fabrieken in Nederland. De Eereraad rekende hen merkwaardigerwijs dit project niet als strafbaar aan.⁶⁸ Bij de veroordelingen en 'zuiveringen' van 'collaborateurs' werd nogal eens met verschillende maten gemeten.⁶⁹ Mogelijk heeft Lotte voor de AVRO-studio, waarbij het overigens vooral ging om akoestisch-technische adviezen, alsook voor het gebouw van Van Rijn tekeningen gereviseerd. Alleen Merkelbach en Karsten werden veroordeeld, hun medewerkers niet. Het vonnis voor beiden was fors. Tot 1 januari 1947 werden ze uitgesloten van alle overheidsopdrachten en -betrekkingen en tot 1 januari 1950 van alle leidende functies in overheidsorganisaties. Merkelbach en Karsten gingen in beroep tegen het vonnis omdat ze veronderstelden 'een algemeen Nederlandsch belang te hebben gediend door ons niet terug te trekken, maar te blijven waken over de door ons gebouwde bouwwerken.'⁷⁰ Ze ontvingen veel adhesiebetuigingen van collega-architecten en kregen eerherstel. Het vonnis werd in juli 1946 herzien. Uit het bewaard gebleven archief van de Kultuurkamer blijkt dat Merkelbach zich niet hierbij had aangemeld, Karsten wel.⁷¹ Merkelbach en Karsten lieten zich tijdens de oorlogsjaren naar hun medewerkers van een sociale kant zien. Zo herinnert dochter Ariane zich dat de medewerkers van het kantoor in de

⁶⁶ HNI, MELK 22.

⁶⁷ *Ibidem*.

⁶⁸ *Ibidem*.

⁶⁹ Zie Keuning, *Bouwkunst en de Nieuwe Orde*, 2017, pp. 108-350.

⁷⁰ HNI, MELK 22.

⁷¹ NIOD, archief NKK, toegangsnummer 104, inv.nr. 154, brief van Ch. Karsten van Architectenbureau Merkelbach en Karsten aan Departement van Volksvoorlichting en Kunsten, 31 maart 1942, typoscript. De aanmelding is niet 'onder protest' gedaan, zoals geadviseerd door de BNA. Merkelbach komt niet voor in de cartotheek van de NKK, toegangsnummer 104, inv.nr. 178-200.

hongerwinter van 1944-45 een boomstam cadeau kregen die ze als brandhout konden gebruiken. De stammen kwamen uit een bos bij het huis van de ouders van Charles Karsten in Bussum. De achtjarige Ariane had tijdens de oorlogsjaren ook een aantal keren bij hen gelogd. Lotte had deze boomstam 's avonds te voet meegesleept van het architectenbureau aan het einde van de Keizersgracht naar haar huis in de Beethovenstraat. Ze was tijdens deze tocht van bijna drie kilometer bang geweest. Het was verdacht om met een boomstam te slepen, want waar kwam die vandaan en waarom was er niemand die haar hielp met het slijpen van dit zware ding? Als ze werd aangesproken – wat misschien inderdaad is gebeurd – mocht ze niet laten merken dat ze half Nederlands-half Duits sprak, want ook dat kon verdacht zijn. Ze vertelde haar dochter later dat ze de hele tocht haar kaken stijf op elkaar had gehouden. De boomstam paste net op het balkon, maar het zou nog een tijdje duren voor hij in stukken was gezaagd.⁷²

Ook van haar moeder en zuster uit Duitsland ontving Lotte in die jaren enige ondersteuning in haar levensonderhoud. Uit brieven blijkt dat zij in 1944 en 1945 geld naar haar overmaakten.⁷³ Eerder, nog voor het uitbreken van de oorlog, had Lotte hén levensmiddelen toegestuurd, zoals pakken melk, kazen, koffie, cacao, rookvlees en boter.⁷⁴

Dochter Ariane herinnert zich dat haar moeder haar broer Peter, als hij thuis was, op de fiets naar boeren in de provincie stuurde om daar melk, eieren, boter en suikerbieten te kopen. Lotte was handig met draad en naald. Daarom lukte het haar om haar kinderen en zichzelf van goede kleding te blijven voorzien.⁷⁵

Uit de briefwisseling tussen Lotte en haar moeder en zus Gretel blijkt dat deze laatste in de oorlogsjaren in de Duitse wapenindustrie kwam te werken. In haar brieven naar Lotte klaagde ze over haar gezondheid en ze schreef dat ze een door een bombardement getroffen vrouw met haar twee kinderen in huis had genomen. Moeder Beese herinnerde er in een brief aan Lotte

⁷² Interview van de auteur met Ariane Stam, Nieuw-Weerdinge, 22 mei 2016.

⁷³ Ida Beese aan Lotte Stam-Beese, Modlau, 1 november 1944 en Margarete (Gretel) Mansfeld aan Lotte Stam-Beese, Elsterwerda, 4 januari 1945. Brieven (manuscripten) in collectie Ariane Stam.

⁷⁴ Gretel Mansfeld aan Lotte Stam-Beese, Breslau, 5 februari 1940, manuscript, collectie Ariane Stam.

⁷⁵ Interview van de auteur met Ariane Stam, Nieuw-Weerdinge, 18 april 2013 en 22 mei 2016.

aan dat haar man, Lottes vader, toen precies tien jaar geleden, in november 1934, was komen te overlijden. Dat was de maand waarin Lotte en Mart de Sovjet-Unie de rug toekeerden en naar Nederland vertrokken. Lotte zal dit overlijdensbericht wellicht hebben ontvangen toen ze in Nederland aankwam. Haar moeder vroeg haar in diezelfde brief naar de vorderingen met haar studie en naar de oorlogsomstandigheden in Nederland: ‘Hast du die Prüfung bestanden und was machst Du nun? Seid Ihr sehr in Mitleidenschaft des Kriegsgeschehens verwickelt? [...]. Es ist eine schwere Zeit für alle; ich spür es auch. [...]. Wenn ich könnte, würde ich gern die Winterzeit zur Gretel fahren, wenigsten Weihnachten, aber es sind doch über 100 Kilometer. So, nun meine Lotte, nun wünsch ich für Euch alles Gute und gesundheit für Dich und die Kinder, und sende auch viele herzliche Grüsse eure Mutter. Last doch mal was hören!’⁷⁶ Lotte blijkt haar moeder onregelmatig brieven te hebben gestuurd.

Terwijl ex-echtgenoot Mart en enkele vrienden en bekenden uit ‘de 8’ actief waren in het verzet, zijn geen aanwijzingen gevonden van verzetsactiviteiten door Lotte. Hieruit kan niet zonder meer worden geconcludeerd dat ze ook niets voor het verzet heeft gedaan. Wat wel bekend is, is dat ze de joodse architect en lid van ‘de 8’ Hein Salomonson regelmatig op zijn onderduikadres(sen) bezocht.⁷⁷ Misschien heeft ze hem distributiebonnen of tekenpapier bezorgd. Mart Stam was samen met zijn vriend Willem Sandberg actief bij de Persoonsbewijzencentrale, opgezet door de verzetsgroep De Vrije Kunstenaar, waar identiteitsbewijzen werden vervalst.⁷⁸ Zo bezorgde hij Salomonson ook een nieuw persoonsbewijs op naam van ‘Charles Edouard Lemaire’, met de voornamen van zijn grote voorbeeld en gewezen leermeester Le Corbusier.⁷⁹ Stam liet ook onderduikers toe in het

⁷⁶ Ida Beese aan Lotte Stam-Beese, Modlau, 1 november 1944, manuscript, collectie Ariane Stam.

⁷⁷ Interview Caroline Boot (auteur ‘Mart Stam. Kunstnijverheidsonderwijs als aanzet voor een menselijke omgeving. 1982) met Hein Salomonson, Amsterdam, 10 maart 1980. Met dank aan Caroline Boot voor de inzage van haar aantekeningen.

⁷⁸ Jacobs, *Mart Stam*, 2016, p. 249.

⁷⁹ Bernard Colenbrander en Lily Hermans, *Hein Salomonson*, Amsterdam, 1987, p. 6.

schoolgebouw van het IvKNO, waarvan hij directeur was en registreerde ze als student.⁸⁰ Ida Falkenberg, wier man – de Duitse elektrotechnisch ingenieur Otto Falkenberg – naar het concentratiekamp Buchenwald was gedeporteerd, hielp onder de schuilnaam Liv mee aan het onderduiken van Joodse kinderen.⁸¹ Koen Limperg, met wie Lotte in 1938 aan het Boerderijnummer van *de 8 en opbouw* werkte, was samen met beeldhouwer Gerrit van der Veen en schilder en schrijver Willem Arondeus betrokken bij de aanslag op 27 maart 1943 op het Amsterdams bevolkingsregister met het doel deze administratie te vernietigen. Vanwege deze overval werd hij samen met elf andere aanstichters op 10 juli 1943 gefusilleerd in de duinen bij Overveen.⁸²

Voor een vrouw als Lotte, met een Duitse achtergrond en met familie en vrienden in Duitsland, moet de Duitse bezetting een pijnlijke en complexe ervaring zijn geweest. Door haar huwelijk met Mart Stam had ze de Nederlandse nationaliteit gekregen – wat door haar scheiding niet ongedaan werd gemaakt. De Duitsers beschouwden haar als een *Volksdeutsche*.⁸³ Dit in tegenstelling tot vrouwen of mannen met de Duitse nationaliteit die in Nederland woonden en die *Reichsdeutschers*⁸⁴ werden genoemd. De bezetters beseften dat de *Volksdeutschen* een brug zouden kunnen slaan tussen hen en de Nederlandse bevolking. Historicus Barbara Henkes toont in haar onderzoek naar Duitse dienstmeisjes in Nederland in de jaren 1920 tot 1950 aan dat de Duitse autoriteiten de vrouwelijke *Volksdeutschen* benaderden om hen onder de toezegging van extra voedsel en brandstof over te halen tot deelname aan hun systeem. De vrouwen dienden

⁸⁰ Caroline Boot, 'Mart Stam. Kunstnijverheidsonderwijs', 1982, p. 20. Uit brief van Kitty Fischer-Van de Mijll Dekker aan Caroline Boot, 1 april 1980. Oud-Bauhausstudente Van de Mijll Dekker gaf van 1934 tot 1970 lessen weven en bindingsleer aan het IvKNO (vanaf 1968 Gerrit Rietveld Academie geheten).

⁸¹ Interview Hans Olink met Liv Falkenberg-Lieftrinck in VPRO radiodocumentaire *Het Spoor terug*, 10 september 1995. Zie http://www.vpro.nl/speel.POMS_VPRO_478537.html. Geraadpleegd 1 juli 2016.

⁸² Zie: J.T. Veldkamp, *Het Amsterdamse bevolkingsregister in oorlogstijd*, Amsterdam, 1954.

⁸³ Als men tenminste twee Duitse grootouders had, werd men door het Hitler-regime als *Volksdeutsche* gekenmerkt. De term werd na de Eerste Wereldoorlog in gebruik genomen.

⁸⁴ Hieronder worden verstaan alle staatsburgers van het Duitse Rijk in de periode 1871 tot 1945. Zie onder meer Barbara Henkes, *Heimat in Holland. Duitse dienstmeisjes 1920-1950*, Amsterdam, 1995. Ook verschenen als proefschrift Universiteit van Amsterdam, 1995, pp. 187 en 285 (noot 53 hoofdstuk 9).

zich op de *Deutsche Zeitung* te abonneren, lid te worden van een Duitse vereniging en hun kinderen naar een Duitse school te sturen.⁸⁵ Misschien heeft Lotte dergelijke verzoeken ook gekregen. Hierover is echter niets overgeleverd. Maar als dit zo was, zal ze er, gezien haar politieke opstelling, niet op zijn ingegaan.

Zoals in het voorgaande duidelijk werd, had Lotte voordat ze naar Nederland kwam, al een sterke afkeer van het nationaalsocialisme. In Tsjecho-Slowakije ging ze ervoor op de vlucht en later vreesde ze voor een bezetting door Hitler-Duitsland van de Sovjet-Unie. Die afkeer en anti-nazihouding zal ze in Nederland niet overboord hebben gecooïd. In haar artikel over esthetiek in *de 8 en opbouw* haalde ze antifascistische affiches aan als goede en belangrijke voorbeelden voor de opvoeding van het, in dit geval Spaanse, volk. In vrijwel al haar artikelen voor dit tijdschrift klinkt haar socialistische, op het marxisme georiënteerde, visie door. Toch zal ze zich, zoals Henkes het uitdrukt, 'tussen twee vuren' hebben gevoeld.⁸⁶ 'Haar' land had Nederland bezet en het feit dat zij van oorsprong Duitse was kon aanleiding zijn voor een wantrouwende houding van de Nederlanders ten opzichte van haar. Daarnaast zal ze een vervangende schaamte hebben gevoeld voor wat de Duitsers in Nederland aanrichtten. En ongetwijfeld werd ze, wanneer ze de Duitse militairen in hun *feldwebel grüne* uniformen over straat zag lopen of marcheren, herinnerd aan haar geliefde broer Wolff, die in de Eerste Wereldoorlog als soldaat was gesneuveld. Zoals bijna iedereen in de oorlogsjaren moet ze angstig zijn geweest. Ze herinnerde zich natuurlijk haar arrestatie in Brno toen ze deelnam aan verboden bijeenkomsten van de KSČ. En haar zorgen toen Mart Stam in de Sovjet-Unie weigerde het werk aan het Balkasj-project uit te voeren. Beide acties liepen goed af, maar dit was een kwestie van geluk hebben geweest. Maar vergeleken met Mart, die wordt herinnerd als iemand die 'voor de duvel niet bang was'⁸⁷ en die zich niet liet afschrikken door autoriteiten, was Lotte minder strijdvaardig.

⁸⁵ Henkes, *Heimat in Holland*, 1995, p. 187.

⁸⁶ Henkes, *Heimat in Holland*, 1995, p. 175-195.

⁸⁷ Interview Caroline Boot (auteur 'Mart Stam. Kunstnijverheidsonderwijs', 1982) met Mark Kolthoff, oud-docent IvKNO, Loosdrecht, 22 februari 1980.

Gediplomeerd architecte en een nieuwe baan

Het vierde studiejaar van Lotte aan het VHBO, in 1944-1945, was haar eindexamenjaar. Ze zou met negen andere cursisten eindexamen doen. Willem van Tijen was door hen gekozen als begeleidend docent. Al in november 1943, dus in het derde studiejaar, had hij hen de eindexamenopdracht gegeven, die bestond uit het ontwerpen van een 'studentencentrum aan de Doelenstraat in Amsterdam.' Omdat het treinverkeer najaar 1944 stil lag, moesten de lessen aan het VHBO worden gestaakt; zeventig procent van de cursisten kwam namelijk van buiten Amsterdam.⁸⁸ Uiteindelijk was de opleiding genoodzaakt, zoals meerdere onderwijsinstellingen in het land, het hele studiejaar 1944-45 haar deuren te sluiten. De eindexamenstudenten kregen voor het inleveren van hun opdracht uitstel tot september 1945. Lotte haalde die einddatum niet. Haar docent was echter enthousiast over de schetsen die ze wel inleverde. 'Dit is het plan met van alle ingeleverde verreweg de grootste gooi. Driedubbel jammer is het daarom dat het niet beëindigd is en dat wat is ingediend nauwelijks een plan mag heten. De cursiste is met moeite tot een conceptie gekomen, maar deze is dan ook zoo groot gezien en gehouden, dat alle fouten en onvolkomenheden daar tegenover wegvallen.'⁸⁹ Met het 'groot gezien en gehouden' doelde Van Tijen onder andere op het ontwerp van de grote entreehal die overging in verspringende vides van drie verdiepingen. Naar zijn oordeel was 'de hal echt prachtig van hoofdafmeting en de zijruimten zeer mooi van schaal tegenover de hoofdmassa.' Lotte was geslaagd, maar Van Tijen raadde haar aan om het ontwerp 'zo gewaagd als het is' verder af te maken en een aantal details nog verder uit te werken. Vooral het exterieur was 'geheel onaf.' Hij deed haar zelfs het voorstel om het ontwerp bij hem op zijn bureau in Rotterdam, waar ook haar klasgenoot Ernest Groosman werkte, in enkele weken af te maken. Ze kon dan van de tekenkamer gebruik maken of, als ze alleen wilde werken, dat doen bij Groosman thuis. Haar kinderen zou ze dan voor een aantal weken in Amsterdam elders moeten onderbrengen en haar huis over moeten laten aan haar onderhuurders. 'Wij zullen gezamenlijk

⁸⁸ HNI, ABAM 222, jaarverslag 1945.

⁸⁹ HNI, ABAM 639.

voor logies en eten zorgen, zodat u van verdere soesah af is', schrijft Van Tijen.⁹⁰ Lotte ging niet op dit genereuze voorstel in en maakte thuis haar ontwerp af.

Op 13 oktober 1945 kreeg ze, samen met nog vijf medestudenten, onder wie Arno Nicolaï en Ernest Groosman, in het Stedelijk Museum in Amsterdam haar diploma uitgereikt. Daar was tevens een tentoonstelling met het werk van de geslaagden te zien.⁹¹ Na ontvangst van haar diploma⁹² dat, zoals valt te lezen uit de voorgedrukte tekst, abusievelijk aan 'hem' werd uitgereikt en niet aan 'haar', maakte ze haar ontwerp definitief af. Het resultaat waren twaalf verschillende tekeningen van onder meer de voorgevel, de zijgevel, plattegronden van de verdiepingen, interieurs, dwarsdoorsneden enzovoort. Het exterieur is, vanwege de gewelfde daklijst en een uit geometrische vormen opgebouwde, ornamentale gevelversiering, af te lezen als een vrij klassiek gebouwencomplex, bestaande uit vier verdiepingen. In het interieur zijn de verspringende vides met balkons, de grote entreehal met smalle, dragende kolommen, de enorme hal op de eerste verdieping voor 'feesten en meetings' – te stofferen met een 'tegeltapijt' – *eyecatchers*. De op drie verdiepingen aan de achterzijde van het gebouw gelegen vergader- en conversatiekamers, ontworpen in een trapeziumvorm en met aangrenzende loggia's completeren het geheel. Vooral door de ruimtewerking die in het interieur is bereikt en het repeterende patroon van de gelijkvormige vergaderkamers op de verdiepingen heeft het ontwerp ook een moderne inslag. Zoals in die tijd gebruikelijk zijn de sociëteitsruimten voor 'dames' en 'heren' van elkaar gescheiden en grenst aan de ruimte voor de heren een biljartzaal.⁹³

Twee jaar later wijdde stadsarchitect Rein Fledderus, die toen een collega van Lotte was bij de gemeente Rotterdam, een artikeltje van twee pagina's aan dit ontwerp onder de titel *Het H.B.O.*

⁹⁰ Uit brief van Van Tijen aan Stam-Beese, september 1945. Geciteerd in Schilt en Selier, 'Aan de oevers van de Oder', 1993. Brief destijds aanwezig in bezit A. Nicolaï. Echter door mij niet aangetroffen in archief Nicolaï in HNI. (Ook niet aanwezig in archief Stam-Beese en in archief Van Tijen in HNI).

⁹¹ HNI, ABAM 878.

⁹² HNI, STAB d 33.

⁹³ HNI, STAB t 46 en t 47, ontwerptekeningen.

*en de burgerlijkheid. Bij een plan van L. Stam-Beese.*⁹⁴ Hierin benaderde hij niet enkel haar ontwerp als een artistiek-technische prestatie, maar ging hij ook in op de keuze voor dit object. Volgens hem raakte deze keuze het op velerlei manieren te interpreteren begrip 'burgerlijkheid.' Hij vond dat er weinig reden was om de burgerlijkheid 'als vormgevende kracht' in de bouwwereld te bevorderen. Beter zou het zijn om terug te grijpen op de vier hoofddeugden van de burger van weleer: moed, rechtvaardigheid, matigheid en nuttigheidszin. Dat het HBO [waarmee hij doelde op de opleiding Voorbereidend Hooger Bouwkunstonderricht, HO] de laatste tien jaren de burgerlijkheid als architectonische verschijningsvorm afwees, vond hij een goede ontwikkeling. Zo zag hij de opdracht aan de cursisten voor het ontwerpen van een studiecentrum als een opgave uit het 'boven-burgerlijk' domein, omdat het bij een dergelijk gebouw of voorziening toch vooral draaide om de gemeenschapszin, een attitude en levensinstelling die volgens hem ver boven de 'burgerzin' uitsteeg. Al moest hij wel kwijt dat Lotte zich had laten verleiden tot normatieve uitingen door stolpdeurtjes en slingerlampen te ontwerpen die vreemd en 'burgerlijk' aandeden. Maar toch had zij het wat hem betrof met dit ontwerp voor een goed deel 'gewonnen.' In nogal lyrische bewoordingen liet hij zich uit over 'de Perzische vreugde van het doorgaande tegeltapijt in de feesthal, de rangschikking van de ontvangkamers en het daardoor ontstane spel van openheid en geslotenheid, van licht en donker, de grootste omvatting der spanten en de wisselvalligheid der ruimten'. Haar ontwerp droeg naar zijn idee het voor de oorlogsjaren 1944-45 karakteristieke stempel waaruit de visie van een toekomstige democratie af te leiden was. Niet zozeer het sociëteitsleven van corpsstudenten stond centraal, maar de student die deel uitmaakte van de gemeenschap en in 'ongedwongen verkeer en gedachtewisseling met anderen, in het bijzonder van andere faculteiten' zijn weg wist te vinden in het gebouw.

Het is niet duidelijk in welke context of waarom Fledderus dit verhaal schreef. Het betreft een losse tekst aangetroffen in Lottes archief en was misschien enkel bedoeld voor een interne discussie. Fledderus, die zelf aan het VHBO had gestudeerd en er begin jaren vijftig ook les zou

⁹⁴ HNI, STAB d 31, R.H.Fl., *Het H.B.O. en de burgerlijkheid. Bij een plan van L. Stam-Beese*, 11-6-1947, p. 2, typoscript.

geven,⁹⁵ stond bekend als een eigenzinnig persoon die nogal eens met dwarse standpunten uit de hoek kwam. Zo uitte hij bijvoorbeeld felle kritiek op de in de oorlogsjaren geïnitieerde discussie over de zogenoemde 'wijkgedachte.' Het uitgangspunt van dit stedelijk-sociaal concept – waarover later meer – dat bij de herstructurering van de stad Rotterdam het leidende principe vormde, was dat de stad moest worden opgedeeld in buurt, wijk, stadsdeel en stadsgeheel. Het wonen in begrensde wijken zou de bewoners een gevoel van geborgenheid geven waardoor een rijk gemeenschapsleven kon ontstaan.⁹⁶ Fledderus zag in dit ideaal een paradox die, zoals hij letterlijk zei, 'ons terugbrengt tot een geestesarme samenleving, kenmerkend voor dorpsse gemeenschappen tot 1600-1700, of een ghetto gedachte, en volstrekt in strijd met de gemeenschapsidee die een grote stad past.'⁹⁷ In die geest zag hij het ontwerp van Lotte als een bevrijding uit het bekrompene.

Of Lotte zich heeft kunnen vinden in zijn oordeel laat zich raden. Haar ontwerp was qua vormgevend concept tegengesteld aan haar eerdere ontwerp opdrachten, die bijna uitsluitend vanuit een functionalistische stijlconcept waren ontworpen. Ze heeft zich kennelijk laten inspireren door de trend van het moment, zoals die was ingezet door de Duitse bezetter. De vele gemeenschappelijke en gemakkelijk te bereiken ruimtes die ze het gebouw meegaf, pasten bij een vrij studentenleven. De zwierigheid die het uitstraalde kwam wellicht voort uit haar gedachte aan en vreugde over de bevrijding van Nederland, die inmiddels had plaatsgevonden. Lotte zal zich zelf in meer dan één betekenis bevrijd hebben gevoeld. Ze was, zoals bijna iedereen, opgelucht dat er na vijf jaren Duitse bezetting een einde kwam aan repressie, schaarste en angst. Een meer individuele, andere opluchting was die van de bevrijding van haar studie. In dit licht bezien kregen de woorden van Fledderus in zijn bovengenoemde tekst nog meer betekenis toen hij, sprekend uit eigen ervaring, stelde dat er velen waren die de weg van

⁹⁵ HNI, ABAM 429.

⁹⁶ Zie: Ir. A. Bos, *De stad der toekomst. De toekomst der stad. Een stedenbouwkundige en sociaal-culturele studie over de groeiende stadsgemeenschap*, Rotterdam, 1946

⁹⁷ Stadsarchief Rotterdam (SAR), Archief Adviesbureau Stadsplan Rotterdam (ASRO), inv.nr II c 210, R.H. Fledderus, *Rapport over het stuk van de Dienst van Volkshuisvesting*, augustus 1944.

de architectuuropleiding bewandelden maar slechts weinigen die het einde haalden.⁹⁸ En zijn optimistische conclusie luidde: 'Het H.B.O. maakt het mogelijk om goed te beginnen; het leven doet de rest.'⁹⁹

Lottes leven stond op het punt een nieuwe fase in te gaan. Met haar diploma op zak was het zaak een baan als architecte te zoeken. Ze had niet het plan om een eigen bureau op te zetten of hiervoor een partner te vinden. Haar vroegere geliefde en leermeester Hannes Meyer had haar, toen ze aan het Bauhaus studeerde, verzekerd dat ze voor klantenwerving niet geschikt was. In een terugblik memoreerde ze dat hij hierin gelijk had gehad.¹⁰⁰

Ze solliciteerde als eerste op de functie van stedenbouwkundig adviseur bij het in 1928 opgerichte Instituut Stad en Landschap van Zuid-Holland dat in Rotterdam was gevestigd.¹⁰¹ Die baan kreeg ze echter niet. Achteraf gezien betreurde ze dat niet, zo vertelde ze later aan vrienden. Het instituut werkte in opdracht van kleinere gemeenten en ze zou uitsluitend betrokken zijn geweest bij kleine nieuwbouwprojecten. Ze wilde liever aan grotere projecten werken, waarbij ze meerdere touwtjes van de opdracht in handen had.¹⁰²

Dat Berend Boeyinga, directeur van het VHBO, haar graag een handje wilde helpen bij het vinden van een baan, blijkt uit het feit dat hij contact legde met ir. Cornelis van Traa, directeur van de Dienst Stadsontwikkeling van Rotterdam en van het Adviesbureau Stadsplan Rotterdam (ASRO). Van Traa was de man achter het Basisplan herbouw Binnenstad Rotterdam, dat in mei 1946 door de gemeenteraad was vastgesteld. Hij was op zoek naar bekwame vakkrachten die zijn plan een verdere invulling zouden moeten geven alsook moesten werken aan de ontwikkeling van nieuwe stadswijken. Boeyinga, onder de indruk gekomen van 'mevrouw Stam',

⁹⁸ HNI, ABAM 688-754. Uit de cursistendossiers van het VHBO, aanwezig in het Archief van de Academie van Bouwkunst, blijkt dat voor wat betreft de periode 1935 tot 1950 10 tot 15 % van de studerenden de eindstreep haalde.

⁹⁹ HNI, STAB d 31, R.H.Fl., *Het H.B.O. en de burgerlijkheid*, 1947, p. 2.

¹⁰⁰ HNI, WITC, cd 8, interview De Wit met Stam-Beese, Krimpen aan den IJssel, 15 januari 1977.

¹⁰¹ Mondelinge mededeling Jurjen Brinkman aan de auteur, Leiden, 12 april 2016. Brinkman was een vriend van Lotte Stam-Beese. Hij werkte van 1964 tot 1969 als landschapsarchitect bij het Instituut Stad en Landschap van Zuid-Holland.

¹⁰² *Ibidem*.

die zelfs na haar diploma nog met een nieuwe versie van haar ontwerp over de brug was gekomen, beval haar middels een persoonlijke brief aan bij Van Traa. Hierin schreef hij onder andere: 'Verleden jaar kreeg zij het diploma H.B.O. Niettegenstaande zij haar werk niet "af" had, heeft Van der Steur [voorzitter van het VHBO-bestuur, HO] haar werk bij de diploma-uitreiking reeds zeer waarderend besproken. Nu kwam zij bij mij met de tekening van het opnieuw geheel doorgewerkt ontwerp. Ik heb daar groote bewondering voor. Het blijkt dat zij bij het V.H.B.O. iets geleerd heeft. En dat betreft niet alleen haar werk, maar ook in haar persoon is iets ten gunste gewijzigd. [...]. Ik geloof heus dat als je haar goed leert kennen, je haar zult waarderen en ook zeer wat aan haar zult hebben.'¹⁰³ De uitspraak van Boeyinga over de 'wijziging ten gunste van haar persoon' is cryptisch. Misschien bedoelde hij dat ze haar houding, die in eerdere jaren door docenten wel als kritisch en eigenzinnig werd beschouwd, enigszins had bijgesteld. Van Traa kende Lotte waarschijnlijk al van haar sollicitatie bij het Instituut Stad en Landschap, omdat hij secretaris was van de schoonheidscommissie van dit instituut.¹⁰⁴ Boeyinga vond het in ieder geval nodig om haar ook als persoon aan te bevelen. Naast Boeyinga blijkt ook eindexamendocent Van Tijen, die zeer lovend was over haar eindexamenontwerp en haar al jaren kende, pleitbezorger te zijn geweest voor haar kandidatuur in Rotterdam.¹⁰⁵ Van Tijen was een alom gewaardeerde Rotterdamse architect en overtuigd representant van het Nieuwe Bouwen. Daarnaast vervulde hij belangrijke functies in de stad. Zo was hij onder meer deelnemer aan de eind 1943 geformeerde commissie Bos, onder leiding van de directeur van de Rotterdamse Woningdienst ir. Alex Bos, die de wijkgedachte verder uitwerkte. En hij was de architect die Zuidwijk zou ontwerpen, de eerste naoorlogse wijk van Rotterdam. Ook zat hij enkele jaren in de Rotterdamse gemeenteraad voor de SDAP, vanaf 1946 de PvdA. Van een sollicitatiegesprek van Lotte in Rotterdam, dat er wel zal zijn geweest, is niets te traceren. Haar sollicitatie is in ieder geval niet de gemeenteraad gepasseerd, wat wel het geval

¹⁰³ Geciteerd in Schilt en Selier, 'Van de oevers aan de Oder', 1993, p. 29-30. De brief van 3 mei 1946 waarnaar deze auteurs verwijzen en die aanwezig zou moeten zijn in het archiefonderdeel 'inkomende en uitgaande brieven' van het archief van de Academie van Bouwkunst, HNI, Rotterdam, inv. nr 20-25 is door mij echter niet aangetroffen.

¹⁰⁴ SAR, Dossier Wiersum, Instituut Stad en Landschap van Zuid-Holland, inv.nr. 477.

¹⁰⁵ Interview van de auteur met Gerrit Oorthuys, Amsterdam, 10 juli 2015.

was bij de benoeming van Van Traa als directeur van de Dienst Stadsontwikkeling in april 1946.¹⁰⁶ Blijkbaar gebeurde dit enkel bij hogere functies binnen het gemeentelijk bedrijf. Overigens functioneerde er in de eerste helft van 1946 nog slechts een tijdelijke gemeenteraad in Rotterdam. Op 9 november 1946 kwam de gemeenteraad voor het eerst weer bijeen, sinds 17 juli 1941.¹⁰⁷

Lotte werd hoe dan ook aangenomen in de functie van stedenbouwkundig architecte bij de Dienst Stadsontwikkeling. Ze was de eerste vrouw die een dergelijke functie in Rotterdam ging vervullen. En af te leiden uit de beschikbare bronnen gerelateerd aan deze Dienst¹⁰⁸ zou ze tot haar pensioen in 1968 ook de enige vrouwelijke architect blijven. In die zin was haar positie uitzonderlijk. De gemeente Amsterdam had in 1930 al een vooruitstrevend voorbeeld gegeven door Ko Mulder aan te nemen als assistent-stedenbouwkundig architecte. Zij werd later hoofd Stadsontwikkeling. Maar ook zij zou tot haar pensionering de enige vrouwelijke stadsarchitect in Amsterdam blijven.

Niet alleen haar vrouw zijn, ook Lottes Duitse afkomst was opmerkelijk te midden van haar Nederlandse mannelijke collega's. Dit had bij de sollicitatie een gevoelig punt kunnen zijn in deze zo zwaar door de Duitsers gebombardeerde stad. Het was echter geen reden om haar niet

¹⁰⁶ SAR, inv. nr. 444-02 28, Handelingen Gemeenteraad, april 1946. Januari 1949 werden het oorspronkelijk onder het rijk vallende ASRO en nog enkele andere diensten samengevoegd tot de Dienst Stadsontwikkeling en Wederopbouw. J.A. Rutgers en ir. C. van Traa werden aangesteld als respectievelijk financieel-economisch en algemeen directeur. Bron: SAR, archief Openbare Werken, inv.nr. 2526.

¹⁰⁷ *Rotterdams Jaarboekje* 1946, vierde jaargang, Rotterdam, 1947, p. 20.

¹⁰⁸ In het archief van Lotte Stam-Beese in Het Nieuwe Instituut bevinden zich, met uitzondering van visuele documenten zoals ontwerptekeningen, geen documenten gerelateerd aan haar betrekking bij de gemeente Rotterdam. Van de Dienst Stadsontwikkeling van de gemeente Rotterdam, vanaf 1949 Stadsontwikkeling en Wederopbouw geheten en vanaf 1967 wederom Dienst Stadsontwikkeling, is in het Stadsarchief Rotterdam (SAR) enkel een archief van de 'Dienst Grondbedrijf' en een bestandsdeel 'correspondentie', waarbij het louter bouwtechnische zaken betreft, bewaard gebleven. Een archief van de afdeling Ontwerpen, waarin Lotte Stam-Beese werkzaam was, is er helaas niet. Door mij zijn gegevens geput uit met de Dienst gelieerde archieven en archivalia, zoals die van ASRO, Gemeentesecretarie, Openbare Werken, Archief Meertens (wethouder Openbare Werken) en Handelingen van de Gemeenteraad. Daarnaast kon uit literatuur en enkele interviews relevante informatie worden gedistilleerd.

aan te nemen. Ook al was ze met haar anti-nationaalsocialistische houding nooit zo naar buiten getreden als de mensen van wie bekend was geworden dat ze actief waren geweest in het verzet, navraag over haar opstelling in de oorlog zal geen twijfels hebben opgeroepen. Dat Lotte getrouwd was geweest met Mart Stam, die was genoemd als de stedenbouwkundig ontwerper die na de oorlog in Rotterdam aan de slag moest gaan,¹⁰⁹ zal voordelig voor haar hebben gewerkt. Naast de niet onbelangrijke steun van haar twee beschermengelen, Berend Boeyinga en Willem van Tijen, die haar spontaan terzijde stonden bij haar sollicitatie en het aura van haar ex-echtgenoot dat om haar heen zweefde, zullen haar ervaringen opgedaan bij het bouwen aan de *sotsgorods* en haar succesvolle afronding van haar studie aan het VHBO zeker ook van invloed zijn geweest bij haar benoeming.

Terugblikkend verklaarde Lotte dat het zo had moeten zijn dat ze deze baan op deze symbolische plek, het gebombardeerde Rotterdam, had gekregen. Ze had het gevoel dat ze nu iets terug kon doen. 'Ik ben na de oorlog naar het gebombardeerde Rotterdam gegaan. Ik moest toch iets goedmaken voor al dat verdriet en al die doden in de oorlog.'¹¹⁰ Haar schaamte liet ze plaats maken voor daadkracht. Nu kreeg zij daarvoor de kans.

¹⁰⁹ Cor Wagenaar, *Welvaartstad in wording. De wederopbouw van Rotterdam 1940-1952*, Rotterdam, 1992, p. 236. Ook verschenen als proefschrift Rijksuniversiteit Groningen. De aanbeveling van Stam gedaan door Van Eesteren aan Commissie Opbouw Rotterdam is door Wagenaar geciteerd uit Notulen Opbouwcommissie, 2 juni 1945, SAR, Archieven Van Nelle, inv.nr 944.

¹¹⁰ HNI, WITC, cd 10, interview De Wit met Stam-Beese, Krimpen aan den IJssel, 15 januari 1977.

5. VROUW IN EEN MANNENWERELD

De Dienst Stadsontwikkeling en Wederopbouw

Toen Lotte begon aan haar baan bij de Dienst Stadsontwikkeling¹ was deze gehuisvest in een smal pand aan de Coolsingel, direct naast Hotel Atlanta. Bij het bombardement van 4 mei 1940 waren relatief veel gebouwen aan de Coolsingel gespaard gebleven, waaronder behalve dit pand² ook het postkantoor, het stadhuis en het beursgebouw. Beeldend vormgever Geert Lebbing, die zijn vader, de planoloog Joop Lebbing en collega van Lotte, als jonge jongen wel eens in dat gebouw bezocht, herinnert zich dat aan de zijkant van het gebouw van de Dienst een grote bouwput lag. Hier zou later het nieuwe gebouw van de Bijenkorf verrijzen. Op de kamers waar de planologen, architecten en tekenaars met elkaar samenwerkten, was het, aldus Geert Lebbing, een 'drukke, vrolijke boel waar iedereen hard aan het werk was en waar als het even kon alle ramen open stonden.'³ Het aantal medewerkers bij Stadsontwikkeling groeide in korte tijd enorm, namelijk van 60 in 1945 naar 130 in 1948.⁴ Toch was het vinden van goede vakkrachten volgens directeur Van Traa niet zo gemakkelijk geweest; enerzijds omdat ons land nog niet zoveel stedenbouwkundig geschoolden kende en anderzijds omdat de salariering in Rotterdam niet hoog was.⁵ In 1949 fuseerde de Dienst Stadsontwikkeling met enkele andere diensten die betrokken waren bij het bouwen voor de stad en kreeg ze de langere, maar meer toepasselijke naam Dienst Stadsontwikkeling en Wederopbouw, in de wandelgangen kortweg: S.O. Op verzoek van Van Traa was de afdeling Groenvoorziening ook bij S.O. ondergebracht. Het aanleggen van groenstroken, speelweides en parken hoorde zijns inziens onmiskenbaar bij de stedenbouw.

¹ Ook werd de naam ASRO (Adviesbureau Stadsplan Rotterdam) wel afwisselend gebruikt voor deze dienst. ASRO was in 1941 opgericht als rijksdienst met de opdracht de verwoeste binnenstad te herbouwen. Architecten van de gemeentelijke dienst Stadsontwikkeling werkten ook voor ASRO. In 1949 fuseerde ASRO met Stadsontwikkeling.

² Dit pand fungeerde in de oorlogsjaren als bijkantoor van de Rotterdamsche Bankvereniging. Zie Roelofs, *De frustratie van een droom*, 1989, p. 104.

³ Interview van de auteur met Geert Lebbing, Rotterdam, 4 mei 2015.

⁴ SAR, Archief Openbare Werken (OW), toegangsnummer 465_01 2526.

⁵ SAR, Archief OW, 465_01 2526. Brief C. van Traa aan B & W, Rotterdam, 18 maart 1949, typoscript.

Een aantal jaren later betrok de fors opgetuigde Dienst, samen met enkele technische afdelingen, het nieuwe Stadsstimmerhuis aan het Haagseveer, dat het oude, door het bombardement verwoeste, Stadsstimmerhuis verving.⁶

Ongeveer tegelijk met Lotte kwamen er in de jaren 1945 tot 1947 nog vijf architecten en stadsplanologen bij S.O. werken. Dat waren Peter van Drimmelen, Paul Gorter en Henk Milius, alle drie architect, en Hans Hovens Greve en de zojuist genoemde Joop Lebbing, beiden planoloog. Rein Fledderus, auteur van het eerder aangehaalde artikel *Het H.B.O en de burgerlijkheid*, gewijd aan Lottes eindexamenopdracht voor het VHBO, werkte al vanaf 1941 bij de gemeente Rotterdam als stadsarchitect.

Af te lezen uit een organogram van de Dienst S.O. van beginjaren vijftig was de onderafdeling *Uitbreidingsplannen en stedenbouwkundige realisatie*, waarbinnen de architecten en tekenaars werkten, een stafafdeling die ressorteerde onder een afdelingschef. Hierboven stond een adjunct-directeur en daar weer boven de directie S.O. met Van Traa als inhoudelijk directeur en J.A. Rutgers als financieel directeur, die tevens verantwoordelijk was voor de afdeling Grondbedrijf.⁷

De architecten werkten ieder met een eigen assistent en eigen tekenaars van de tekenkamer, van begin tot eind aan de aan hen door Van Traa aangewezen projecten. Lotte had tot 1956 de ontwerper/tekenaar Henk Eysbroek als assistent, die daarna stedenbouwkundig architect bij de gemeente Groningen werd. De architecten moesten ook zelf de kostenbegrotingen te maken. Van Traa wilde niet dat dit in de juridisch-financiële afdeling werd gedaan, maar hield dit liever in 'eigen' hand.⁸ Bij de Dienst S.O. was sprake van een voor die tijd, binnen een gemeentelijke

⁶ Het Stadsstimmerhuis, naar ontwerp van gemeentearchitect J.R.A. Koops, werd in 1953 opgeleverd. Koops ontwierp een strak en ritmisch gebouw, opgetrokken uit beton en baksteen en met details in natuursteen. In 2015 kreeg dit inmiddels gerestaureerde gebouw een opvallende nieuwbouw naar ontwerp van Rem Koolhaas (OMA). Een compositie van grote, glazen kubussen, bijeengehouden door een stalen constructie, omsluit het oude gebouw. Het Timmerhuis, zoals het nu heet, herbergt kantoren, winkels, appartementen en het Museum Rotterdam.

⁷ SAR, Persoonlijk archief J. Meertens (onder meer wethouder Openbare Werken Rotterdam) 1910-1959, toegangsnummer 49_162.

⁸ HNI, STAB d 51, interview Herman Selier met Paul Gorter, 15 en 21 februari 1990, typoscript.

structuur, vrij moderne vorm van projectorganisatie. Dat hield in dat de architecten zelfstandig en als teamleider werkten en hun eigen projecten aanstuurden en controleerden. Binnen deze, *verticale* organisatiestructuur,⁹ waarbij de taken niet over verschillende afdelingen worden verdeeld maar aan een team worden toegewezen, hadden Lotte en haar collega's een relatief grote verantwoordelijkheid en vrijheid binnen hun werk. Van Traa was degene die de plannen en ontwerpen, als ze in concept af waren, beoordeelde. Na zijn fiat konden de diverse plannen worden uitgetekend en de bestemmingsplannen gemaakt. De afdelingschef bemoeide zich hier niet mee. Na enkele reorganisaties binnen de gemeente Rotterdam, het vertrek van Van Traa in 1964 en weer nieuwe reorganisaties zou de bureaucratie binnen S.O. zich echter verscherpen en werd de verticale dienstenstructuur vervangen door een meer *horizontale* organisatie, met coördinatoren op verschillende niveaus.¹⁰

Voor Lotte zal de stap naar een veel grotere organisatie dan die waarbinnen ze werkte bij de bureaus van Hannes Meyer, Bohuslav Fuchs en het bedrijfje dat ze deelde met Mart Stam, wellicht wennen zijn geweest. Het werken binnen een team kende Lotte echter van de bureaus van Meyer en Fuchs. Vergeleken met haar werk in de Sovjet-Unie, dat binnen een grote *trust* was georganiseerd en waar de bureaucratie tot het uiterste was doorgevoerd, was haar werk in Rotterdam veel overzichtelijker en transparanter.

Terugblikkend zag Lotte trouwens wel overeenkomsten tussen de mentaliteit die er heerste bij haar werk in de Sovjet-Unie en tijdens haar beginjaren in Rotterdam. Ze memoreerde: 'Het werken met Van Traa en collega's aan de opbouw van de nieuwe stad Rotterdam was een vergelijkbare belevenis als het werken in Rusland. Als we 's avonds tot half zeven hadden doorgewerkt dan zeiden we tegen elkaar: "Jongens, we gaan even wat eten, maar wie is er vanavond weer?" En dan kon je erop rekenen dat iedereen terugkwam en dat we zonder

⁹ Zie: Henry Mintzberg, *The Structuring of Organisations*, London, 1979, p. 188-192. Voor wat betreft de structuur binnen architectenbureaus in New York in de jaren zeventig: Blau, *Architects and firms*, 1984, pp. 55-58. Met dank aan Ton Bevers voor informatie over en toelichting op organisatiestructuren.

¹⁰ Jan de Graaf en Wim Nijenhuis, 'Het planapparaat als massamedium', in: Umberto Barbieri, Roy Bijhouwer en Anne-Mie Devolder *et.al* (red.), *Stedebouw in Rotterdam. Plannen en opstellen 1940-1981*, Rotterdam /Amsterdam, 1981, p. 162.

overurentarief met zes of zeven mensen aan de tekening of maquette werkten die gereed moest zijn. Met elkaar werkten we aan het ideaal van het opnieuw tot leven brengen van die stad. Met een vergelijkbare geestdrift hadden we destijds in Rusland gewerkt.¹¹

De plannen van Van Traa en daarmee van het stadsbestuur van Rotterdam waren ambitieus en vernieuwend en kenden een voorgeschiedenis. Al tijdens de oorlog, een paar maanden na het bombardement op de stad, richtte het rijk de Dienst voor de Wederopbouw (DIWERO) en het Adviesbureau voor het Stadsplan van Rotterdam (ASRO) op, waarvan Willem Gerrit Witteveen, voormalig hoofd van de Gemeentelijke Technische Dienst, directeur werd. Met instemming van de Duitse bezetter die, in de woorden van rijkscommissaris Seyss Inquart, Rotterdam zag als de gestalte van een grote Germaanse havenstad¹² kreeg Witteveen de opdracht een nieuw stadsplan voor het verwoeste Rotterdam te ontwikkelen. Verschillende andere deskundigen waren hierbij betrokken. Dat waren onder meer Johan Ringers, Regeringscommissaris van de Wederopbouw,¹³ stedenbouwkundige Pieter Verhagen, Witteveens secretaris Cornelis van Traa, de directeur van de Dienst Volkshuisvesting Alex Bos, de Rotterdamse fabrikant Cees van der Leeuw, Cornelis van Eesteren, hoofd van de afdeling Stadsontwikkeling van de dienst Publieke Werken van Amsterdam en de Rotterdamse architecten Willem van Tijen en J.J.P. Oud.¹⁴ Rotterdam werd gezien als een proeftuin, waarin de experimenten moesten uitmonden in een op en top moderne en optimaal leefbare stad. Het geloof en het vertrouwen in de maakbare samenleving was bij deze planners en doeners groot. Witteveens stadsplan ondervond echter kritiek. Progressieve architecten, maar ook de invloedrijke Club Rotterdam, een besloten vereniging van Rotterdamse zakenlieden, opgericht in 1928 en met Van der Leeuw en Van der Mandele, respectievelijk directeur van de Van Nelle fabriek en van de Kamer van Koophandel als prominente leden, vonden zijn plan te traditioneel. Het ging te veel uit van de herbouw van de

¹¹ De Wit, *Lotte Stam-Beese*, 2005, pp. 45-46.

¹² Wagenaar, *Welvaartsstad in wording*, 1992, p. 135. Geciteerd uit Seyss Inquart, *Berichte über die Lage und Entwicklung in den besetzten niederländische Gebieten*, bericht over de periode van 29 mei tot 19 juli 1940.

¹³ Zie Tessel Pollmann, *Van Waterstaat tot Wederopbouw. Het leven van dr. Ir. J.A. Ringers 1885-1965*, Amsterdam, 2006, met name pp. 195-231. Ook verschenen als proefschrift Universiteit van Amsterdam.

¹⁴ Wagenaar, *Welvaartsstad in wording*, Rotterdam, 1992, pp. 133-215.

verwoeste stad waarbij straten en pleinen als zelfstandige stedenbouwkundige ruimten werden gezien. Witteveen weigerde een heel nieuw stratenplan voor de stad te maken dat niets met de historisch gegroeide stad te maken had.¹⁵ Zijn tegenstanders daarentegen vonden dat Rotterdam een moderne en grote *city* moest worden met een geheel nieuw gezicht.

Van Traa, die de opdracht in 1944 van Witteveen overnam en met het *Basisplan Rotterdam* kwam, zag de te herbouwen stad als een 'functionalistisch vlekkenplan' met een strikte functiescheiding van verkeer, wonen, werken en recreëren. Rond de moderne en overzichtelijk gecomponeerde stad moesten nieuwe, gedecentraliseerde woonwijken komen, die eveneens overzichtelijk moesten worden ingericht en waar de stadsbewoners zich thuis moesten voelen. Het *Basisplan Rotterdam* ging uit van een bevolkingstoename van 15% ten opzichte van eind 1945, wat neer kwam op een stad van 700.000 inwoners.¹⁶

Lotte zou zich bij de Dienst S.O. gaan toeleggen op het ontwerpen van de nieuwe woonwijken. Daarmee had ze al enige ervaring opgedaan bij de bouw van de *sotsgorods* in de Sovjet-Unie. Maar daarvoor werd ze ook betrokken bij het ontwerpen van de nieuwe *city*.

Mevrouw Stam versus Lotte

Lotte was op het kantoor van de Dienst S.O. in Rotterdam omringd door louter mannelijke collega's en ze had ook een mannelijke leidinggevende. Dat was niet nieuw voor haar. Aan het Bauhaus was ze de eerste vrouwelijke student geweest die de lessen *neue baulehre* volgde. Op het bureau van Bohuslav Fuchs in Brno was ze de enige vrouwelijke architecte geweest en in Amsterdam had ze een paar jaar intensief samengewerkt met Mart Stam, Willem van Tijen en Hugh Maaskant. Ook daar was geen andere vrouw bij het ontwerpen betrokken. In haar studiejaar van het VHBO in Amsterdam was ze de enige vrouwelijke student geweest. Haar werk aan de *sotsgorods* in de Sovjet-Unie vormde wat dit betreft een uitzondering. Daar werkten vrouwen binnen de *trusts* als tekenaar of architect.

¹⁵ Noor Mens, *W.G. Witteveen en Rotterdam*, Rotterdam, 2007, p. 145.

¹⁶ Roy Bijhouwer, Anne-Mie Devolder en Stefan Gall, 'Structuurplannen' in Barbieri, Bijhouwer, Devolder, *Stedebouw in Rotterdam*, 1981, p. 11.

Over hoe Lotte zich in Rotterdam voelde als vrouw tussen al die mannen heeft ze zich niet expliciet uitgesproken. Ze was ook niet het type feministe dat het belangrijk vond de (on)gelijkwaardigheid tussen vrouwen en mannen aan de kaak te stellen. Voor haar was de socialistische doelstelling om te streven naar gelijkberechtiging en ontplooiing van *ieder* mens eerder een ideaal om aan te werken. Gezien haar nuchtere aard zal Lotte het ook niet gek hebben gevonden dat zij een positie had verworven als stedenbouwkundig architecte binnen een door mannelijke architecten, planologen en tekenaars beheerste afdeling.

Stedenbouwkundig architect Paul Gorter, Lottes collega bij de Dienst S.O., vertelde in een interview in 1990,¹⁷ dat het team van architecten en planologen de eerste jaren bij elkaar op één grote kamer zat. Toen Lotte druk bezig was met haar ontwerp voor de wijk Kleinpolder, een opdracht waaraan ze in 1947 begon, kreeg ze een aparte kamer. Of bij deze verandering ook meespeelde dat Lotte een vrouw was en de mannen het wellicht plezieriger vonden om 'als jongens onder elkaar' te zijn valt uit het interview niet op te maken. Maar het kan zeker een rol hebben gespeeld.

Uit Gorters terugblik blijkt verder dat de mannen elkaar bij de voornaam aanspraken, maar Lotte was en bleef 'mevrouw Stam.'¹⁸ Gorter dacht dat de psychologische afstand die hiermee werd gecreëerd tussen Lotte en haar collega's ook te maken kon hebben met het feit dat zij meer werkervaring had. Hij vertelde: 'Lotte Stam werd genoodzaakt met anderen samen te werken en langzaam begon ze door te krijgen dat haar collega's ook wel wat konden. Oorzaak van haar houding was vermoedelijk dat zij meer stedenbouwkundige ervaring had dan de anderen, althans in de context van grote steden. Ze liet ook wel tekeningen van Magnitogorsk zien [Lotte had overigens niet in Magnitogorsk gewerkt, HO] met enorme rijen van massa's woningen. Ze had inderdaad de grootste ervaring in het stedenbouwkundig ontwerpen en zo leerden de collega's ook iets van haar, met name hoe de opdracht voor een stedenbouwkundig plan moest worden aangepakt [...]. Ook kon zij veel beter formuleren dan de anderen, omdat ze een kleine voorsprong had. [...]. De samenwerking ging gelukkig allengs beter, maar ideaal is de

¹⁷ HNI, STAB d 51, interview Selier met Gorter, 15 en 21 februari 1990.

¹⁸ *Ibidem*.

verhouding met haar nooit geworden, en dan heb ik het nog heel voorzichtig geformuleerd.

Daarvoor was zij te afstandelijk.¹⁹

Ingeborg van't Hoogerhuijs, die in 1963 als jonge vrouw van begin twintig bij S.O. kwam werken als stedenbouwkundig voorlichtster en daar de directeurs, architecten en planologen assisteerde bij het voorbereiden van reizen, ontvangsten, voordrachten en interviews, herinnert zich nog goed het moment waarop ze werd voorgesteld aan 'mevrouw Stam'. Ze zag hoe Lotte over een tekentafel stond gebogen waarop een ontwerptekening lag, terwijl enkele mannen om haar heen stonden en luisterden naar haar bevoegen betoog over een bepaald aspect van die tekening. De mannen luisterden enerzijds met een sceptische blik en anderzijds vol ontzag naar haar.²⁰ Van 't Hoogerhuijs noemt de samenwerking die ze had met 'moe Stam', zoals Lotte vanwege haar 50 plus leeftijd op de werkvloer stiekem werd genoemd, een inspirerende ervaring. Wel merkte ze dat ze niet gemakkelijk was in de omgang met collega's en vakgenoten en nauwelijks waardering voor de ontwerpen van anderen had. Volgens haar was dit laatste overigens 'architecten-eigen.' Als 'betrekkelijk jonkie' moest ze ervoor oppassen dat ze niet door Lotte als loopmeisje werd behandeld. 'Ik kon namelijk moeilijk "nee" tegen haar zeggen', aldus Van 't Hoogerhuijs.²¹

Lottes dominante houding werd ook door anderen herkend. Ze was niet alleen bazig, maar had ook een scherp oordeel over anderen. In haar ogen waren er maar weinigen die het goed deden.²² Toen Elizabeth Poot in 1975, vier jaar na Lottes definitieve vertrek bij de Dienst, als stedenbouwkundige bij S.O. kwam werken hoorde ze van de mannen op de tekenkamer nog verhalen over de 'autoritaire "der Lotte".'²³

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ Voordracht door Ingeborg van't Hoogerhuijs, gehouden ter gelegenheid van de finissage van de tentoonstelling *Vrouwen van Rotterdam* in Museum Rotterdam, 1 oktober 2017, typoscript.

²¹ *Ibidem* en interview van de auteur met Ingeborg van 't Hoogerhuijs, Krimpen aan den IJssel, 29 maart 2017.

²² O.a. interviews van de auteur met Ariane Stam, Nieuw Weerdinge, 18 april 2015; met Jurjen en Dineke Brinkman, Leiden, 26 maart 2014; met Rob van den Hil, Rotterdam, 27 februari 2014; met Grieta Dekker, Krimpen aan den IJssel, 27 mei 2015 en met Hanna Bolsius-Elffers, Krimpen aan den IJssel, 23 april 2015.

²³ Schriftelijke mededeling aan de auteur door Elizabeth Poot, 14 februari 2017. Ir Elizabeth Poot, opgeleid aan de Technische Hogeschool Delft, werkte onder andere aan het stadsvernieuingsplan van Oud-Charlois en aan de

Het hierboven genoemde interview met Paul Gorter, dat journalist Herman Selier in 1990 met hem hield, had een bijmaak. De aanleiding voor het gesprek was het feit dat Gorter niet begreep waarom er een speciaal boek over Lotte Stam-Beese zou worden geschreven, waarvan Selier mede-auteur was.²⁴ Hij raadde Selier aan een boek over Van Traa en zijn medewerkers te gaan schrijven, want het werk van Stam-Beese was zijns inziens beslist niet bijzonder.²⁵ Hier lijkt sprake van een *jalousie de métier*. Het feit dat het bovendien een vrouwelijke architect betrof over wie in dat boek de loftrompet werd gestoken en niet haar mannelijke collega's, was onverteerbaar voor Gorter.

Er zijn helaas geen geschreven bronnen, zoals notulen van vergaderingen, werknotities enzovoort, waaruit de aard van de werkverhoudingen op de Dienst S.O. kan worden afgeleid. Een archief van deze Dienst is niet gevormd. Alleen een sporadische orale bron, zoals de herinneringen van Gorter en van Van't Hoogerhuijs, die vanzelfsprekend subjectieve ervaringen weergeven, kan een tipje van de sluier van die werksfeer oplichten.

Hoe de werkverhouding tussen Lotte en haar baas Van Traa was, is niet goed te peilen. Volgens Van 't Hoogerhuijs was Van Traa de enige op de Dienst die tegen haar op kon en het soms waagde om het niet met haar eens te zijn. 'Dan vlogen de twee gepassioneerde kunstenaars elkaar in de haren, waarbij het soms heftig te keer ging en er driftig met 6B potloden op calques geschrapt en gekrast werd', vertelt zij in een voordracht over Lotte Stam-Beese.²⁶

Van Traa gaf zijn medewerkster de vrijheid om met de leden van 'opbouw', de zusterorganisatie van 'de 8' in Amsterdam, waarbij Lotte zeer actief werd, ontwerpen te maken die gepresenteerd zouden worden op de internationale CIAM-congressen. Met deze samenwerking met 'opbouw' kon Van Traa zijn voordeel doen, maar het kenmerkt ook zijn liberale, coöperatieve houding. In

ontwikkeling van de wijk De Esch op het voormalige DWL (Drinkwaterleiding bedrijf) terrein. In 1988 kreeg ze de functie van chef district Oost en in 1990 werd ze chef district West. In 2005 ging ze met pensioen. Zie Ben Maandag en Elizabeth Poot, *Het handwerk van de stedenbouwer. 30 jaar werken aan de stad Rotterdam, 1975-2005*, Rotterdam, 2005.

²⁴ Het betreft Damen en Devolder (red.), *Lotte Stam-Beese*, 1993.

²⁵ HNI, STAB d 51, interview Selier met Gorter, 15 en 21 februari 1990.

²⁶ Voordracht Ingeborg van't Hoogerhuijs, 1 oktober 2017.

een volgend hoofdstuk wordt ingegaan op de activiteiten van 'opbouw' en de medewerking aan de CIAM-congressen.

Over Cornelis van Traa – voor intimi 'Kees' – is bij lange na niet zoveel geschreven en geoordeeld als over Cornelis van Eesteren – voor intimi 'Cor' –, directeur Stadsontwikkeling in Amsterdam, die onder meer voorzitter was van CIAM.²⁷ In kringen van 'de 8' en 'opbouw' werd Van Traa vanwege zijn opvattingen als een 'middenfiguur' gezien en zou hij een 'verbindende schakel' tussen twee meningen zijn geweest. De ene mening was die van architect en stedenbouwkundige Granpré Molière, die het gezinsleven koesterde, met voor ieder een eigen huis en tuin. De andere mening was die van Van Eesteren die hamerde op 'de bewustwording van het relatieve' als belangrijkste factor bij het scheppen van ruimte en architectuur. Met zijn voorkeur voor Lottes plannen, zoals voor gemeenschappelijke tuinen tussen de etagewoningen in de door haar ontworpen wijken, zou Van Traa een verbindende schakel hebben gevormd tussen deze twee opvattingen.²⁸ Uit deze, met name door progressieve architecten gedeelde, visie valt af te leiden dat Van Traa zich zonder problemen met de ideeën van zijn werkneemster kon verenigen.

Over Van Eesteren is gezegd dat hij zijn rechterhand, ingenieur en stedenbouwkundige Ko Mulder, op haar werk 'meijuffrouw Mulder' genoemd, omdat ze niet getrouwd was (geweest), weinig vrijheid gaf. Ook zou hij op openbare bijeenkomsten, als het ging om haar ontwerpen met de eer zijn gaan strijken, zoals bij het werkgelegenheidsproject Het Amsterdamse Bosch.²⁹ Een dergelijke opvatting is niet bekend over de houding van Van Traa ten aanzien van Lotte.

²⁷ Van Eesteren was van 1930 tot 1937 voorzitter van CIAM en van 1937 tot het einde van CIAM in 1958 erevoorzitter. Zie Somer, *De functionele stad*, 2007, p. 79 en 239 en S. Giedion (red.), *A Decade of New Architecture*, Zürich, 1951, p. 11.

²⁸ HNI, archief Barbieri, U. (BARB) d 1, notitie n.a.v. twee studiedagen onder de titel 'Als traditionalisme modernisme wordt welke is dan de taak van het nieuwe?' aan de Technische Hogeschool Delft, afdeling Bouwkunde op 11 en 12 januari 1952. Notitie ondertekend door 'b.' [Bakema]?, typoscript.

²⁹ SAA, archief Ir. J. H. Mulder, toegangsnummer 1327, doos 8. Interviews door Froukje Palstra en Ellen van Kessel met Jan Riethof, van 1939 tot 1990 als bouwkundig tekenaar en daarna als stedenbouwkundige werkzaam bij de dienst Stadsontwikkeling Amsterdam, 31 juli 1992, typoscript en met Dick Slebos, voormalig adjunct-directeur Stadsontwikkeling Amsterdam, z.d., typoscript.

Dat Van Traa tevreden was over zijn medewerkster blijkt uit het feit dat hij haar in 1957 bevorderde tot hoofdarchitecte. Die bevordering hing samen met het vertrek van hoofdarchitect Rein Fledderus en met de opsplitsing van de Dienst Stadsontwikkeling in een A-afdeling (ontwerp) en een B-afdeling (beheer en grondzaken), terwijl beide weer in onderafdelingen uiteenvielen. In een overleg met de directie van Openbare Werken werd Lottes 'te werkstelling als hoofdarchitecte' vastgesteld. De motivatie luidde: 'Mevrouw Stam-Beese, die thans is belast met uitbreidingsplannen, beschikt enerzijds over de nodige creatieve kwaliteiten en anderzijds is bij haar, naar gebleken is, voldoende begrip voor de materiële eisen waaraan projecten mede hebben te voldoen. Voor het opstellen van een juist structuurplan zijn beide eigenschappen onontbeerlijk.'³⁰ Haar functie werd echter niet uitgebreid tot leidinggevende: 'Het contact met de ontwerpers van de plannen in onderdelen, die in de hierna te noemen afdeling A3 zijn ingedeeld, zal van hieruit, voor zover dit het visueel maken van de uitgangspunten en gegevens betreft, moeten worden ingeleid. Het is dus niet de bedoeling dat mevr. Stam met de leiding van een onderafdeling wordt belast; zij zal onder de rechtstreekse leiding van de afdelingschef de hoofdlijnen schetsen en daardoor de algemene visie op verschillende aspecten van plannen met wijde strekking kunnen vervullen.'³¹ Misschien waren Lottes ongemakkelijke omgang met collega's en eigengereide karakter de reden dat ze geen leidinggevende werd. Of ook meespeelde dat ze een vrouw was, valt uit de bronnen niet op te maken.

Van Traa blijkt behoorlijk positief te zijn geweest over het functioneren van zijn vrouwelijke medewerker. Maar zij was niet onverdeeld positief over hem. Hij zou in haar ogen te slap en meegaand zijn geweest. Hij liet zich snel ompraten door een wethouder en zou zich 'als een schooljongen' hebben gedragen.³² Zo had Van Traa ingestemd met de wens van de Bijenkorf-directie om de voorkeur te geven aan Marcel Breuers ontwerp van De Bijenkorf in Rotterdam, terwijl ook Lotte en haar collega's hiervoor ontwerpen hadden gemaakt. In een volgend hoofdstuk kom ik hier op terug.

³⁰ SAR, archief Gemeentesecretarie Openbare Werken Rotterdam, toegangsnummer 465_01 2526.

³¹ *Ibidem*.

³² Interview van de auteur met Jurjen en Dineke Brinkman, Leiden 26 maart 2014.

Toen Lotte in Amsterdam lid was van 'de 8' waren zij en Ida Falkenberg-Liefrinck de enige twee vrouwen in deze vereniging. Binnen 'opbouw' in Rotterdam was en bleef Lotte de enige vrouw. Na de oorlog was Ida naar Duitsland vertrokken en geen lid meer van 'de 8'. Tuinarchitecte Mien Ruys³³ en binnenhuisarchitecte Truus Schröder-Schräder³⁴ waren de enige twee vrouwen die zich eind jaren veertig aansloten bij 'de 8'. Tijdens gezamenlijke vergaderingen van de twee verenigingen, bijvoorbeeld in verband met de voorbereiding of evaluatie van een CIAM-congres, zaten er drie vrouwen aan de vergadertafel, Lotte inbegrepen.

Uit verslagen en notities van deze beide verenigingen blijkt dat de sfeer tijdens de vergaderingen informeel was en de onderlinge communicatie direct. Wat opvalt is dat Lotte in de verslaggeving niet, net als op haar werk 'mevrouw Stam' werd genoemd, maar eenvoudigweg 'Lotte' en heel soms 'Lotte Stam.' Dit in contrast met de mannen in de vergadering die enkel met hun achternaam werden vernoemd. Het was 'Kloos', 'Maaskant',

³³Mien Ruys (1904-1999) leerde het vak tuinarchitectuur op de plantenkwekerij van haar vader in Dedemsvaart. Daarna volgde ze lessen in Engeland en Duitsland en colleges bouwkunde bij M.J. Granpré Molière aan de Technische Hogeschool Delft. In 1937 verhuisde ze naar Amsterdam. In 1939 verscheen haar eerste boek *Borders: hoe men ze maakt en onderhoudt*. Met de uitgever Theo Moussault, met wie ze trouwde, begon ze het kwartaalblad *Onze Eigen Tuin*. In 1954 werd ze ingeschakeld bij de aanleg van het modeldorp Nagele. Ze ontwierp de begraafplaats en een windsingel rondom het dorp en i.s.m. Wim Boer de groenvoorzieningen in het dorp. Eveneens ontwierp ze de tuinen rondom Weverij De Ploeg in Bergeyk, de Van Nellefabriek in Rotterdam, de Tomado-fabrieken in Etten-Leur en de schoenenfabriek Bata in Best. Een belangrijk principe van haar was dat een beplanting aangepast moest worden aan de bodem ter plaatste en niet andersom. Zie Leo den Dulk, eindredactie en bewerking Anne Mieke Backer, *Zoeken naar de heldere lijn. Mien Ruys. Tuinarchitect 1904-1999. De complete biografie*, Rotterdam, 2017.

³⁴ Truus Schröder-Schräder (1889-1985) studeerde aan de Technische Hogeschool in Hannover. In 1920 ging ze met Gerrit Rietveld samenwerken nadat hij een werkkamer voor haar verbouwde. Nadat haar man in 1923 was overleden leidde haar samenwerking met Rietveld tot verschillende projecten. Het Rietveld-Schröderhuis dat zij in 1924 voor haarzelf liet bouwen was het eerste en meest bekend geworden project. Zij droeg ideeën aan over de inrichting van het huis. Rietveld had het grootste aandeel wat betreft kleurgebruik en vormgeving. Via Schröder als stimulator, muze en financier met wie hij na de dood van zijn vrouw ging samenwonen, kon hij zijn werk en ideeën realiseren. Zie: Groot, *Vrouwen in de vormgeving*, 2007, pp. 211, 404-405, 529-530; Bertus Mulder, *Gerrit Thomas Rietveld. Leven, denken, werken*, Nijmegen, 1994, pp. 30-37 en Alice T. Friedman, *Women and the Making of the Modern House: A social and architectural History*, New York, 1998, pp. 64-91.

'Bakema', 'Van den Broek', enzovoort. In een enkel geval, zoals bij het noteren van werkafspraken, werden Hans Hovens Greve en Jaap Bakema wel bij hun voornaam genoemd. Zij waren veel jonger dan bijvoorbeeld Van Tijen, Merkelbach en Van Eesteren. Van deze laatste architecten werd in de verslagen van 'de 8' en 'opbouw' nooit hun voornaam genoemd. In die tijd was het overigens gebruikelijk om mannen enkel met hun achternaam in notulen en verslagen te vermelden. Bij vrouwen werd doorgaans 'mevrouw' voor hun naam gezet. Maar bij Lotte gebeurde dat in de verslagen van de architectenverenigingen niet.

Vanuit het Engelse Hoddesdon, waar in 1951 het achtste CIAM-congres werd gehouden en waarbij Lotte wegens ziekte verstek moest laten gaan, stuurden de Nederlandse congresdeelnemers Lotte een prentbriefkaart.³⁵ Daarop tekenden drie van de twintig mannen met hun voornaam: Jaap (Bakema), Hans (Hovens Greve) en Ben (Merkelbach). Dat de oudere Merkelbach, haar voormalige baas, dat ook deed doet veronderstellen dat hij wat meer vertrouwd met haar was. De kaartschrijvers wensten haar beterschap en schreven: 'We missen het "Lottisch"', waarmee ze doelden op het feit dat Lotte nog altijd Nederlands met een sterk Duitse accent sprak, dat door Merkelbach 'Lottisch' werd genoemd.³⁶ Anderen in 'de 8' en 'opbouw' namen dat woord van hem over. Ze vonden Lottes uitspraak 'kostelijk.'³⁷ Volgens Lotte zou Merkelbach in dit verband hebben gezegd: 'Zij praat wel krom, maar soms zet zij de dingen recht met dat wat zij zegt.'³⁸

Zoals Lotte met haar voornaam werd aangesproken en -geschreven, als was ze nog een meisje, ging dat niet bij de andere vrouwelijke leden van 'de 8.' Mien Ruys heette in de vergadernotulen 'Mien Ruys', of 'mevrouw Mien Ruys', maar nooit 'Mien.' Misschien was dit omdat zij pas in 1946 lid werd van 'de 8' en dus niet een al oud gediende was zoals Lotte. Ook kan het er mee te maken hebben gehad dat ze als tuinarchitecte wat verder afstond van de architecten die zich primair met architectuur en stedenbouw bezighielden en waartoe ook Lotte

³⁵ HNI, STAB, d 5, prentbriefkaart leden 'de 8' en 'opbouw' aan Stam-Beese, Hoddesdon, 11 juli 1951.

³⁶ HNI, STAB, d 50, afscheidsspeech Lotte Stam-Beese, 2 februari 1968.

³⁷ HNI, Archief Bond van Nederlandse Stedebouwkundigen en Planologen (BNSP) 557, Wim Wissing, 'In memoriam mw. C.I.A. Stam-Beese', in *MEDEDELINGEN bond van nederlandse stedebouwkundigen*, januari 1989, pp. 4-5.

³⁸ HNI, STAB, d 50, afscheidsspeech Lotte Stam-Beese, 2 februari 1968.

behoorde. Nog weer anders was de vermelding van Truus Schröder-Schröders naam tijdens vergaderingen van 'de 8.' Zij werd 'mevrouw Schröder' genoemd, misschien omdat zij vier jaar ouder was dan Lotte en vijf jaar ouder dan Mien Ruys. Ook was de samenwerking van de mannelijke architecten met Truus Schröder veel minder intensief dan die met de andere twee vrouwen. Die keren dat ze bij de vergaderingen was, verving ze meestal Gerrit Rietveld met wie ze veel samenwerkte.

Uit opmerkingen van de leden van 'de 8', neergelegd in hun verslagen, blijkt dat zij hun zusterorganisatie uit Rotterdam als meer 'open' en 'beweeglijk' zagen dan hun eigen vereniging. 'De 8' zou meer een gesloten en 'scherper afgetekend' profiel vertonen. Bij 'opbouw' was er vaker van 'bewoners' gewisseld dan bij hun eigen groep.³⁹ De openheid die 'opbouw' werd toegedicht is terug te vinden in de verslaggeving – die overigens nooit door Lotte werd gedaan – die inderdaad wat minder vormelijk was dan bij 'de 8.' Hierbij paste ook het noteren van voornamen, zoals dat bij Lotte *altijd* het geval was en, zoals gezegd, een enkele keer bij Jaap Bakema en Hans Hovens Greve. Hoe gevarieerd in een enkel geval dan ook, de verschillen tussen de aanschrijfvorm van mannen en van vrouwen waren bij de architectenverenigingen evident en laten zien dat hiermee een onderscheid tussen de seksen werd gemaakt.

Dit enkel bij de voornaam (ver)noemen van vrouwen doet denken aan de werkverhoudingen en omgangsvormen die er bestonden binnen de families en gezinnen die in de twintigste eeuw een of meer dienstbodes of -meisjes in dienst hadden. De werkgeefster was altijd 'mevrouw' en de werknemers, ook al waren ze ouder dan de gezinsleden, werden meestal met hun voornaam aangesproken.⁴⁰ Het betrof hier een formele werkverhouding binnen de sfeer van het gezin. De gekozen aanspreekvorm lag in het verlengde van het onderscheid dat er bestond tussen de sociale klassen en dat op deze manier extra werd benadrukt.

Binnen de architectenverenigingen was van een dergelijke hiërarchie en klassenverschil echter geen sprake. Hier lijkt het louter om het sekseonderscheid te gaan. Een vorm van discriminatie hoeft het vernoemen van Lotte enkel met haar voornaam niet te zijn. De mannelijke architecten

³⁹ HNI, archief Niegeman, J. (NIEG) 84, verslag vergadering 'de 8', 28 oktober 1952.

⁴⁰ Barbara Henkes en Hanneke Oosterhof, *Kaatje ben je boven? Leven en werken van Nederlandse dienstbodes 1900-1940*, Nijmegen, 1985, p. 129.

waren misschien wel trots dat ze een vrouw in hun midden hadden. Door Lotte ‘Lotte’ te noemen, koesterden ze deze trotse gevoelens en lijkt het alsof ze hun feminiene mascotte was. Binnen de Dienst S.O. was de aanspreekvorm tegengesteld aan die binnen de progressieve architectenkringen. Het aanspreken met ‘mevrouw Stam’ – wat overigens gebruikelijk was in die tijd – gaf Lotte status en autoriteit. Daarbij speelt ook mee dat ze van Duitse afkomst was. In Duitsland golden en gelden nog steeds beleefdere omgangs- en aanspreekvormen dan in Nederland. Het is niet meer na te gaan hoe Lotte haar nevingeschikte mannelijke collega’s aansprak. Misschien waren de collega’s met wie ze het meest vertrouwd was, Hovens Greve en Lebbing, respectievelijk Hans en Joop voor haar. Zoon Geert Lebbing vertelt dat Lotte geregeld bij hen thuis kwam en ze noemde zijn ouders dan bij hun voornamen ‘Joop en Sjoerdjtje’, waarbij zij de laatste naam, vanwege haar Duitse tongval, als ‘Szzjoertje’ uitsprak.⁴¹ Maar het betrof hier de privésfeer en niet de openbare van die op kantoor.

Afstandelijk en uitbundig

Voor Lotte was het niet willen doorbreken van de formele, door sommigen als afstandelijk beschouwde, aanspreekvorm waarschijnlijk een middel om haar autoriteit staande te houden. Binnen de groep van gelijkgezinden bij ‘de 8’ en ‘opbouw’ was dat vermoedelijk minder nodig. De sfeer was daar sowieso informeler dan bij de gemeentelijke dienst. Behalve als er de ambtenaren aan het feesten gingen. Net als bij de ‘de 8’ in Amsterdam in de vooroorlogse jaren, werden bij de Dienst S.O. in Rotterdam eind van de jaren veertig en in de jaren vijftig verklede feestpartijen gehouden. Hierbij was Lotte met haar collega’s en andere vrouwelijke medewerkers, zoals die van het secretariaat, steevast van de partij.⁴² Aanvankelijk werd er gefeest in het ASRO-gebouw, later werden de feesten met ‘bal na tot 4 uur ’s nachts’ gehouden in de Flevozaal in het Rotterdamse beursgebouw.⁴³ Hier leken, vooral vanwege de maskerade, de verschillen tussen de mannelijke en vrouwelijke medewerkers even te zijn verdampt en versmolten in één grote, brisante luchtbel.

⁴¹ Schriftelijke mededeling door Geert Lebbing aan de auteur, 31 januari 2017.

⁴² Interview van de auteur met Geert Lebbing, Rotterdam, 4 mei 2015.

⁴³ SAR, archief J. Hasper (gemeentesecretaris), toegangsnummer 142_47.

Dat Lotte een liefhebster van feesten was blijkt eveneens uit de *Bauhausfeste* die ze incidenteel voor een aantal mannelijke collega's en bekenden uit haar werkpraktijk hield in haar huis in Krimpen aan den IJssel.⁴⁴ Ingeborg van 't Hoogerhuijs memoreert dat ze Lotte hielp bij de voorbereidingen hiervoor, die twee avonden in beslag namen. De feesten die altijd op zaterdag werden gehouden, moesten vooral vrolijk en kleurrijk zijn. Lotte versierde, samen met Ingeborg, haar woonkamer met slingers en bloemen van papier-maché en aan de wanden hingen ze posters op van werk van onder andere Kandinsky en Klee. Voor elke feestganger maakten ze een papieren zonnebloem als corsage. Romantische muziek, zoals die uit de film *The Robbersymphony*,⁴⁵ klonk uit de grammofoon en de refreinen van de liedjes werden luidkeels meegezongen. De feestgangers dienden zich ter plekke te verkleden door zich te tooien in 'Griekse gewaden', die ze zelf maakten door tafel- en beddenlakens met kopspelden aan elkaar te spelden. Er werd heerlijk gegeten en goed gedronken. In de herinnering van Ingeborg, die twee maal een *Bauhausfest* meemaakte en mee-organiseerde, bestond het selecte gezelschap uit zo'n 15 personen. Lotte en zij waren de enige vrouwen. Op kantoor werd er niet over deze feesten gesproken, herinnert ze zich. 'Privé is privé, dat deed je niet. Ik sprak op maandagmorgen 'mijnheer X' weer keurig netjes aan en zei 'u' tegen de directeurs die ik twee dagen eerder in een andere hoedanigheid had meegemaakt.'

Voor Lotte haalden deze feesten reminiscenties op uit haar Bauhaustijd, waar ook feesten werden gevierd, waaronder het vermaard geworden *Metallisches Fest*.⁴⁶ In de woorden van Ingeborg waren de feesten – waar Lotte een eigen invulling aangaf – voor haar 'een nostalgische ontsnapping om uit het rigide ambtelijke wereldje te stappen waarin ze dagelijks

⁴⁴ Interview van de auteur met Ingeborg van't Hoogerhuijs, Krimpen aan den IJssel, 29 maart 2017. Eveneens gebruik gemaakt van voordracht over Stam-Beese door Van't Hoogerhuijs, 1 oktober 2017.

⁴⁵ *The Robbersymphony* is een muzikale film over een roversbende, een jongetje op de vlucht en een schat die in een pianola is verborgen. Hij werd in 1936 gemaakt door de naar Engeland gevluchte Hongaarse componist en regisseur Friedrich Féher. Féher liet zich inspireren door de *Dreigroschenoper* van Bertolt Brecht en Kurt Weill. De film werd in de oorlog in Nederland door de Duitsers verboden. Daarna beleefde hij een reprise en kreeg een symboolfunctie als teken van vrijheid en hoop.

⁴⁶ Bij de *Metallische Feste* die het Bauhaus organiseerde waren de feestgangers verplicht zich in metalen kledingstukken te hullen en/of zich met accessoires van metaal te versieren.

verkeerde.⁴⁷ Voor Lotte was haar Bauhaustijd een inspirerende en leerrijke ervaring geweest. Ze sprak hier veel over en wilde klaarblijkelijk ook op deze theatrale manier collega's mee laten genieten en betrekken in dit vervlogen verleden van haar. De tegenstelling tussen de uitbundig feestvierende en hartelijke gastvrouw en de gereserveerde, afstandelijke collega op het werk was echter groot.

Foto's, maar ook gesprekken met bekenden van Lotte, illustreren dat ze zich 'vrouwelijk' kleepte. Ze droeg charmante jurken en pakjes, gemaakt van een goede kwaliteit stof vaak in aardekleuren uitgevoerd. Aan haar linkerhand fonkelde een opvallende, bruin met geel dooraderde, tijgeroog-ring. Bijna altijd droeg ze een bij haar kleding passende moderne ketting en soms een armband. Ze stak haar lange, wat golvende haar op en stiftte haar lippen fel oranje-rood. Daarnaast had haar uitstraling ook iets stoers, omdat ze buitenshuis een baret droeg, in de kleuren groen, paars, blauw, rood of bruin, en op schoenen liep met een lage hak of soms molières met een veter.⁴⁸ Alleen in de vakanties en binnenshuis droeg ze weleens een pantalon, op haar werk nooit. Het broekpak, waarmee D66-politicus Anneke Goudsmit in 1970 de voorpagina's haalde toen ze, na goedkeuring van Hans van Mierlo en de fractie, hiermee in de Tweede Kamer verscheen,⁴⁹ werd pas vanaf de jaren zeventig een trend. Maar het is de vraag of Lotte zo'n broekpak naar haar werk zou hebben aangetrokken. Voor haar lijkt het door middel van haar kleding beklemtonen van haar vrouwelijkheid belangrijk te zijn geweest. Lottes dochter Ariane vertelt dat haar moeder er niet van hield om er 'slonzig' – een veel gebruikt woord door haar – uit te zien. In de weekends, vaak op zondagochtend, manicuurde Lotte thuis haar nagels. Ariane ziet dit beeld nog voor zich. 'Ze zat in de woonkamer met een sigaret in haar mond, dat was een Camelsigaret. Op de radio stond klassieke muziek aan.

⁴⁷ Voordracht Ingeborg van't Hoogerhuijs, Rotterdam, 1 oktober 2017; interview van de auteur met Ingeborg van't Hoogerhuijs, Krimpen aan den IJssel, 29 maart 2017.

⁴⁸ Interview van de auteur met Rob van den Hil, Rotterdam, 27 februari 2014; schriftelijke mededeling aan de auteur door Ariane Stam, 4 maart 2017.

⁴⁹ Bijvoorbeeld in *Leeuwarder Courant*, 20 februari 1970; *De Telegraaf*, 9 februari 1970; *De Tijd*, dagblad van Nederland, 11 februari 1970.

Tussendoor was ze met haar nagels bezig. De eerste dwarrelende rook in de fris geluchte kamer. Aan dat totaalbeeld heb ik prettige herinneringen.⁵⁰ Volgens Ariane was haar moeder zich er zeer van bewust dat ze in een mannengemeenschap werkte en ze wilde er op maandagmorgen picobello uitzien. Haar moeder was ‘best ijdel’ en ze bezat de gave ‘om mannen om haar vinger te draaien’, oordeelt Ariane.⁵¹

Lotte was een fervente en stevige rookster. In de jaren vijftig had het roken door vrouwen een kleine revolutie ontketend. Vóór die tijd werd roken vooral als een masculiene gewoonte gezien. Het typisch vrouwelijke en sexy gevonden sigarettenpijpje, waarin de Amerikaanse filmster Marilyn Monroe in de jaren vijftig haar sigaret opstak en dat een onafscheidelijk attribuut was van de Nederlandse, openlijk lesbische, schrijfster Anna Blaman gebruikte Lotte niet, wel soms een kort mondstukje.⁵²

Uit interviews met vrienden en bekenden van Lotte ontstaat het beeld van een vrouw die zich in een mannelijke omgeving goed een weg wist te banen. Ze toonde zich geëmancipeerd met haar onafhankelijke gedrag. Ze was echter niet iemand van ‘de zachte hand’, maar stond eerder als een *hardliner* bekend. Dat ervoer ook Jurjen Brinkman die, vanuit zijn functie als landschapsarchitect in dienst van het Instituut Stad en Landschap, een kleine week bij Lotte werkte aan het structuurplan van het ROCA (Rotterdam-oost/Capelle aan den IJssel)-gebied. Hij proefde op haar kantoor een onplezierige sfeer. ‘Toen ik bij haar werkte zaten er ook tekenaars op haar kamer. Er was een tekenaar die voor de verschillende alternatieven van het plan de oppervlakten van de verschillende functies moest berekenen. Zij was niet tevreden over hoe hij dat had gedaan. Als je hoorde wat die man over zich heen kreeg! Dat waren beslist geen plezierige opmerkingen. En ze sprak die uit met een enorme stemverheffing.’⁵³

Al was Lotte dan formeel geen leidinggevende, als hoofdarchitecte en opdrachtgeefster sprak ze ‘haar’ tekenaars en assistenten duidelijk aan op hun prestaties, waardoor zij haar wel zagen als

⁵⁰ Schriftelijke mededeling aan de auteur door Ariane Stam, 4 maart 2017.

⁵¹ Interview van de auteur met Ariane Stam, Nieuw-Weerdinge, 18 april 2013.

⁵² Interview van de auteur met Hanna Bolsius-Elffers, Krimpen aan de IJssel, 23 april 2015.

⁵³ Interview van de auteur met Jurjen en Dineke Brinkman, Leiden, 26 maart 2014.

hun chef. Binnen de Dienst S.O. is ze wel als een *bitch* ervaren, van wie werd gezegd, zo herinnert een latere buurvrouw en vriendin van Lotte zich, 'dat ze er een was van Krupp. En een *iron lady* was, die dwars door alles heen ging.'⁵⁴ Oud-collega Gorter benadrukte in zijn terugblik Lottes, in zijn ogen, egocentrische houding. 'Ze kon heel moeilijk naar anderen luisteren, want als je met haar praatte was zij het die het woord had en geen ander, ze liep in feite met oogkleppen rond', zo oordeelde hij.⁵⁵

Met haar scherpe tong en snijdend commentaar kon Lotte mensen tegen zich in het harnas jagen en angst inboezemen, maar anderzijds wist ze met haar passie ook collega's te enthousiasmeren. Zo is bekend dat ze een goede en vruchtbare band had met haar assistent-ontwerper Henk Eysbroek en eveneens met landschapsarchitect Wim Boer.⁵⁶ Met Wim Boer, die tot 1952 bij de Dienst S.O. zou blijven, werkte ze intensief samen aan het ontwikkelen van de wijk Pendrecht en de aanleg van het dorp Nagele in de Noordoostpolder. Uit de verslagen van 'opbouw' en 'de 8' valt af te leiden dat Lotte enthousiast en geestdriftig met haar collega's aan hun gezamenlijke projecten werkte.

Zonder een 'grote mond' en, althans binnen de Dienst S.O., een afstandelijke en soms botte houding had Lotte het in haar vak misschien ook niet zover gebracht. Ze was ambitieus, werkte hard en had een modus gevonden om zich tot haar mannelijke collega's te verhouden. Het 'Lottisch' dat ze sprak en bleef spreken, Nederlands met een sterk Duits accent en aangevuld met Duitse leenwoorden, lijkt een habitus te zijn geweest waarmee ze zich van anderen onderscheidde en waarvan ze wist dat ze hiermee collega's voor zich innam.

Lotte had gedurende haar werkende leven geen vriendinnen met wie ze haar persoonlijke ervaringen deelde, haar problemen besprak en met wie ze regelmatig op stap ging. Ze had er misschien geen behoefte aan of wilde, vanwege haar drukke baan en het feit dat ze ook moeder en huisvrouw was, geen tijd verspillen aan een dergelijke, intieme relatie. Wellicht was er ook

⁵⁴ Interview van de auteur met Grieta Dekker, Krimpen aan den IJssel, 27 mei 2014. De uitspraak refereert aan het beruchte en veel geciteerde gezegde van Hitler dat zijn leger 'so hart wie Krupp-stahl' moest zijn.

⁵⁵ HNI, STAB d 51, interview Selier met Gorter, 15 en 21 februari 1990.

⁵⁶ Interview van de auteur met Jurjen en Dineke Brinkman, Leiden, 26 maart 2014.

niemand die haar pad kruiste en met wie een wederzijdse affectie ontstond. Een vaste vrouwelijke of mannelijke partner of een liefdesrelatie heeft ze, na haar scheiding van Mart Stam, eveneens niet meer gehad.

Werkende moeder en huisvrouw

Toen Lotte in 1946 aan haar baan in Rotterdam begon, luidde haar burgerlijke staat formeel: vrouw, gescheiden, en moeder van twee kinderen. Haar kinderen, een zoon en een dochter, waren toen respectievelijk 15 en 10 jaar. Het feit dat ze een gescheiden moeder was en niet meer getrouwd werkte in haar voordeel omdat in Nederland sinds 1924 de wet van kracht was dat vrouwen in overheidsdienst op de dag van hun huwelijk uit hun betrekking werden ontslagen. Pas in 1957 was die wet van de baan.⁵⁷

In de jaren na de Tweede Wereldoorlog werd van alle kanten, zowel door progressieve als door behoudende partijen, het belang van de functie van het gezin benadrukt. De Nederlandse gemeenschap moest worden opgebouwd vanuit het 'gezin als cel.'⁵⁸ Dat de vrouw in deze 'cel' een centrale rol diende te vervullen, stond als een paal boven water. In de jaren vijftig werd het buitenshuis werken van gehuwde vrouwen dan ook in grote kring van de hand gewezen.

Lottes situatie week in twee opzichten af van het doorsnee-patroon van de Nederlandse huishoudens. In de eerste plaats vormde ze met haar kinderen een eenoudergezin – in die tijd een 'onvolledig gezin' genoemd – en in de tweede plaats was ze een buitenshuis werkende moeder. Cijfers over het aantal werkende vrouwen tussen 14 en 64 jaar in Nederland in 1947 laten zien dat er 672.000 ongehuwden, 46.000 gehuwden (werkzaam in de fabriek, het bedrijfsleven, op het land enzovoort), en 55.000 vrouwen die gehuwd waren geweest buitenshuis werkten. Dit is in 24.4 % van de vrouwen in de leeftijd van 14 tot 64 jaar.⁵⁹

⁵⁷ W.H. Posthumus-Van der Goot en Anna de Waal, (red.), *Van moeder op dochter. De maatschappelijke positie van de vrouw in Nederland vanaf de Franse tijd*, Nijmegen, 1977, p. 378.

⁵⁸ *Staatkundige Hervormingen. Rapport uitgebracht aan het Genootschap voor den Rechtsstaat*, Haarlem, 1946, p. 198. Geciteerd in Els Blok, *Loonarbeid van vrouwen 1945-1955*, Nijmegen, 1978, p. 99.

⁵⁹ Blok, *Loonarbeid van vrouwen*, 1978, p. 105.

Over het aantal werkende vrouwen met kinderen toentertijd zijn geen cijfers voorhanden. Wel is onderzoek gedaan naar de motieven van *gehuwde* vrouwen met kinderen onder de achttien jaar om buitenshuis te gaan werken. Het werkgebied is hierbij opgesplitst in een aantal sectoren. In de sector 'kunstbeoefenenden', waar het vakgebied architectuur en stedenbouw onder te rekenen is, gaf 66.7% van de vrouwen aan dat financiële redenen niet hun motivatie was om te werken, terwijl dit bij 33.3% wel de reden was.⁶⁰ Binnen dit onderzoek is dit de enige sector waarin een ruime meerderheid aangaf niet om het geld te werken. Bij de andere gerubriceerde sectoren: arbeidsters, kantoor- en winkelbedienden, onderwijzeressen, intellectuelen en 'diversen', gaf de overgrote meerderheid van de gehuwde vrouwen aan juist om reden van het geld te werken. Misschien komt het afwijkende patroon van de kunstsector voort uit het gegeven dat het hier om 'bijbaantjes' ging waar niet veel geld mee te verdienen was. Ook werd, en wordt nog steeds als het om de kunsten gaat, de grens tussen beroep en hobby minder sterk getrokken dan bij de andere sectoren.

Lotte viel, weliswaar als *ongehuwde* moeder, onder de categorie van de 33.3% die voor het geld werkte. Ze deed haar werk uit idealisme en genoot ervan, maar ze moest werken om brood op de plank te krijgen voor haar gezin. Toen ze als gehuwde moeder met Mart Stam het bureau deelde, kan van een financiële motivatie om te werken minder sprake zijn geweest.

Onder vrouwelijke architecten was Lotte een uitzondering wat betreft haar persoonlijke en gezinssituatie. Mien Ruys trouwde toen ze 46 was met uitgever/fotograaf Theo Moussault en had geen kinderen. Ida Falkenberg-Liefrinck was getrouwd, maar had geen kinderen. Truus Schröder-Schräder was sinds 1923 weduwe en had na haar huwelijk, waaruit twee dochters en een zoon werden geboren, geen baan meer in een dienstverband. Ko Mulder was ongehuwd en kinderloos. Koos Pot-Keegstra voerde met haar man Joop een architectenbureau en had een dochter. Margaret Staal-Kropholler, werkzaam op het architectenbureau van Jan Frederik Staal, had al jarenlang een relatie met Staal voordat ze in 1936 met hem trouwde. Vier jaar later overleed hij. Uit hun relatie was in 1919 een dochter geboren. Margaret Staal werkte vanuit huis

⁶⁰ Dr. A.J. Schellekens-Ligthart, *Buitenshuis werkende gehuwde vrouwen, huishoudelijke en financiële problemen*, Utrecht, 1957, p. 141. Geciteerd in Blok, *Loonarbeid van vrouwen*, 1978, p. 108.

en had voor haar huishouding en de zorg van haar kind een huishoudster aangesteld.⁶¹ Grete Schütte-Lihotzky, die evenals Lotte in de Sovjet-Unie had gewerkt en die ze zag op de CIAM-congressen, scheidde in 1951 van haar man, en had geen kinderen. Prominent en functioneel CIAM-lid Helena Syrkus was getrouwd, maar had geen kinderen.

Zonder partner stond Lotte voor een driedubbele taak: die van fulltime en buitenshuis werkende architecte, moeder en huisvrouw. Hoe combineerde ze haar fulltime baan met haar huishouden en met haar moederschap?

Dochter Ariane herinnert zich dat ze, toen ze met haar moeder de eerste jaren in Rotterdam in een kleine bovenwoning aan de Stationssingel woonde, geen huishoudelijke hulp hadden. Dit zou financieel niet mogelijk zijn geweest. Een paar jaar later, toen ze in een etagewoning in Overschie woonden, kwam er eens in de week een huishoudelijke hulp om het huis schoon te maken. Als Ariane tussen de middag uit school kwam, at ze met deze 'aardige' vrouw een broodje makreel. Ze herinnert zich dit als een bijzonder intermezzo van de dag, want haar moeder kwam altijd pas na zessen thuis. Voordat ze thuis kwam, had Lotte nog snel boodschappen gedaan. Ariane kreeg in de huishouding ook een taak toebedeeld. Op zaterdag haalde ze boodschappen, meestal bij De Gruyter. De tien-procent bonnen die ze hier kreeg mocht ze soms houden. Haar taak bestond verder uit het doen van de afwas en haar eigen kamer netjes houden. Volgens Ariane hield haar moeder van koken, naaien en breien, maar stofzuigen en strijken lagen haar niet. Het laatste hield ook verband met het feit dat Lotte vaak rugpijn had.⁶²

Ariane beleefde de jaren dat ze alleen met haar moeder woonde niet als een plezierige tijd. Haar moeder was niet veel thuis. Ze maakte lange dagen en had 's avonds of ook wel in het weekend regelmatig vergaderingen. Aan haar dochter besteedde ze niet veel aandacht. Ze vroeg Ariane bijvoorbeeld niet hoe het haar op school verging en of ze wel vriendinnetjes had. Er waren dagen waarop moeder en dochter elkaar nauwelijks zagen. Ariane trok zich dan terug

⁶¹ Magda Augusteijn en Wilma Kuijvenhoven, *Vanuit den gezichtshoek der bruikbaarheid. Margaret Staal-Kropholler. Eerste vrouwelijke architect van Nederland*, filmdocument, ©Eliflifilm 2013; schriftelijke mededeling aan de auteur door Wilma Kuijvenhoven, 3 april 2017.

⁶² Schriftelijke mededeling aan de auteur door Ariane Stam, 26 februari 2017.

in haar kamer en maakte zelf haar eten klaar. Liefdevolle gevoelens van haar moeder voor haar als kind ervoer ze niet. Ze herinnert zich geen warm gebaar, zoals een kus, een troostwoord of een arm om haar heen.⁶³

Ook zoon Peter was niet veel thuis; hij woonde een groot deel van zijn jeugd in pleeg- of kostgezinnen. In de beleving van Ariane was Peter haar moeders oogappel en kwam zij op de tweede plaats. Ze vergelijkt de relatie tussen haar moeder en haar broer met de polen van een magneet: het ene moment waren ze heel *close*, dan weer was er afstand en hadden ze ruzie. En die ruzie bleef niet bij woorden alleen. Al op jonge leeftijd raakte Peter aan de drank en hij had driftbuien. Ariane denkt dat haar moeder zich schuldig voelde ten opzichte van haar zoon. Dit kwam omdat ze, toen ze in de Sovjet-Unie woonde en werkte, haar zoontje soms tijden niet zag en de zorg voor hem aan anderen had uitbesteed.

Peter had slechts sporadisch contact met zijn vader Hannes Meyer, die in Zwitserland woonde, waar hij in 1954 overleed. Toen Peter later naar Spanje verhuisde, waar hij werkte als projectontwikkelaar, kwam hij tussendoor wel geregeld naar Nederland. Maar hij had geldproblemen en kreeg zijn leven niet meer op het spoor.⁶⁴ Peter zou in 2000 op 69-jarige leeftijd overlijden.

De afstandelijke relatie van Ariane met haar moeder werd af en toe opgevrolijkt door een uitstapje, zoals een treinreisje naar het strand in Zandvoort aan Zee. Een andere keer, Ariane woonde toen al niet meer thuis, maakte ze met haar moeder een trip op een coaster van Rotterdam naar Londen. Deze Engelse stad en de reis op een stormige zee maakten diepe indruk op Ariane. Achteraf bezien typeert ze de sfeer tussen haar en moeder toen als 'dragelijk.'⁶⁵

⁶³ Interview van de auteur met Ariane Stam, Nieuw-Weerdinge, 22 mei 2016.

⁶⁴ *Ibidem* en interviews van de auteur met Jurjen en Dineke Brinkman, Leiden, 26 maart 2014; met Grieta Dekkers, Krimpen aan den IJssel, 27 mei 2014 en met Wil van der Gaag, Rotterdam, 4 mei 2015.

⁶⁵ Schriftelijke mededeling aan de auteur door Ariane Stam, 26 februari 2017.

Ook anderen, bekenden van Lotte, vonden Lotte beslist geen 'moedertype'.⁶⁶ Dineke Brinkman, die jarenlang bevriend was met Lotte, formuleert het zo: 'Lotte ging helemaal op in haar werk. Dat was haar ziel en zaligheid en daarin wilde ze excelleren. Zorgzaam voor haar kinderen was ze niet.'⁶⁷ 'Nu zeventig jaar later, beseft Ariane Stam dat de reden waarom zij de relatie met haar moeder als kind en adolescent als afstandelijk heeft ervaren, te maken kan hebben met de verbittering die Lotte moet hebben gevoeld. Haar moeders carrière was dan wel succesvol, maar ze had in haar leven ook nogal wat tegenslagen te verwerken gekregen, zoals de dood van haar geliefde broer toen ze twaalf jaar was en later haar twee mislukte liefdesrelaties. Daarnaast waren haar zorgen om haar zoon levensgroot.⁶⁸

Van Lotte zelf zijn geen uitlatingen of notities bekend waarin ze zich uitsprak over haar moederrol gedurende de tijd dat haar kinderen nog jong waren. In een aantekening die ze maakte in de trein op de terugreis van een veertiendaags verblijf in Zwitserland in het voorjaar van 1951,⁶⁹ valt te lezen dat ze ernaar verlangde om weer thuis te zijn in Overschie. Maar over een verlangen naar haar kinderen schreef ze niet. Ze was in Zwitserland om lezingen over Nederlandse architectuur en met name over die van Rotterdam in de wederopbouwtijd te geven. De uitnodiging ontving ze van de *Baseler Architekten- und Ingenieurverein*, waarvan een delegatie het jaar ervoor Rotterdam had bezocht. Uit haar aantekening blijkt verder dat ze zich, ook al keek ze er naar uit weer thuis te zijn, in 'de grootse tintelende witheid' van het land even los had gevoeld van het 'piekeren en de Overschiese zorgen.' In een 'dagelijks schietgebedje' dat ze tijdens haar verblijf deed had ze zich afgevraagd of ze ooit weer 'een serieuze en verstandige architecte en stedenbouwster' zou worden.

⁶⁶ Interviews van de auteur met Jurjen en Dineke Brinkman, Leiden, 26 maart 2014; met Grieta Dekker, Krimpen aan den IJssel, 27 mei 2014 en met Wil van der Gaag en Geert Lebbing, Rotterdam, 4 mei 2015

⁶⁷ Interview van de auteur met Dineke Brinkman, Leiden, 10 november 2017.

⁶⁸ Interview van de auteur met Ariane Stam, Nieuw-Weerdinge, 22 mei 2016.

⁶⁹ HNI, STAB d 48, aantekening Lotte Stam-Beese over haar reis naar Zwitserland, maart 1951, typoscript. Gedeelten hieruit gepubliceerd in L. Stam-Beese, 'Reiskaleidoscoop' in *SW Personeelspers*, jrg. 6 (1951) 6, pp. 180-188.

Lotte was sterk gefocust op haar werk en op haar baan, die ze beslist niet wilde verliezen. Ze lijkt een *workaholic* te zijn geweest die haar werk niet gemakkelijk kon loslaten. Naast de drukte van haar baan vond ze geen rust en ruimte om zich met overgave aan haar gezin te wijden. Na de woonperiode in Overschie verhuisden Lotte en haar dochter najaar 1951 naar de galerijflat van 11 verdiepingen aan het Rotterdamse Zuidplein, die in 1940 door Van Tijen was ontworpen. Hier woonden meerdere collega-architecten onder wie Wim Wissing en Wim Boer.⁷⁰ Hans Hovens Greve had er ook gewoond en verruilde zijn appartement voor Lottes woning in Overschie. Het appartement in de Zuidpleinflat was klein. In de herinnering van Ariane moest ze door de woonkamer van haar moeder heen om in haar eigen kamertje te komen. Voor haar was dit voldoende aanleiding om na een poosje – ze was toen zestien jaar – het ouderlijk huis te verlaten. Dankzij bemiddeling van een vriend, die hierover overeenstemming vond met haar moeder, ging Ariane op kamers wonen in de buurt van haar school. Na haar schooltijd verhuisde ze naar Haarlem waar ze in een psychiatrisch ziekenhuis ging werken en in het weekend tekenlessen nam bij beeldend kunstenaar Wim Steijn.⁷¹ Na bemiddeling van haar vader Mart Stam, die directeur was geweest van het Instituut voor Kunstnijverheidsonderwijs, vertrok ze vervolgens naar Amsterdam waar ze aan deze opleiding tekenlessen ging volgen. Ariane trouwde toen ze negentien was.⁷²

Jaren later, toen Ariane met haar man en kinderen aan de dijk in Krimpen aan den IJssel kwam te wonen, vroegen ze hun (schoon)moeder of deze in een, nabij hun huis en atelier gelegen, vrijgekomen huurwoning wilde komen wonen. Lotte ging op dit aanbod in en liet het huis naar haar ontwerp verbouwen. In 1964, vier jaar voor haar pensionering, betrok Lotte haar nieuwe huis. Ze zou er blijven wonen tot aan haar overlijden in 1988.

⁷⁰ HNI, BNSP 557, Wissing, 'In memoriam', januari 1989.

⁷¹ Wim Steijn (1914-1980) was schilder, tekenaar en graficus. Van de schilder Jaap Kaal kreeg hij zijn eerste tekenlessen. De Haarlems kunsthandelaar J.H. de Bois werd zijn mecenas. Steijn deelde zijn atelier een aantal jaren met de kunstenaar Kees Verweij. Het Hollandse polderlandschap inspireerde hem voor zijn kunstwerken. Later stond zijn tweede vrouw Ger de Leeuw model voor zijn portretten. Hij woonde jarenlang op het landgoed Groot Bentveld in de gemeente Zandvoort.

⁷² Interview van de auteur met Ariane Stam, Nieuw-Weerdinge, 1 juni 2014.

6. ONTWERPEN VOOR DE STAD VAN MORGEN

Ontwerpen voor de nieuwe *city* van Rotterdam

Rotterdam straks luidde de nieuwsgierig makende titel van een omvangrijke tentoonstelling die op 18 mei 1947 in Museum Boijmans haar deuren opende. De tentoonstelling besloeg 17 museumzalen en ze stond in het teken van de wederopbouw van Rotterdam. De 18de mei heette voortaan 'Opbouwdag' en tot 1970 werd deze jaarlijks met feestelijke activiteiten gevierd.

Het omvangrijkste onderdeel van de tentoonstelling droeg de naam *De nieuwe city*. Een grote maquette, uitgevoerd op schaal 1:100, ontworpen en gemaakt door de Dienst Stadsontwikkeling, was het pronkstuk. Dit driedimensionaal uitgevoerde ontwerp¹ visualiseerde de geplande herinrichting en verlegging van het 'gebroken front' van de Coolingsingel en het directe gebied erom heen. Hiermee ontstond vanaf de Coolingsingel visueel contact met de rivier de Nieuwe Maas. Naast het thema van *De nieuwe city* waren er op de tentoonstelling presentaties over onderwerpen als: 'wonen en saneren van woonwijken', 'scheepvaart', 'industriegebied de Spaanse polder', '5000 nieuwe woningen in de stad' en 'ontspanning en cultuur.'²

Stadsarchitect Rein Fledderus tekende voor het concept van de tentoonstelling en hij was ook degene die samen met J.A. Verhoef, hoofdingenieur bij Stadsontwikkeling, de Amerikaanse filmster Paulette Goddard,³ die tijdens haar rondreis door Nederland een bezoek bracht aan

¹ De maquette is niet meer te traceren. Ze is afgebeeld in 'Rotterdam resurgent', *New York Herald Tribune*, tuesday December 30, 1947. Deze publicatie is gearchiveerd in HNI, STAM d 27. Eveneens afgebeeld bij het artikel 'De oplossing die nu voor de Coolingsingel is gevonden' in *Het Vrije Volk*, 14 juli 1947. Later gepubliceerd in Roy Bijhouwer, Anne-Marie Devolder en Stefan Gall, 'Plannen voor de binnenstad' in Barbieri, Bijhouwer, Devolder *et al.* (red.), *Stedebouw in Rotterdam*, Amsterdam, 1981, p. 24. Met dank aan Paul Meurs voor het toezenden van nog een andere foto van de maquette.

² Bibliotheek Museum Boijmans van Beuningen, Rotterdam, documentatiemap krantenknipsels tentoonstelling *Rotterdam straks*.

³ De Amerikaanse actrice Paulette Goddard (1910-1990), eigenlijke naam Marion Pauline Levy, was tegenspeelster van Charly Chaplin in de film *Modern Times* (1936). Ze had van 1936 tot 1942 een relatie met Chaplin. Goddard

‘verwoest Rotterdam’, rond mocht leiden op de expositie.⁴ De tentoonstelling had internationale allure. De zaalteksten waren zowel in het Nederlands, als in het Engels en Frans. De expositie trok in totaal 77.681 bezoekers ‘waaronder deskundigen uit buiten- en binnenland.’⁵

De maquette, waarvan enkele foto’s zijn overgeleverd, visualiseerde naast de nog bestaande gebouwen aan de Coolsingel ook nieuw ontworpen panden en plekken. Opvallend waren de drie rooilijnen die zich aftekenden aan de westzijde van de Coolsingel. Naast de eerste, vooroorlogse rooilijn, waaraan onder meer het bestaande Atlantahotel en de toen in aanbouw zijnde Amsterdamse Bank lagen, was een tweede rooilijn ontworpen waarop enkele terugspringende gebouwen waren gesitueerd. Een derde rooilijn was geprojecteerd door tussen twee vooruitspringende gebouwen terrassen en etalageruimten van vijf meter diep aan te leggen. Door de vooruitspringende gebouwen op kolommen te laten rusten kwam er ruimte vrij voor brede trottoirs. Een van de op kolommen berustende gebouwen was voorbestemd voor het befaamde en opnieuw te bouwen warenhuis de Bijenkorf, dat de gedeeltelijk verwoeste en door Willem Dudok ontworpen Bijenkorf aan het Van Hogendorpsplein moest vervangen. De Coolsingel was erop gericht ‘de pantoffelparade van vroeger te herwinnen’, zo werd geschreven en zou ‘de mooiste boulevard’ van Rotterdam worden, die zich kon meten aan de Rue Rivoli in Parijs.⁶ Niet alleen voor de ‘gewone’ bezoeker, maar ook voor de leden van de gemeenteraad was dit moderne en bruisende ontwerp van het Coolsingelgebied een grote verrassing. Raadsleden beklagden zich erover dat de maquette publiekelijk werd getoond zonder dat dit ontwerp door de gemeenteraad was goedgekeurd, laat staan dat die het had

speelde in verschillende films. Na *Modern Times* waren dat onder meer *The Women* (1939), *The Cat and the Canary* (1939), *The Great Dictator* (1940), *Second Chorus* (1940) en *The Diary of a Chambermaid* (1946). Ze is getrouwd geweest met de Amerikaanse acteur Burgess Meedith en met de Duits-Amerikaanse schrijver Erich Maria Remarque die ze zou overleven.

⁴ Bibliotheek Museum Boijmans van Beuningen, Rotterdam, documentatiemap *Rotterdam straks*.

⁵ *Ibidem*.

⁶ SAR, Archief ASRO 298_325.

gezien. Ook uitten raadsleden hun ongenoegen over de onduidelijkheid over een nieuwe plek voor het warenhuis. 'Er hangt een sluier over de Bijenkorf', aldus een verbolgen raadslid.⁷

Op initiatief van het gemeentelijke Adviesbureau Stadsplan Rotterdam (ASRO) en de dienst Stadsontwikkeling (S.O.) waren in de jaren 1946 en 1947 verschillende ontwerpstudies van de binnenstad gemaakt, waaronder de Coolsingel. Hieraan werkten verschillende ontwerpers en architecten, maar hun werk is, omdat het *teamwork* was, geanonimiseerd. Enkel de signatuur van hoofdarchitect Rein Fledderus⁸ en die van de voor ASRO werkende architect Thomas Nix⁹ zijn terug te zien op enkele schetsen. De eerder aangehaalde Paul Gorter, stedenbouwkundig architect en collega van Lotte, schreef in een, in 1990 gemaakte notitie dat tijdens de eerste jaren na de oorlog *alle* architecten en planologen van de Dienst S.O. met hun assistenten werkten aan de invulling van het plan voor de binnenstad.¹⁰

In de archieven zijn geen door Lotte gesigneerde ontwerpen voor de herin te richten Coolsingel te vinden. Dat zij wel degelijk een van de ontwerpers van dit gebied is geweest, valt af te leiden uit het aan haar gewijde 'In memoriam' geschreven door de Rotterdamse architect Wim Wissing, die met Lotte bevriend was.¹¹ Wissing memoreert hierin dat Lotte had gewerkt aan het nieuwe plan voor de Coolsingel. Hij schrijft dat haar ontwerp 'scanderende hoogbouwen op poten over het brede westelijke troittoir' liet zien, 'loodrecht op de as geplaatst van de allee en afgewisseld met lagere gebouwen in de lengterichting (die er gedeeltelijk al stonden).' Deze door Wissing genoemde gebouwen en hun situering zijn te herkennen in de op de tentoonstelling *Rotterdam straks* gepresenteerde maquette. Verder maakte hij melding van een gebeurtenis die in Rotterdam destijds veel stof deed opwaaien, namelijk de gunning van het ontwerp van het nieuwe, beeldbepalende gebouw van de Bijenkorf aan de internationaal bekende Hongaars-Amerikaanse architect Marcel Breuer.

⁷ SAR, Archief ASRO, 298_35. Hierin notulen Gemeenteraad 13 november 1947.

⁸ Zie: Bijhouwer, Devolder en Gall, 'Plannen voor de binnenstad', 1981, p. 23-26. Betreft ontwerpen voor Maasboulevard, Leuvenhaven en Van Hoogendorpplein, 1946.

⁹ HNI, archief Nix, C.T. (NIXT) 5, reproducties van tekeningen van het Beursplein en het Van Hoogendorpplein, augustus-september 1946.

¹⁰ HNI, STAB d 51, Paul Gorter, *Dienst Stadsontwikkeling Rotterdam*, manuscript, Zeist, 14 februari 1990.

¹¹ HNI, BNSP 557, Wissing, 'In memoriam', 1989.

De Bijenkorfdirectie bleek een doorslaggevende stem te hebben bij de keuze van de architect van het gebouw. Zij wilde in Rotterdam een modern en in alle opzichten goed functionerend warenhuis heropenen. Een studiereis door de Verenigde Staten bracht de directieleden in contact met Breuer, wiens werk en visie hen bijzonder aanstond. Wellicht speelde de joodse achtergrond van Breuer mede een rol. De Bijenkorf was na de oorlog immers nog in joodse handen en eigendom van de familie Izaïc.¹² Van Traa en het gemeentebestuur zagen zich geconfronteerd met de voorkeur van de eigenaren en konden niet anders dan de keuze van de Bijenkorfdirectie te respecteren. Breuer zou het gebouw ontwerpen in samenwerking met de Nederlandse – en ook joodse – architect Jaap Elzas. Pas in 1953 presenteerde Breuer het eerste schetsontwerp, dat vrijwel zonder aanpassingen werd uitgevoerd.¹³

Wissing schrijft in zijn 'In memoriam' dat Lotte 'woedend' was geweest over de keuze van Breuer en dat ze dit in niet mis te verstane bewoordingen aan Van Traa liet weten. Ze kende Breuer als docent van het Bauhaus en hij weigerde haar toen omdat ze een vrouw was, aan te nemen in zijn meubelwerkplaats. Lotte was niet alleen woedend omdat haar ontwerp, om met Wissing te spreken, werd 'vermoord', maar ook omdat juist de man die haar destijds met zijn discriminatoire maatregel had gedwarsboemd, de opdracht kreeg.

In een brief die Lotte in 1948 ontving van architect Jan Piet Kloos, die ze kende van 'de 8', wordt gezinspeeld op deze 'Bijenkorkwestie.' Kloos schrijft: 'Ik had nog niet gehoord dat het in Rotterdam was misgelopen, meende integendeel 10 dagen geleden van Jaap [bedoeld wordt Jaap Bakema, HO] te horen, dat nog niets beslist was. Wellicht is er dus nog een mogelijkheid.'¹⁴

In het eerder aangehaalde interview van journalist Herman Selier met Lottes voormalige collega Paul Gorter kwamen ook de plannen voor de Coolsingel ter sprake. In de herinnering van Gorter zat Van Traa in eerste instantie met die locatie in zijn maag. Gorter zag Van Traa nog staan met zijn handen ten hemel geheven, terwijl hij uitriep: 'Wat moet ik nou toch met die Coolsingel!

¹² Lydia van Berkt en Mark de Vos, 'Eenzijdig joodsch van structuur: de Bijenkorf 1940-1945' in *Skript: historisch tijdschrift*, jrg. 20, lente 1998, pp.1 5-25.

¹³ Anne-Mie Devolder en Hélène Damen (red.), *Architectuur Rotterdam. 48 gebouwen gedocumenteerd. 1945-1970*. Rotterdam, 1992. Katern 21.

¹⁴ HNI, STAB d 26, J.P. Kloos aan L. Stam-Beese, Amsterdam 22 maart 1948, manuscript.

Met dat raadhuis dat veel te ver op de stoep staat, het postkantoor dat wèl mooi staat, en dat gebouw van Staal [bedoeld wordt het Beursgebouw naar ontwerp van J.F. Staal, M. Staal-Kropholler en A. Staal, HO] en aan het eind die flat. Aan de overkant die verschrikkelijke bank, als een zwaar krentebrood...'[bedoeld wordt de Rotterdamse bank naar ontwerp van H.F. Mertens, HO].¹⁵ Toen was, volgens Gorter, het idee van de verspringende rooilijnen bedacht. En dat zou, dacht hij, heel goed Lottes idee kunnen zijn geweest.

Van Lotte zelf zijn geen notities aangetroffen over haar ontwerpen of die van de Dienst S.O. voor de Coolsingel. In interviews heeft ze er, voor zover is na te gaan, niet over gesproken. De dubbele rooilijn, die misschien mede door haar is bedacht, is in ieder geval doorgevoerd. Breuer en Elzas moesten zich hieraan houden met hun ontwerp voor de Bijenkorf. Omdat Breuer perse een rechthoekig gebouw, zonder een vooruitspringende onderdoorgang wilde neerzetten, moest er een oplossing worden gevonden voor de aansluiting op de rooilijn. Van Traa vroeg de stedenbouwkundige Sam van Embden, met wie hij had samengewerkt aan het Basisplan van de stad, om te bemiddelen. Deze kwam met het idee een kunstwerk voor het gebouw te plaatsen.¹⁶ Breuer koos voor een sculptuur, te ontwerpen door de Amerikaans-Russische kunstenaar Naum Gabo. Diens 26 meter hoge, abstracte sculptuur van staal, buis en draadgaas, verving het ontbrekende bouwdeel en paste hiermee in de vastgelegde ruimtelijke structuur voor de boulevard.

Ontwerpers van de Dienst S.O. maakten naast het ontwerp voor de Coolsingel ook schetsontwerpen voor een winkelgebied ten westen van de Coolsingel. Een van hen was Rein Fledderus. Dat Lotte naar alle waarschijnlijkheid ook hiervoor schetsen heeft gemaakt is af te leiden uit een foto van een maquette en twee getekende plattegronden van dit centrumgebied, die zich in haar archief bevinden.¹⁷ De maquette laat een vrij drukke bebouwing zien van

¹⁵ HNI, STAB d 51, Interview Selier met Gorter, 15 en 21 februari 1990.

¹⁶ HNI, archief Embden, S. van (ODEE) d 2698, S. van Embden, *De Westwand van de Coolsingel. Een ware en leerzame geschiedenis*, manuscript, 8 januari 1989, opgetekend en verzonden aan W. Wissing, n.a.v. diens 'In memoriam' van Lotte Stam-Beese. Met dank aan Mayke van Dieten voor het attenderen op archivalia in het archief van Van Embden m.b.t. Lotte Stam-Beese.

¹⁷ HNI, STAB ph 23-28; t 65 en t 66.

afwisselend bij elkaar geplaatste laag- en hoogbouw, als ensemble gevormd binnen een cluster. Langs paden zijn bomen geplaatst. De geschetste plattegronden echter, tonen een groter gebied ten westen van de Bijenkorf, waarin op één plattegrond winkelgebouwen op naam van Termeulen, Van Reewijk en De Klerk zijn getekend. Verder naar het westen tekende Lotte de plattegrond van de schouwburg, een bioscoop en de 'Philharmonie'. Aan weerszijden van de Coolsingel, ter hoogte van de Beurs, zijn nog meer locaties voor een bioscoop geprojecteerd. Maar omdat de tekening enkel een schetsmatige plattegrond betreft is niets te zeggen over de vormgeving en de typologie van de gebouwen. Deze schetsontwerpen werden niet verder uitgewerkt. Frans van Gool, architect in dienst van het bureau Van den Broek en Bakema, werd de ontwerper van een vernieuwend winkelgebied ten westen van de Coolsingel, dat De Lijnbaan ging heten.¹⁸

Dat Lotte daarnaast ontwerpschetsen maakte voor een centrum-bebouwing in Rotterdam-Zuid laten enkele foto's van een hiertoe geconstrueerde maquette zien, die bewaard zijn gebleven in haar archief.¹⁹ Het ontwerp toont een voornamelijk in laagbouw uitgevoerd winkelcentrum in het middengebied, westelijk geflankeerd door een hoge flat en omsloten door een rondweg. Aan de overzijde van deze weg zijn losse, U-vormige blokken etagebouw geprojecteerd. Paul Gorter herinnerde zich dat Lotte zowel ontwerpen voor het gebied rond de Coolsingel als voor het Zuidplein had gemaakt.²⁰ In de monografie van Lotte Stam-Beese, verschenen in 1993, wordt de maquette van de centrumbebouwing in Rotterdam-Zuid aan haar toegeschreven en in het oeuvre-overzicht is vermeld dat ze 'schetsontwerpen voor de binnenstad waaronder een alternatief voor winkelwijk Lijnbaan' heeft gemaakt.²¹ Ook Lottes ontwerpen voor het Zuidplein zijn niet verder dan de tekentafel gekomen. De Rotterdamse architect Herman Dirk Bakker werd de ontwerper van wie het winkelcentrum aan het Zuidplein is gerealiseerd.

¹⁸ Bernard Colenbrander, *Frans van Gool. Leven en werk*, Rotterdam, 2005, p. 15.

¹⁹ HNI, STAB ph 147-148.

²⁰ HNI, STAB d 51, interview Selier met Gorter, 15 en 21 februari 1990.

²¹ Schilt en Selier, 'Van de oevers van de Oder', 1993, p. 33; Damen en Devolder (red.), *Lotte Stam-Beese*, 1993, p. 137 (oeuvreoverzicht).

Tegelijkertijd met haar werk voor de *nieuwe city* en voor Hoogvliet, dat verderop ter sprake komt, kreeg Lotte een andere, grootschaliger opdracht, namelijk het ontwikkelen van een nieuwe woonwijk in de in 1941 door de gemeente Rotterdam geannexeerde gemeente Overschie. Deze wijk, die dichtbij het nog verder uit te breiden industriegebied De Spaanse Polder was geprojecteerd, kreeg de naam Kleinpolder.

De eerste opdracht voor een woonwijk: Kleinpolder

Bij het ontwikkelen van de Rotterdamse naoorlogse woonwijken speelden de al direct na het bombardement op de stad begonnen discussies over 'de wijkgedachte' een belangrijke rol. De verwachting was dat door het ontleden van de stad in kleinere eenheden, dat wil zeggen in wijken voor ongeveer 20.000 bewoners, de als ontworteld veronderstelde stadsmens een nieuwe identiteit zou krijgen.

Naast een studiegroep die in 1943 was gestart onder leiding van Alex Bos, directeur van de Dienst Volkshuisvesting van Rotterdam, en waarvan gemeenteambtenaren uit de sectoren onderwijs, sociale zaken, volksgezondheid en de architect Van Tijen deel uitmaakten, werd ruim een jaar later, vanuit een particulier initiatief de Rotterdamsche Gemeenschap opgericht. Deze gemeenschap, bestaande uit coryfeeën binnen de Partij van de Arbeid, zoals Gerard van Walsum die later burgemeester van Rotterdam zou worden, progressieve wetenschappers en industriëlen met Jan Backx, directeur van Thomsen's havenbedrijf, als belangrijke woordvoerder, boog zich eveneens over de concretisering van de wijkgedachte. De Rotterdamsche Gemeenschap zag de nieuwe identiteit van de wijkbewoners vooral in het verlengde van 'de nieuwe arbeider' en zijn gezin. De toenemende rationalisering en mechanisering van de bedrijven vroeg volgens deze sociaaldemocraten om arbeiders met een sterk verantwoordelijkheidsgevoel. Daarbij paste niet het vigerende, hen verontrustende beeld van de arbeider die veel jenever dronk en zijn vrouw sloeg. Sociale omgang en een harmonieus gezinsleven, met als gemeenschappelijke noemer: *verantwoordelijkheidsgevoel*, waren volgens de Rotterdamsche Gemeenschap de belangrijkste elementen waarop het wonen in de nieuwe wijken moest zijn gestoeld. De wijkgedachte had daarom volgens haar vooral een functionele,

aan de arbeid verbonden, betekenis.²² Bij de architecten van de vereniging 'opbouw' werd eveneens gediscussieerd over de betekenis van de wijkgedachte. Lotte wees in een vergadering die hieraan was gewijd nadrukkelijk op de door haar belangrijk gevonden 'zuigkracht' van de stad. Culturele voorzieningen als een bioscoop en een theater hadden hun plaats in de stad. De bewoners moesten zich niet opsluiten in hun wijken maar deel blijven nemen aan de geneugten en uitdagingen van de stad, zo oordeelde zij.²³ Huig Maaskant zag de wijk Blijdorp als voorbeeld van hoe het niet moest, omdat daar zijns inziens geen afwisseling was tussen 'wonen en werken.' Dat deze wijk, die in de jaren dertig in Rotterdam-Noord was ontwikkeld en voornamelijk uit etageflats bestond, als 'steriel' werd ervaren was een kwestie die al eerder door Maaskant en Van Tijen in de door hun opgestelde *Nota Wijkvorming* onder de aandacht was gebracht.²⁴ Over het plan van het instellen van wijkraden, waarmee het gemeentebestuur op wijkniveau zou worden gedecentraliseerd, was niet ieder 'opbouw'-lid enthousiast. Jo van den Broek vond een dergelijk orgaan 'flauwe kul.' Hans Hovens Greve zag deze wijkraad alleen voor gemeenschappelijke zaken, zoals groenvoorzieningen, weggelegd.²⁵

Het fenomeen van de wijkgedachte dat in het te herbouwen Rotterdam gestalte kreeg, was uiteraard sterk verbonden met de visie op het ontwerpen van de nieuwe stedelijke woonwijken. Deze wijken moesten overzichtelijk en planmatig beheersbaar zijn en duidelijk van elkaar worden begrensd door onder meer groenstroken. In de nieuw te bouwen woonwijken vormde het bouwblok – een geheel van geschakelde gebouwen dat op enige manier een blok vormt – als woonvorm een essentieel element van de architectuur. De Franse architecten/onderzoekers Castex, Depaule en Panerai wijzen in hun studie van de jaren zeventig naar de evolutie ofwel rationalisering van het bouwblok, dat als woonvorm zijn oorsprong heeft in de

²² Han Meyer, Richard Kouprie en JanRoelf Sikkens, *De beheerste stad. Ontstaan en intenties van een sociaal-democratische stadspolitiek: een kritiek*, Rotterdam, 1980, pp. 72, 79, 83.

²³ HNI, WIEB d 510, vergadering 'opbouw', 9 februari 1948 in ONS HUIS, Rotterdam.

²⁴ W. van Tijen en H. Maaskant, *Nota inzake wijkvorming*, Rotterdam, 1945, geciteerd in Len de Klerk, *Particuliere plannen. Denkbeelden en initiatieven van de stedelijke elite inzake de volkswoningbouw en de stedenbouw in Rotterdam, 1860-1950*, Rotterdam, 1998, p. 260. Ook verschenen als proefschrift Universiteit van Amsterdam, 1998.

²⁵ HNI, WIEB d 510, vergadering 'opbouw', 9 februari 1948 in ONS HUIS, Rotterdam.

geïndustrialiseerde steden in de negentiende eeuw, op twee factoren die deze rationalisering mogelijk maakten. Dat waren de noodzaak of gelegenheid om in hoog tempo een groot aantal gebouwen neer te zetten en een overheid die de zorg daarvoor op zich nam.²⁶ Tot in de jaren dertig van de twintigste eeuw waren de bouwblokken gesloten, dat wil zeggen met hun strakke voorzijde gericht op de straat, het openbare domein, en met hun achterzijde op afgesloten binnenterreinen. Op deze terreinen hadden onder meer ambachtelijke bedrijfjes hun onderkomen waardoor zich een diffuse, private achterkant vormde. In de loop van de twintigste eeuw openden de bouwblokken zich. Dat gebeurde bijvoorbeeld door middel van het inrichten van speelplaatsen en tuinen aan de binnenzijde van het blok en het creëren van onderdoorgangen naar de straat. Ook werden blokken ontworpen die uit dubbele rijen huizen bestonden, zodat er aan de binnenzijde een openbaar plein kon ontstaan. Castex *cum suis* constateren dat met de oprichting van CIAM in 1928 de weg werd vrij gemaakt voor het openbreken van de bouwblokken.²⁷

In Rotterdam uitte architect Van den Broek zijn visie wat betreft de voordelen van de open bebouwingwijze expliciet. 'Wij moeten Rotterdam veel meer zien als een stad van gebouwen.' [...] 'In plaats van door straatwanden zal het stadsbeeld bepaald worden door plastische bouwmassa's. Daardoor zal het architectonisch scheppen een waardevoller uitgangspunt krijgen dan de behandeling van voorgevels. In de architectuuropvattingen zullen architecten vrijer kunnen zijn dan bij de vormgeving van aansluitende gevels, waarbij juist de noodzaak van 'aansluiting' de karaktervolle vormgeving belemmert. De duidelijker en reëler bouwopgave zal tot betere architectuur inspireren.'²⁸

De eerste naoorlogse woonwijk die in Rotterdam op de ontwerptafel kwam en al als idee was ontwikkeld tijdens de oorlog, was Zuidwijk, gelegen op de linker Maasoever, ten zuiden van het toekomstige Zuiderpark. Zuidwijk diende als prototype van de wijkgedachte en werd als

²⁶ J. Castex, J.-Ch. Depaule, Ph. Panerai, *De rationale stad. Van bouwblok tot wooneenheid*, Nijmegen, 1984, p. 227. (Oorspronkelijke titel en uitgave *Formes urbaines: de l'îlot à la barre*, Paris 1980).

²⁷ Castex, Depaule, Panerai, *De rationale stad*, 1984, p. 228.

²⁸ J. H. van den Broek, *Bouwwormen in de Binnenstad*, Rotterdam 1946; geciteerd in Wagenaar, *Welvaartsstad in wording*, 1992, p. 279.

ontwerp in het najaar 1946 gepubliceerd in de door Alex Bos samengestelde publicatie *De stad der toekomst, de toekomst de stad*. Het ontwerp van Zuidwijk vormde het eindresultaat van de studiegroep onder leiding van Bos. Architect Wim van Tijen was aangewezen als de hoofdontwerper van het plan Zuidwijk. Verschillende andere architecten ontwierpen woningen voor Zuidwijk, waaronder Ernest Groosman, toen in dienst van het bureau Van Tijen en Maaskant, Romke Romke de Vries, Jaap Bakema, die tot 1948 werkzaam was bij de Dienst Volkshuisvesting van Rotterdam en zich daarna associeerde binnen het bureau Brinkman, Van den Broek en Bakema, Wim Wissing en Gerrit Rietveld. Henk Milius van de Dienst S.O. werd er in de laatste fase van het ontwerp bij betrokken. Hij was niet verantwoordelijk voor de architectuur maar voor het stedenbouwkundig concept.²⁹

Terwijl Zuidwijk nog in de ontwerpfase verkeerde was Lotte eind 1946 begonnen aan haar opdracht voor het ontwerp van de wijk Kleinpolder, gelegen op de rechter Maasoever. Kleinpolder zou eerder gerealiseerd zijn dan Zuidwijk, namelijk in 1955. Dit kwam omdat er al een infrastructuur lag voor de uitbreiding van de gemeente Overschie en er – voor het eerst in Rotterdam – in Kleinpolder prefab montagebouw werd toegepast.

Kleinpolder moest een woonwijk worden voor jonge arbeidersgezinnen, waarvan de vaders werkten in het nabijgelegen industrieterrein Spaanse Polder, maar ook voor middenstanders, bejaarden en alleenstaanden. Er werd uitgegaan van een bewonersaantal van 33.000 mensen. Met het oog op de grote woningnood en het benodigde aantal industriearbeiders was de woningdichtheid gesteld op 40 woningen per hectare.³⁰ Niet alleen deze woningdichtheid was een uitgangspunt waaraan Lotte was gebonden in haar ontwerp, ook de bestaande infrastructuur vormde een vaststaand gegeven. De bestaande dorpskern van Overschie moest onaangetast blijven, alsook een gedeeltelijke bebouwing aan de rand van dat dorp. Bovendien was het lastig dat de rijksweg A13, die van Rotterdam naar Den Haag loopt, de toekomstige woonwijk pontificaal doorsneed. Hierdoor werd de wijk vanzelf in tweeën gesplitst, zodat er een

²⁹ Schilt en Idsenga, *W. van Tijen*, 1987, p. 342.

³⁰ Kim Zweerink (eindred.), *Van Pendrecht tot Ommoord, Geschiedenis en toekomst van de naoorlogse wijken in Rotterdam*, Bussum, 2005, p. 93.

Kleinpolder-Oost en een Kleinpolder-West ontstond. Ook vormde de rijksweg A20 ten zuiden van de geplande wijk een factor waarmee rekening moest worden gehouden.

Lotte vond een oplossing voor de woningdichtheid door het merendeel van de woningen in etagebouw uit te voeren. Dit werden vooral portiekflats van vier en vijf bouwlagen. Haar moderne aanpak is af te lezen aan de gekozen bouw- en verkavelingsvorm en aan de situering van de flats. Ze paste naast strokenbouw, de zogenaamde 'open bouw in stroken' toe, die een ritmiek kende van: straat-woonblok-tuin-woonblok-straat. De ingang naar de woningen toe lagen aan weerszijden van het blok aan een straat. Met deze open-blokken-bouw werd in Nederland voor het eerst eind jaren dertig geëxperimenteerd in het woongebied Slotermeer in Amsterdam-West.³¹

Een vroeger en grootschaliger voorbeeld van deze bouwvorm, die veel lof kreeg van de architecten van het Nieuwe Bouwen en waarover in *de 8 en opbouw* werd gepubliceerd, waren de circa 1200 woningen die Mart Stam in 1929 ontwierp voor de *Hellerhofsiedlung* in Frankfurt am Main. De blokken etagewoningen lagen hier in een open bebouwing in lange stroken in het groen. De aanvankelijk als privétuinen uitgewerkte gebieden werden in een later stadium gewijzigd in collectieve tuinen.³² Vermoedelijk heeft Lotte in de jaren dertig deze *Siedlung* samen met Mart bezocht. In ieder geval zullen ze over dit concept met elkaar hebben gesproken. In haar ontwerp voor Kleinpolder zette Lotte consequent de gemeenschappelijke tuin in als element binnen de open-blokken-bouw, waarbij naast het 'groen', zitbanken en speelgelegenheid voor kinderen waren geprojecteerd.

Om zoveel mogelijk licht, lucht en ruimte te creëren kwamen de bouwstroken in Kleinpolder oost-west georiënteerd te liggen, waardoor de woon- en slaapvertrekken zonlicht binnenkregen. De woonblokken waren nadrukkelijk kort gehouden tot maximaal 80 meter en in groepen over de wijk verspreid. Naast deze vrije situering van bouwstroken en de gemeenschappelijke tuinen introduceerde Lotte het zogenoemde woonpad in Kleinpolder. Dit

³¹ Roy Bijhouwer, Erik van Egeraat, Stefan Gall *et al.*, 'De vorm van de herhaling. Amsterdam, Rotterdam, 1930-1960, de woning en haar verkavelingsvorm' in S. Umberto Barbieri (red.), *Architectuur en Planning*, Amsterdam, 1983, p. 98.

³² Bijhouwer, Van Egeraat, Gall *et al.*, 'De vorm van de herhaling', 1983, p. 130.

betegelde voetpad dat tussen twee woonblokken in het groen lag was een primeur voor Nederland. Het pad ontsloot de woningen naar een verkeersstraat. Het groen tussen de paden kon eveneens gemeenschappelijk worden gebruikt. Naast een functionele invulling droegen de woonpaden ook bij aan een besparing in de kosten van de straataanleg. Lotte kende het idee van de woonpaden van de aanleg van de *sotsgorod KhTZ* in Charkov. Alleen waren in Charkov de woonblokken verder uit elkaar geplaatst dan in Kleinpolder en de groenstroken breder.

Ook de *GrossSiedlung Siemensstadt* waarvoor ze toen ze bij Häring in Berlijn werkte waarschijnlijk tekenwerk verrichtte, was uitgerust met voetpaden.³³

Door in haar ontwerp nieuwe wegen in de wijk enigszins af te laten buigen ontstond er een zekere coherentie met de morfologie van het dorp Overschie. Ze koos hier ook voor om eentonigheid in het stedenbouwkundig ontwerp van de wijk te voorkomen. Om die reden plaatste ze eveneens de opeenvolgende woonblokken onder een kleine hoek ten opzichte van elkaar, waardoor een ruimtelijke effect ontstond. Naast etagebouw en eengezinswoningen projecteerde Lotte enkele hoogbouwflats van zes tot acht verdiepingen. Deze konden alleen in het westelijk deel van de wijk worden gebouwd omdat, vanwege de aanvliegroute van het in aanbouw zijnde vliegveld in de polder Zestienhoven, in het oostelijk deel de eerder geplande hoogbouw niet werd toegestaan. De laagbouw ontwierp ze zo dat deze in de meeste gevallen dwars op de verkavelingen van de etagebouw was gesitueerd.

Naast de tuinen en de woonpaden creëerde Lotte een park dat ze omschreef als 'een wijkpark met boschjes, zitplaatsen bij bloemenperken, plasvijvers enz.', dat aansloot bij de bestaande singel in Overschie. Dit park zou in haar visie ook gelegenheid bieden voor 'bebouwing welke voor de medische en hygiënische verzorging is bestemd om zo een rustige en gezonde ligging te verzekeren.'³⁴ Daarnaast ontwierp ze een groengordel die een buffer moest vormen tussen de woonwijk en het industrieterrein Spaanse Polder. Daar was ook een complex schooltuinen

³³ Max Risselada, 'De transformatie van het gesloten bouwblok' in Max Risselada (red.), *Functionalisme 1927-1961. Hans Scharoun versus de Opbouw*, Mart Stam, Willem van Tijen, Johannes van den Broek, Jacob Bakema, *Die neue Stadt*, Delft, 1997, p. 47.

³⁴ SAR, Archief Stadsontwikkeling/correspondentie. Toegangsnummer 491_04 74. Gesigneerd L. Stam-Beese, 23 september 1946.

gedacht. Op markante punten, zoals aan het einde of het begin van een blok, werden opvallende boomsoorten geplant, waaronder de slanke Italiaanse populier. Kenmerkend voor Kleinpolder zijn verder de ruime doorzichten die ze creëerde.³⁵ Vanuit bepaalde straten ontstonden vergezichten naar de groengordel langs de rand van de wijk en het water van de Delftse Schie. De tuinarchitecten Jan Roerink, Jan Rahder en Gerard Davidse van de dienst S.O. tekenden de groenontwerpen van de woonwijk.³⁶ Met hen heeft Lotte samengewerkt.

De wijk kreeg een opdeling in vier buurten, die door middel van een rondweg werden ontsloten. Vanwege de bestaande snelwegen moest deze weg worden onderbroken door een tunnel ter hoogte van het wijkpark en een oversteek bij de kruising van de beide snelwegen.

De winkelstraat in de dorpskern van Overschie, gelegen op de grens tussen het oude dorp en de nieuwe wijk, werd verder uitgebreid. Boven de winkels was plaats voor woningen gereserveerd. Verspreid over de wijk projecteerde Lotte enkele buurtwinkels.

De dorpskern van Overschie kreeg op een bescheiden plek, aan de Prins Mauritssingel, een modern gezicht door de bouw in 1949 van een etage-maisonnette-flat van drie lagen, voorzien van veel glas, stalen kozijnen en op de derde verdieping een breed achterbalkon. Lottes collega bij 'opbouw', Romke Romke de Vries, was hiervan de ontwerper.³⁷ Lotte zelf betrok een van deze splinternieuwe maisonnettes, samen met haar dochter Ariane. Haar collega's Joop Lebbing en Hans Hovens Greve kwamen later ook in deze flat wonen.³⁸

Foto's uit een familiealbum laten zien dat Lotte haar woning als een soort modelwoning had ingericht. Moderne meubelen, waaronder stalenbuisstoelen naar ontwerp van Mart Stam, een lage bank en een hoge, smalle buffetkast, sieren het ruimtelijk ingerichte interieur. De bijna

³⁵ Met dank aan Roy Bijhouwer voor de rondgang met hem door de wijken Kleinpolder, Pendrecht, Het Lage Land en Ommoord en het attenderen op deze visuele aspecten.

³⁶ Bregit Jansen, Barbara van Velsen, *et.al.*, *Overschie. Cultuurhistorische analyse en beschouwing (1946-1965)*, dS+V. gemeente Rotterdam, 2005, p. 34.

³⁷ SAR, bouwtekening inv.nr. P56-83-1946. Met dank aan Kasiran Jasmo, studiezaal bouwtekeningen, voor het traceren van de tekening en de ontwerper.

³⁸ Interview van de auteur met Geert Lebbing en Wil van der Gaag, Rotterdam, 4 mei 2015. Schriftelijke mededeling aan de auteur door Geert Lebbing 23 november 2016; SAR, telefoonboeken Rotterdam 1949-1952.

veertienjarige Ariane, gekleed in een zelfgemaakte cirkelrok met een opvallend streepdessin, haar haren in een vlecht gedraaid en omhoog gestoken, poseerde op deze foto's als model. In de herinnering van Ariane zouden de foto's niet door haar moeder zijn gemaakt. Misschien waren ze gemaakt voor een tijdschrift of reclamefolder.³⁹ Hiervoor zijn echter geen aanwijzingen gevonden.

Verschillende modernistische architecten leverden ontwerpen voor de woningen van Kleinpolder. Dat waren onder meer Gerard Holt, Romke Romke de Vries en Jaap Bakema.⁴⁰ Zij experimenteerden met de diverse montagebouw-systemen en gaven de woningen een eigen cachet door de toevoeging van decoratieve details. Deze zijn terug te vinden in ornamentele gevelranden, balkonplaten en raamomlijstingen. Lotte had als hoofdontwerper en tevens stedenbouwkundig architect in dienst van de gemeente Rotterdam, de rol van supervisor. Het ligt daarom voor de hand dat de architecten hun ontwerpen met haar bespraken. Omdat zij de richting van het Nieuwe Bouwen vertegenwoordigden en ook bijna allemaal lid waren van 'opbouw' zal er vermoedelijk een redelijke consensus zijn geweest over de gewenste architecturale expressie.

Het ontwikkelen van de wijk Kleinpolder heeft Lotte naast plezier in het uitdagende project ook frustratie bezorgd. Omdat de geplande hoogbouw in Kleinpolder-Oost niet doorging vanwege de aanleg van het vliegveld in de polder Zestienhoven was ze genoodzaakt meer etagewoningen in de wijk te plaatsten dan haar haar lief was en ook meer dan haar ontwerp toeliet. En er was nog een tegenvaller. Kleinpolder-West was nog maar net klaar toen de bodem begon te verzakken. Daardoor moesten er nieuwe stoepen en rioleringen worden aangelegd. Lottes collega Paul Gorter herinnerde zich later nog dat het plan voor Kleinpolder-Oost wel was goedgekeurd, maar dat de exploitatierekening vanwege deze tegenvallers steeds opnieuw werd afgekeurd. En ook dat er goedkoper moest worden gebouwd. Gorter zei hierover: 'Mevrouw Stam moest er iedere keer opnieuw woningen bij proppen, tot ze razend werd en simpelweg zei: "Ik doe het niet meer." Een gigantisch drama! Ze was gewoon in tranen. Voor een ontwerper die wat kon was het een drama [...] We hebben toen ook nog voorgesteld of het tracé van de

³⁹ Interview van de auteur met Ariane Stam, Nieuw-Weerdinge, 6 november 2016.

⁴⁰ Zweerink (eindred.), *Van Pendrecht tot Ommoord*, 2005, p. 104.

landingsbaan van het vliegveld noordelijker zou komen, maar het ministerie betaalde en zei: "Nee, de baan komt daar." Dus die flats die vielen gewoon op de weg.'⁴¹

In Lottes artikel 'Hoe wonen we in Rotterdam', in 1953 gepubliceerd in het architectuurtijdschrift *Forum*⁴², waarin ze uitleg geeft over de bouw van de wijken Kleinpolder, Zuidwijk, Pendrecht, dat haar tweede ontwerp voor een woonwijk werd, en Lombardijen, ontworpen door haar collega Peter van Drimmelen, bekritiseert ze haar beperkingen in Kleinpolder. De wijk zou onder de druk van de terreinindex⁴³ zijn ontstaan. Dit werd een keurslijf dat voor 'de door de stedenbouwkundig ontwerper gewenste marge zeer weinig ruimte liet.'⁴⁴

In 1981 werd Lotte, ze was toen 78 jaar en bijna tien jaar niet meer als architecte actief, uitgenodigd te spreken op een symposium ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de dienst Stadsontwikkeling. Van gedeeltes van dit symposium is een film gemaakt.⁴⁵ In haar voordracht sprak Lotte expliciet over Kleinpolder, de eerste woonwijk van haar hand. Dit project had voor haar een symbolische betekenis omdat ze het vrijwel direct na de oorlog uitvoerde. 'Een jaar na de bevrijding waren wij allemaal doordrongen van het besef van een nieuwe democratie waaraan wij moesten werken. Daar waren wij van vervuld', memoreerde ze. En ze ging verder: 'Kleinpolder is in mijn ogen, ten aanzien van andere ontwerpen die ik maakte, voor mij niet het markantste plan maar wèl een zeer beslissend plan geweest, omdat niet alleen het

⁴¹ HNI, STAB d 51, interview Selier met Gorter, 15 en 21 februari 1990.

⁴² *Forum, maandblad voor architectuur en gebonden kunsten* werd in 1946 opgericht als orgaan van het Genootschap Architectura et Amicitia in samenwerking met de Bond van Nederlandse Architecten. Het wilde 'een open podium' bieden en de kloof tussen moderne en traditionele architectuur verkleinen. Vanaf 1959, toen Jaap Bakema en Aldo van Eyck toetraden tot de redactie, werd het tijdschrift een spreekbuis voor de, later zo genoemde, structuralistische architectuur. Na 1969 verdween door hervormingen in het (architectuur)onderwijs en door wisselingen in de redactie de uitstraling van het blad en verscheen het onregelmatig. Vanaf 2005 werd het omgezet in een jaaruitgave.

⁴³ Met terreinindex wordt bedoeld de verhouding tussen het oppervlak van het bij de woning behorende verkavelingsblok en het totale grondoppervlak van de bebouwing.

⁴⁴ L. Stam-Beese, 'Hoe zal men wonen in Rotterdam?', in *Forum*, jrg. 8 (1953) 4/5, pp. 180-188.

⁴⁵ *Zo is S.O.*, redactie Anne-Mie Devolder, John Boogaard en Harry Lodders, interviews Henk Bakker. Film t.g.v. 50 jaar Stadsontwikkeling Rotterdam, december 1981. SAR, documentnummer BB-0054.

open blok gehanteerd werd, maar ook de gemeenschappelijke tuin erbij, en omdat toen voor het eerst, op principiële gronden, het woonpad is ingevoerd. Dat woonpad was een ontwikkeling van een tendens, namelijk van het toenemend gebruik van de auto. Dit gaf aanleiding erover na te denken hoe er een zone – want die moest er beslist komen – te ontwerpen was waar de auto niet kon komen en het spel van kinderen niet in gevaar kwam. Het heeft wel een paar jaar strijd gekost voordat dit woonpad als algemeen verschijnsel werd geaccepteerd en toegepast.’ ‘Maar’, zo stelde ze relativerend: ‘Ideeën hebben tijd nodig om algemeen te worden aanvaard.’

Verder moest haar van het hart dat bij het wonen in een vier tot vijf verdieping hoge flat, zoals in Kleinpolder, de mensen die op die bovenste verdiepingen woonden en vandaar uit naar beneden keken of soms wel spuugden, geen rechtvaardig gebruik konden maken ‘van de grond die ons tenslotte allen toebehoort.’ Een gemeenschappelijke tuin kon dit gemis compenseren, vond zij.

De gemeenschappelijke tuinen hielden in de jaren vijftig de gemoederen in Rotterdam overigens behoorlijk bezig. Ze vielen wettelijk niet onder de openbare ruimte en dat betekende dat er geen politietoezicht was. De bewoners van de aanpalende woningen verkregen het gebruiksrecht en hadden daarmee ook de verantwoordelijkheid voor de gemeenschappelijke tuin. Zij betaalden voor het gebruik een geringe vergoeding of konden hiervan worden vrijgesteld door onderhoudswerk in de tuinen te doen.⁴⁶ Regelmatig waren er klachten over te veel lawaai van kinderen in de zandbakken of over achtergelaten rommel in de tuinen. Ook zouden ‘onbevoegden’ wasgoed hebben weggeritst en etensresten in de tuinen hebben geworpen. Bordjes met ‘verboden toegang’ en hekjes moesten dit zien te voorkomen en aan de ‘eigendoms-illusie’, zoals werd geschreven, een eind maken.⁴⁷

In artikelen en voordrachten uitte Lotte voortdurend haar ideeën over de waarde van het collectief gebruik van de grond, waarbij ze doelde op een gemeenschappelijke tuin, een park, een speelplek, een plein, een straat enzovoort. In haar visie was het zich bewust zijn van ‘de

⁴⁶ SAR, archief Meertens, 49_200, nota dienst S.O. gemeenschappelijke tuinen, 14 november 1950.

⁴⁷ Anoniem, ‘Gemeenschappelijke tuinen met eigendoms-illusie’ in *Rotterdams Nieuwsblad*, 18 maart 1953.

grond, dat wil zeggen van datgene waarop alles is gebouwd en waarvan het menselijk bestaan afhankelijk is',⁴⁸ essentieel voor ieder mens.

Ontwerper en 'moeder van Pendrecht'

Terwijl Lotte nog druk aan het schetsen was voor haar ontwerpen voor Kleinpolder ontving ze begin 1948 de opdracht van Van Traa om een ontwerp te maken voor een nieuwe woonwijk, gepland op de linker Maasoever. De wijk zou Pendrecht gaan heten,⁴⁹ naar het ambacht Pendrecht dat vroeger op het eiland IJsselmonde lag, ten zuiden van de nieuwe wijk. Het ambacht was tegen het einde van de achttiende eeuw bijna ontvolkt geraakt en in de Franse tijd bij het dorp Rhoon gevoegd.⁵⁰

De wijk Pendrecht was in eerste instantie bedoeld voor de huisvesting van gezinnen van (haven)arbeiders, werkzaam in de nabijgelegen Waal- en Eemhaven. Er zouden zo'n 25.000 mensen moeten komen te wonen in een gebied dat circa 112 hectare mat. Ten oosten van Pendrecht verrees de wijk Zuidwijk waar Van Tijen met zijn bureau verantwoordelijk voor was. Ten oosten van Zuidwijk was de nieuwe woonwijk Lombardijen gepland, waarvoor Peter van Drimmelen, Lottes collega bij de dienst S.O., het ontwerp zou maken.

Parrallel aan Lottes opdracht van de gemeente Rotterdam koos een groep architecten van de vereniging 'opbouw' Pendrecht als studieobject. Lotte vormde als lid van 'opbouw' hun *trait-d'union* met de Dienst S.O. De groep architecten wilde haar ontwerp van deze nieuwe woonwijk presenteren op het zevende CIAM-congres, dat in juni 1949 in het Italiaanse Bergamo zou worden gehouden. Het thema van dit congres was 'De ontwikkeling van een menselijke nederzetting en haar architectonische expressie.' Van Traa zag de inzet van 'opbouw' als een mooie kans om tot een goed ontwerp te komen en hoopte van deze deelname te kunnen

⁴⁸ Beese-Stam, 'De mensch, z'n woning, z'n levensbehoeften' in *de 8 en opbouw*, 1938, p. 216.

⁴⁹ De naam Pendrecht werd pas vanaf 1949 gehanteerd. Daarvoor werd gesproken en geschreven over Zuid-Westwijk, Westwijk of Waalwijk.

⁵⁰ Zie <https://nl.wikipedia.org/wiki/Pendrecht>. Geraadpleegd 1 december 2016.

profiteren.⁵¹ Lotte werkte dus op twee fronten aan het ontwerp voor Pendrecht: als architecte in dienst van S.O. en als lid van ‘opbouw.’

Bij het ontwerpen van deze woonwijk had zij veel meer de vrije hand dan in Kleinpolder het geval was geweest. Voor Pendrecht hoefde ze geen rekening te houden met bestaande infrastructuur of bestemmingsplannen. Het voorbestemde gebied was als een *tabula rasa* waar zich een stedelijk weefsel moest gaan vormen. Wel was de vereiste woningdichtheid een vast gegeven. Deze was aanmerkelijk hoger dan aanvankelijk in Kleinpolder was vastgesteld, namelijk 56 woningen per hectare.⁵²

De eerste schets voor Pendrecht maakte Lotte niet voor haar dienst, maar voor de ‘opbouw’-groep. Ook Jaap Bakema maakte een eerste schets voor Pendrecht, die samen met die van Lotte door de ‘opbouw’-leden werd besproken. Jaap Bakema was de vertegenwoordiger van een dertigtal zich ‘kritisch’ noemende jonge architecten en als zodanig aanwezig geweest bij het, ook door Lotte bezochte, eerste naoorlogse CIAM-congres in het Engelse Bridgewater in 1947. Deze *angry young men* bekritiseerden de in hun ogen analytisch-functionalistische benaderingswijze van CIAM en stelden in Bridgewater voor om de problemen van de woningnood, de woningvoorziening en de daaruit voortvloeiende taak voor de architect ‘als deel van de maatschappij, als organisator, als techniek en constructeur, als mens en stellig en vooral ook als vormgever en kunstenaar’ op de agenda te zetten.⁵³ Jaap Bakema leverde een belangrijke *input* in de ontwerpen voor Pendrecht. Lotte en hij waren kritisch op elkaars ontwerpen maar zullen elkaar in hun werk en de passie die zij deelden ook hebben gestimuleerd. De studieschetsen van beiden onderscheiden zich doordat in Lottes opzet verschillende groepen van lage en middelhoge strokenbouw zich uitstrekken rondom een centraal plein, terwijl in die van Bakema gelijksoortige bouwstroken in een smaller grid zijn gevoegd en de ruimte voor een centraal plein beperkter blijft.⁵⁴

⁵¹ Umberto Barbieri en Cees Boekraad, *Kritiek en ontwerp. Proeven van architectuurkritiek*, Nijmegen, 1982, p. 46.

⁵² Lotte Stam-Beese, ‘Stedebouwkundige studie’ in *Forum*, jrg. 4 (1949) 6, p. 70.

⁵³ HNI, archief Bakema. J.B. (BAAKE), g 10.

⁵⁴ Schetsen (lichtdrukken) afgebeeld in Damen en Devolder (red.), *Lotte Stam-Beese*, 1993, pp. 50-51. Afkomstig uit collectie Architectengemeenschap Van den Broek en Bakema, Rotterdam.

J.J.P. Oud, Wim van Tijen en Ernest Groosman uitten hun kritiek op de hoogbouw in beide plannen. Voorgesteld werd om de beide ontwerpen tot één plan uit te werken en het commentaar daarin mee te nemen. Dat dit niet is gebeurd, zou, zo is later geschreven, te maken hebben met tijdgebrek vanwege een bijdrage die de 'opbouw'-leden moesten leveren aan een dubbelnummer van het tijdschrift *Forum* over het Nieuwe Bouwen.⁵⁵ Wellicht meer aannemelijker is dat Lotte en Bakema, die beiden als eigengereide personen bekend stonden, niet tot een gezamenlijk plan konden komen. Ondertussen werkte Lotte in opdracht van S.O. verder aan de wijk. Zij leverde diverse ontwerpen aan die van commentaar werden voorzien door Van Traa en andere ambtenaren bij de Dienst, en die steeds om bijstelling vroegen.⁵⁶ Maar ook bij 'opbouw' ging, onder druk van een steeds dichterbij komend CIAM-congres, het ontwerpen aan Pendrecht door. Een team bestaande uit Lotte en planoloog Hans Hovens Greve van de Dienst S.O. en Jaap Bakema en Romke Romke De Vries als niet aan de gemeente verbonden architecten, werkte aan de verdere uitwerking van een ontwerp waarvan de basis door Lotte was gelegd. Al discussiërend en puzzelend met drie-dimensionele schijven, blokken en vlakken, kwam de groep uit op de zogenoemde wooneenheid als basiselement van de inrichting van de woonwijk. Deze wooneenheid, voorgesteld als een nieuw soort verkavelings- en bebouwingsprincipe, was in 1941 geïntroduceerd in de publicatie *Woonmogelijkheden in het Nieuwe Rotterdam*, die was samengesteld door de architecten Bakema, Van den Broek, Van Tijen en Maaskant.⁵⁷ Hun idee was een gesloten bouwblok 'te openen' door een combinatie van verschillende woonblokken te vormen, die alle om een binnenterrein van privétuinen lagen.

⁵⁵ Jeroen Schilt, '1947-1957: tien jaar Opbouw' in Rob Dettingmeijer et. al., *Het nieuwe Bouwen in Rotterdam 1920-1960*, Delft / Rotterdam, 1989, p. 146. In het genoemde *Forum*-nummer schreef ook Lotte een bijdrage: Lotte Stam-Beese, 'Stedebouwkundige studie', *Forum*, jrg. 4 (1949) 6, p. 70-71. Hierin geeft ze een aantal feitelijke gegevens over de te ontwikkelen woonwijk Pendrecht.

⁵⁶ Voor een uitgebreid overzicht van de diverse (stadia van) ontwerpen die Lotte Stam-Beese voor Pendrecht maakte zie: Bijhouwer, Devolder en Gall, 'Stadsuibreidingsplannen', 1981, p. 48-49; Hélène Damen en Anne-Mie Devolder, 'Stedebouwkundig oeuvre' in Damen en Devolder (red.), *Lotte Stam-Beese*, 1993, p. 48-61 en Zweerink (eindred.), *Van Pendrecht tot Ommoord*, 2005, p. 150-163.

⁵⁷ Brinkman & van den Broek, Van Tijen & Maaskant, *Woonmogelijkheden in het Nieuwe Rotterdam*, Rotterdam, 1941, pp. 55 e.v.

Het 'opbouw'-team, actief met Pendrecht, borduurde hierop voort. Het resultaat dat uit de bus kwam, toont een herhaling van de wooneenheden binnen een orthogonaal stramien. Door deze schakeling van de wooneenheden krijgen de woonstraten en de woonblokken een sterke samenhang. Bij elkaar vormen de wooneenheden een buurt. De hoofdwegen in de wijk zijn daarentegen los in de ruimte gesitueerd.

Uitgegaan werd van te herhalen wooneenheden van ongeveer 90 woningen, bedoeld voor verschillende gezinssamenstellingen. Stedenbouwkundig zou zo'n wooneenheid bestaan uit twee stroken etagebouw van drie en vier lagen voor kleine gezinnen, twee laagbouwstroken van een en twee lagen voor grote gezinnen en een strook woningen voor 'ouden van dagen', alle gegroepeerd rondom een gemeenschappelijke tuin.

Deze menging van woonvormen was een verdere uitwerking van de wijkgedachte en typerend voor de stadsuitbreiding van Rotterdam. In Amsterdam werden de naoorlogse wijken, binnen de context van het in 1935 ontwikkelde Algemeen Uitbreidingsplan (AUP) onder regie van Cor van Eesteren en Ko Mulder, strikt bedacht vanuit een architectuuropvatting gericht op de woning en de woonomgeving; de woonvormen ordenden zich op grond van hun verschillende stedenbouwkundige karakteristieken, zoals laag-, middelhoog- en hoogbouw. Bij de planontwikkeling van de Rotterdamse wijken, en in Pendrecht bij uitstek, koos men bewust voor een gemengde bebouwing, dat wil zeggen voor een gelijkmatige spreiding en een vermenging van verschillende bewonerscategorieën. Hiermee werd een sociale betekenis aan het stedenbouwkundig ontwerpen toegevoegd.⁵⁸

Voor Lotte was de sociaal-maatschappelijke motivatie een principiële uitgangspunt bij het ontwerpen. Ze zag de wooneenheid met haar verschillende groepen bewoners, als stimulerend voor 'de gemeenschapszin.' In discussies en notities benadrukte ze met klem dat de toe te

⁵⁸ Henk Engel en Endry van Velzen, 'De vorm van de stad: Nederland na 1945' in Ed Taverne en Irmin Visser (red.), *Stedebouw. De geschiedenis van de stad in de Nederlanden van 1500 tot heden*, Nijmegen / Heerlen, 1993, p. 277; Wouter Bolte en Johan Meijer, *Van Berlage tot Bijlmer. Architectuur en stedelijke politiek*, Nijmegen, 1981, p. 199.

passen wooneenheid in Pendrecht niet louter een nieuwe, stedenbouwkundige *voormeenheid* betrof, maar vooral ook als *sociale* eenheid moest worden beschouwd.⁵⁹

De gemeenschappelijke tuin, die ze in Kleinpolder had geïntegreerd bij de etageblokken, was voor haar ook hier een *must*. Volgens haar droeg deze tuin, met beplanting, zitbankjes, zandbakken en andere spelelementen voor kinderen, bij tot een gemakkelijker contact tussen de bewoners onderling. Daarnaast zou de tuin in haar ogen ‘mits op juiste wijze toegankelijk gemaakt en aangelegd’ een opvoedende uitwerking hebben op het gedrag van de bewoners.⁶⁰

Het tot dan toe laatste ontwerp van Pendrecht, met daarin de wooneenheid als kern, werd ingezonden naar het zevende CIAM-congres. Architect en ‘opbouw’-lid Van den Broek had Van Traa hiervoor schriftelijk toestemming gevraagd. In zijn brief attendeerde hij Van Traa erop dat de presentatie bij CIAM tot andere resultaten zou kunnen leiden dan die waartoe zijn medewerkers mevrouw Stam-Beese en Hovens Greve waren gekomen.⁶¹

Ten behoeve van de presentatie in Bergamo werd het ontwerp overgetekend op een door Le Corbusier en de Franse groep I ‘Ascoral ontworpen *grille* dat als format diende. Om de verschillende te presenteren plannen te vergelijken was besloten een eenduidig rooster op te stellen met statistische gegevens, afbeeldingen en uitgewerkte coderingen met betrekking tot bijvoorbeeld ‘het bouwvolume’, de omgeving’, alsook de financiering. Le Corbusier noemde dit rooster ‘een denkend werktuig.’⁶²

Het congres in Bergamo trok zo’n honderd deelnemers afkomstig uit 21 landen. Een aantal deelnemers beklagde zich naderhand over het overladen programma en de slechte voorbereiding van het congres. Hierdoor dreigde ook de CIAM haar werkkarakter te verliezen,

⁵⁹ HNI, archief ‘de 8 en opbouw’ (ACOP) d 8, notulen bijeenkomst ‘opbouw’ Rotterdam, ONS HUIS, 7 mei 1948; HNI, STAB d 11; Lotte Stam-Beese, *Notitie Pendrecht*, handschrift, ongedateerd; StB/K., *Enige aantekeningen bij het uitbreidingsplan Pendrecht*, 12 december 1950, postarchief S.O. dS+V, documentatie als zodanig niet gearchiveerd. Geciteerd in Damen en Devolder, ‘Stedebouwkundig oeuvre’, 1993, p. 55.

⁶⁰ Stam-Beese, ‘Hoe zal men wonen in Rotterdam?’, 1953, p. 183

⁶¹ HNI, archief de 8 en opbouw (ACOP) d 7, brief Van den Broek aan Van Traa, 24 maart 1949, typoscript.

⁶² Auke van der Woud, *Het Nieuwe Bouwen internationaal/international. CIAM Volkshuisvesting Stedebouw Housing Town Planning*, Delft/Otterlo, 1983, pp. 86-87.

zo werd gevreesd.⁶³ Vanuit Nederland waren 16 architecten en stedenbouwkundigen aanwezig, waaronder vijf 'opbouw'- leden: Bakema, Stam-Beese, Van den Broek, Romke de Vries en Hovens Greve. Naast Lotte waren vanuit Nederland nog twee andere vrouwelijke architecten in Bergamo present: tuinarchitecte Mien Ruys en binnenhuisarchitecte Truus Schröder-Schräder. Ruys en Schröder-Schräder waren naar Bergamo gekomen omdat 'de 8' er het ontwerp voor het te bouwen dorp Nagele in de Noordoostpolder presenteerde. Ruys zou hiervoor de groensectoren ontwerpen. Schröder-Schräder werkte veel samen met Gerrit Rietveld, die als architect bij het plan voor Nagele was betrokken.

Ook al was de bijeenkomst in Bergamo volgens sommigen hectisch verlopen, voor 'opbouw' was ze vruchtbaar geweest want ze leidde tot bijstelling van het Pendrecht-ontwerp. In Bergamo was de groep in contact gekomen met de Zwitserse beeldend kunstenaar Richard Paul Lohse. Deze zag verwantschap tussen zijn kleurige, abstract-geometrische schilderijen met verticale en horizontale lijnen en het ontwerp voor Pendrecht. In zijn composities was Lohse op zoek naar een groepering van de afzonderlijke beeldelementen tot een geheel.⁶⁴ Met ditzelfde thema worstelden de ontwerpers van Pendrecht die de wooneenheden als een helder, ruimtelijk geheel wilden neerzetten. De bepaling van het aantal was hierbij cruciaal, zo realiseerden ze zich nu des te meer. Bij een nabespreking van het CIAM-congres door 'de 8' en 'opbouw' wezen architect-collega's van 'de 8', die het Pendrecht-ontwerp nog niet eerder hadden gezien, op de starheid vanwege de herhaling van de wooneenheden.⁶⁵

Om deze bekritiseerde starheid op te heffen kwam Lotte in een aangepast ontwerp dat ze voor S.O. maakte met het idee om de wooneenheden ten opzichte van elkaar te spiegelen. De herhaling maakte zo plaats voor een ruimtelijke structuur, een soort van raster, waarin niet meer afzonderlijke woonbuurten werden herkend, maar de wijk in haar geheel een bepaalde samenhang kreeg. Door deze spiegeling ontstond er een afwisseling tussen verkeerstraten, die

⁶³ Somer, *De functionele stad*, Rotterdam, 2007, p. 225.

⁶⁴ Barbieri en Boekraad, *Kritiek en ontwerp*, 1982, p. 49; R. Lohse, 'Komposition II, 1946', afbeelding in *Forum*, jrg. 6 (1952) 6/7, pp. 180-181. Ook afgebeeld in Barbieri (red.), *Architectuur en planning*, 1983, p. 197.

⁶⁵ HNI, archief Barbieri, U. (BARB), d 1, verslag bijeenkomst 'De 8' en 'Opbouw', Oostvoorne, 19 en 20 november 1949.

tussen de vier lagen hoge etageblokken liepen, en autovrije speelstraten, die tussen de drie lagen hoge etageblokken waren geprojecteerd.⁶⁶ Wel onderscheidde ze vier grotere buurten, geordend rondom, opnieuw, een centraal gelegen plein. Dit plein zag ze als een 'ruimte voor winkelend publiek, de stoeiend schooljeugd, voor feestjes, voor een kermis, optochten en openlucht-spel.'⁶⁷ De voorzieningen als scholen, buurtwinkels en kerken waren gesitueerd aan de randen van deze buurten.

Vanuit 'opbouw' was het Jaap Bakema die in 1951 het voortouw nam om een tweede plan te presenteren op het achtste CIAM-congres dat in Hoddesdon (Engeland) zou worden gehouden. Het thema van dat congres was 'het hart van de stad' ('the core, the physical heart of the community'), een onderwerp dat goed aansloot bij het Pendrecht-ontwerp.

Besloten werd de wooneenheden te vergroten. Lotte, Hans Hovens Greve en tuinarchitect Wim Boer maakten nieuwe ontwerpen, terwijl Lotte eveneens in nauw overleg met Wim Boer de groenstructuur voor de wijk ontwierp. Aangenomen mag worden dat Lotte als hoofdverantwoordelijke hierbij de supervisie voerde. Uitgangspunt voor deze groenstructuur was het vormen van continue ruimten. In de visie van Lotte moest de beplanting niet louter 'groene aankleding' zijn en niet ondergeschikt zijn aan de architectonisch-stedenbouwkundige elementen.⁶⁸ Voor een wijkpark koos ze niet, omdat het Zuiderpark dichtbij Pendrecht was geprojecteerd.

Door de vergroting van de wooneenheden kon het aantal worden beperkt tot minimaal zes en maximaal acht. Deze vormden een buurt en vier buurten vormden de wijk. Een nieuwe uitbreiding van de wooneenheden vormden de flats van minimaal acht verdiepingen die een buurt moesten markeren, en de eengezinswoningen met privétuinen.⁶⁹ Jaap Bakema maakte in

⁶⁶ Zweerink (eindred.), *Van Pendrecht tot Ommoord*, 2005, p. 156.

⁶⁷ HNI, STAB d 11, Stam-Beese, *Notitie Pendrecht*, z.d., typoscript.

⁶⁸ *Ibidem*.

⁶⁹ SAR, Postarchief S.O, dS+V StB/K., *Enige aantekeningen bij het uitbreidingsplan Pendrecht*, 12 december 1950, documentatie niet als zodanig gearchiveerd. Geciteerd in Damen en Devolder, 'Documentatie Pendrecht', 1993, p. 57.

1951 een studieschets, waarin de wooneenheden waren vergroot en de buurten een buurtcentrum kregen dat aan een open ruimte lag, die de *core* vormde.

In tegenstelling tot het Pendrecht-ontwerp, dat 'opbouw' had ingezonden voor het CIAM-congres in 1949, was in het nieuwe ontwerp niet meer de wooneenheid het leidende motief. Nu waren alle elementen van de wijk, zoals ook het groen, de voorzieningen en het verkeer, op een geordende, niet-hiërarchische wijze gecombineerd tot één geheel.

Jaap Bakema presenteerde het Pendrecht-ontwerp in Hoddesdon.⁷⁰ Hij had dit ook in Bergamo gedaan.⁷¹ Het Engels was bij de CIAM-congressen steeds meer de voertaal geworden en dit was een taal die Lotte niet sprak. Het was ook niet gebruikelijk dat een vrouwelijke architect – als groep vormden vrouwen sowieso een zeer kleine minderheid – een presentatie op de congressen hield.⁷²

Jaap Bakema vertegenwoordigde, samen met Aldo van Eyck, de kritische garde van de Nederlandse CIAM-jongeren. Zij beiden stonden bekend als fanatieke debaters en voerden vaak en graag het woord. Uit een summier verslag dat Hans Hovens Greve maakte van het congres in Hoddesdon valt te lezen dat de Zwitserse delegatie de Nederlandse bijdrage 'teveel op het

⁷⁰ Gerard Anderiesen en Arnold Reijndorp, 'Wijkgedachte versus stadsconcept. De actualiteit van de sociologische en stedenbouwkundige discussies over Zuidwijk, Pendrecht en Alexanderpolder' in Damen en Devolder (red.), *Lotte Stam-Beese*, 1993 p. 115.

⁷¹ Francis Strauven, *Aldo van Eyck. Relativiteit en verbeelding*, Amsterdam, 1994, p. 221.

⁷² Twee vrouwelijke architecten: de Poolse Helena Syrkus (1900-1982) en de Zuidafrikaans/Britse Jaqueline Tyrwith (1905-1983) waren functioneel betrokken bij CIAM. Syrkus, getrouwd met Szymon Syrkus, met wie ze een architectenbureau voerde in Warschau, was van 1947 tot 1954 tweede vice-voorzitter bij CIAM, onder Le Corbusier die eerste vice-voorzitter was. Tyrwith was samen met J.L. Sert en E.N. Rogers mederedacteur van de CIAM-publicatie *The Heart of the City: towards the humanisation of urban life*, London, 1952. Kees Somer stelde in zijn publicatie *De functionele stad. De CIAM en Cornelis van Eesteren, 1928-1960*, Rotterdam, 2007 een lijst van 70 'prominente CAM-leden' op. Hieronder bevinden zich twee vrouwen: Helena Syrkus en Charlotte Perriand. Perriand (1903-1999) was een Franse interieurarchitecte en ontwerpster. Vooral haar stoelontwerpen zijn internationaal bekend geworden. Ze werkte samen met Le Corbusier en de Zwitserse architect Paul Jeanneret en bezocht als vertegenwoordiger van de Franse delegatie CIAM-congressen. Ze is betrokken geweest bij de voorbereiding van een kleine publicatie ten behoeve van het vijfde CIAM-congres dat in 1937 in Parijs werd gehouden. De publicatie vond echter geen doorgang (Somer, *De functionele stad*, 2007, p. 184).

wonen zelf' gericht vond.⁷³ De Zwitsers presenteerden een ontwerp voor een nieuw centrum in Bazel met hotels, winkels, kantoren en theaters.⁷⁴ In Hoddesdon hielden verschillende architecten een lezing over wat zij als *core* of, in het Nederlands 'kern', van een woonomgeving beschouwden. Jaap Bakema was een van hen. Hij ging slechts kort in op het ontwerp voor Pendrecht. De keuze voor de wooneenheden in deze woonwijk herleidde hij naar de verschillende woningtypen die er een plaatst dienden te krijgen. Verder legde hij de verbinding tussen wooneenheid, buurt en wijk. In de buurt zou aan de voet van een hoogbouw van ongeveer 12 verdiepingen een 'core-element' met voorzieningen worden toegevoegd. Meer aandacht besteedde Bakema in zijn voordracht aan het begrip *core*. De *core* kon volgens hem ook een sauna of een begraafplaats zijn. Waar het om ging, was de ontmoeting van mensen met elkaar. Hij vond het beter te spreken over 'het ogenblik van "core".' Dat zou het moment zijn 'waarop wij ons bewust worden van vollediger leven, door het ervaren van betrekkingen, waarvan we het bestaan niet kenden en de afstand tussen mensen en dingen wordt opgeheven.'⁷⁵

Of Lotte zich heeft herkend in Jaap Bakema's beschouwing is niet zonder meer aan te nemen. De woonstraat in Pendrecht vormde voor haar op kleine schaal ook een 'core'.

De relatie tussen mensen en 'dingen' was voor haar evident, maar dan met name gerelateerd aan de woonomgeving. Ze was in feite een pleitbezorgster van de humanisering van de stedenbouw. In haar teksten en voordrachten combineerde ze bovendien meestal een filosofische beschouwing met een fysieke, concrete situatie. In Bakema's tekst, die een jaar later in een Nederlandse vertaling werd gepubliceerd in het tijdschrift *Forum*,⁷⁶ lag de nadruk eerder op het zuiver beschouwelijke en niet op het direct waarneembare.

Zoals al in het voorgaande hoofdstuk aan de orde kwam, heeft Lotte Bakema's presentatie in Hoddesdon niet kunnen bijwonen omdat ze ziek was thuisgebleven. Naast de, eerder genoemde, ansichtkaart die ze van de Nederlandse congresgangers in Hoddesdon ontving,

⁷³ HNI, BAKE g 20, verslag Hovens Greve van het CIAM-congres in Hoddesdon, 1952, typoscript.

⁷⁴ Tyrwhitt, Sert en Rogers, *The Heart of the City*, 1952, p. 139.

⁷⁵ J.B. Bakema, 'Relationship between Men and Things' in Tyrwhitt, Sert en Rogers, *The Heart of the City*, 1952, pp. 67-68.

⁷⁶ J.B. Bakema, 'Samenhang tussen mensen en dingen', in *Forum* jrg. 6 (1952) 7, pp. 170-171.

kreeg ze van Sia, Bakema's vrouw een brief. Sia schreef: ' Lieve Lotte, 't Congres is wel goed, er wordt harder gewerkt dan in IT. (bedoeld wordt het congres in het Italiaanse Bergamo waar Sia haar man ook had vergezeld, HO). Vanavond komen er rapporten van de diverse commissies. Ik zal niet proberen je op dit velletje iets naders te vertellen, dat gaat moeilijk. De omgeving is mooi. [...] Er zijn veel meer mensen dan in Bergamo, goede sfeer. Jammer dat het weer zo slecht is, alle dagen regent het. Geef mij 't warme zuiden maar! Hoe is 't met je Lotte? Lebbing [bedoeld wordt Joop Lebbing, collega van Lotte HO] heeft beloofd te berichten als je naar 't ziekenhuis zou gaan, ik heb niets gehoord, ben je nog thuis? We gaan zondag terug met de dagboot (als Jaap z'n pas niet weer verliest!) Groeten van "de Hollanders" en beterschap, veel liefs van Sia.'⁷⁷ Uit de gestuurde post blijkt dat 'de 8' en 'opbouw'- architecten Lottes aanwezigheid misten en met haar meeleeften. Dat het de echtgenote van Jaap Bakema was die haar een persoonlijk briefje schreef en niet hijzelf, doet vermoeden dat de band tussen Jaap en Lotte niet zo vertrouwelijk was.

De presentatie van het Pendrecht-plan in Hoddesdon leidde niet tot herziening van het ontwerp. In 1952 werd het definitieve ontwerp van de hand van Lotte door Burgemeester en Wethouders van Rotterdam en Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland goedgekeurd. Haar ontwerp uit najaar 1949, met daarin als fundamentele elementen de spiegeling van de wooneenheden en de toepassing van de kleinere en *niet* de grotere wooneenheid zoals Jaap Bakema die voor zich zag, waren essentiële uitgangspunten.

De aanleg van Pendrecht startte in januari 1953 en was in de loop van 1960 afgerond. Evenals bij Lottes ontwerp voor Kleinpolder, vormen de ruimtelijkheid, de geordende structuur en de gevarieerde regelmaat de meest opvallende componenten. Omdat er bij Pendrecht geen beperkingen waren door een al bestaande infrastructuur, kon er tevens een coherent concept van de woonwijk ontstaan. De singels en randen om de wijk lopen mee in de cadans van de architectuur. De Italiaanse populieren, die het goed doen op drassige grond, zijn op contrapunten ten opzichte van de bebouwing geplant. De rijen bomen binnen de wooneenheid volgen het ritme van de bebouwing. De woonpaden die in Pendrecht van de woningen naar de gemeenschappelijke tuinen lopen, zijn ook hier geïntegreerd. In het noordoostelijke deel van de

⁷⁷ HNI, STAB d 5, Bakema aan Stam-Beese, luchtpostbrief, Hoddesdon, 21 juli 1951, typoscript.

wijk kregen woonblokken langs de speelstraat brede onderdoorgangen, waardoor er een open verbinding tussen de gemeenschappelijke tuin, de speelstraat en de woningtoegangen ontstond. De ruimte onder de woningen zorgde voor een ideale, overdekte speelgelegenheid voor kinderen.⁷⁸

Het raster van de zich herhalende, gespiegelde wooneenheden en het grote, rechthoekige, alleen voor voetgangers bestemde centrale plein, dat des te meer opviel door een blokkenpatroon in donkere lijnen, waren nieuwe stedenbouwkundige elementen die voor het eerst in Nederland, c.q. een Rotterdamse woonwijk werden toegepast. Net als bij de Lijnbaan – het in 1953 geopende winkelcentrum in de *city* van Rotterdam – vond de bevoorrading van de winkels, bedrijfjes en openbare gebouwen aan het plein plaats via ‘bedieningsstraten’ aan de achterzijde.

Een kleiner deel van Pendrecht, dan in Lottes ontwerp was voorzien, werd gebouwd op basis van de wooneenheid. Vooral in het zuidelijk deel van de wijk is dit concept maar gedeeltelijk uitgevoerd. De heldere opdeling in woon- en verkeersstraten is daar vervaagd en wooneenheden zijn geroteerd.⁷⁹ Dit werd waarschijnlijk veroorzaakt doordat de uitvoering van de woonwijk tien jaar in beslag nam en was gefaseerd in acht verschillende deelplannen die één voor één werden ontwikkeld en waarvan de uitbesteding in handen kwam van verscheidene woningbouwverenigingen en particulieren.⁸⁰ Lottes invloed op en supervisie over de bouw van de gehele wijk zal hierbij zijn teruggedrongen.

Ze had in Pendrecht ook geen zeggenschap over de in te schakelen architecten. Anders dan bijvoorbeeld bij de door Van Tijen en anderen ontworpen wijk Zuidwijk, waar de bouw was ondergebracht bij een speciaal opgerichte vereniging, werd de bouw in Pendrecht uitbesteed aan verschillende, aan een zuil verbonden, woningbouwverenigingen en aan particulieren en

⁷⁸ Niet alleen deze speelplekken, maar ook de situatie van de woonstraten zonder verkeer, waren ideaal voor kinderen. Gesprek van de auteur met Willem Vermeulen, Bergen op Zoom, 1 november 2016 en mededeling aan de auteur door Margreet Holterman-Flink, 20 februari 2016, die beiden opgroeiden in Pendrecht.

⁷⁹ Zweerink (eindred.), *Van Pendrecht tot Ommoord*, 2005, p. 162.

⁸⁰ Evelien van Es, ‘Plannen Pendrecht’ in Gabriël van den Brink (red.), *Prachtwijken?! Mogelijkheden en beperkingen van Nederlandse probleemwijken*, Amsterdam, 2007, p. 233.

projectontwikkelaars. Deze partijen selecteerden een aantal architecten dat het aan hen toegewezen gebied architectonisch vorm moest geven. De architecten kregen echter niet de vrije hand. Een belangrijke voorwaarde die ze meekregen was dat de architectuur aan de straatzijden het symmetrische profiel van de straatruimten moest versterken en dat ze zich aan de tuinzijden moest voegen in de asymmetrische opzet van de binnenruimten.⁸¹

In de architectuur werden kleine variaties zichtbaar. Woningen gebouwd van baksteen en voorzien van puntdaken kenmerkten de katholieke opdrachtgevers, woningen met veel glas en met platte, maar ook met lessenaarsdaken, de socialistische. Architecten die volgens een traditionele bouwmethode werkten, waren onder andere het bureau Verhagen, Kuiper en De Ranitz, J.A. Lucas en H.F. Niemeyer en J.W.C. Boks. Moderne architecten, die voor Pendrecht +ontwierpen, waren H. Nefkens, W. Wissing en E. F. Groosman.⁸² De laatste twee waren vrienden van Lotte en lid van 'opbouw.' Met De Ranitz zou ze later eveneens bevriend worden. Wissing was een van de drie architecten die naast woningen, een hoge torenflat van negen woonlagen voor Pendrecht ontwierp.⁸³ Deze Holland-Amerika Lijn-flat, genoemd naar de opdrachtgever en eigenaar, was in Wissings woorden,⁸⁴ door de constructeur en hemzelf op een 'enigszins revolutionaire wijze opgezet.' Alle wanden en vloeren bestonden volledig uit gestort beton, waar in een volgend stadium de woningen werden ingepast. Ook 'de uitrusting van het gebouw zelf' was zijns inziens een unicum. Voor het eerst was niet alleen iedere woning met een elektrische boiler en wasmachine uitgerust, maar ook was op elke verdieping voor ieder gezin een in zomer- en winter verwarmde droogruimte voor de was voorzien, zodat die niet meer buiten hoefde te drogen.

Lotte was blij met deze hoogbouw. Ze was zowel voorstander van hoogbouw te zien als stedenbouwkundig element waarmee de hoofdstructuur van de wijk werd gearticuleerd, als

⁸¹ Zweerink (eindred.), *Van Pendrecht tot Ommoord*, 2005, p. 162.

⁸² Kim Zweerink (red.), *Pendrecht. Cultuurhistorische analyse en beschouwing (1948-1958)*, dS+V. gemeente Rotterdam, 2004, p. 47.

⁸³ De andere twee torenflats werden ontworpen door de architecten E. Groosman en Ir. J. Denijs in samenwerking met Ir. A.M. Keij.

⁸⁴ HNI, archief Wissing, W. (WISS) d 509, Ir. W. Wissing, *De Holland -Amerika Lijn-flat aan de Oldegaarde te Rotterdam*, , z.d., [1959], pp. 1-3, typoscript.

beschouwde hoogbouw als een goed uitgeruste woonvorm. Ze had eigenlijk nog wel een vierde torenflat willen zien, gebouwd aan de noordelijke randweg de Slinge.⁸⁵ Ze uitte zich eveneens positief over de ontstane variatie in architectuur. In een verantwoording over ‘de esthetische uitgangspunten’ van het plan voor Pendrecht zei ze het zo: ‘Toch is hiermede [met de wooneenheid, HO] niet bedoeld dat zulk een eenheid slechts door één architect en als één geheel tot stand zou kunnen komen. Het wordt, integendeel zeer goed mogelijk geacht, dat men de drie- en vier etageblokken in systembouw en de lagere bebouwing met twee woonlagen in baksteen uitvoert. Uit de aard der zaak zouden hierbij verscheidenen architecten betrokken zijn, die in combinatie of geheel afzonderlijk de ontwerpen vervaardigen. Hierdoor zou een zekere verscheidenheid in uiterlijk – o.a. in kleur – kunnen ontstaan, dat alleszins wenselijk is: licht gekleurde (hoge) blokken in Noord-Zuid richting en lagere blokken, haaks erop, in baksteentinten. Ook de afdekking van de huizen – bv. plat voor de systeembouw en lessenaarsdaken voor de rijenbouw met twee lagen – kan op deze wijze bevredigende verscheidenheid in de profielen geven. Men zou er slechts op moeten letten dat deze verscheidenheid niet door toevalligheden ontstaat, doch dat zij volgens een zekere systematiek wordt aangebracht.’⁸⁶

De introductie van de wooneenheid viel in de Nederlandse bouwwereld lang niet bij iedereen in vruchtbare grond. Bouwkundig ingenieur J. van der Tol uitte zich in een artikel in het *Bouwkundig Weekblad* negatief. Het bevorderen van de door voorstanders van de wooneenheid gepromote gemeenschapszin vond hij ‘uiterst problematisch.’ In zijn visie werd hierdoor de ‘sociale desintegratie gecamoufleerd door formele integratie.’⁸⁷ De kritiek op de wooneenheid lag in het verlengde van die op de wijkgedachte. Architect Rein Fledderus was er mordicus op tegen, zoals al eerder ter sprake kwam. Hij vergeleek de wijkgedachte met het

⁸⁵ N.v.G., ‘Van tekenafel tot paradeplaats. De moeder van Pendrecht op bezoek’ in *Contact*, februari 1968, pp. 8-9.

⁸⁶ S.O. Postarchief, dS+V, C.I.A. Stam-Beese, *Enige opmerkingen over esthetische uitgangspunten van het uitbreidingsplan in onderdelen van de wijk Pendrecht*, 9 maart 1951, documentatie niet als zodanig gearcheveerd. Geciteerd in Damen en Devolder, ‘Stedebouwkundig oeuvre’, 1993, p. 59.

⁸⁷ J. van der Tol, ‘De Rotterdamse woonwijk Pendrecht’ in *Bouwkundig Weekblad* jrg. 78 (1960) 2, p. 43

moeten leven in een getto.⁸⁸ Lotte was evenwel en fervent voorstander van de wooneenheid. In de Sovjet-Unie had ze voor het eerst kennis gemaakt met dit concept, als onderdeel van de *sotsgorods*. Het verschil met de Nederlandse situatie was echter dat in de Sovjet-Unie niet zo'n grote variëteit aan gezinssamenstellingen bestond. In de *sotsgorods* woonden de gezinnen in bij elkaar geplaatste eengezinswoningen en etageflats. De gezinnen waren niet kinderrijk, maar wel woonden grootouders vaak bij hun kinderen in. Daarnaast bestonden de varianten van de éénkamerflats en die van de commune-huizen, waarin meerdere gezinnen, bestaande uit 400 tot 800 personen in een woongebouw woonden.⁸⁹ De wel door sociologen naar voren gebrachte opvatting dat de wooneenheid een star model was omdat werd uitgegaan van een stereotiepe ontwikkeling van het individu en een eenduidige relatie van het individu tot de bij hem passende woonvorm⁹⁰ telde voor haar als socialiste niet.

Over de wijkgedachte dacht Lotte wèl genuanceerd. Het was volgens haar niet de bedoeling, zoals sommige promotors van de wijkgedachte veronderstelden, dat de wijk een *zelfstandige* eenheid was waarin de bewoners zich thuis moesten voelen. De woonwijk kon geen eigen middelpunt hebben, oordeelde zij, 'want deze is in wezen niet concentrisch, maar excentrisch, d.w.z. in alle dingen gericht op een groter verband.'⁹¹ In haar visie was een woonwijk, zoals Pendrecht, een stadsdeel van Rotterdam. De woonwijk moest beslist geen tuindorp of tuinstad zijn, een eiland waarop de mens zich terugtrekt uit het woelige leven van de stad.⁹² Deze opvatting die ze deelde met Jaap Bakema, vertaalde ze door Pendrecht zo open mogelijk te maken, wat onder meer tot uitdrukking komt in de verre doorzichten naar het einde van een

⁸⁸ SAR, ASRO, toegangsnummer 298_210, R.H. Fledderus, *Rapport over het stuk van de Dienst van Volkshuisvesting*, augustus 1944, typoscript.

⁸⁹ Lotte Stam-Beese in gesprek met I.S. (Izak Salomons), 'Kongres Bergeijk 1968' in *Goed Wonen* (1968) 9, pp. 11-12; HNI, WITC, cd 10, interview De Wit met Stam-Beese, Krimpen aan den IJssel, 15 januari 1977; De Wit, Johan Niegeman, 1979, p. 75.

⁹⁰ Herma Hellinga, 'De woning als massaproduct' in Bosma (red.), *De geruisloze doorbraak*, 1995, p. 260.

⁹¹ HNI, STAB d 28, schriftelijk antwoord van Stam-Beese op vragen over de woonwijk naar aanleiding van het door de Studiegroep Woningarchitectuur opgestelde *Rapport richtlijnen voor woningarchitectuur*, 12 maart 1943, typoscript.

⁹² HNI, STAB d 11, Stam-Beese, *Notitie Pendrecht*, z.d., typoscript.

bebouwing en de overzichtelijke structuur van de uitvalswegen naar het centrum van Rotterdam of naar andere richtingen. Die openheid lag ook ten grondslag aan haar ontwerp voor Kleinpolder en zou in haar laatste ontwerp voor de wijk Ommoord eveneens zeer sterk het beeld bepalen.

In tegenstelling tot Pendrecht, kregen Zuidwijk en Lombardijen, die respectievelijk in 1958 en 1968 op de linker Maasoever verrezen, een besloten, autonome opzet. Typisch voor Zuidwijk was dat iedere buurt een eigen identiteit kreeg, de een was bestemd voor arbeiders(gezinnen) en de andere voor middenstanders. Door middel van randbebouwing en groenstroken werden de buurten van elkaar afgegrensd.⁹³ In zijn 'In memoriam' gewijd aan Lotte schrijft Wissing dat Lotte tegen Van Tijen kritiek op Zuidwijk had geuit door te zeggen 'je hebt om de buurten een laist [bedoeld wordt "lijst", HO] gemaakt.'⁹⁴ Van Tijen had daarentegen kritiek op Pendrecht, dat hij als stedenbouwkundig concept 'tyranniek' vond. Volgens hem was het gehele concept teveel geformuleerd vanuit de uniformiteit van de wooneenheden.⁹⁵ Lombardijen, dat door Lottes collega Peter van Drimmelen was ontworpen vanuit een antroposofische levensovertuiging,⁹⁶ kreeg een concentrische morfologie, uitgedrukt in een krans van buurten rond het wijkcentrum. De groenstructuur werd in Lombardijen, nog meer dan in Pendrecht, een belangrijke drager van het stedenbouwkundig concept. Volgens Van Drimmelen moest de 'grote stadsbewoner nog iets kunnen beleven van de met de jaargetijden wisselende aspecten der natuur.'

Dat het gedachtegoed van een herhaalbare wooneenheid, zoals toegepast in Pendrecht, bij enkele architecten en stedenbouwkundigen populariteit genoot, blijkt uit de navolging ervan in andere steden van het land. Het bureau Van den Broek en Bakema, in de personen van Frans van Gool en Jan Maarten Stokla, paste het model van de grotere wooneenheid toe in een buurt van het plan Klein-Driene in Hengelo, die tussen 1952 en 1956 langs een groenstrook werd

⁹³ Zweerink (eindred.), *Van Pendrecht tot Ommoord*, 2005, p. 165.

⁹⁴ HNI, BNSP 557, Wissing, 'In memoriam', 1989.

⁹⁵ Jan de Heer, 'Architectuur en serie. Stroken-Stempels-Plekken' in Barbieri, *Architectuur en planning*, 1983, p. 48.

⁹⁶ HNI, STAB d 51, interview Selier met Gorter, 15 en 21 februari 1990; Zweerink (eindred.), *Van Pendrecht tot Ommoord*, 2005, p. 165.

gebouwd.⁹⁷ Henk Eysbroek, de in 1956 naar Groningen vertrokken assistent van Lotte, benutte zijn ervaringen met het Pendrecht-plan door in de nieuw te ontwikkelen wijk De Wijert in het zuiden van de stad Groningen de wooneenheid toe te passen. Hij voerde eveneens het woonpad en de gemeenschappelijke tuin in.⁹⁸ Ook in andere stadsdelen van Groningen die hij ontwierp,⁹⁹ experimenteerde hij met de wooneenheid. De sortering van de verschillende woningtypen in die eenheden werd echter, vanwege de eraan verbonden kosten, schaarser. Op die manier bleef er niet veel meer over dan een stempel, een ruimtelijke groepering, waarbij alleen de vorm en de kostprijs telden. Van een sociaal bedoelde wooneenheid was daar geen sprake meer. De architecten Gerrit Rietveld en Jos Bedaux richtten, in samenwerking met de stedenbouwkundige C.M. van der Stad, in de Utrechtse wijk Hooggraven op een 'visueel losse' manier enkele wooneenheden in.¹⁰⁰

Bij de voltooiing van Pendrecht, en eveneens naar aanleiding van haar pensionering in 1968, verschenen in de regionale, maar ook in de landelijke pers, interviews met Lotte over deze moderne woonwijk. In deze artikelen beschouwden de journalisten haar als de ontwerpster van Pendrecht. En dat is terecht. Het ontwerp dat door het Rotterdamse college werd goedgekeurd was van haar hand en zij was degene die van de gemeente de opdracht had gekregen de wijk te ontwerpen. Het ontwerpproces was echter een collectief proces geweest, uitgevoerd door meerdere architecten van 'opbouw.' Lotte is door hen beïnvloed en geïnspireerd, wat leidde tot dit eindresultaat.

Dit niet onbelangrijke aspect van het teamwerk werd wel in contemporaine vaktijdschriften, zoals *Forum*, *Bouw* en *Bouwkundig Weekblad*, naar voren gebracht en later ook in

⁹⁷ W. Scheerens, 'De vijf experimentele woningbouwplannen', in *Forum* jrg. 6, (1952) 10, pp. 283-297; Wilma Jansen, 'De stedenbouwkundige invloed van Pendrecht in Nederland. Pendanten van Pendrecht' in *Damen en Devolder* (red.), *Lotte Stam-Beese*, 1993, pp. 106-107.

⁹⁸ Jansen, 'De stedenbouwkundige invloed van Pendrecht', 1993, pp. 110-112.

⁹⁹ Dat waren Coenderborg, Selwerd, De Paddepoel en Vinkhuizen. Zie Jansen, 'De stedenbouwkundige invloed van Pendrecht', 1993, pp. 110-113.

¹⁰⁰ Jan de Heer, 'Het centrumloze labyrint. Gerrit Rietveld en de stedenbouw' in *Oase. Tijdschrift voor architectuur*, # 23 (1989), pp. 10-21.

wetenschappelijke publicaties, maar was geen item in de dagbladen. Daar werd haar, naast de kwalificatie van ontwerpster, een symboolfunctie toegedicht. Ze werd wel 'de moeder van Pendrecht' genoemd.¹⁰¹ Kennelijk was de toewijding waarmee ze over haar 'schepping' sprak, aanleiding haar ook op deze manier te portretteren. Daarbij speelde het, voor die tijd bijzondere, fenomeen dat een vrouwelijke architect de nieuwe woonwijk had bedacht. Met de toekenning van het nadrukkelijk vrouwelijke begrip 'moeder' kreeg deze uitzonderlijkheid extra aandacht.

Een ander beeld dat naar voren komt, is dat in vakliteratuur en wetenschappelijke publicaties Lottes naam als ontwerpster van Pendrecht wel eens achterwege werd gelaten. Enkel Jaap Bakema wordt dan als ontwerper van deze wijk genoemd.¹⁰² Wellicht valt deze ommissie te verklaren uit het feit dat Bakema, namens 'opbouw', de woordvoerder was op de CIAM-congressen en in het tijdschrift *Forum* zijn verhaal over de *core* en de wooneenheid deed. Lotte schreef echter ook in *Forum* het al eerder aangehaalde artikel over Kleinpolder, Pendrecht, Zuidwijk en Lombardijen en een opstel over Pendrecht.¹⁰³ Ze presenteerde zich hier echter niet als ontwerpster van Kleinpolder en Pendrecht en noemde ook de ontwerpers van Zuidwijk en Lombardijen niet. Waarschijnlijk was het een afspraak onder de leden van 'opbouw' om in dit tijdschrift geen namen van ontwerpers te noemen. Het ging immers om de wijken zelf en de bijzondere samenwerking tussen architecten.

¹⁰¹N.v.G., 'Van tekentafel tot paradeplaats', 1968, pp. 8-9; Jet Kunkeler, 'Behoeftte aan stadstuinen daalt; men gaat met de auto op stap. Stedebouwster Stam is vooral wereld-burgers' in *De Tijd*, 13 april 1968.

¹⁰² In zijn monografie van Aldo van Eijck wijdt Francis Strauven een aparte paragraaf aan 'Bakema en het project Pendrecht'. Zie Francis Strauven, *Aldo van Eijck. Relativiteit en verbeelding*, Amsterdam, 1994, p. 220-224. Hij analyseert het studieplan van 'opbouw' en gaat ervan uit 'dat Bakema er een fundamenteel aandeel in had.' De naam van Lotte Stam-Beese als ontwerper van Pendrecht en hiermee belast door de dienst S.O. van Rotterdam noemt hij nergens. Wel maakt hij melding van Hans Hovens Greve die met zijn 'sociale inzichten' een belangrijke bijdrage aan het plan Pendrecht leverde.

¹⁰³ Stam-Beese, 'Hoe zal men wonen in Rotterdam?', 1953, pp. 180-188; Stam-Beese, 'Stedebouwkundige studie', *Forum*, jrg. 4 (1949) 6, pp. 70-71.

In 1960 – de architectenverenigingen ‘de 8’ en ‘opbouw’ en het internationale CIAM waren inmiddels opgeheven – schreef Lotte in het vaktijdschrift *Bouw*¹⁰⁴ een artikel over Pendrecht waarin ze zich presenteerde als hoofdarchitecte van de Dienst Stadsontwikkeling en Wederopbouw in Rotterdam. Uit haar tekst spreekt echter duidelijk de stem van de ontwerpster van de woonwijk. Nu ‘opbouw’ niet meer bestond kon ze dit gemakkelijker doen. Lotte was trots op Pendrecht en ze liet zich daarover in de diverse media niet onbetuigd. In een terugblik memoreerde ze dat ze zich op 21 december 1953, toen de eerste paal voor deze woonwijk in de grond werd geslagen, voor het eerst Nederlandse had gevoeld.¹⁰⁵ Dat wil zeggen achttien jaar na haar komst naar Nederland. De Tweede Wereldoorlog was een trieste en ingrijpende periode geweest, waarin ze worstelde met conflicterende gevoelens over haar identiteit. Na de bevrijding kon ze geleidelijk aan meer afstand nemen van haar verleden. Dit werd vooral bewerkstelligd door haar nieuwe baan en vermoedelijk ook door haar scheiding van Mart Stam. Het werken aan Pendrecht was een magnifieke ervaring voor haar geweest waarbij ze, samen met collega-architecten, tot een voor haar en voor vele anderen, bevredigend resultaat was gekomen. Lotte voelde zich hierdoor erkend en gewaardeerd.

Landarbeiderswoningen voor het modeldorp Nagele

Ook al woonde en werkte Lotte in Rotterdam, dat betekende niet dat ze alleen voor deze stad architectonisch-stedenbouwkundige ontwerpen heeft gerealiseerd. Vanwege haar lidmaatschap van ‘opbouw’, en de bekendheid die ze verwierf met haar ontwerpen voor Kleinpolder en Pendrecht, vroeg ‘de 8’ haar om mee te werken aan een idealistisch project: het bouwen van een modernistisch dorp in de drooggelegde Noordoostpolder. Het dorp kreeg de naam Nagele, vernoemd naar Nakala en Naghele, een water en een dorpje dat tussen Urk en Schokland zou hebben gelegen en rond 1300 in de golven was verdwenen.¹⁰⁶

¹⁰⁴ L. Stam-Beese, ‘Pendrecht-Rotterdam. Een stedenbouwkundige beschouwing’ in *Bouw*, jrg. 15 (1960) 4, pp. 86-87.

¹⁰⁵ HNI, WITC, cd 10, interview de Wit met Stam-Beese. Krimpen aan den IJssel, 15 januari 1977.

¹⁰⁶ Gemeentearchief Noordoostpolder (GAN), Emmeloord, archief Het openbaar lichaam ‘De Noordoostelijke polder’ 1942-1962, dossiernr. 493, enkele gegevens betreffende “Nagele”, z.d., typoscript.

Nagele moest een modeldorp worden volgens de richtlijnen van het Nieuwe Bouwen, en in het 'nieuwe land' een tegenbeeld creëren van de in aanleg zijnde dorpen die vanuit een meer traditionele visie waren ontworpen, passend bij de ideeën van de Delftse School, ontstaan rondom de architect Marinus Jan Granpré Molière. Overigens had het architectenbureau Granpré Molière, Verhagen en Kok in 1944 al in opdracht van de directie Wieringermeer-Noordoostpolder Werken een ontwerp voor het dorp Nagele gemaakt.¹⁰⁷ Dit ontwerp bleef echter in de ijskast liggen.

De initiatiefnemers van het nieuwe plan Nagele met Ben Merkelbach, Cornelis van Eesteren en Mart Stam als leden van het eerste uur van de hiertoe gevormde werkgroep, hadden kritiek op de uitvoering van de geplande woonplaatsen in de Noordoostpolder en op de in de jaren dertig gerealiseerde dorpen in de al voor de oorlog drooggelegde Wieringermeer. Ze vonden deze dorpen allesbehalve eigentijds. Woonplaatsen als Marknesse, Ens, Rutten en Kraggenburg¹⁰⁸ in de Noordoostpolder, ontworpen door architecten uit de school van Granpré Molière en enkele dorpen in de Wieringermeer, die ook onder Granpré Molières supervisie tot stand waren gekomen, droegen volgens hen het karakter van de reeds bestaande dorpen op het 'oude land.' Deze plaatsen waren gesitueerd op een kruispunt van wegen, met in het midden de dorpsbrink met gemeentehuis, kerken en scholen. Langs de hoofdwegen lagen woonhuizen, uitgevoerd in baksteen en met schuine pannendaken. De winkels lagen meestal tussen de huizen en waren niet als aparte groep geformeerd.¹⁰⁹

¹⁰⁷ In het archief van Umberto Barbieri in HNI, BARB t 3 bevindt zich een afdruk van dit ontwerp bestemd voor de Directie Wieringermeer N.O.P.

¹⁰⁸ Kraggenburg, ontworpen door P.H. Dingemans, vormde qua morfologie enigszins een uitzondering. Net als later in het ontwerp van Nagele plaatste Dingemans de scholen en kerken bij elkaar in een centrale zone en werd het dorp omsloten door een bosrand. De schaal van het geplande dorp was echter veel kleiner, zodat in tegenstelling tot Nagele hier een intieme sfeer ontstond. De huizen en gebouwen zijn niet modernistisch maar traditioneel vormgegeven. Zie Coen van der Wal, *In praise of common sense. Planning the ordinary. A physical planning history of the new towns in the IJsselmeerpolders*, Rotterdam, 1997, pp. 106-107.

¹⁰⁹ Leon van Meijel en Teake Bouma, *Nagele Zuiderwinkels. Bouwhistorisch onderzoek*, Nijmegen, 2014, p. 11; <http://www.museumnagele.nl/images/documenten/2014/Zuiderwinkels%20Nagele.pdf>. Geraadpleegd 27 december 2016.

Aanvankelijk beschouwde 'de 8' het maken van een ontwerp voor Nagele als een theoretische studie en niet als een concreet plan dat daadwerkelijk zou worden uitgevoerd. Het ontwerpen van dit dorp gaf hen de mogelijkheid om de schetsen ervan te presenteren op het CIAM-congres in Bergamo in 1949. A.D. van Eck, hoofd van de bouwkundige afdeling van de directie Wieringermeer, had daar wel oren naar en toonde zijn goodwill. Het jaar 1948 werd benut voor het maken van diverse ontwerpen en leidde tot de formele opdracht van de Directie Wieringermeer-Noordoostpolder Werken aan 'de 8' voor het maken van een stedenbouwkundig plan voor Nagele. De opdrachtgever formuleerde zijn wensen toen als volgt: een dorp met 300 woningen, drie kerken, drie scholen, een café-restaurant, een smederij, enkele winkels, een industrieterrein, een paar sportvelden en een begraafplaats.¹¹⁰ De bevolking van Nagele zou hoofdzakelijk uit landarbeidersgezinnen bestaan, maar ook 'gewone' arbeiders, middenstanders en notabelen, waaronder een dokter, een veearts, een notaris enzovoort, moesten er deel van uit maken. Uitgangspunt was een dorp van 1000 tot 1200 zielen.

De architecten die vanaf 1948 bij het plan voor Nagele werden betrokken waren, naast het trio Merkelbach, Van Eesteren en Stam: Wim van Bodegraven, Alexander Bodon, Auke Komter, Piet Elling, Aldo van Eyck, Wim van Gelderen, Jan Piet Kloos, Johan Niegeman, Gerrit Rietveld en zijn zoon Jan, Hein Salomonson, landschapsarchitect Jan Bijhouwer en de tuinarchitecte Mien Ruys. Architect Mart Kamerling werd ingeschakeld vanwege zijn kwaliteiten als stedenbouwkundige. Meningsverschillen binnen 'de 8' over het concept van Nagele en stagnatie van het werk leidden ertoe dat eind 1952 werd besloten de groep uit te breiden met architecten verbonden aan 'opbouw.' Inmiddels had de opdrachtgever ook het aantal te bouwen woningen verhoogd van 300 naar 500.¹¹¹ De architecten van 'opbouw' die bij het project betrokken werden, waren naast Lotte, Jaap Bakema, Frans van Gool, Ernest Groosman, Romke Romke de Vries, Wim Wissing en tuinarchitect Wim Boer die inmiddels een eigen bureau was begonnen. Planoloog Hans Hovens Greve kreeg een coördinerende en administratieve taak. Deze leden van zowel 'de

¹¹⁰ HNI, archief Merkelbach, B. (MERK) 107, brief directie Wieringermeer aan B. Merkelbach, 15 april 1948, typoscript.

¹¹¹ Zef Hemel en Vincent van Rossum, *Nagele. Een collectief ontwerp*, Amsterdam, 1984, p. 36.

8' als 'opbouw' vormden vanaf toen de 'werkgroep Nagele', onder leiding van Ben Merkelbach.¹¹²

De werkgroep wilde binnenhuisarchitecte Bé Niegeman-Brand, de echtgenote van architect Johan Niegeman, graag aantrekken voor de inrichting van de woonhuizen.¹¹³ Haar gezondheid liet het echter niet toe hiermee aan de slag te gaan. Als alternatief kwam binnenhuisarchitecte Jo Elffers uit de bus.¹¹⁴ Dat ze geen lid was van 'opbouw', werd niet als bezwaarlijk gezien.¹¹⁵

De grootte van het team, die vanzelfsprekend een veelvoud aan visies met zich meebracht, en de vele discussies met de opdrachtgever en adviserende diensten en commissies, zoals de Planologische Commissie van de Noordoostpolder, leidden ertoe dat pas in 1955 met de bouw van Nagele werd gestart. Tien jaar later was het dorp voltooid.

Een ontwerp van Kamerling lag ten grondslag aan het stedenbouwkundig concept van het dorp. Kenmerkend voor het ontwerp van Nagele is dat de nederzetting als een enclave is bedacht en vormgegeven. De randen van het dorp, dat als een gestileerde vlek in het landschap is gelegd, vormen een rechte, groene haag van bomen en struiken. Daarbinnen ligt het dorp als een beschut 'interieur' in de openheid van de polder. Middenin het dorp is een grote, centrale ruimte geprojecteerd, waarbinnen de scholen, kerken en een dorps huis zijn geplaatst. Daar omheen ligt een groepering van kleine wooneenheden. De drager van de centrale ruimte is een groot grasveld met lage beplanting. De commissies in de Noordoostpolder die bij het ontwerp betrokken waren noemden deze ruimte een 'gemeenschappelijke weide',¹¹⁶ een term die door latere werkgroepen, die zich bezighielden met het behoud en beheer van Nagele, werd

¹¹² HNI, MERK 107, vergadering werkgroep Nagele, 1 mei 1952.

¹¹³ HNI, MERK 107, vergadering werkgroep Nagele, Amsterdam, 29 mei 1953.

¹¹⁴ Jo Elffers (1909-1993) ontwierp meubelen en werkte als interieuradviseuze. Ze was de zus van de meer bekende kunstenaar Kees Elffers (1898-1987). In de jaren dertig ontwierp ze enkele meubelen voor de firma Metz & Co. Na de adviezen voor Nagele adviseerde ze de gemeente Spijkenisse en Woerden bij de inrichting van respectievelijk het gemeentehuis en het verbouwde stadhuis. Gesprek met Jo Elffers in: *Woerdense Courant*, 14 juni 1963.

¹¹⁵ HNI, MERK 107, vergadering werkgroep Nagele, Amsterdam, 29 mei 1953.

¹¹⁶ GAN, Emmeloord, archief Het openbaar lichaam 'De Noordoostelijke polder' 1942-1962, dossiernr. 493, uittreksel uit de notulen van de vergadering van de Poldercommissie voor Algemene Belangen gehouden op 26 april 1950.

gewijzigd in 'dorpseide.'¹¹⁷ De architecten van de werkgroep Nagele gebruikten deze term echter niet. Wellicht vonden ze die te keuterig en niet passend in het modernistisch stedenbouwkundig-architectonisch jargon. Zij spraken over een 'gemeenschappelijke, groene binnenruimte'¹¹⁸ en over de 'core.'¹¹⁹

Door de toepassing van de wooneenheden kreeg het ontwerp van Nagele verwantschap met dat van Pendrecht. Maar in tegenstelling tot Pendrecht kende Nagele alleen laagbouw en was in Nagele de centrale ruimte, naar verhouding, vele malen groter dan in Pendrecht.

Het ontwerp van de woningen werd uitbesteed aan een speciaal hiertoe gevormd architectenduo. De keuze voor het tweetal werd bepaald door middel van een interne prijsvraag, waarvoor de architecten een ontwerp inleverden. Alle leden van de werkgroep Nagele beoordeelden deze ontwerpen en kwamen zo tot een keuze.¹²⁰ Het resultaat was dat Van Gool ging samenwerken met Niegeman, Stam met Van Bodegraven, Rietveld met zijn zoon Jan en Lotte met Groosman. De opdracht die de architecten, na overeenstemming met Van Eck, kregen was woningen te ontwerpen die voldeden aan de richtlijnen voor de woningwetbouw, uitgaande van drie à vier slaapkamers. De woningen moesten bovendien eenvoudig van opzet en constructie zijn, 'zodat bij realisatie geen moeilijkheden te verwachten waren.' Ook moest het ontwerp op een of andere wijze getuigen van 'onze' [bedoeld wordt de leden van 'de 8' en 'opbouw', HO] visie op de huisvesting van landarbeiders, nu en in de toekomst.¹²¹

Lotte kreeg aanvankelijk de opdracht om samen met Jan Piet Kloos een complex van 36 woningen voor landarbeidersgezinnen te ontwerpen. Kloos beschikte echter niet over voldoende tijd, waardoor Ernest Groosman, Lottes studie- en klasgenoot van het VHBO, zijn

¹¹⁷ Lab Nagele, *Handboek Nagele. Visie op een modernistisch dorp in de polder*, Nagele, 2010.

¹¹⁸ HNI, STAB d 51, StB-vDa (Stam-Beese-?), *Notitie Nagele – Noordoostpolder*, 16 september 1960.

¹¹⁹ C. van Eesteren, 'Holland: Nagele, a new agricultural village: CIAM Group 'The 8'' in Tyrwitt, Sert en Rogers (red.), *The Heart of the City*, 1952, p. 108.

¹²⁰ HNI, STAB d 51, StB-vDa (Stam-Beese-?), *Notitie Nagele – Noordoostpolder*, 16 september 1960, typoscript.

¹²¹ HNI, MERK, 107, brief Hovens Greve en Wissing aan de leden van 'de 8 en opbouw', naar aanleiding van gesprek met Van Eck, 6 september 1955, typoscript.

plaats innam.¹²² Groosman was inmiddels een eigen architectenbureau in Rotterdam begonnen en had ook voor Pendrecht en Zuidwijk woningen ontworpen. De tekeningen die Lotte samen met Ernest Groosman maakte, werden door medewerkers van het bureau van Wissing als bestektekeningen uitgewerkt.¹²³

Directeur Cornelis van Traa zal het geen bezwaar hebben gevonden dat Lotte ook voor Nagele aan de slag ging. Ook zijn werknemer Hans Hovens Greve gaf hij de gelegenheid om voor Nagele als adviseur en coördinator werk verrichten. De contacten tussen Van Traa en 'opbouw' en 'de 8' waren kennelijk goed. Het tekenwerk dat Lotte voor Nagele verrichte, werd binnen een periode van ruim een jaar – van voorjaar 1955 tot voorjaar 1956 – afgerond. In diezelfde periode was ze als supervisor aan het project Pendrecht verbonden, maakte ze ontwerpen voor de transformatie van het dorp Hoogvliet in een stedelijke gemeenschap en voor een te ontsluiten woongebied in de Prins Alexanderpolder. De vergaderingen met de werkgroep Nagele vonden meestal 's avonds of in de weekenden plaats, dus buiten Lottes werkdagen in Rotterdam om. Het ontwerp voor het complex landarbeiderswoningen van 'L. Stam-Beese & E.F. Groosman architecten', zoals het voor deze gelegenheid geformeerde duo zich op hun tekeningen presenteerde, werd niet zonder meer goedgekeurd. Van Eck vond het ontwerp, dat met een begroting werd ingediend, te duur. Bovendien bevredigde het ontwerp hem niet omdat dit type al eerder in de polder was toegepast.¹²⁴ Tegen hun zin in moesten ze op hun ontwerp bezuinigen. Groosman schreef Lotte dat hij 'er geen fluit voor voelde om de pilasters te

¹²²Nieuw Land Erfgoedcentrum, Lelystad. Document. Nr. 1550, brief L. Stam-Beese aan A.D. van Eck, hoofd Bouwkundige afdeling Directie Wieringermeer, Rotterdam, 23 september 1955, typoscript.

¹²³ GAN, Emmeloord, archief Het openbaar lichaam 'De Noordoostelijke polder' 1942-1962, dossiernr. 49, brief Ir. W. Wissing, Rotterdam aan Directie Wieringermeer (Noordoostpolderwerken) t.n.v. de heer van Eck, 19 februari 1957, betreffende inzending van de laatste tekeningen van het plan Nagele; HNI, STAB t 1 en t 71, hierin bevinden zich bestektekeningen van de woningen van Nagele gemaakt door het architectenbureau W. Wissing.

¹²⁴ HNI, MERK 107, verslag vergadering Werkgroep Nagele, Amsterdam, 1 november 1955.

verbreden en daardoor minder licht te krijgen in de kamers.¹²⁵ Uit tekeningen¹²⁶ valt af te leiden dat het duo ervoor koos, en er ook toestemming voor zal hebben gekregen, om geen 36 maar slechts 32 woningen te bouwen.

De doorlopende gevel van de rij woningen die op hun eerste tekeningen is te zien, toont in de nieuwe versie een onderbreking. De woningen, die uit twee lagen bestaan, zijn nu aan elkaar geschakeld door de entree en een berging, beide bestaande uit één laag, tussen een blok van twee woningen te plaatsen. De huizen kregen hierdoor het aanzien van twee onder een kap woningen, terwijl ze toch een strook vormden. Met deze afwisseling in bouwlagen wordt eveneens de monotonie van de strakke huizenrij onderbroken. Een financiële bijkomstigheid was dat de ontwerpers op de materiaalkosten konden bezuinigen. De woningen zijn net als alle andere in Nagele uitgevoerd in baksteen en hebben een plat dak. Lotte en Groosman kozen voor een rode baksteen. De kleur rood is ook doorgevoerd in de houten daklijst, de buitendeuren en een enkel raamkozijn. De grijs-witte, houten gevelplint die onder de raampartijen is aangebracht, steekt hier wat kleur betreft bij af.

Over een taakverdeling tussen Lotte en Groosman in hun ontwerpen voor Nagele is uit de bronnen niets concreets te herleiden. Wel heeft Lotte enkele tekeningen van de eerste versie, die zijn gemaakt in de zomer van 1955, gesigneerd. De bewaard gebleven tekeningen van de definitieve versie van januari 1956 tekende zij voor 'gezien.' De signatuur van Groosman ontbreekt daar. Dat Lottes naam in de naamgeving van het bureau en op de tekeningen en in verslagen van de werkgroep vóór die van Groosman staat, komt voort uit de heersende genderopvatting dat 'dames altijd voor gaan.' Opvallend is verder dat in latere publicaties, als het over deze woningen in Nagele gaat, soms enkel de naam van Lotte en niet die van Groosman wordt genoemd.¹²⁷

¹²⁵ HNI, STAB d 9, brief Groosman aan Stam-Beese, 20 januari 1956 met kopie brief van Bakker, directie Wieringermeer, aan Groosman, 13 januari 1956, typoscript.

¹²⁶ HNI, STAB, t 71, ontwerptekeningen (calques en lichtdrukken) en bestektekening woonhuizen L. Stam-Beese en E.F. Groosman architecten, augustus en september 1955; STAB t 1, bestektekening en gewijzigde tekeningen, december 1955 en januari 1956.

¹²⁷ Draaiboek *Terug naar Nagele. Een film van Louis van Gasteren en Joke Meerman*, Amsterdam, 2011, p. 31; Meindert van der Kaaij, 'Woonwijk Karweihof in Nagele gereed' in *Trouw*, 24 juni 2016.

De 32 woningen naar hun ontwerp, werden eind jaren vijftig gebouwd aan wat Karweihof ¹²⁸ ging heten.¹²⁹ Niet het woord 'straat' werd in Nagele gehanteerd maar het woord 'hof.' Een haakvormig patroon van drie of vier korte en één lange bouwstrook van woningen creëerden namelijk daarbinnen een groene 'hof.' De leden van de poldercommissies en de opdrachtgever gebruikten hiervoor ook de term 'hofweide.' In iedere wooneenheid of 'woonhof' werd het principe herhaald van een centrale, groene kern analoog aan de centrale 'dorpsweide.' De woningen van de korte bouwstroken kregen een ontsluiting door een voetpad. Los van deze groenstructuur beschikte elke woning over een diepe privé-achtertuin, onder meer voor de verbouw van groenten.

Wim Boer en Mien Ruys ¹³⁰ontwierpen de beplanting voor een groenstrook bij alle woonhuizen, voor de hoven en voor de centrale ruimte in het dorp. Voor elke wooneenheid maakten zij een specifiek ontwerp met toegevoegde plantenlijst. Hierin onderscheidden ze een stamboom, struikvormige bomen, heesters en hagen. De stamboom in de Karweihof naar ontwerp van Lotte en Groosman werd de *Quercus robur*, ofwel de zomereik. Er werd een keur aan struikvormige bomen geplant, waaronder de *Robinia pseudoacacia* (robinia) en de *Alnus cordata* (hartbladige els) en heesters, zoals de *Acer campestre* (veldesdoorn) en de *Crataegus oxyacantha* (meidoorn). De haag die de achtertuintjes afscheidde bestond uit rijen *Ligustrum vulgare stovirens* (wilde liguster).¹³¹

¹²⁸ Binnen de werkgroep Nagele van 'de 8' en van 'opbouw' ontstond aanvankelijk het idee de straten en woonhoven in Nagele namen van overleden architecten te geven. Een tegenvoorstel van Wim Wissing was om namen van de Nederlandse provincies toe te passen. De directie besloot echter tot planten- en topografisch gerelateerde straatnamen. HNI, MERK 107, vergadering werkgroep Nagele, Amsterdam, 18 oktober 1955.

¹²⁹ Lab Nagele, *Handboek Nagele*, 2010, p. 57.

¹³⁰ Mien Ruys ontwierp zelfstandig de begraafplaats van Nagele. Deze is opgedeeld in een grotere plaats voor de protestante overledenen en een kleinere voor de rooms-katholieken navenant de grootte van deze bevolkingsgroepen.

¹³¹ Nieuw Land Erfgoedcentrum, Lelystad. Document. Nr. 1550, W.C.J. Boer, Tuin- en landschapsarchitect B.N.T., Rotterdam, beplanting dorp Nagele, Plantlijst buurt arch. Mevr. Stam-Beese/Groosman, 23 april 1956, typoscript.

Het modernistische dorp Nagele ondervond binnen de kringen van het Nieuwe Bouwen veel belangstelling, ook internationaal. Het plan werd op drie CIAM-congressen gepresenteerd, in 1949 in Bergamo, in 1951 in Hoddesdon en in 1956 in Dubrovnik.¹³² In Bergamo kwam er kritiek van de Zwitserse architect Hans Schmidt.¹³³ Het dorp maakte op hem een 'kapitalistische' indruk omdat de landarbeiders gescheiden zouden komen te wonen van de middenstanders en ook de notabelen een specifieke eigen plek kregen toebedeeld. De leden van 'de 8' en 'opbouw' bespraken deze kritiek in een evaluerende vergadering, maar kwamen niet tot een gewijzigde opzet. Zij vonden deze opdeling in deze categorieën niet nadelig voor de dorpsgemeenschap. Hun conclusie was ook dat ze moesten beseffen dat Nagele pas tot voltooiing zou komen als zij als ontwerpers reeds 'vergeten' zouden zijn. Hun idee moest daarom heel duidelijk zijn, zodat anderen er aan verder konden werken.¹³⁴ Reacties op het Nagele-plan in Hoddesdon zijn niet meer na te gaan. Zoals al eerder aan de orde kwam bij de beschrijving van de presentatie van Pendrecht op dit congres, was de uitkomst van de discussie in Hoddesdon dat de *core* eerder een *rendez-vous* moest zijn, dan een situering in een woonomgeving. In *The heart of the city*, gepubliceerd naar aanleiding van het congres in Hoddesdon, is in tekst en beeld aandacht besteed aan de ontwerpen van zowel Nagele als Pendrecht.¹³⁵

Het tiende CIAM-congres in Dubrovnik waar het plan Nagele opnieuw voor het voetlicht kwam en dat tevens door Lotte werd bezocht, was gewijd aan 'de habitat.' 39 habitat-projecten passeerden de revue en werden op een aantal aspecten beoordeeld. Onder invloed van de ideeën van de jonge architecten voorhoede was de aandacht binnen CIAM verschoven van de 'habitat,' als een complex van functies, naar een complex van *relaties*. Dit betekende onder meer dat de tot dan toe gebruikelijke taakverdeling tussen architect en stedenbouwkundige onder druk kwam te staan. In plaats van een hiërarchische relatie moest er een synthese tussen

¹³² Van der Woud, *Het Nieuwe Bouwen*, 1983, p. 86-103; Rebel, *Het nieuwe bouwen*, 1983, pp. 324-326;

Van der Wal, *In praise of common sense*, 1997, p. 116.

¹³³ Rebel, *Het nieuwe bouwen*, 1983, p. 324.

¹³⁴ HNI, BARB, d 1, verslag bijeenkomst 'de 8' en 'opbouw' in Oost-Voorne, 19 en 20 november 1949.

¹³⁵ Van Eesteren, 'Holland: Nagele' en anoniem, 'Holland: Rotterdam' in Tyrwhitt, Sert, Rogers (eds.), *The Heart of the City*, 1952, p. 108-109 en pp. 116-117.

de twee specialismen worden gevormd, was de opinie.¹³⁶ De bijeenkomst in Dubrovnik, die was voorbereid door de jonge voorhoede en die zich op dit tiende congres uitriep tot Team X,¹³⁷ werd vooral beheerst door de prangende vraag of CIAM wel of niet zou moeten worden opgeheven. Oplaaierende meningsverschillen, met name tussen de ouderen en de kritische jongeren leidden ertoe dat het voortbestaan van CIAM aan een zijden draad kwam te hangen. Reacties of kritiek op het Nagele-ontwerp, geuit op het tiende CIAM-congres, zijn niet overgeleverd. Het ontwerp kreeg in ieder geval nog weer eens internationale belangstelling. Niet alleen buitenlandse avant-gardistische architecten bleken in het ontwerp van Nagele geïnteresseerd. Zo brachten in 1960 leden van de International Federation for Housing and Town Planning, een vereniging waar zowel moderne als traditionele architecten en stedenbouwkundigen bij waren aangesloten, een bezoek aan Nederland. Zij bezochten Rotterdam en Nagele als zijnde belangwekkende, gerealiseerde stedenbouwkundige ontwerpen. Van Eck gaf het gezelschap een inleiding over de IJsselmeerpolders.¹³⁸ Nagele bleef een uniek project. Er zijn geen pendanten van het dorp van de grond gekomen, zoals bij Pendrecht. Het concept kreeg geen navolging. Een zekere verwantschap met de morfologie van Nagele hebben de buurten De Heuvel en Prinsenhof in Leidschendam, die naar ontwerp van architect en stedenbouwkundige Wim de Bruijn tussen 1961 en 1966 werden gebouwd.¹³⁹ Deze buurten die in de vorm van een grote carré zijn aangelegd, hebben een grote

¹³⁶ Van der Woud, *Het Nieuwe Bouwen*, 1983, p. 103.

¹³⁷ De oprichters van Team X of Team Ten waren Jaap Bakema en Aldo van Eyck uit Nederland, George Candilis uit Griekenland, Shadrach Woods uit de Verenigde Staten/Frankrijk, Rolf Gutmann uit Zwitserland en William Howel, John Völker en Alison en Peter Smithson uit Engeland. De groep was van mening dat de architectuur zich duidelijker moest richten op de behoeften van de mens zonder echter het modernisme uit het oog te verliezen. Hun kritiek op CIAM als organisatie hield in dat ze vonden dat deze te formeel was georganiseerd. Team X, waarbij anderen zich aansloten, kwam als groep bij elkaar tot 1984. Zie Risselada en Van den Heuvel (red.), *Team 10 1953-1981*, 2005 en Alison Smithson (ed.), *Team 10 Meetings 1953-1984*, Delft, 1991.

¹³⁸ HNI, STAB d 7, programma International Federation for Housing and Town Planning, Technische Hogeschool Delft, 2 tot 8 oktober 1960.

¹³⁹ Met dank aan Cees Boekraad voor het attenderen op deze verwantschap en met dank aan Titia Kiers voor de rondwandeling door De Heuvel en Prinsenhof.

rechthoekige ‘hof’ van respectievelijk 300 bij 400 en 300 bij 500 meter met een groene, parkachtige ruimte rondom waarin middelhoge woonblokken liggen met daartussen voorzieningen als scholen, winkels en kerken.¹⁴⁰

Het nu enigszins desolate dorp Nagele ligt als een stille getuige van een ooit idealistisch plan verscholen in het polderlandschap.

Lotte was louter als architecte bij het ontwerp van Nagele betrokken, niet als stedenbouwkundig architecte. Wellicht gaf haar baan als stedenbouwkundig architecte bij de gemeente Rotterdam geen aanleiding om zich ook op dit vlak met het ontwerp van Nagele bezig te houden. In retrospectieve beschouwingen heeft ze zich niet over haar werk voor Nagele uitgelaten. Misschien kwam dit omdat deze opdracht, vergeleken met de andere die ze uitvoerde, relatief klein was. Haar gedachten over Nagele heeft ze toentertijd echter wel op papier gezet, zoals een tekst uit 1960 laat zien. Gelet op de hierbij gebruikte signatuur ‘St.B’, lijkt het een tekst voor de dienst Stadsontwikkeling te zijn geweest, want ook andere teksten en notities en een enkel ontwerp voor deze dienst dragen deze signatuur.¹⁴¹ Bovenaan het eerste blad is geschreven : ‘Voor mej. Buitenhuis.’ Ingeborg Buitenhuis was stedenbouwkundig voorlichtster bij de afdeling Stadsontwikkeling.

Lottes betoog vertoont inhoudelijk overeenkomsten met het artikel over Nagele dat de werkgroep Nagele in 1952 schreef in het tijdschrift *Forum*,¹⁴² en dat met name de achterliggende ideeën over het modeldorp voor de lezer uiteenzette. Lottes verhaal is echter uitgebreider en heeft een eigen, persoonlijk idioom. Naast een formele beschrijving van de opzet van het dorp, wijdt ze uit over het omringende bos, de windsingels en het landschap daarachter. De werkgroep Nagele, zo stelt ze, had gemeend tegenover het mechanische aspect

¹⁴⁰ Hebly-Theunissen architecten, Arjan Hebly, Cees Boekraad *et al.*, *De Heuvel – Leidschendam. Een magnifieke hof, cultuurhistorische analyse en waardering*, Delft, 2012, p. 38; L.J.M. Tummers en J.M. Tummers-Zuurmond, *Het land in de stad. De stedenbouw van de grote agglomeratie*, Bussum, 1997, pp. 87-91. Tevens verschenen als proefschrift Technische Universiteit Delft, 1997.

¹⁴¹ HNI, STAB d 51, StB-vDa, *Notitie Nagele – Noordoostpolder*, 16 september 1960.

¹⁴² De Werkgroep uit de Vereniging “De 8”, ‘Het plan voor het dorp Nagele’ in *Forum* jrg.7, 6/7 (1952), pp. 172-178.

van de nieuwe polder een element te moeten stellen dat aan de irrationele behoeften van de mens tegemoet zou komen. In tegenstelling tot de, in mindere of meerdere mate bestaande, monoculturen van het landbouwareaal wilde de werkgroep dat het bos rond Nagele 'vol geheimzinnig leven' zou zijn. De gemeenschappelijke, groene ruimte, zowel in de dorpskern als tussen de woningen, gaf volgens Lotte 'bewegingsvrijheid en speling' en stond, in haar visie, diametraal tegenover de, 'sterk aan wegen gebonden, geleide beweging.' Als compensatie voor de geïsoleerde ligging ten opzichte van belangrijke cultuurcentra vond Lotte dat Nagele zo 'rijk en veelzijdig' mogelijk moest zijn. Daarom stond in het hart van het dorp, als *civic-centre*, het dorps huis dat ook een *trait d'union* vormde tussen bedrijfszone, winkels en culturele zone. Uit haar tekst blijkt dat ze de stedelijke aspecten van het dorp direct verbond aan de natuurlijke elementen van het omringende bos en landschap. Haar herinneringen aan de avontuurlijke belevenissen uit haar kindertijd op het Silezische platteland zullen haar misschien weer voor de geest zijn gekomen toen ze voor Nagele ging ontwerpen en erover schreef. Ze uitte zich in haar verhaal positief over de samenwerking van architecten en stedenbouwers in dit project. Deze had ze als vruchtbaar en stimulerend ervaren. Voor haar was het werken in een team altijd weer een nieuwe uitdaging, zoals ze dat ook bij het ontwerpen van Pendrecht had ervaren. Het participeren in het project Nagele betekende eveneens dat Lotte, na vijftien jaar, weer met ex-echtgenoot Mart Stam samenwerkte. Ze figureren dan ook beiden in de film die Louis van Gasteren van het bouwproces van Nagele maakte.¹⁴³ Het bleef echter bij deze incidentele en laatste gezamenlijke activiteit. Mart Stam vertrok in 1966 definitief uit Nederland. Vermoedelijk heeft ze hem daarna nooit meer gezien of gesproken.

Dat Lotte al eerder voor een andere ontwerpdracht als architecte was ingeschakeld, blijkt uit ontwerptekeningen uit 1951 die in haar archief zijn bewaard. Het betreft een reeks 'galerijwoningen voor bejaarden' voor de gemeente Hendrik-Ido-Ambacht.¹⁴⁴ Deze woningen zijn opgetrokken uit beton, hebben een plat dak en een doorlopende galerij. In een losse

¹⁴³ Louis van Gasteren, filmdocumentaire *Een nieuw dorp op nieuw land*, 1960. Collectie Instituut voor Beeld en Geluid, Hilversum, ID 948863. De film is tevens te zien in Museum Nagele in Nagele.

¹⁴⁴ HNI, STAB t 59 en STAB d 43, calques van plattegrond en enkel gevelaanzichten.

aantekening wordt eveneens melding gemaakt van ‘een aantal splitlevel woningen’ bestemd voor Hendrik-Ido-Ambacht. Hiervan zijn echter geen tekeningen teruggevonden.

Onderzoek bij de gemeente Hendrik-Ido-Ambacht leert dat deze ontwerpen niet zijn uitgevoerd.¹⁴⁵ Wel hebben de Rotterdamse architecten Van Tijen en Maaskant, Wissing en het bureau Kuiper, Gouwetor & De Ranitz sociale woningbouw in dit dorp op hun naam staan.¹⁴⁶

Ontwerpen voor Hoogvliet

Samen met Paul Gorter en Henk Milius, haar collega's van de Dienst S.O., werkte Lotte in de jaren 1947 tot 1958 aan plannen en ontwerpen voor de Rotterdamse wijk Hoogvliet. Het betrof een forse uitbreiding van het gelijknamige historische dorp, dat op de rechteroever van de Oude Maas ligt en in 1934 door Rotterdam was geannexeerd. De nieuwe woonwijk was voorzien voor de werknemers van de naburige petroleumhavens en het Botlekgebied en hun gezinnen. De eerste gedachte in 1946 – het jaar dat Lotte in Rotterdam kwam werken – was om van Hoogvliet een satellietstad te maken, geënt op de tuinstadprincipes ontwikkeld door de Engelse stedenbouwkundige Ebenezer Howard. Deze legde in zijn publicatie *To-morrow* een model neer van de tuinstad als satellietstad, waarmee de meest economische en gezonde oplossing om de groei van een grote stad op te vangen kon worden gerealiseerd.¹⁴⁷ De landelijke architectuur en haar wedergeboorte in de zogenoemde *cottage* was al sinds het eind van de achttiende eeuw door Engelse architecten geïnitieerd. In Nederland koos Hendrik Berlage voor het model van de tuinstad in zijn eerste ontwerp in 1903 voor Amsterdam-Zuid en tien jaar later in zijn plan voor Vreewijk in Rotterdam, dat door Granpré-Molière werd uitgevoerd. Een belangrijk vocabularium in de tuinsteden was de *close*, meestal een doodlopende straat die aan drie zijden werd

¹⁴⁵ Gemeentehuis Hendrik-Ido-Ambacht, o.a. dossier gemeentearchitect W.H. Wolrich en dossier bouwtekeningen; schriftelijke mededeling aan de auteur door J.C. Treure, vergunningverlening en handhaving Hendrik-Ido-Ambacht, 21 januari 2014.

¹⁴⁶ *Ibidem*.

¹⁴⁷ Ebenezer Howard, *To-morrow: a peaceful path to real reform*, London, 1898.

omsloten door huizen die waren verbonden met muren. Met deze *close* ontstond een semi-openbare ruimte waarmee het bouwblok zich als het ware opende.¹⁴⁸

Van Traa besloot echter in 1952 om Hoogvliet niet langer als een satellietstad in wording te zien, maar als een Rotterdamse woonwijk. Wat wellicht heeft meegespeeld bij deze beslissing is dat de gemeente Spijkenisse, aan de overkant van de Oude Maas, van haar dorp een stad van 80.000 inwoners wilde maken. Voor het creëren van een dubbelstad aan weerszijden van de rivier was het toen te laat.¹⁴⁹ Maar ook was Van Traa van mening dat de afstand tussen Hoogvliet en Rotterdam te gering was om Hoogvliet tot een volwaardige stad te laten uitgroeien. In beleidsplannen van de gemeente Rotterdam van een halve eeuw later, wordt het stadsdeel Hoogvliet, dat uitgroeide tot een wijk van 35.000 inwoners, echter wel een satellietstad – zelfs de eerste van Nederland – genoemd.¹⁵⁰ Vanwege het vele groen in de wijk wordt in deze plannen een relatie gelegd met de Engelse ‘New Town’ gedachte.¹⁵¹ Een wijk van Hoogvliet kreeg dan ook de naam Nieuw-Engeland.

In 1947, toen het plan van een satellietstad nog speelde, maakte Lotte een eerste schets voor Hoogvliet die concentrisch van opzet is en waarbij het oude dorp als *core* wordt gezien.¹⁵² Haar collega’s kwamen vervolgens met andere ontwerpen, geïnspireerd op Le Corbusiers ‘Cité Lineaire’, waarin Hoogvliet als langgerekte bandstad werd uitgetekend.¹⁵³ In navolging van de vele ontwerpen die voor Hoogvliet werden gemaakt, begon Lotte in 1953 met de uitwerking van het centrumgedeelte. Bij de monding van de nieuw aangelegde haven van Hoogvliet

¹⁴⁸ Castex, Depaule, Panerai, *De rationele stad*, 1984, pp. 63, 87 en 207.

¹⁴⁹ Bijhouwer, Devolder en Gall, ‘Stadsuitbreidingsplannen’, 1981, p. 52.

¹⁵⁰ D S+V gemeente Rotterdam, *Bestemmingsplan Hoogvliet Noordwest*, Rotterdam, november 2008.

¹⁵¹ *New towns* was in Engeland de nieuwe naam voor de *garden cities*. De laatste werden door particulieren gefinancierd en de eerste door de overheid. Bregit Jansen ‘De ideale woongemeenschap in naoorlogs Rotterdam’ in Zweerink (eindred.), *Van Pendrecht tot Ommoord*, 2005, p. 21.

¹⁵² Tekening naar origineel gemaakt door Jeroen Ruitenbeek en gepubliceerd in Zweerink (eindred.), *Van Pendrecht tot Ommoord*, 2005, p. 189. Origineel niet aangetroffen in SAR, archieven ASRO 1940-1949 (toegangsnummer 298) en gemeentesecretarie Openbare Werken, uitbreidingsplannen en bestemmingsplannen Hoogvliet (toegangsnummer 465_01). Met dank aan Jeroen Ruitenbeek voor het toezenden van de foto van het origineel.

¹⁵³ Zweerink (eindred.), *Van Pendrecht tot Ommoord*, 2005, p. 189.

projecteerde ze zeven hoge woontorens.¹⁵⁴ Dit ontwerp is om onduidelijke redenen niet uitgevoerd. Collega Henk Milius zou zowel het centrum als de totaalopzet van Hoogvliet definitief ontwerpen. Lotte ging verder met Hoogvliet door ontwerpen te tekenen voor de buurten Oudeland, Westpunt, Boomgaardshoek en Zalmplaat. In haar archief bevinden zich twee ongedateerde grove schetsen op calqueerpapier waarop ze achterop met potlood schreef 'voor Hoogvliet.' Op deze schetsen vertrouwde ze met forse streken van haar krijtpotlood in felle kleuren rood, groen, blauw, geel en bruin haar eerste ideeën over de plaatsing van rechte woonblokken toe aan het papier.¹⁵⁵ Om welke buurt het hier ging is niet uit de schetsen af te leiden. Deze kleurige tekeningen, opgebouwd uit lijnen en vlakken, zijn zo los en krachtig op het papier gezet, dat ze geïnspireerd lijken door de expressionistische, abstracte tekeningen en schilderijen van de CoBrA-kunstenaars.

Voor de buurt Oudeland waar 2000 woningen moesten komen, tekende ze een repeterende reeks wooneenheden, waarin laagbouw en etagebouw elkaar afwisselen. Centraal in de wijk projecteerde ze een voorzieningszone die aansloot op het centrum van Hoogvliet. Omdat dit centrum telkens van vorm wijzigde, moest ook Lottes ontwerp worden herzien. Milius nam hiervoor opnieuw het potlood ter hand en maakte het ontwerp definitief. Voor de buurt Westpunt waar 2100 woningen moesten komen, tekende Lotte vier sub-buurten, van elkaar gescheiden door wegen die aansloten op de hoofdontsluiting van Hoogvliet. In het centrum van deze sub-buurten projecteerde ze drie flats met een radiale y-vormige plattegrond, ook wel 'sterflats' genoemd. Deze stonden in een groene omgeving, waaromheen laagbouw was getekend met aangrenzende grote tuinen. Enkel een deel in het midden van de buurt Westpunt met een mengeling van middelhoog- en laagbouw werd conform haar ontwerp uitgevoerd.¹⁵⁶ De sterflats verdwenen van het firmament. Voor de buurt Boomgaardshoek waar 1700 woningen moesten komen, ontwierp Lotte in 1957 eveneens wijkeenheden van laag- en middelhoogbouw. Dit ontwerp werd niet uitgevoerd. De buurt zou in laagbouw worden

¹⁵⁴ *Ibidem*, p. 191.

¹⁵⁵ HNI, STAB t 17 en t 62.

¹⁵⁶ Zweerink (eindred.), *Van Pendrecht tot Ommoord*, 2005, p. 197.

opgezet.¹⁵⁷ Voor Zalmplaat, direct gelegen aan de Oude Maas, dat ruim 3700 woningen moest tellen en waar scholen, een kerk, een wijkgebouw, een bejaardenhuis, een zwembad, een bedrijventerrein, schoolsportvelden en schoolwerktuinen een plaats dienden te krijgen maakte Lotte twee ontwerpen. Het eerste uit 1957 laat een opdeling in vijf kleinere buurten zien, gelegen rond een wijkcentrum. Ook hier schetst ze binnen een orthogonaal raster een repeterende wooneenheid met een combinatie van verschillende woningtypen. Ook de buurt zelf heeft een rechthoekige, haast vierkante vorm. In hetzelfde jaar kwam ze met een tweede ontwerp waarbij, net als in haar ontwerp voor Westpunt, parkachtige, groene ruimten en besloten binnenhoven zijn getekend die ruimtelijk in elkaar overlopen en een verbinding aangaan met het omringende landschap.¹⁵⁸ Haar ontwerp werd niet uitgevoerd, maar wel dat van haar collega bij S.O. de stedenbouwkundig ontwerper L. de Waard.¹⁵⁹ Wellicht werd de uitvoering van de wooneenheden met hun verschillende woontypen financieel als te begroterlijk gezien voor de uitvoering van Hoogvliet. Bronnen geven hierover echter geen uitsluitsel. Zelf heeft Lotte zich in interviews niet uitgelaten over haar ontwerpen voor Hoogvliet. Ook zijn er geen notities van haar hand bewaard gebleven die hierop betrekking hebben.

Alexanderpolder: 'de stad van morgen'

Inmiddels was er door de Dienst S.O. een onderzoek gestart om in een gebied ten oosten van de stad, waar de polders Kralingen, Prins Alexander en die van de gemeente Capelle aan den IJssel lagen, 50.000 tot 61.000 woningen te realiseren. Hier zou een zogenoemde 'nevenstad' moeten ontstaan. De geïsoleerde ligging van de polder met zijn lage, vlakke land, weggestopt achter de Kralingse plas en binnen een ruit van snelwegen, paste bij de beoogde zelfstandigheid van de nevenstad, waarvoor later de naam Alexanderstad werd uitgevonden.¹⁶⁰

¹⁵⁷ *Ibidem*, p. 99.

¹⁵⁸ HNI, STAB t 17 en t 62.

¹⁵⁹ Zweerink (eindred.), *Van Pendrecht tot Ommoord*, 2005, p. 201.

¹⁶⁰ Frits Palmboom, 'De geschiedenis van de stad van morgen', *The history of the city of tomorrow*, in Anne-Mie Devolder (red.), *De Alexanderpolder. Waar de stad verder gaat*, Bussum, 1993, pp. 41-52.

De architecten van de vereniging 'opbouw' zagen het opnieuw als een uitdaging om voor dit grote gebied te gaan ontwerpen. Het negende CIAM-congres, dat in 1953 in Aix-en-Provence werd gehouden met als thema 'De Habitat', was een mooie gelegenheid om ontwerpen voor Alexanderstad als nieuwe habitat van Rotterdam, te presenteren. Van Traa stemde in met het initiatief van 'opbouw' en wees een deel van de Alexanderpolder dat lag tussen de Hoofdweg en de Kralingseweg aan voor een eerste ontwerp. Lotte en Hans Hovens Greve zouden net als bij Pendrecht weer als contactpersonen tussen 'opbouw' en de Dienst S.O. fungeren.

In Alexanderpolder moest met verschillende factoren rekening worden gehouden. Een gehele *tabula rasa* was het gebied niet. Zo liep de grillig gevormde gemeentegrens tussen Rotterdam en Capelle aan den IJssel door dit gebied en lagen er bestaande en geplande wegen, waaronder de A16, die over de toekomstige Van Brienoordbrug zou gaan lopen. Daarnaast kende het gebied kassenbouw die zoveel mogelijk in tact diende te blijven en vormden de ligging en de bereikbaarheid van werkgebieden een factor van belang. *Last but not least* lag Alexanderpolder op -6,6 m. N.A.P. en werd toen gemeten als laagstgelegen polder van Nederland. De uitgestrekte, vochtige grasvlakte van de polder hoorde bij een slechte bodemgesteldheid. Dit laatste, negatieve aspect bracht de architecten van 'opbouw' op het idee een zogenoemde 'verticale woonwijk' te ontwerpen, bestaande uit voornamelijk hoogbouw.

In een vergadering van 'opbouw', gewijd aan Alexanderpolder, opperde Lotte het idee om de wegen te onderheien en dit proces direct te combineren met bebouwing.¹⁶¹ Ze werkte haar ideeën hierover verder uit, waarbij ze zoals gewenst, het bestaande agrarische gebruik van de grond, dat wil zeggen de kassenbouw, handhaafde. Volgens het verslag van de vergadering zouden er tegen haar ideeën diverse, maar helaas niet nader omschreven, bezwaren zijn geuit. Maar wel werd haar voorstel van een gecombineerde weg-woning-fundering overgenomen. Dit leidde tot suggesties van anderen om een maximale bebouwingsconcentratie, middels hoogbouw, te plaatsen aan enkele hoofdwegen, waartussen de grond vrij zou blijven voor recreatieve en agrarische doeleinden. Jaap Bakema kwam in diezelfde vergadering met het voorstel om toch de mogelijkheid van laagbouw te integreren. Lotte was het hier niet mee eens

¹⁶¹ GTA, inv.nr 42-RV-X-12, vergadering 'opbouw', Rotterdam, 18 maart 1953.

en diende hem van repliek door te stellen dat 'het met dit gekeutel nu eindelijk maar eens uit moest wezen.'¹⁶²

In een volgende vergadering, vijf dagen later, stelde ze dat 'de situatie van vandaag rijp is voor een revolutionaire stap in de opvattingen omtrent het wonen', waarbij ze doelde op de 'verticale woonwijk.'¹⁶³ De 'opbouw'-architecten hadden in hun plannen en gesprekken de zojuist in Marseille gereed gekomen en door Le Corbusier ontworpen 'Unité d'Habitation' in het vizier. Dit hoge appartementengebouw waarin 240 kleine woningen waren opgenomen en dat was ontsloten door binnenstraten en voorzien van onder meer een winkelgalerij, een restaurant en hotel, een sportzaal en een crèche, gooide in modernistische architectenkringen hoge ogen. Dit ontwerp van Le Corbusier markeerde een nieuwe fase – en volgens Castex *cum suis* de laatste – in het verlies van de verschillen die tot dan toe kenmerkend waren voor de stedelijke ruimte. De tegenstelling tussen voor- en achterkant van een gebouw of een gebouwencomplex bestond niet meer, allen het verticale teken van de trappenhuisen maakte de oostgevel verschillend van de westgevel. Dit bouwblok was in feite een ontkenning van de stad omdat elke verwijzing naar een continuïteit en een ruimtelijke nabijheid was geschrapt.¹⁶⁴

Een ongedateerde schets, waarschijnlijk gemaakt door Lotte, aanwezig in haar archief,¹⁶⁵ laat niet één enkel woongebouw zien, zoals het geval was bij Le Corbusier's ontwerp, maar een wijkopbouw met enkele hoge woonblokken van 15 lagen, staande op kolommen en gesitueerd aan doorgaande wegen. Binnen een grid van wegen vormen daarnaast blokken van twee, vier en zes woonlagen een buurt, vrij in het groen gelegen. Hierbij lagen ook voorzieningen zoals scholen en winkels. In een 'losse' notitie van haar hand over wat zij noemt 'de monolith' stelt ze uitdrukkelijk dat deze bouwvorm geen woonblok is maar een buurt met uitzonderlijke eigenschappen die wel één vormeenheid kent maar geen enkeling moeten zijn zoals in Marseille het geval is.¹⁶⁶ Jaap Bakema maakte ontwerpen – gedateerd april 1953 – voor een wijkopzet

¹⁶² *Ibidem*.

¹⁶³ GTA, inv.nr 42-RV-X-12. Vergadering 'opbouw', Rotterdam, 23 maart 1953.

¹⁶⁴ Castex, Depaule, Panerai, *De rationale stad*, 1984, p. 186.

¹⁶⁵ HNI, STAB t 77.

¹⁶⁶ HNI, STAB d 3, Lotte Stam-Beese, notitie Alexanderpolder, z.j. (1953), typoscript.

bestaande uit 11 grote, in aantal etages afnemende, woongebouwen. Deze woongebouwen noemde hij 'mammoets', een term die werd overgenomen door de betrokken architecten van 'opbouw.' Aan de voet van de 'mammoets' lag een laagbouwwijkje.¹⁶⁷ In tegenstelling tot Le Corbusiers ontwerp voor de 'Unité d'Habitation' was bij de ontwerpen van Lotte en Jaap Bakema dus wel van een ruimtelijke, bebouwde inbedding sprake.

Net als bij het ontwerpen van Pendrecht waren Lotte en Jaap bij het schetsen voor Alexanderpolder gewaagde opponenten van elkaar en *sparring partners*. Wilde Lotte in Pendrecht een kleinere wooneenheid dan Jaap zich voorstelde, bij Alexanderpolder was eveneens de maatvoering en daarmee de relatie met het omringende landschap een punt waarin ze van mening verschilden. Volgens Lotte doorsneden de 'mammoets' van Jaap Bakema teveel het landschap en ging de relatie tussen de woonblokken onderling en die met hun omgeving verloren. Volgens haar ordende hij in één richting, terwijl zij naar meerdere richtingen zocht. Ze vond wel dat er behoefte was aan een grotere schaal, maar de menselijke maat bleef voor haar twee meter, met buurten van 500 bij 500 meter. Als bewoner hoefde je niet de 'hele aardbol te overzien, maar een symbool ervan',¹⁶⁸ zo stelde zij. Jaap Bakema vond dat op Lottes ontwerpschets het terrein te vol was getekend, met teveel herhaling en dat de blokken van twee, vier, zes en twaalf lagen niet tot een eigen uitdrukking kwamen. Hij voelde zijn eigen, zoals hij het noemde, 'beperking' zeker wel, maar wilde met zijn schetsen een nieuwe samenhang van 'vorm, wonen en werken' aan de orde stellen. En dat moest 'opbouw' op het CIAM-congres ook duidelijk maken, vond hij.¹⁶⁹

Lotte maakte vervolgens meerdere schetsontwerpen, terwijl ze met Hans Hovens Greve tekeningetjes en notities uitwerkte over de toepassing van mammoets. Zij zagen de mammoet als een gebouw met een zeer grote zelfstandigheid, waarin in de *core* buurtwinkels, een kleuterschool en andere voorzieningen waren opgenomen. De mammoet fungeerde in hun visie als een 'verticale buurt.' Hiertoe zouden, in hun ogen, mensen met 'een ruimere levens- en denksfeer' zich toe aangetrokken voelen. De mammoet moest zijn omringd door openbare

¹⁶⁷ HNI, STAB t 77, schetsontwerp Alexanderpolder door J. Bakema, gesigneerd 'opbouw CIAM', 22 april 1953.

¹⁶⁸ HNI, MERK 107, vergadering 'opbouw', Rotterdam, 29 mei 1953.

¹⁶⁹ *Ibidem*.

grond. Daarnaast wilden ze etagebouw met gemeenschappelijke grond en laagbouw met privé-grond in andere, 'horizontale' buurten bouwen. Ze stelden voor de mammoets bij voorkeur toe te passen in de 'streeksfeer', dat wil zeggen in het agrarisch landschap. Voorzieningen die een typische streekfunctie moesten krijgen waren volgens hen 'een vreemdelingen service-station, dependances van een hotel, een café, een restaurant en een KLM bureau.' Ook zagen zij een te vestigen industriegebied liever niet in stads- maar in streekverband opgenomen.¹⁷⁰ Dat Hovens Greve te spreken was over hun samenwerking bij het ontwerpen voor Alexanderpolder waarbij hun beider expertises, die van hem als planoloog en die van Lotte als architecte, elkaar goed aanvulden, blijkt uit een notitie van zijn hand. De notitie heet *De verhouding survey-stedebouw-architectuur* en stond ter discussie op een 'CIAM-weekeind' van 'de 8' en 'opbouw.' Een citaat: 'Het is duidelijk dat vooral het kwalitatieve facet het aanrakingsvlak vormt tussen het werk van onderzoeker (programsteller) en vormgever. Het is hier, dat tegenstellingen en conflicten aan de dag plegen te treden; maar het is ook in dit vlak, dat een vruchtbare wisselwerking mogelijk en naar mijn mening noodzakelijk is, die in sommige gevallen zo intens kan zijn dat de grenzen tussen beider arbeid volledig vervagen. Een voorbeeld daarvan zie ik in de reportage in woord en beeld van gedachtenwisselingen tussen Lotte Stam-Beese en mijzelf, inzake het plan voor de Alexanderpolder.'¹⁷¹

Twee van Lottes schetsontwerpen, een voorstudie, waarbij een zone met kassenbouw en kleinbedrijf is ingetekend en een meer uitgewerkt ontwerp, laten een ruimtelijke opzet zien waarbij de mammoets ontsloten worden aan een weg en op afstand van een horizontale buurt zijn geplaatst.¹⁷² De keuze tussen de verticale en de horizontale buurt zagen Lotte en Hans Hovens Greve als een vrije keuze binnen 'een plan in hoofdzaak.'

Voor het CIAM-congres in Aix-en-Provence werd tenslotte een ontwerp ingediend dat was gebaseerd op een door Lotte, Jaap Bakema en Hein Stolle gesigneerd schetsontwerp. Lotte en Bakema waren wellicht tot overeenstemming gekomen.

¹⁷⁰ HNI, BAKE 0164, schetsen en notities Lotte Stam-Beese en H.J.A. Hovens Greve, juni 1953.

¹⁷¹ HNI, BARB d 1, H.J.A. Hovens Greve, *De verhouding survey-stedebouw-architectuur*, inleiding CIAM-weekeind, november 1953, typoscript.

¹⁷² HNI, STAB t 74, schetsontwerpen 2 juni 1953.

Alexanderpolder krijgt in die versie tweemaal vier buurten voor circa 4000 inwoners in laag- en hoogbouw, *unité d'habitation horizontale* genoemd, en drie verticale woonbuurten: *unité d'habitation verticale*, ofwel 'een buurt op zijn kant', voor circa 350 gezinnen of 1500 personen. Daarnaast was een uitgebreid centrum voorzien, de *core*, met voorzieningen op zowel wijk- als streekniveau. De woonwijk was niet getekend binnen een harmonische wijkplattegrond, maar grensde aan het snelwegennet.

Volgens de verantwoording van 'opbouw' was bovendien geprobeerd om de omliggende landbouwgronden, *in casu* de kassencultuur, op een positieve wijze bij het wonen te betrekken. Een citaat: 'De kassen dringen als het ware in de wijk door en leveren een visuele bijdrage tot de recreatie van de bewoners.' Ook was er in dit plan voor gekozen om lichte industrie in de wijk te vestigen. Een werkplaats met lichte industrie zou kinderen leren het begrip 'werk' als realiteit te ervaren in de omgeving van hun school. Samenvattend werd gesteld dat 'Alexanderpolder een poging is om het leven in een wijk, het wonen, het werken, de recreatie, als een zo volledig mogelijk geheel, als één integratie te doorgronden.'¹⁷³

Lotte was met tien collega's uit Nederland aanwezig bij de presentatie in Aix-en-Provence. Concrete opmerkingen of aanbevelingen op het Alexander-ontwerp zijn niet overgeleverd. Met name de jongere generatie architecten liet zich op dit congres horen. Zij zagen de habitat als een in onderdelen uiteen te vallen gemeenschap, waarbij die onderdelen voor elke gemeenschap anders en opnieuw uitgevonden moesten worden.¹⁷⁴

Dat Rotterdam trots was op de ontwerpen van 'opbouw' voor zoals het toen heette: 'Alexanderstad de stad van morgen', bleek uit de presentatie in de vorm van een reusachtige maquette van 15 bij 15 meter op de Nationale Energie Manifestatie – kortweg *E 55* genoemd – die in de zomer van 1955 in Rotterdam werd gehouden.¹⁷⁵ Het vervaardigen van de maquette gaf geharrewar onder de 'opbouw'-architecten. Jaap Bakema bleek hierin het voortouw te

¹⁷³ HNI, BAKE 166, notitie Alexanderpolder, typoscript, z.d. [1955].

¹⁷⁴ Bakema, 'Samenhang tussen mensen en dingen', 1952, p. 170.

¹⁷⁵ De maquette bevindt zich in de collectie van Museum Rotterdam, inv.nr. 40543. Na restauratie, uitgevoerd door studenten van de faculteit Bouwkunde van de Technische Universiteit Delft, is ze gepresenteerd bij de heropening van Museum Rotterdam op zijn locatie in het Stadstimmerhuis in december 2015.

hebben genomen. Lotte, Hans Hovens Greve en Wim Wissing verweten hem een eigenmachtig optreden door het plaatsen van de maquette op een verkeerde plek op de tentoonstelling. Daarnaast hadden ze ook inhoudelijke bezwaren op het ontwerp van de maquette. Zo lag er, omdat dit element op de voorgrond was geplaatst, teveel nadruk op het sportcomplex en kwam de geleiding in buurten onvoldoende tot haar recht. In plaats van het idee van 'woongroepen', om een gemeenschappelijke ruimte, werd volgens hen nu het beeld geschapen van 'een grote massa woningen om een leegte.'¹⁷⁶

In een evaluerende, gemeenschappelijke vergadering van 'de 8' en 'opbouw' bleken de meningen van de leden over de ontwerpen van Alexanderpolder sterk verdeeld. In de ogen van Mart Stam deed Alexanderpolder 'luchtledig en theoretisch' aan. Van Tijen had het gevoel dat de verschillende woonelementen voornamelijk als schaal- en vormelementen waren gebruikt en dat vond hij geen reëel uitgangspunt. De verticale woonbuurt noemde hij 'een slagschip.' Een discussiepunt was verder of het nu om een satellietstad of om een woonwijk ging. En was het niet kortzichtig om te spreken van 'de woonwijk of de stad van morgen?'

Bakema, Lotte, Romke de Vries en Wissing verdedigden zich door te stellen dat Alexanderpolder bewust niet de wijk of de stad van de toekomst heette maar 'van morgen.' Het ging om een woonvorm die *vandaag* gebouwd kon worden.

Afgesproken werd dat 'opbouw' de kritiek serieus moest nemen en verder zou gaan met het ontwikkelen van het plan Alexanderpolder.¹⁷⁷ In de loop van datzelfde jaar echter, in 1956, werd een verstrekkend besluit genomen door de verenigingen 'de 8' en 'opbouw.' Vanwege toenemende conflicterende opvattingen binnen CIAM, waarbij, zoals eerder geschreven, de visies tussen de oudere generatie architecten en de jongere botsten, werd besloten de verenigingen op te heffen.

In 1956 presenteerde Bakema, nog wel onder de vlag van 'opbouw', op het tiende CIAM-congres in Dubrovnik, een nieuw plan voor Alexanderpolder. Daarin was de bebouwde oppervlakte gereduceerd tot vier zeer grote wooneenheden met overwegend hoogbouw.

¹⁷⁶ GTA, 42-RV-X-14, vergadering 'opbouw', Rotterdam, 9 juni 1955.

¹⁷⁷ HNI, ACOP d 14, verslag van vergadering 'de 8' en opbouw, Amsterdam, 21 januari 1956.

Bakema had dit ontwerp gemaakt met zijn bureaumedewerker Jan Stokla.¹⁷⁸Op dit congres presenteerde hij zich daarnaast als vertegenwoordiger van 'Team 10', dat als zelfstandige groep verder zou gaan. Ook in Dubrovnik kwam het eerder besproken tweede plan van Nagele op tafel.

De gemeente Rotterdam vond de ontwerpen van 'opbouw' en 'Team 10' voor deze 'stad van morgen' uiteindelijk toch te revolutionair en legde deze naast zich neer. Mogelijk sloot het samengaan van architectuur en infrastructuur, zoals in deze ontwerpen uitgedrukt, niet aan bij de realiteit van de stadsplanning op dat moment. Wat Van Traa van de ontwerpen vond is gissen. Er zijn helaas geen bronnen waaruit zijn oordeel is te achterhalen.

In 1959 kwam er, met een door Bakema georganiseerd laatste congres in het Krölller Müller Museum in Otterlo een einde aan dertig jaar CIAM. Voor Lotte betekende het verdwijnen van CIAM en 'opbouw' dat ze voortaan uitsluitend in haar functie als gemeentelijk stedenbouwkundig architect ontwerpen zou maken. Bij de oude garde van de 'de 8' en 'opbouw', waartoe Lotte behoorde, bestond er een redelijke consensus over het opheffen van de verenigingen. Aangenomen mag worden dat ook Lotte hierover geen *bad feelings* had. Wel zal het voor haar wennen zijn geweest om het zonder haar 'opbouw'-collega's te moeten stellen. Ook de vergaderingen, die ze altijd trouw bezocht, waren nu voorbij. Anderzijds deed zich nu voor haar een nieuwe uitdaging voor, waarmee ze zich meer zelfstandig en onafhankelijk op haar ontwerpwerk kon richten.

Lotte ging verder met het ontwerpen voor Alexanderpolder waarmee ze de basis legde voor later uit te voeren woonwijkprojecten. Ze kreeg in 1959 de opdracht om voor een groter gebied, met de rivier De Rotte als noordgrens en de Hollandse IJssel als zuidgrens, schetsen te maken. Deze ontwerpen en de planvorming omtrent dit gebied werden bekend onder de naam ROCA (Rotterdam-Capelle aan den IJssel)-studies. Vervolgens kreeg ze twee concreet te ontwikkelen woonwijken in de Alexanderpolder in haar portefeuille. Dat waren Het Lage Land en Ommoord. Op bestuurlijk niveau bastte de discussie los of Alexanderpolder, met een beoogde populatie van 160.000 tot 200.000 inwoners en liggend op zowel Rotterdams grondgebied als

¹⁷⁸ Max Risselada, 'Van wooneenheid tot buurteenheid' in Risselada (red.), *Functionalisme 1927-1981*, 1997, p. 174.

op dat van Capelle aan den IJssel, een zelfstandige 'sub-city' zou worden of een 'nevenstad', in samenhang met de agglomeratie als geheel. Capelle aan den IJssel maakte zich sterk voor de eerste optie en Rotterdam voor de tweede.¹⁷⁹ Eind jaren tachtig, toen het gebied bijna was volgebouwd, werd pas duidelijk dat er geen nevenstad en ook geen blauwdruk voor de 'stad van morgen' was ontstaan. Vanaf toen werd gesproken over het gebied Alexanderpolder als 'tuinstad,' die gelijkwaardig en complementair was aan de stad Rotterdam.¹⁸⁰ De gemeente Capelle aan den IJssel bleef als zelfstandige gemeente bestaan. Wel werden enkele grenswijzigingen doorgevoerd, die betrekking hadden op een gebied van ruim 400 hectare.¹⁸¹ Lotte maakte rond 1960 enkele schetsen voor het gebied Alexanderpolder en een ontwerp voor de noord-zuid as met bebouwing.¹⁸² Deze, en planontwerpen van de gemeentelijke tekenaars J. Polak en J. Petri, werden als basis gebruikt voor een eerste structuurschema Rotterdam-Capelle en later het zogenoemde Werkschema Rotterdam-Oost uit 1962.¹⁸³

De schetsen van Lotte voor het gebied Alexanderpolder die bewaard zijn gebleven, tonen wat betreft hun expressie overeenkomst met haar bewaard gebleven schetsen voor Hoogvliet. Ook hier zijn de lijnen en vlakken fors aangezet en verraden de schetsen haar robuuste tekenhand. De kleuren zijn echter nog uitbundiger en gevarieerder dan die van haar Hoogvliet-ontwerpen. Diverse tinten geel, blauw, paars, groen, blauw, bruin en wit tuimelden uit haar krijt- en pastelpotloden om haar ontwerpen kracht bij te zetten. De schetsen zijn gedetailleerder dan die voor Hoogvliet en bestrijken een veel omvangrijker gebied. Het feit dat Lotte zo'n krachtige hand van tekenen had en dat ze in haar schetsen een rijk kleurenpalet hanteerde roept

¹⁷⁹ Palmboom, 'De geschiedenis van de stad van morgen', 1993, p. 32.

¹⁸⁰ *Ibidem*, p. 37.

¹⁸¹ Van Capelle naar Rotterdam: 110 hectare en 113 inwoners; van Zevenhuizen naar Rotterdam: 145 hectare en 12 inwoners en van Rotterdam naar Capelle 168 hectare en 12 inwoners. Bron: Ferdinande Hazewinkel, *De ontwikkeling van het ROCA-gebied, (Rotterdam, Capelle a/d IJssel, Zevenhuizen) 1959-1979: de geschiedenis van de bouw en ontsluiting van een nieuw stadsdeel en de daarvoor benodigde gemeentelijke grenswijzigingen*, Rotterdam, 1981, pp.73-74.

¹⁸² Structuurschetsontwerpen Rotterdam-Oost/Capelle aan den IJssel, gekleurd krijt op calque, HNI, STAB t 27 en t 77.

¹⁸³ Damen en Devolder, 'Stedebouwkundig oeuvre', 1993, p. 79; HNI STAB t 22, t 74, t 75 en t 77.

associaties op met het weven, een techniek en expressievorm die ze eveneens beheerste.¹⁸⁴ In de weefateliers in Hellerau en aan het Bauhaus had ze zich hierin geschoold. Na haar pensionering schafte ze een weeftoestel aan en pakte het (hand)weven weer op. Het experimenteren met kleur, techniek en materiaal om zo tot een fraaie kruising van schering- en inslagdraden te komen vereist een goed kleurgevoel, een vaste hand en een oog voor compositie en techniek. Bij het concipiëren van een patroon in een weefsel zijn, net als bij het ontwerpen van een modern stedelijk woongebied, repetitie, lijnvoering en schaal bepalende elementen. In de ROCA-schetsen vormen de van zuid naar noord lopende wegen de scheringdraden van het weefsel en zijn naast de al in het weefsel bestaande inslagdraden van het riviertje de Rotte en de Hollandse IJssel, de van west naar oost lopende wegen en groenstroken als inslagdraden te zien.

In een eerste schets ten behoeve van de ROCA-studies tekende Lotte hoge gebouwen in een groene omgeving met een verkaveling in de vorm van molenwieken. Deze vormen een markering van zowel het noordelijk gebied boven de rijksweg A3 naar Utrecht, als van het gebied tussen de Hoofdweg en de *sub-city*. Een groene strook in oost-westelijke richting verbond het midden van het geplande gebied met de Kralingse plas. Na kritiek van het Rijk en de gemeentelijke diensten op de slechte aansluiting van de geplande *sub-city* op het wegennet en het spoor maakte ze meerdere schetsen waarbij de *sub-city* in de richting van de A3 opschoof om uiteindelijk aansluiting te vinden bij het geplande spoorwegstation Rotterdam-Alexander. Daarmee werd ze opgenomen in een noord-zuid lopende groenzone die de Rottemeren met de Hollandsche IJssel verbindt.¹⁸⁵

De flats, geprojecteerd in de vorm van molenwieken maar ook 'los' gesitueerde flats, bleven in haar schetsen terugkomen. De buurten binnen de wijken werden door groenstroken van elkaar gescheiden. De schetsen zijn studies gebleven, maar vormden voor de Dienst S.O. en het Instituut Stad en Landschap in Zuid-Holland een welkom en nuttig gereedschap voor de verdere planontwikkeling van Rotterdam-Oost en Capelle aan den IJssel.

¹⁸⁴ Met dank aan Roy Bijhouwer voor het attenderen op deze vergelijking. Tekeningen op calquepapier aanwezig in HNI, STAB t 22, t 74 en t 77.

¹⁸⁵ Damen en Devolder, 'Stedenbouwkundig oeuvre', 1993, p. 79.

Het Lage Land

In 1961 begon Lotte aan een meer concrete opdracht. Dit was het ontwerp voor een woonwijk, die Het Lage Land ging heten. Het geplande gebied was als een scheef vierkant uitgesneden in het noordoostelijk deel van Alexanderpolder. Het Lage Land moest een wijk voor 20.000 inwoners worden. Het was de eerste Rotterdamse woonwijk van na de oorlog die niet volgens een vooraf bepaalde verkavelingsopzet en een ruimtelijke begrenzing was opgezet. Deze criteria zouden later worden ingevuld. Ook werd er, wat betreft de bewoners, niet gesproken in termen van sociale klassen, zoals arbeiders en middenstanders, en werden er geen leeftijdsgroepen geïndiceerd. Dit alles had te maken met veranderingen in het woningbouwbeleid. Commerciële bouwondernemingen kregen een grotere rol toebedeeld dan voorheen en hierbij hoorde een grotere flexibiliteit.¹⁸⁶

Een zeer voorlopige schets van Lotte laat net als in de ROCA-studies molenwiekflats zien.¹⁸⁷ Een uitgewerkt ontwerp, waarbij ze werd geassisteerd door haar collega L. de Waard, toont een orthogonale opzet van de woonwijk, waarin doorgaande wegen, woonstraten en woonpaden zijn opgenomen.¹⁸⁸ De bebouwing is overwegend uitgevoerd in etage- en laagbouw. In het noordoosten zijn grote wooneenheden toegepast, bestaande uit een combinatie van verschillende woningvormen, maar wel voornamelijk etagebouw. Tussen de etageflats liggen, net als in Pendrecht, gemeenschappelijke tuinen. Aan de westkant van de wijk die grenst aan het polderlandschap, zijn analoog aan Lottes schetsen voor Alexanderpolder, twee hoogbouw complexen in de vorm van molenwieken geprojecteerd. De gebouwen staan vrij in de ruimte. De orthogonale, architectonische expressie van deze hoogbouw is terug te zien in de vormgeving van de plantsoenen en beplanting er rond omheen. Zowel in de noordoostelijke hoek als in de noordwestelijke krijgen buurtwinkels, scholen en kerkgebouwen een plaats. Het wijkcentrum in het zuidwesten is als een winkelpromenade ontworpen die, hoewel kleiner, overeenkomsten vertoont met de Lijnbaan in de *city* van Rotterdam. Het centrum moest,

¹⁸⁶ Zweerink (eindred.), *Van Pendrecht tot Ommoord*, 2005, p. 215.

¹⁸⁷ HNI, STAB t 77.

¹⁸⁸ Ontwerp/stedenbouwkundig plan, inkt op calque, april 1961, afgebeeld in Damen en Devolder, 'Stedebouwkundig oeuvre', 1993, p. 82. Origineel niet aangetroffen in HNI, archief STAB.

volgens Lotte, meer zijn dan winkels alleen. Ook sportvoorzieningen en bedrijfsruimten maken er deel van uit.

Net als bij Kleinpolder en Pendrecht schonk ze ook in Het Lage land veel aandacht aan het groen. Daar verraadt zich, ook nu weer, de hand van de meesteres. In Het Lage Land reserveerde ze 27 hectare groenvoorzieningen: speeltuinen, speelterreinen, een buurtpark, singels en, zoals het in vakjargon heet, 'snippergroen.' De speelplekken voor kinderen maakten deel uit van de gemeenschappelijke tuinen. De hele wijk is ontworpen als een autonome compositie, ingebed in een netwerk van wegen, dat Rotterdam-Oost en Capelle aan den IJssel diende te ontsluiten. Vanaf de toegangswegen wegen is er altijd een doorzicht geboden naar het groen buiten de wijk.¹⁸⁹ De woonwijk was in 1967 voltooid en telde ruim 4000 woningen, bestemd voor 20.000 inwoners.

Project Rotterdam 2000+

Twee forse ontwerptekeningen in Lottes archief laten zien dat ze, terwijl ze bezig was met ontwerpen voor Alexanderpolder, eveneens was betrokken bij een geheel ander Rotterdams plan. Dit was het project dat bekend werd onder de futuristische naam 'Rotterdam 2000+' en waarmee politici en planners een grootscheepse uitbreiding van de Maasvlakte gerealiseerd wilden zien.

Het ene ontwerp betreft een tekening in kleur op calqueerpapier, waarop enorme stadsuitbreidingen zijn ingetekend. Rechts op het blad zijn dat Hoogvliet, dat ongeveer dezelfde omvang heeft als op dat moment werd gebouwd, en links daarvan een voorstel voor een uitbreiding van Spijkenisse. Linksonder ligt een enorm uitgedijd Hellevoetsluis. Linksboven een rode vlek die Brielle voorstelt met rechts ernaast een eveneens rode vlek voor Rozenburg. In het gebied zijn bestaande waterwegen, maar ook nieuwe kanalen, spoorlijnen en verkeerswegen ingetekend.¹⁹⁰ Het schetsontwerp is op schaal 1: 25.000 uitgevoerd. Rechtsonder is in

¹⁸⁹ Zie voor een uitgebreide beschrijving van het ontwerp en de opbouw van Het Lage Land: Zweerink (eindred.), *Van Pendrecht tot Ommoord*, 2005, pp. 214-225.

¹⁹⁰ Met dank aan Frits Palmboom voor het traceren van de locaties op de tekening en de toeschrijving aan het project Rotterdam 2000+.

handschrift geschreven: 'Zuidwestelijke richting. Schets van mevr. Stam.' De tekening is niet gedateerd.¹⁹¹

Het andere ontwerp dat ze maakte, ook op calqueerpapier getekend, heeft de titel-opdruk 'Ideeënschets "jaar 2000"'. De tekening is op schaal 1:100.000 uitgevoerd. Met gekleurde vlekken in de kleuren bruin, roze, blauw en groen zijn respectievelijk woongebieden, havens en industrie, waterwegen en groenstroken ingetekend. Het betreft een gebied achter de kustlijn, van Vlissingen tot Den Haag, in oostelijke richting doorlopend naar Rotterdam, Bergen op Zoom en Antwerpen. Ook hier zijn naast de bestaande waterwegen, nieuwe havenbekkens, verkeerswegen en spoorlijnen gevisualiseerd. Onder de tekening zijn de legenda's vernoemd, waarin een onderscheid is gemaakt tussen enerzijds 'havens en industrie' en anderzijds 'woongebieden.'¹⁹² Tot de eerste sector behoren Europoort, Beijerland, Willemstad, Tholen en de Schelde met Bergen op Zoom. Bij de tweede gaat het om Spijkenisse, Hekelingen, Hellevoetsluis, Willemstad, Tholen, Goes en Bergen op Zoom. Het haven- en industriegebied heeft een netto grondgebied van 15.150 hectare en voorziet in werk voor 303.000 arbeiders. Bij de woongebieden gaat het om getallen van bruto 30.000 hectare en 537.000 woningen. Het grootste aantal woningen, namelijk 279.000, is gerelateerd aan de plaatsen Spijkenisse, Hekelingen, Hellevoetsluis en Willemstad. Ter hoogte van Rotterdam en Den Haag, die op het ontwerp slechts door een groenstrook van elkaar zijn gescheiden, zijn twee vliegtuigjes getekend, om een vliegveld te suggereren. De tekening is gesigneerd met 'St. B.' [Stam-Beese] en gedateerd: '12.9.1966.'

In 1969 zouden Stadsontwikkeling, Gemeentewerken en het Havenbedrijf in opdracht van B & W dit project 'Rotterdam 2000+', ook wel 'Plan 2000+' genoemd lanceren. Haven en stad moesten in zuidwestelijke richting uitgroeien, met onder meer havens in de Hoekse Waard op het eiland Voorne-Putten. Het te ontwikkelen gebied kreeg de naam 'Noordelijke Delta.' Uitgangspunt van het plan was de continuering van de groei van de jaren zestig, zowel wat

¹⁹¹ Schets in HNI, STAB t 12.

¹⁹² Schets in HNI, STAB t 64.

betreft de bevolkingsomvang als de economische ontwikkeling. Op Goeree-Overflakkee was een nieuwe Grevelingenstad voor 500.000 inwoners voorzien.¹⁹³

Na felle kritieken legde B & W het plan 'Rotterdam 2000+' naast zich neer en noemde het verontschuldigend een studieonderzoek.¹⁹⁴ Het nieuwe Openbaar Lichaam Rijnmond ontpopte zich als een belangrijke spreekbuis voor actievoerders die zich verzetten tegen dit plan, waarbij de veiligheidsrisico's en de milieugevolgen de grootste obstakels vormden.¹⁹⁵ Vooral van de betrokken gemeentes op Voorne-Putte kwam een stoot aan kritiek.¹⁹⁶

Of Lotte meer dan deze twee ontwerptekeningen voor dit project heeft gemaakt, is niet te achterhalen. Ze zal de ontwerpopdrachten hebben gekregen omdat ze inmiddels veel ervaring had opgedaan met het ontwerpen van woonwijken, waarbij ze, zoals vooral de ontwerpen voor Alexanderpolder laten zien, ook infrastructuur tekende. Ook had ze voor Hoogvliet ontworpen en was daardoor bekend met het gebied van de Maasvlakte. Haar collega Paul Gorter, die eveneens voor Hoogvliet ontwierp en wellicht eveneens een potentiële ontwerper voor 'Rotterdam 2000+' zou zijn geweest, vertrok in 1964 bij de Dienst S.O. om voor de gemeente Eindhoven te gaan werken.¹⁹⁷ Collega Henk Milius, eveneens een Hoogvliet-ontwerper, was eind jaren zestig vooral actief in Zuidwijk.

Of Lotte in haar visie meeging met dit op expansiedrift berustende plan valt te betwijfelen. Ze heeft zich, voor zover valt na te gaan, nooit uitgelaten over deze opdracht.

In een voordracht die ze in 1956 voor een niet nader bekend gezelschap hield onder de titel 'Humanisering van de stedenbouw' uitte ze haar kritiek op het, zoals ze het noemde, 'verschijnsel Randstad Holland' dat een 'totale versmelting' dreigde te worden van de steden Den Haag, Delft, Vlaardingen, Schiedam, Rotterdam, Dordrecht, Utrecht 'en alle ertussen liggende kleine

¹⁹³ Bijhouwer, Devolder en Gall, 'Structuurplannen', 1981, p. 13.

¹⁹⁴ Uitzending RTV Rijnmond, 8 april 2015, zie <http://www.rijnmond.nl/nieuws/127884/Plan-2000-heel-Voorne-Putten-industrie>. Geraadpleegd 29 augustus 2017.

¹⁹⁵ Hans van der Cammen en Len de Klerk, *Ruimtelijke ordening. Van grachtengordel tot Vinex-wijk*, Utrecht, 2003, p. 228.

¹⁹⁶ Zie <http://www.streekarchiefvpr.nl/pages/nl/lokale-geschiedenis/historische-artikelen/plan-2000.php>.

Streekarchief Voorne-Putten en Rozenburg. Geraadpleegd 15 maart 2017.

¹⁹⁷ HNI, STAB d 51, interview Herman Selier met Paul Gorter, 15 en 21 februari 1990.

en kleinere nederzettingen.¹⁹⁸ Het streven naar een dergelijke grote metropool zou volgens haar moeten worden afgewend omdat in zo'n omvangrijke agglomeratie, die naar haar berekening tegen het eind van de eeuw vier miljoen inwoners zou tellen, geen mens zich thuis zou voelen. Er lijkt sprake van discrepantie in Lottes opvattingen. Ze was voorstander van hoogbouw, dus voor veel mensen die met elkaar in één gebouw wonen, en tegenstander van de vorming van een randstad, waarbij veel mensen in één grote agglomeratie wonen. Voor haar bestond er echter wel degelijk een onderscheid tussen deze beide woonsituaties. De flats staan in een groene en tevens voor de bewoners overzichtelijke omgeving waarin ze zich thuis kunnen voelen, terwijl een metropool waarin miljoenen mensen wonen, geen vertrouwde omgeving biedt.

Ommoord: finaal ontwerp

Na haar ontwerp voor Het Lage Land kreeg Lotte in 1962 een meer prestigieuze opdracht in het gebied van de Alexanderpolder. Dat was het ontwerpen van een grootschalige woonwijk in het noordwesten, Ommoord geheten. De oppervlakte van het te bebouwen gebied was berekend op 340 hectare. Het werd haar laatste ontwerp voor de gemeente Rotterdam.

De opdracht werd haar verstrekt door Bernard Fokkinga, die Cornelis van Traa na diens pensionering in 1964 was opgevolgd. Volgens overlevering zou Fokkinga haar voor deze opdracht vrij hebben gesteld van andere ontwerpen in Rotterdam-Oost, alsook van het actief deelnemen aan discussies over structurele en bestuurlijke veranderingen die betrekking hadden op Rotterdam-Oost. Zo kon ze zich volledig concentreren op Ommoord.¹⁹⁹ Maar ondertussen tekende ze dus eveneens voor het 'Project Rotterdam 2000+'. Ze was in feite een duizendpoot. Ommoord was bestemd voor bewoners uit de middenklasse, maar werd 'gezien haar rustige ligging' ook geschikt geacht voor een hogere inkomensklasse.²⁰⁰

¹⁹⁸ HNI, STAB d 3, Mevr. Stam-Beese, *Humanisering in de stedenbouw*, 18 oktober 1956, p. 4, typoscript.

¹⁹⁹ Schriftelijke mededeling aan de auteur door Ernst Storm, 28 februari 2017. Ir Ernst Storm begon in 1969 als chef District Oost bij de Dienst Stadsontwikkeling. In 1971 trad hij toe tot de directie van Stadsontwikkeling.

²⁰⁰ SAR, archief Gemeentesecretarie Openbare Werken 465-01_321. Verslagen stuwgroep Ommoord.

Lottes eerste schetsen voor deze wijk, die tekenaar Romain Adriaansens uitwerkte, tonen een orthogonaal raster met daarin de inmiddels gebruikelijke opdeling in etagewoningen, eengezinswoningen en hoogbouw. In de hoeken van het gebied zijn groepen van vier in vier richtingen wijzende, woongebouwen van 14 verdiepingen geprojecteerd, in een wat lossere variatie op het molenwielpatroon. Alle wijkvoorzieningen liggen centraal in de wijk niet ver van een halte van een metrolijn.

Na kritiek van de betrokken wethouders en diensten op de etagebouw in haar voorstel, waarvan de exploitatiekosten te hoog werden bevonden,²⁰¹ wijzigde Lotte haar plan.

Inmiddels was ook het beoogde aantal woningen verhoogd van 7500 naar 10.000. Later zou het worden opgehoogd naar 12.500. Dat Lotte in haar eerste ontwerp ook etagewoningen had opgenomen kwam waarschijnlijk omdat ze ook hier dacht aan verschillende gezinssamenstellingen en de voor hen meest geschikte geachte woningtypes. Dat ze deze woningen moest laten vallen, lijkt ze geen probleem te hebben gevonden. In haar notities van toen en in interviews die ze aflegde verdedigde ze onomwonden haar keuze voor hoogbouw.²⁰² Uit haar ontwerpen voor het gebied Alexanderpolder bleek immers al haar voorkeur voor hoogbouw. Op de CIAM-congressen had ze niet alleen kennis gemaakt met Le Corbusier's 'Unité d'Habitation', maar zag ze ook ontwerpen die verder gingen en een kritiek vormden op dit naar binnen gekeerde ontwerp van Le Corbusier. Dat was bijvoorbeeld het 'Golden Lane Project' van het Britse architectenpaar Alison en Paul Smithson, die door middel van 'voetgangersstraten in de lucht', die verbonden waren aan een clustering van flats, een oplossing zochten voor de drukbevolkte, en door oorlogsgeweld getroffen, stad Londen en een nieuwe, stedelijke ruimte ontdekten.²⁰³ Bij dit ontwerp ging het echter niet om complete woonwijken, een opgave waar

²⁰¹ Fransje Hooimeijer en D'Laine Camp, *Politiek en architectuur. Een onderzoek naar de invloed van politici op de architectuur en stedenbouw van Rotterdam in de twintigste eeuw*, Rotterdam, 1999, p. 29.

²⁰² HNI, STAB d 47, C.I.A. Stam-Beese, *Gedachten rondom de nieuwe wijk Ommoord*, typoscript, z.d. [1966]; HNI, STAB d 17, *De Rotterdammer*, 13 april 1968, 'Mevrouw Stam ontwerpt woonstad.'

²⁰³ Dit project werd gepresenteerd op het negende CIAM-congres in Aix-en-Provence in 1953, waar ook Alexanderstad aan de orde kwam. Zie Dirk van den Heuvel, *Alison and Peter Smithson: a brutalist story involving the house, the city and the everyday (plus a couple of other things)*, proefschrift Technische Universiteit Delft, 2013, p. 68.

Lotte voor stond. Bovendien hanteerde de richting van het *New Brutalism* die de Smithsons vertegenwoordigden een meer plastisch en explicieter op de architectuur gericht vormconcept dan dat van het Nieuwe Bouwen dat Lotte aanhing en waarbij het primaat bij een functionalistische stedenbouw en architectuur lag.

Lottes nieuwe ontwerpen voor Ommoord laten een strikte opdeling zien van hoogbouw in het middengedeelte van de wijk en laagbouw in de periferie, langs de randen van de wijk. De verhouding hoogbouw versus laagbouw was aanvankelijk beraamd op 60 : 40%, maar zou in de bouwfase worden bijgesteld tot 64 : 36%. Zowel de strikte scheiding van buurten in hoog- en in laagbouw als het overwicht van hoogbouw in de woonwijk, was een noviteit voor Rotterdam. Ontwerptekeningen laten zien dat Lotte heeft geëxperimenteerd met verschillende configuraties van de flats die in haar visie een open vorm dienden te krijgen en doorzichten op de omgeving moesten bieden. Het was voor haar steeds weer een zoektocht om tot het meest ideale vormconcept te komen.²⁰⁴

Haar laatste ontwerp uit 1965 voor het middengedeelte van de wijk, uitsluitend bestemd voor hoogbouw, werd in grote lijnen overgenomen. Dit ontwerp laat een zes maal herhaald verkavelingspatroon zien, opgebouwd uit vierkante woontorens van 20 lagen en flats van acht en 14 verdiepingen hoog. Opvallend is de vorm van een aantal flats. Deze zijn niet opgebouwd uit een rechte lijn, maar hebben een knik. Drie geknikte flats gaan een ruimtelijke verbinding aan met vier rechte flats en met een torenflat en vormen zo een ensemble. In de ruimte en het gebied hiertussen vormt zich, in de woorden van de ontwerpster 'een groene binnenruimte', die is uitgerust met speelplekken voor kinderen, zitplekken en wandelpaden. Alleen wandel- en fietspaden doorkruisen dit middengebied van de wijk. De knik in de gebouwen maakte, in de visie van Lotte, van een utilitaire afstandsmaat een ruimtelijke ervaring. Deze afwijking van de rechte hoek suggereerde een gewenste 'eigen' ruimte, in plaats van een 'tussenruimte' zonder meer. Bewoners zouden volgens haar deze ruimte, gevuld met groen en lucht, als hun

²⁰⁴ Zie voor een uitgebreid overzicht van de verschillende ontwerpvoorstellen Damen en Devolder, 'Stedebouwkundig oeuvre', 1993, pp. 84-91 en Zweerink (eindred.), *Van Pendrecht tot Ommoord* 2005, pp. 226-240. Foto's van ontwerptekeningen voor Ommoord in HNI STAB ph 221-230. Ontwerptekeningen in STAB t 67 en t 76.

gemeenschappelijke ruimte kunnen ervaren.²⁰⁵ Lottes keuze voor de architectuur van deze flats is zowel op sociaal-maatschappelijke als op esthetische overwegingen gebaseerd. Het door de bewoners ervaren van een gemeenschappelijke ruimte sluit aan bij haar wens tot het aankweken van gemeenschapszin en tot het bijbrengen van het besef dat de grond rond de woning in feite iedereen toebehoort.

Met de vormtaal van deze geknikte flats zette ze zich af tegen de lange, rechte rijen van flats, die elders in het land, maar ook buiten de landsgrenzen het stedelijk beeld gingen bepalen. Ze noemde deze lange rijen 'klaagmuren.'²⁰⁶ Het kostte haar echter veel overredingskracht om de geknikte flats er door te krijgen. De bouwkraan moest hiervoor opnieuw worden ingesteld en hiermee waren extra kosten gemoeid. Vanaf de jaren zestig waren standaardisering van bouwmethoden en schaalvergroting van de bouwproductie normerend geworden en er moest snel en kostenbesparend worden gewerkt. Daar kreeg Lotte mee te maken en had ze zich aan houden. Landschapsarchitect Jan Rahder, die verantwoordelijk was voor de groenaanleg in Ommoord, herinnerde zich Lottes succesvolle verzet tegen de opstelling van de aannemers, die het liefst rechte gebouwen en allemaal van dezelfde hoogte wilden neerzetten. Volgens Rahder was het haar verdienste dat ze met deze architectuur de monotonie van veel nieuwbouw wist te doorbreken.²⁰⁷

Lotte hield de architecturale uitdrukking van de flats bewust eenvoudig, zonder expressieve details. Hierdoor blijft deze hoogbouw, ondanks zijn stoerheid, op de achtergrond en kan het omringende groen het beeld gaan domineren. In haar visie konden de flats alleen in een groene omgeving met boombeplanting gedijen. Als de bomen waren volgroeid, dan zou er een radicaal ander beeld van de wijk en een andere beleving van haar bewoners ontstaan. In een artikel over Ommoord, dat Lotte schreef tijdens de bouw van de wijk, formuleerde ze het zo: 'De strakheid en hoogte der gevels zullen straks aan het gezicht onttrokken zijn, de gebouwen zullen op het tweede plan komen te staan. Het gezichtsveld zal bepaald worden door de afwisseling van hoge

²⁰⁵ HNI, STAB d 47, C.I.A. Stam-Beese, *Gedachten rondom de nieuwe wijk Ommoord*, typoscript, z.j. (1966) p. 5.

²⁰⁶ HNI STAB d 26, C.I.A. Stam-Beese, *Kanttekeningen bij het ontwerp Ommoord*, z.j. (1966), gepubliceerde tekst, bron niet bekend, typoscript.

²⁰⁷ Paul Hellmann, *Dik water. Wonen in een Nederlandse buitenwijk*, 1993, p. 9.

boomgroepen en open grasveld met rustige zithoeken en drukke speelgelegenheden, van water en het soepele verloop van wandelpaden; allemaal elementen in karakter, maat en vorm van kinds-af aan verwant en vertrouwd aan de mens.’²⁰⁸

In Ommoord werden duurzame bomen geplant waaronder vleugelnoten, hemelbomen, kastanjes en beuken, die na 30 jaar groei een krachtig tegenwicht zouden bieden aan de hoge woongebouwen.²⁰⁹

De acht laagbouwbuurten die aan de periferie kwamen te liggen, werden van elkaar gescheiden door groenzones. Ook waterpartijen maakten deel uit van het ontwerp. Naast woningen waren hier uitsluitend scholen en geen andere voorzieningen gesitueerd.

Alleen de meest oostelijk gelegen laagbouwbuurt Buitenlust is gerealiseerd volgens Lottes ontwerp,²¹⁰ dat ze maakte in 1968, het jaar waarin ze met pensioen ging. De buurt, naar de straatnamen ook wel ‘Brem- en Mosbuurt’ genoemd, kent een lineair stratenpatroon van noord-zuid en oost-west lopende wegen waarvan de laatste kort zijn gehouden en er enkele doodlopen. De eengezinswoningen hebben overwegend een plat dak en zijn in baksteen opgebouwd. De buurt heeft brede groenstroken langs de randen.

De aanleg van de laagbouwbuurten in Ommoord, waarin met name eengezinswoningen waren gepland, maar ook een deel met bungalows zou komen, leidde tot heftige discussies. In de zogenoemde ‘stuwgroep Ommoord’, die was opgericht met het oog op het ‘vrij revolutionaire’ concept van de wijk gezien het hoge percentage hoogbouw, en waarin vertegenwoordigers van verschillende gemeentelijke diensten zitting hadden en Fledderus als zelfstandig architect, bleken de mannen het niet eens te zijn over het aanzicht van de laagbouwbuurt. Van Traa, die nog vlak voor zijn pensionering deel uitmaakte van deze stuwgroep, vond dat de eengezinswoningen een eenvormige façade moesten krijgen.²¹¹

²⁰⁸ HNI, STAB d 47, C.I.A. Stam-Beese, *Gedachten rondom de nieuwe wijk Ommoord*, [1966], p. 6.

²⁰⁹ Hellmann, *Dik water*, 1993, p. 35.

²¹⁰ HNI, STAB t 12 en t 23, ontwerptekeningen.

²¹¹ SAR, archief Gemeentesecretarie Openbare Werken, toegangsnummer 465-01_321. Verslagen stuwgroep Ommoord.

Het ligt voor de hand dat Lotte ook deze mening was toegedaan. De meerderheid van de groep was het echter niet met hem eens. Zij was van oordeel dat er meer dan één type moest worden gebouwd. Ook vond een groot aantal afgevaardigden dat het niet meer bij de huidige tijd paste wanneer de gemeentelijke diensten naar buiten kwamen met een kant en klaar ontwerp. Het ontwerp moest collectief worden vastgesteld door de bouwteams, waarin belegger, woningbouwvereniging, stedenbouwkundige, organisatiedeskundige, aannemer en supervisor een plaats hadden.

Het resultaat van de discussies was dat verschillende architecten en stedenbouwkundigen, ook van buiten de Dienst S.O., werden aangetrokken om de laagbouwbuurten in Ommoord vorm te geven. Stedenbouwkundige Titia Kiers, werkzaam bij S.O., ontwierp eind jaren zeventig het zogenoemde 'Varenbuurtje', in het westen van de laagbouwbuurt in Ommoord. 'Mijn ontwerp was niet meer gedreven door het modernisme en de CIAM-idealen die mevrouw Stam voorstond', aldus Titia Kiers in een terugblik. 'Woonerven en de zogenoemde "bloemkoolstructuur" kwamen toen in zwang en vanuit dit idee maakte je je ontwerp. Het "Rozenbuurtje" en de twee noordelijke buurtjes zijn niet ontworpen door architecten van Stadsontwikkeling. De ontwerpen werden uitbesteed aan externe bureaus. Deze werkwijze was tijdelijk in gebruik.'²¹² De buurten in het noordoosten zijn opgebouwd uit woonerven en hebben rondlopende straten. De laagbouw in Ommoord heeft door het gedifferentieerde stedenbouwkundig concept geen homogene en heldere morfologie gekregen.

Lotte werkte bij haar ontwerpen voor Ommoord samen met verkeersdeskundige Henk Goudappel. De planning van het verkeer was destijds een nieuwe expertise binnen het stedelijk ontwerpen. Door de toegenomen mobiliteit konden ontwerpers en planners hier niet meer omheen. Goudappel kwam met het idee tot het vormen van een rondweg, in de vorm van een ruit, rond het middenstuk met hoogbouw. Deze zou de ontsluiting naar een stelsel van doorgaande wegen in Rotterdam-Oost moeten maken. Zijn visie sloot aan bij die van Lotte. Ook zij wilde een functionele scheiding tussen het wonen en het verkeer. Aftakkingen van de rondweg naar het middengedeelte van de wijk leidden uitsluitend naar parkeerterreinen bij de

²¹² Telefoongesprek van de auteur met Titia Kiers, 14 maart 2017; schriftelijke mededeling aan de auteur door Titia Kiers, 2 april 2017.

flats. Lotte begreep wel dat een dergelijk vervoermiddel, als er geen sprake was van voldoende openbaar vervoer, niet kon worden gemist. Maar een auto vlak voor het huis geparkeerd zag zij als een 'kwade boosdoener.' Ze stoorde zich eveneens aan de inbeslagneming van de straat door 'niets ontziende snelheids-maniakken en parkerende statussymbolen.'²¹³ In Ommoord wilde dat zij dat de bewoners hun auto's op parkeerplaatsen zetten op enige afstand van de flats. Deze parkeerplaatsen kregen een dicht bladerdek van bomen, waaronder de auto's kwamen te staan. Zo werden de flats niet ingesloten door, zoals Lotte het noemde, 'blikken muren.'

Een nieuw fenomeen in het verkeersnetwerk, dat Lotte in overleg met Goudappel voor Ommoord gerealiseerd wilde zien was de aanleg van een metrolijn. Met dit geriefelijke vervoermiddel moesten de bewoners van Ommoord in 7,5 minuut de *city* kunnen bereiken. Een 'slaapstad,' of een in zichzelf gekeerde tuinstad, mocht Ommoord beslist niet worden. Het liefste wilde Lotte een ondergronds tracé, maar ze zag in dat dit, onder meer vanwege de slechte bodemgesteldheid, een te kostbare aangelegenheid was. Haar optie was om een gedeeltelijk verdiept tracé aan te leggen. Hiervoor zou gebruik kunnen worden gemaakt van het natuurlijke niveauverschil van circa drie meter, dat er bestond tussen het ten noorden en ten zuiden van het terrein gelegen gebied, waar de vervoerslijn doorheen zou lopen. Haar idee was verder om de metrolijn te omzomen met ruime groenstroken. Bij de drie geplande metrohaltes had ze winkels en andere voorzieningen bedacht.

De winkels en de voorzieningen kwamen er op den duur wel, maar de metrolijn heeft lang op zich laten wachten. Die kwam er pas in 1983 en lag niet verdiept, zoals Lotte zich had voorgesteld. In de jaren zeventig had ze al met lede ogen de komst van de snelbus moeten aanzien die in haar visie stank- en lawaaioverlast gaf.

Voor de aanleg van Ommoord, waarvan de bouw ruim twintig jaar in beslag zou nemen, moest de historische Ommoordseweg, waaraan woonhuizen en -boerderijen stonden, het veld ruimen. Deze inbreuk in landschap en woonomgeving stelde Lotte niet aan de orde in notities of interviews. Ze had wellicht geen moeite met deze eliminatie. Ook andere Nieuwe Bouwers die

²¹³ HNI, STAB d 48, Stam-Beese, voordracht voor onbekend gezelschap over stedenbouw, de woon-unit, de wijk en de kleine stad, z.j. [na 1961], typoscript, p. 14. Ook Duitse en Engelse versie.

aan de nieuwe woonwijken werkten, uitten geen kritiek op het verdwijnen van historische infrastructuren. Landschapsarchitect Jan Rahder herinnerde zich hoe Lotte te werk ging voor Ommoord. 'Ze ging consequent uit van het platte vlak [...]. Aan de structuur van dit gebied met zijn moerrassen, zandduinen en sporen van een oerrivier stoorde zij zich niet. Ze legde een stuk papier op tafel en ging in het grote niets aan het werk.'²¹⁴ Maar in haar ontwerp voor Ommoord hield Lotte daarentegen wel rekening met het *omringende* landschap. Zo gaan de noordelijke laagbouwbuurten een 'natuurlijke' ontmoeting aan met het oorspronkelijke natuurgebied het Ommoordse veld, dat gedeeltelijk in een recreatief park metamorfoseerde en gedeeltelijk weiland bleef. Bovendien is de afstand tussen de rivier de Rotte en de bebouwing heel ruim gebleven.

Later uitte Frits Palmboom, stedenbouwkundig ontwerper afkomstig van de Technische Universiteit Delft en werkzaam bij de Dienst Stadsontwikkeling Rotterdam, een kritische bezinning op de onbekommerde omgang van stedenbouwers met het historische landschap. In zijn in 1987 verschenen publicatie *Rotterdam, verstedelijkt landschap*,²¹⁵ analyseert hij de stedenbouwkundige ontwikkeling van deze stad. De auteur ziet de uitbreidingsgebieden van Rotterdam niet als een *tabula rasa*, maar als een fenomeen dat volledig kan worden gelezen vanuit de fysieke lagen van het landschap, de infrastructuur en de occupatiepatronen. Hij laat zien hoe de poging om de stad een geheel nieuwe ruimtelijke hoofdstructuur te geven op verschillende plekken in botsing kwam met de historisch gegroeide structuren. Zijn pleidooi voor een operationeel verband tussen historisch onderzoek en stedenbouwkundig ontwerp bracht hij in praktijk met zijn ontwerp voor de woonwijk Prinsenland in de Alexanderpolder. De wijk, ten zuiden van Het Lage Land gelegen, was in de jaren tachtig het sluitstuk van het ten uitvoer gebrachte ROCA-gebied. De ruimtelijke structuur van het aanwezige cultuurlandschap – deels opgebouwd uit lange ontginningslinten evenwijdig aan de loop van de Ringvaart, met

²¹⁴ Geciteerd in Hellmann, *Dik water*, 1993, p. 9.

²¹⁵ Frits Palmboom, *Rotterdam, verstedelijkt landschap*, Rotterdam, 1987.

haaks daarop lange landbouwkavels, deels afkomstig uit een orthogonale polderstructuur – vormde de ‘onderlegger’ van zijn stedenbouwkundig ontwerp.²¹⁶

Het historische verleden van Ommoord verdween niet helemaal in de doofpot. In 2009, ruim twintig jaar na Lottes overlijden, werden op initiatief van de Historische Commissie “De Ommoordse Polder”, als herinnering aan de Ommoordseweg die 90 jaar lang dwars door de huidige wijk had gelopen, zogenoemde biggenruggen – ovaalvormige, betonnen afscheidingen – geplaatst om aan te geven hoe het lint van de weg vroeger door het gebied kronkelde.²¹⁷

Ommoord was de eerste voornamelijk uit hoogbouw opgetrokken woonwijk die in Nederland verrees. Ze werd op de voet gevolgd door de Bijlmer, ten zuidoosten van Amsterdam, die bij haar start, in tegenstelling tot Ommoord, aandacht kreeg in de nationale pers.

Terwijl de eerste paal voor Ommoord in december 1965 in de grond werd geslagen, gebeurde dat voor de Bijlmer precies een jaar later, in december 1966. In Ommoord betrokken de eerste bewoners hun woning in de Kelloggflat in maart 1967 en in de Bijlmer stapten in november 1968 de eerste bewoners over de drempel van hun flat Hoogoord.²¹⁸

Volgens voormalig stedenbouwkundig voorlichtster Ingeborg van ’t Hoogerhuijs was het pre-beleid van de gemeente Rotterdam in de jaren zestig er niet direct op gericht om de nieuwe woonwijken landelijk onder de aandacht te brengen. Van ’t Hoogerhuijs: ‘Pendrecht kreeg vanwege haar presentatie op de CIAM-congressen destijds en haar vernieuwende concept met de wooneenheden vanzelf al veel buitenlandse aandacht. We kregen hele delegaties over de vloer. Daarnaast waren we druk met én de vernieuwing van de binnenstad én de vernieuwing van de haven. Om met Ommoord naar het tv-journaal te stappen, zoals dat gebeurde bij de Bijlmer, dat kwam bij ons helemaal niet op.’²¹⁹

²¹⁶ Frits Palmboom ‘Prinsenland: de transformatie van een verstedelijkt landschap’ in *De architect*. Themanummer 39, mei 1990, pp. 24-31. Zie ook Han Meyer, *Transformaties van het verstedelijkt landschap. Het werk van Palmboom & van den Bout*, Nijmegen 2003.

²¹⁷ Wim Heistek, ‘Historische Commissie “De Ommoordse Polder” in *Nieuws Ommoord* 13, najaar 2015, p. 24.

²¹⁸ Daan Dekker, *De betonnen droom. De biografie van de Bijlmer en zijn eigenzinnige bouwmeester*, Amsterdam, 2016, p. 90.

²¹⁹ Interview van de auteur met Ingeborg van’t Hoogerhuijs, Krimpen aan den IJssel, 29 maart 2017.

Tussen de twee hoogbouwwijken Ommoord en de Bijlmer, beide ontwikkeld vanuit een modernistisch idee, bestond evenwel een kwantitatief verschil. Ommoord werd gebouwd voor minimaal 35.000 bewoners en het te ontwikkelen gebied mat 340 hectare. De Bijlmer, die groots en futuristisch werd gepromoot als 'stad van de toekomst', besloeg een gebied van 1750 hectare. In het noordelijk deel zouden 50.000 en in het zuidelijk deel 30.000 mensen moeten komen wonen. Van de 40.000 woningen in de Bijlmer werd 90% ondergebracht in hoogbouw van voornamelijk negen lagen en 10% in laagbouw.²²⁰

Of Lotte ooit met Siegfried Nassuth, de ontwerper van de Bijlmer en tevens stedenbouwkundige in dienst van de gemeente Amsterdam, heeft gesproken over zijn Bijlmer-ontwerp is uit de bronnen niet af te leiden. Nassuth, die in 1922 in Nederlands-Indië als kind van Duitse ouders werd geboren, was evenals Lotte lid van de Bond van Nederlandse Stedebouwkundigen (BNS). Misschien hebben ze elkaar op ledenvergaderingen of tijdens excursies, die de bond regelmatig organiseerde, weleens gesproken. Nassuth stond echter niet bekend als een verenigingsmens.²²¹ Toen hij zijn loopbaan in Amsterdam begon was de 'de 8' al opgeheven. Van een ontmoeting in het gezelschap van de bij deze vereniging behorende architecten kan dus geen sprake zijn. Nassuth was net als Lotte een overtuigd modernist en daarnaast een bewonderaar van Cornelis van Eesteren, bij wie hij tijdens zijn opleiding bouwkunde aan de Technische Hogeschool Delft student-assistent was geweest.²²²

De beide hoogbouwwijken tonen qua concept en uitvoering verwantschap met elkaar. Beide hebben naast hoogbouw eveneens een van de hoogbouw afgescheiden deel met laagbouw. Beide zijn nadrukkelijk in het groen, in een parkachtige omgeving gesitueerd. Bij alle twee is uitgegaan van een scheiding tussen het wonen en het verkeer. In de Bijlmer is echter een omvangrijker stratenstelsel gecomponeerd dan in Ommoord, dat op een verhoogd talud is geprojecteerd. De wegen zijn alleen bedoeld voor auto's en langs de wegen liggen

²²⁰ Mariëtte van Stralen, *Siegfried Nassuth. Oeuvreprijs voor beeldende kunsten vormgeving en bouwkunst*, Amsterdam, 1998, p. 18.

²²¹ Zie Dekker, *De betonnen droom*, 2016.

²²² Dekker, *De betonnen droom*, 2016, pp. 90-92.

parkeergarages. Het autovrije maaiveld is ingericht met fiets- en voetpaden.²²³ In Ommoord ontbreken parkeergarages en een uitgebreid stratenstelsel.

De morfologie van de opbouw van de flats toont eveneens verwantschap. In beide woonwijken is de hoogbouw niet ontworpen en opgebouwd als een lange rechte zee van woningen, maar laat deze een geknikte of gebogen lijn zien. In de Bijlmer zijn de zogenoemde honingraatflats het meest kenmerkend: een lint van galerijhoogbouw in 11 lagen, gelegen op een dubbel onderhuis en opgebouwd uit haakvormige eenheden van 400 meter lang. Vanuit de lucht gezien hebben de bij elkaar geplaatste flats de vorm van een honingraat. Binnen deze clustering van flats bevinden zich 'binnenhoven', met bestrating en groen. In Ommoord is vanwege de flats met hun verschillende hoogten van acht, 14 en 20 lagen en de qua lengte geringere maatvoering dan die van de Bijlmerflats, een luchtiger en minder monumentaal beeld gecreëerd dan in de Bijlmer.

Onderscheidend is dat de Bijlmer duidelijk als woonstad is gebouwd, op grotere afstand van Amsterdam gelegen dan Ommoord van het centrum van Rotterdam. Een ander, morfologisch verschil is dat de Bijlmer zich, met de clustering van de naar elkaar gerichte flats, afwendt van haar omgeving. Het wonen en leven lijken daardoor meer naar binnen gekeerd. In Ommoord is daarentegen door de ruimere plaatsing van de hoogbouw waarbij de geknikte flats het gebied bepalen, en vanwege de doorzichten naar het landschap en de groenzones rondom, een meer open woonomgeving ontstaan. Met een eenvoudige en overzichtelijke verkeersruut wordt, zowel psychologisch als fysiek, de verbinding gelegd met de *city* van Rotterdam.

Geen van beide stedenbouwkundigen, Lotte noch Siegfried Nassuth, hebben al hun dromen en idealen kunnen verwezenlijken. Ze zagen zich geconfronteerd met een weerbarstige praktijk die tot ingrijpende wijzigingen van hun plan leidde.

Siegfried Nassuth's idee om in de Bijlmer te volstaan met flats van zes lagen haalde bakzeil. Ook zijn wens om in plaats van galerijflats portiekflats te bouwen en die vervolgens op poten te zetten, werd niet ingewilligd. De royale collectiever ruimtes die hij gedeeltelijk onder en gedeeltelijk naast de flats wilde plaatsen, kwamen er niet.

²²³ Van Stralen, *Siegfried Nassuth*, 1998, p. 18.

Lotte had graag enkele woontorens langs de wegen gebouwd. Maar om slagschaduw en valwind te voorkomen verviel dit idee en bleven de torens beperkt tot hun locatie bij de flats. De gemeenschappelijke ruimten die Lotte had gepland kwamen er wel in de woontorens maar niet in de flats. Door gewijzigde opvattingen over het wonen kreeg een aantal laagbouwbuurten een totaal ander, niet modernistisch aanzien en ontstond hierdoor tevens geen helder, eenduidig concept. Begin jaren tachtig kwamen er in Ommoord nieuwe woontorens bij, die niet aansloten bij de kloeke en strakke woontorens van de jaren zestig, ontworpen door architecten- en ingenieursbureau Bakker en Bakker. Ook de verdiepte metrolijn kwam er niet. Bovendien werd er geen haast gemaakt met het voltooien van de wijk. Dit wordt wel geweten aan de toenemende aversie in Rotterdam tegen hoogbouw. Het idee dat wonen in flats slecht en ongezond zou zijn ging de publieke opinie overheersen, ook al was er ruimte te over voor groen dat nog moest groeien. Volgens stedenbouwkundige Joost Schrijnen, die in 1981 in de functie van chef District Oost bij de gemeente Rotterdam kwam werken, zette de politiek zich toentertijd af tegen Ommoord. De ernaast gepositioneerde wijken Oosterflank en Zevenkamp moesten heel anders worden, ‘stedelijker en vooral ook gezelliger.’²²⁴ Er moest worden teruggekeerd naar een meer traditionele, stedelijke plattegrond, waar gesloten bouwblokken en zoveel mogelijk huizen met een tuin het beeld bepaalden.²²⁵

Zowel Lotte als Siegfried Nassuth gaven hun beste talenten weg aan de realisatie van ‘hun’ hoogbouwwijken. Ze toonden lef met hun gedurfde, modernistische en idealistische plannen in een tijd waarin rationele bouwmethoden, efficiency en een hoge bouwcapaciteit in het doen en denken leidend waren. Daarnaast nam de kritiek toe op een functionalistische architectuur, die door tegenstanders te star en te dogmatisch werd gevonden.

Lotte ontwierp Ommoord als stedenbouwkundig architecte nagenoeg zelfstandig. Dit in tegenstelling tot het in modernistische kringen internationaal bekend geworden Pendrecht dat ook door mede-architecten van ‘opbouw’ was getekend. Ook Kleinpolder had Lotte zelfstandig ontworpen. Daar had ze echter rekening te houden met de al bestaande infrastructuur van

²²⁴ Geciteerd in Hellman, *Dik Water*, 1993, p. 15; telefoongesprek van de auteur met Joost Schrijnen, 10 maart 2017.

²²⁵ Schriftelijke mededeling aan de auteur door Joost Schrijnen, 21 juni 2017.

Overschie. Vooral de verkeersweg die het hart van de wijk doorsnijdt was voor haar een obstakel. Lotte slaagde er daarom niet in om in Kleinpolder tot een coherente compositie te komen. Bij haar ontwerp voor Ommoord daarentegen had ze de vrije hand en lag een grote, open ruimte aan haar voeten. Ze was inmiddels vele ervaringen rijker door haar ontwerpen voor Alexanderpolder en Het Lage Land, en bovendien zal ze geïnspireerd zijn geweest door de presentaties van actuele stedenbouwkundige ontwerpen op de CIAM-congressen. Zo kwam ze in Ommoord tot een helder en compact, nog steeds vanuit de visie van het Nieuwe Bouwen bedacht ontwerp van een hoogbouwwijk in het groen, met laagbouw in de luwte. Dat de laagbouw in zijn realisatie niet aansloot bij het modernistische concept van de hoogbouw is Lotte niet aan te rekenen.

De historicus Ferdinande Hazewinkel interviewde 'mevrouw Stam' in 1980 ten behoeve van haar publicatie over de ontwikkeling van het ROCA-gebied.²²⁶ Lotte gaf in dit gesprek te kennen dat ze voor dit gebied had samengewerkt met 'de stedenbouwkundige' uit Capelle aan den IJssel.²²⁷ Het was hun beider streven om Rotterdam-Oost een karakteristiek silhouet te geven. Dit zou volgens haar zeker in Ommoord goed zijn gelukt. Haar kritiek op het feit dat de wijk niet geheel volgens haar idee en ontwerp was voltooid, liet ze in dit interview achterwege. Zoals verderop nog aan de orde komt, uitte ze die kritiek en haar teleurstelling hierover wel in gesprekken met anderen. In het interview met Hazewinkel gaf Lotte verder aan dat ze had ervaren dat het naar eigen inzicht bouwen nooit mogelijk was vanwege allerlei beperkingen, zoals ruimtebeslag en investeringskosten, waaraan je je als stedenbouwer had te houden. Ook wees ze op de veranderende politieke en maatschappelijke inzichten waarmee rekening moest worden gehouden. In de jaren zeventig bijvoorbeeld ontstond er, volgens haar, een hang naar meer welvaart, een toenemend materialisme en afnemende tolerantie. In de bouw deden zich

²²⁶ Hazewinkel, *De ontwikkeling van het ROCA-gebied*, 1981, p. 84.

²²⁷ Hoogst waarschijnlijk doelt ze op ir Tjakko Hazewinkel van het bureau Abma, Hazewinkel en Dirks uit Amsterdam. Hazewinkel maakte eind jaren zestig structuurplannen voor de wijken Schollevaart en Oostgarde in Capelle aan den IJssel en later voor de wijk Zevenkamp in de Alexanderpolder, die aanvankelijk ook tot het grondgebied van Capelle hoorde. HNI, Rotterdam, archief Hazewinkel, T. (HAZE) d 11 en d 8; mondelinge mededeling aan de auteur door Elizabeth Poot, Rotterdam, 14 mei 2017; schriftelijke mededeling aan de auteur door Joost Schrijnen, 21 juni 2017.

eveneens veranderingen voor, zo werd eerst geroepen om hoogbouw, waar ook zij voorstander van was, maar verlegde die kreet zich al snel weer naar laagbouw. Lotte betoonde zich in dit interview als de architecte die betrokken was bij de bewoners, zoals dat ook uit haar lezingen, artikelen en andere interviews al was gebleken. Volgens haar moest je als stedenbouwkundig architect vooral letten op, 'abstracte' waarden, zoals het zich prettig voelen van de toekomstige bewoners, en op rust en op schoonheid.

In haar stedelijke ontwerpen en in de aanzetten daartoe streefde Lotte naar het bereiken van deze subjectieve en humane waarden. In Ommoord slaagde ze erin niet louter een moderne woonwijk 'in het groen', maar eveneens een woonpark in een stedelijke context te ontwerpen. Dit park is van een eenvoudige schoonheid en biedt een oase van rust. Haar finale ontwerp is hiermee het hoogtepunt in haar stedenbouwkundig oeuvre geworden.

7. CREATIVITEIT EN ISOLEMENT

Afscheid van de Dienst Stadsontwikkeling

Op 28 januari 1968 vierde Lotte haar vijfenzestigste verjaardag en een paar dagen later op 2 februari, nam ze vanwege het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd in een ‘besloten bijeenkomst’ afscheid van de dienst Stadsontwikkeling.¹ Uit een briefje dat ze samen met haar afscheidsspeech stuurde aan stedenbouwkundige Sam van Embden die niet bij haar afscheid aanwezig kon zijn, blijkt dat ze erg te spreken was over het verloop van de bijeenkomst. Deze voltrok zich, aldus Lotte ‘in een bijzonder prettige sfeer’ en in de toespraken aan haar gericht ‘werden geen clichés verkocht.’² Afschriften van deze toespraken zijn niet meer te achterhalen, maar wel die van haarzelf.³

idemop zeven kantjes uitgetypte verhaal schreef ze in handschrift: ‘12 minuten.’ Lang mocht haar toespraak dus niet zijn. Allereerst sprak ze haar verbazing er over uit dat ze maar liefst tweeëntwintig jaar op eenzelfde plek had gewerkt. Als iemand haar dat in 1946 had voorspeld zou ze het niet hebben geloofd. Het werken aan de wederopbouw van de in de oorlog zo geschonden stad correspondeerde met een ‘wezenlijk deel van haar zelf’ en met een situatie waarmee ze zich gemakkelijk kon identificeren.

Opvallend is dat ze in haar voordracht nauwelijks terugblikte op de ontwerpen en projecten die ze in die tweeëntwintig jaar had uitgevoerd. Ze gaf daarentegen een kijkje in haar persoonlijk leven, vooral uit de periode voordat ze aan haar werk in Rotterdam begon. Ze vertelde over de traumatische ervaringen die ze in de Eerste Wereldoorlog had opgelopen, toen ze op twaalfjarige leeftijd haar broer verloor, die als militair aan het front was gesneuveld. Het was een gebeurtenis die hun gezin ‘stuk’ maakte. Ook sprak ze over de ervaring in diezelfde jaren dat er thuis nauwelijks meer iets te eten was. Daarna volgden haar ‘omzwervingen van plek tot plek’ om tenslotte bij het Bauhaus uit te komen waar ze ‘een bodem vond om weer te groeien.’ Daar had ze geleerd, vertelde ze, dat vormgeving van objecten niet moest berusten op zuiver

¹ In 1967 wijzigde de naam Dienst voor Stadsontwikkeling en Wederopbouw in Dienst van Stadsontwikkeling Rotterdam.

² HNI, ODEE d 2698, Lotte Stam-Beese aan Sam van Embden, z.d., manuscript.

³ HNI, STAB d 5, afscheidsrede Lotte Stam-Beese bij Dienst Stadsontwikkeling, 2 februari 1968.

esthetische formules, maar vooral op het ontdekken van 'de rijkdom en het zinvolle van levensvormen.' Ze vertelde dat de 'opbouwende periode' in de jaren twintig in feite maar kort duurde, omdat daarna al snel 'voor de waakzamen en de helderhorenden', waartoe ze ook zichzelf rekende, de eerste tekenen waren te bespeuren van het nationaalsocialisme van Hitler, dat groeide en een bedreiging voor de mensheid ging vormen. Met 'een mondvoorraad, een geheim vakje met verworvenheden' lukte het haar te werken, te wonen en zich staande te houden in Wenen, Tsjecho-Slowakije en de Sovjet-Unie. Over dit laatste land vertelde ze alleen dat de kennismaking met de eindeloze steppen in Siberië tot aan de grenzen van Mongolië haar horizon had verruimd. Over haar werk in de Sovjet-Unie en het ideaal dat ze koesterde om mee te werken aan de totstandkoming van een socialistische samenleving, sprak ze niet. Ze hield haar gehoor voor dat ze hoopte dat met het schetsen van deze persoonlijke achtergrond haar collega's, en anderen met wie ze had gewerkt, nu beter zouden begrijpen waarom ze soms ongedurig en fel was geweest. Ze stak haar hand nog verder in eigen boezem door haar collega's te vragen om haar die keren te vergeven dat ze met hen in aanvaring was gekomen over bijvoorbeeld reglementen die moesten worden nagekomen. En over haar soms harde optreden tegen de 'keurige verpakkingen van de gesplitste functies in de praktijk' waarvan zij vond dat die moesten worden doorbroken. Voor haar betekende een straattegel nu eenmaal evenveel als een gebouw of anders gezegd, voor haar waren inhoud, vorm, gebruik en plaats elkaars componenten en onlosmakelijk met elkaar verbonden. Ook refereerde ze in haar speech aan haar favoriete boek *Citadelle* van Antoine de Saint-Exupéry en de daarin gevonden en regelmatig door haar geciteerde, uitspraak 'car je suis d'abord celui qui habite',⁴ die ze vrij vertaalde als 'een mens kan pas mens zijn als hij zich thuis voelt waar hij woont.' Ze haalde eveneens een beeldspraak uit dit boek aan waarin de auteur schrijft: 'Ik ben een stedenbouwer. Ik heb besloten hier het fundament te leggen van mijn woonplaats. Ik heb de karavaan op zijn weg aangehouden, die slechts een zaadje was op de adem van de wind. De wind voert het zaad van de ceder als een geur met zich mee. Ik echter weersta de wind en begraaf het zaad, zodat de ceders kunnen opgroeien ter ere van God.'⁵ Lotte voegde hier aan toe dat het slaan van de

⁴ Antoine de Saint-Exupéry, *Citadelle*, Paris, 1948, p. 28.

⁵ *Ibidem*, p. 25. Vertaling in het Nederlands door Lotte Stam-Beese.

eerste paal in Pendrecht niet alleen 'een eervolle sensatie' voor haar was geweest, maar ook dat ze hiermee het fundament had gelegd voor haar eigen woonplaats. Na al die jaren waarin ze op verschillende plekken 'op de aarde' had gewoond, betekende deze gebeurtenis voor haar de 'definitieve hechting aan een plaats en een fixatie op een nader te omschrijven bestaan.' Ze sloot haar toespraak af met de plechtstatige woorden: 'Gelukkig de mens, die een spoor, een voetafdruk achter kan laten door zijn werk en bovenal door zijn kinderen en kleinkinderen. Het leven is rijk en als het goed is geweest dan is het ook moeite en arbeid geweest. Laten we het zo houden.'

In een door haar samengesteld fotoalbum bevinden zich enkele foto's van haar afscheid.⁶ Lotte droeg een mouwloze japon, gemaakt van een donkere, glanzende stof, 'bestrooid' met licht gekleurde, waarschijnlijk witte stipjes, die onder haar hals in een feestelijke strik was gedrapeerd. Dochter Ariane met haar kinderen Noor en Hannah en stiefdochter Jetty Stam waren ook van de partij.

Lotte kreeg bij deze bijeenkomst van wethouder Minus Polak de Wolfert van Borselenpenning uitgereikt. Deze penning, vernoemd naar de Zeeuwse edelman Van Borselen, die Rotterdam in 1299 stadsrechten had verleend, was net een jaar geleden door de Rotterdamse gemeenteraad ingesteld om personen te eren die op een bepaald terrein in de stad een prominente rol hadden gespeeld. Een jaar later, in 1969, kreeg Lotte een nog hogere onderscheiding: ze werd benoemd tot ridder in de Orde van Oranje-Nassau. Vanwege haar marxistische levensovertuiging en het feit dat ze, volgens overlevering, geen warme gevoelens koesterde voor het koningshuis,⁷ zou het niet vreemd zijn geweest als ze deze koninklijke onderscheiding op principiële gronden had geweigerd. Dat deed ze echter niet. Ze was er trots op deze te hebben ontvangen en zag deze bekroning als erkenning van haar werk en persoon.

⁶ Fotoalbum in collectie Ariane Stam.

⁷ Interview van de auteur met Jurjen en Dineke Brinkman, Leiden, 26 maart 2014; interview van de auteur met Anneke Hanegraaf, Rotterdam, 17 september 2015.

‘Mijn genoeg’

In 1964 was Lotte verhuisd naar een kleine vrijstaande woning onderaan de dijk in Krimpen aan den IJssel. Dit huis, het type van een daglonerswoning uit het begin van de twintigste eeuw, met witgepleisterde muren, groen geschilderde luiken en een schuin pannendak, vormde het tegenbeeld van de moderne flatwoningen in Overschie, aan het Zuidplein en vanaf 1960 aan de Mendelsohnlaan in Hillegersberg, waar ze eerder woonde. Maar ze koos bewust voor deze plek buiten de stad.

Haar huis in Krimpen stond op het erf van een grote langgevelboerderij waar een jaar eerder haar dochter Ariane was komen wonen met haar man, de beeldhouwer Chris Elffers en hun twee dochters Noor en Hannah, die toen respectievelijk zes en drie jaar oud waren. In 1969 werd Iris, Arianes derde dochter, geboren.

Het verhaal gaat dat de eerste eigenaren van de grote boerderij, ‘Nooitgedacht-Welgelegen’, de kleine woning op het erf die Lotte betrok, hadden laten bouwen met het oog op hun oude dag.⁸ Deze woning heette ‘Mijn genoeg.’ Op de bouwtekeningen van dit huis dat Lotte naar eigen ontwerp liet verbouwen, staat de woning eveneens omschreven als ‘ouderhuis.’⁹

Lotte bracht in haar huis enige veranderingen aan. Op de begane grond legde ze een DRU-badkamer¹⁰ aan op de plaats waar oorspronkelijk een bedstede was, ze breidde de keuken uit tot eet- en woonkeuken en richtte eveneens op de begane grond een kleine slaapkamer in. Haar keuken hield ze eenvoudig, met een tweepits kookplaat, een klein granieten aanrecht en een kraan met enkel koud water. Warm water haalde ze uit de badkamer. Pas begin jaren tachtig werd ze er, na een ziekenhuisopname, door haar buurman toe overgehaald om ook in de keuken een warmwaterkraan aan te laten leggen.¹¹ Vanuit de hal liep een open trap naar de ruime zolder, waar een hobbyruimte en een tweede zit-slaapkamer werden ingericht. Ook

⁸ Schriftelijke mededeling aan de auteur door Hannah Bolsius-Elffers, Krimpen aan den IJssel, 15 mei 2017.

⁹ HNI, STAB t 2, bouwtekeningen.

¹⁰ DRU staat voor ‘Diepenbrock en Rutgers te Ulft’, een fabriek bekend om zijn gietijzeren producten, zoals pannen en kachels, in 1754 opgericht in het Gelderse Ulft. Ook badkuipen maakten deel uit van het assortiment. Lotte noteerde ‘DRU badkamer’ op de plattegrond van de verbouwing van haar woning.

¹¹ Interview van de auteur met Rob van den Hil, Rotterdam, 27 februari 2014.

kwam er een garage bij het huis. Nu ze niet meer in de stad woonde, had Lotte haar vooroordelen tegen de auto laten varen en een grijze Fiat 127 aangeschaft. Haar meubels, waaronder stoelen, een tafel en een commode ontworpen door Mart Stam, verhuisden mee naar ‘Mijn genoeg.’ Zo ook de boekenkast waarin naast literatuur, de complete jaargangen van het tijdschrift *de 8 en opbouw* en afleveringen van het tijdschrift *Wendingen* een plek kregen.¹² Ook hing er in Krimpen kunst aan de muur. Lotte bezat een handgedrukte prent van de Groningse kunstenaar Hendrik Werkman en een werk van Paul Klee. Die waren bij de scheiding van Mart Stam aan Lotte toebedeeld.¹³ Ze hield van de heldere en krachtige kleuren van de tekeningen van Werkman, die ze via Mart Stam had leren kennen. In de oorlogsjaren hadden Mart en Lotte, ook om hem financieel te ondersteunen, kunst van Werkman gekocht.¹⁴ Van Paul Klee had ze lessen gehad aan het Bauhaus. Haar aandacht en gevoel voor kleur kwamen tot uitdrukking in de paarse linoleumvloer die ze in de woonkamer had laten leggen.

In samenspraak met het bureau voor tuinarchitectuur en landschapsplanning A.O. de Baere uit Rotterdam dat in opdracht van Lotte en Chris Elffers voor het gehele perceel een tuinontwerp maakte, ontwierp Lotte bij haar huis een afzonderlijke tuin.¹⁵ Deze door heesters en een houten schutting omsloten tuin, gesitueerd aan de voorzijde van haar huis, gaf ze op de tekening de naam ‘woonhof’. Haar hof kende paadjes en borders waarin een variëteit aan lage en hogere planten stonden die, wat de bloemen betreft, ook op kleur waren geselecteerd. Deze selectie betrof niet altijd een *ton-sur-ton* compositie, maar vooral contrasterende kleuren schitterden in haar tuin.¹⁶ Op plattegronden van haar tuin schreef ze in een prachtig schoonschrift de Latijnse

¹² *Ibidem*.

¹³ Conceptovereenkomst scheiding van tafel en bed tussen Martinus Adrianus Stam en Charlotte Ida Anna Beese, opgemaakt door Mrs Vrij, De Vlucht & Vrij, advocaten en procureurs, Amsterdam, 7 januari 1943, collectie Ariane Stam.

¹⁴ Telefonisch gesprek van de auteur met Ariane Stam, 5 juni 2017.

¹⁵ HNI, STAB t 2, ontwerptekening tuin IJsseldijk 284 Krimpen aan den IJssel, A.O. de Baere, Jonker Fransstraat 65 c, Rotterdam, geaccordeerd door C.I.A. Stam-Beese en Chr. Elffers, 26 juni 1963.

¹⁶ Interview van de auteur met Rob van den Hil, Rotterdam, 27 februari 2014; met Grieta Dekker, Krimpen aan den IJssel, 27 mei 2014.

namen van 34 vaste planten, acht bomen en struiken en zes 'solitaires' op.¹⁷ Solitaire planten waren onder meer de blauwe *Echinops ritro* (kogeldistel), de witroze *Macleaija microterpa* (pluimpapaver), de gele *Verbacum densiflorum* (stalkaars), de *Heracleum mantegazzianum* (reuzebereklaauw), die grote schermbladeren en witte bloemetjes draagt en de wit-geel-rode *Lilium regale* (koningslelie). Lotte was verzot op tuinieren en het ruimtelijk ontwerpen was haar vak. Door haar intensieve samenwerking met de tuin- en landschapontwerpers Wim Boer, Paul Schilperoort en Jan Rahder die beplantingsplannen maakten voor de door haar ontworpen woonwijken, had ze in deze discipline veel ervaring opgedaan. Al eerder tijdens haar opleiding aan het VHBO was ze door haar docenten Mien Ruys en Jan Bijhouwer ingewijd in de tuinarchitectuur. Nu ze er na haar pensionering de tijd voor had kon ze zich uitleven in deze 'groene' hobby. Ze zou in de jaren zeventig voor een drietal families in Krimpen aan den IJssel een tuin ontwerpen.

Omdat Lottes eigen woning op ruime afstand lag van dat van haar kinderen en kleinkinderen, kon de familie gescheiden van elkaar wonen. Ariane, die schilderde en beeldhouwde, begon in 1976 na de scheiding van haar man en na een opleiding kunstzinnig therapeut te hebben gevolgd, het kunstzinnig therapeutisch centrum YGGDRASIL [Wereldboom in de Noorse kosmogonie, HO]. Daarvoor richtte ze een deel van de grote boerderij in. In dit centrum wilde ze mensen met psychische klachten leren om door middel van tekenen, boetseren, muziek maken en andere kunstzinnige uitingen zich te uiten en de zin van hun leven te (her)vinden. Ariane leidde en hield het centrum aan tot 1988.

In 1970 betrok de toekomstige binnenhuisarchitect Rob van den Hil de benedenverdieping van het voorhuis van de boerderij. Toen hij zes jaar later trouwde, trok zijn vrouw bij hem in. Het echtpaar kreeg een zoon. Het gezin Van den Hil woonde hier tot 1987. Rob van den Hil had frequent contact met zijn buurvrouw Lotte Stam-Beese. Ze discussieerden met elkaar over architectuur en Lotte stimuleerde hem bij het afronden van zijn studie. Ook inspireerde zij hem bij het uitoefenen van zijn vak. 'Als ze je interessant vond en je haar intelligente vragen stelde en niet over ditjes en datjes uitweidde dan had je haar hart', aldus Van den Hil.¹⁸

¹⁷ HNI, STAB, t 69.2 en t 69.5, tekeningen plantenaanleg IJsseldijk 284, z.d., [1963].

¹⁸ Interview van de auteur met Rob van den Hil, Rotterdam, 27 februari 2014

Van Ommoord tot Hamburg

Lotte werkte tot 1971 nog halve dagen als stedenbouwkundig architect voor de Dienst Stadsontwikkeling. Ze had diverse redenen om na haar pensionering nog enkele jaren door te werken. In de eerste plaats was haar vak haar zeer lief. Ze kon er moeilijk afscheid van nemen. Daarnaast voelde ze zich, naar eigen zeggen, fit en was ze gezond. Een derde reden, zo vertrouwde ze een bevriende collega toe, was van financiële aard.¹⁹ Mensen die Lotte hebben gekend herinneren zich dat ze zuinig leefde en voor zichzelf niet veel nodig had. Daar stond tegenover dat haar zoon Peter regelmatig in geldnood verkeerde en dan stond ze hem in materiële zin bij.²⁰ Een financieel extraatje kwam haar dus zeer gelegen.

Afgaande op de bronnen heeft Lotte niet verder bijgedragen aan de planontwikkeling van de ROCA-studies. In de eerder aangehaalde publicatie over het ROCA-gebied van Ferdinande Hazewinkel die Lotte hiervoor interviewde, blijkt niets over haar werkzaamheden na haar pensionering aan deze plannen.²¹ Dit beeld komt overeen met de herinneringen van ir Ernst Storm die in 1969 tot chef District Oost werd benoemd en Lotte als hoofdarchitecte, actief in Rotterdam-Oost, opvolgde. Volgens hem werkte Lotte na haar pensionering betrekkelijk geïsoleerd verder aan het ontwerpen van Ommoord. Ze was niet meer betrokken bij het ROCA-onderzoek en de structurele samenwerking van het District Oost met de andere ambtenaren van de gemeente zoals die bij planologie, de verkeersdienst en gemeentewerken en met de externe stedenbouwkundig adviseurs van Capelle aan den IJssel. Ook speelde ze geen rol meer bij het verwerken van de gewijzigde inzichten met betrekking tot het structuurplan Rotterdam-Oost/Capelle aan den IJssel dat in 1972 verscheen.²²

Wel bleef Lotte actief als stedenbouwkundig ontwerpster. Allereerst maakte ze haar ontwerp af voor de laagbouwbuurt Buitenlust in Ommoord, waaraan ze net voor haar pensionering was

¹⁹ HNI, ODEE d 2698, Lotte Stam-Beese aan Sam van Embden, z.d., manuscript.

²⁰ Interview van de auteur met Jurjen en Dineke Brinkman, Leiden, 26 maart 2014; met Grieta Dekker, Krimpen aan den IJssel, 27 mei 2014; met Rob van den Hil, Rotterdam, 27 februari 2014.

²¹ Uit een telefoongesprek van de auteur met Ferdinande Hazewinkel, 10 juni 2017, blijkt dat zij niet over aanvullende onderzoekgegevens beschikt en geen herinneringen meer heeft aan dit interview.

²² Schriftelijke mededeling aan de auteur door Ernst Storm, 28 februari 2017.

begonnen. Dit ontwerp werd naderhand uitgevoerd. Daarna, in 1969, maakte ze schetsontwerpen voor de zuidwestelijk in Ommoord gesitueerde laagbouwbuurt Machielenkamp. Een in haar archief bewaarde tekening²³ laat een clustering zien van noord-zuid en oost-west gelegen open bouwblokken in een orthogonaal patroon. De rijke arcering van boomgroepen in en rondom de bebouwde clusters springt in het oog. In het middengedeelte is een kleine voorzieningszone getekend, met links daarvan een waterpartij. De buurt was, volgens een aantekening op het ontwerp, bestemd voor 806 woningen, waarvan 646 eengezinswoningen en 160 woningen voor 'ouden van dagen.' Dit ontwerp is echter niet gerealiseerd. Datzelfde geldt voor een ontwerp voor Heydnahof, een laagbouwbuurt ten noorden van het middegebied, ook wel Varen- en Rozenbuurt genoemd, en voor ontwerpen voor de noordoostelijke buurten Hoogerbrugge en Witsenburgh, die volgens een 'werkenlijst' alle in 1970 door Lotte zijn getekend.²⁴ Ontwerptekeningen hiervan zijn niet bewaard gebleven. Zoals eerder aan de orde kwam werd het Varenbuurtje uitgevoerd naar een ontwerp van Titia Kiers, stedenbouwkundige in dienst van de gemeente Rotterdam. Voren de andere buurten waren ontwerpers van buiten de gemeentelijke dienst aangetrokken. Deze buurten hebben overwegend rond buigende straten en vertonen daarmee de kenmerken van een 'bloemkoolstructuur.' Ze hebben geen enkele overeenkomst met de strakke en ruimtelijke ontwerpen die Lotte maakte voor de laagbouwbuurten Buitenlust en Machielenkamp. Vermoedelijk zijn haar laatste ontwerpen vanwege hun modernistische inslag, die inmiddels niet meer *en vogue* was, niet goed gekeurd.

Verdere ontwerpen die Lotte tussen 1968 en 1972 in opdracht van Stadsontwikkeling Rotterdam heeft getekend zijn niet achterhaald. Ze is dus de vier jaren na haar pensionering wel productief gebleven als stedenbouwkundig ontwerpster. Maar weinig ontwerpen uit die tijd zijn uitgevoerd. Lottes rol als belangwekkende architecte voor Rotterdam was daarmee uitgespeeld.

²³ HNI, STAB t 57, ontwerptekening.

²⁴ Damen en Devolder, 'Stedenbouwkundig oeuvre', 1993, p. 91. Overgenomen uit SAR, werkenlijst van de Dienst Stadsontwikkeling en Wederopbouw, SO Postarchief, dS+V. Documentatie niet als zodanig gearhiveerd.

Een andere activiteit uit de periode na haar pensionering betrof een opdracht die ze kreeg van de gemeente Zoetermeer. In april 1969 werd ze uitgenodigd zitting te nemen in het zogenoemde Welstandscollege van deze gemeente. Dit 'college', vanaf 1981 Welstandscommissie geheten, was in 1969 opgericht om nieuwe bouwplannen en -werken in de gemeente deskundig te beoordelen op hun esthetische kwaliteit 'met het oog op de samenleving als geheel.'²⁵ De gemeenteraad van Zoetermeer had architect Fledderus uit Rotterdam en stedenbouwkundige Van Embden uit Delft, die beiden zitting hadden in de zogenoemde Werkgroep Ontwikkeling Zoetermeer, gevraagd om een lijst met potentiële kandidaten op te stellen voor zitting in het op te richten Welstandscollege. Zij kwamen met een lijst van 28 namen, alle van architecten of stedenbouwkundigen, waarvan Stam-Beese, als enige vrouw, maar ook als enige gepensioneerde, er één van was.²⁶ Lotte werd aanbevolen vanwege haar opleiding aan het Bauhaus, haar ervaring als architecte in de gezamenlijke praktijk met haar vroegere echtgenoot, 'de bekende architect' Mart Stam, die een 'belangrijk aandeel' had gehad in het ontwerp van de Van Nelle fabriek, en vanwege haar ervaring als stedenbouwkundig architect van Rotterdam. In Rotterdam had ze zich, zo werd geschreven, 'onderscheiden door een zeer persoonlijke, volledige inzet tegen de vele bekende, de bewoonbaarheid schadelijke, commerciële en administratieve belemmeringen in.' Waaraan werd toegevoegd 'uiteraard met beperkt resultaat.'²⁷ Lotte werd benoemd als 'vast' lid, naast twee andere leden: de architecten R. D. Bleeker uit 's-Gravenhage en H.A.D. Campman van het bureau voor architectuur en stedenbouw Van den Bosch, Hendriks en Campman uit Rotterdam. Afgaande op de berichtgeving sprak de gemeenteraad haar vertrouwen uit in de installatie van de zes leden en dat gold vooral 'mevrouw Stam-Beese, vanwege de belangrijke rol die ze had gespeeld in het congres over het wonen in Bergeijk.'²⁸ Lotte had met een lezing op dit congres

²⁵ Gemeentearchief Zoetermeer (GAZ), toegangsnummer 84340 0050. 545, stukken betreffende de vaststelling van de verordening regelende de samenstelling en de werkzaamheden van het Welstandscollege van de gemeente Zoetermeer, d.d. 28 maart 1969 tot 24 juni 1974.

²⁶ GAZ, 84341 0050 83, stukken betreffende de instelling, de installatie en de benoeming van leden van het Welstandscollege 1967-1974.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ *Ibidem*.

de pers gehaald, waarover straks meer. Ze kreeg de functie van voorzitter in het college en Bleeker die van secretaris. Voorbeelden van uitgebreide beoordeelde bouwplannen in het eerste jaar van het bestaan van het college waren dat van meubelzaak Hayes, het kantorencomplex IBM, bouwonderneming Boele en Van Eesteren, het Erasmuscollege (een Daltonschool voor voortgezet onderwijs) en een Dienstencentrum, de laatste twee gelegen in de nieuwe wijk Palenstein.

In 1974, toen er een nieuw Welstandscollege moest worden gevormd, hield de gemeente Lottes inzet echter voor gezien. Al geruime tijd werd gesproken over het benoemen van jongere architecten in dit college. Daarnaast bestond het idee dat dit gremium een multidisciplinair karakter moest krijgen en aangevuld diende te worden met deskundigen op het gebied van milieu en welzijn, verkeer en planning.²⁹

In de motivatie, verwoord door een anoniem gebleven rapporteur, om niet met Lotte verder te gaan klonken kritische geluiden door. Zo werd gesteld dat 'in de praktijk was gebleken dat Mw. C.I.A. Stam veelal bijzonder diep wil graven in de ruimtelijke ordening, zowel op macro- als op microgebied (tot in de keukenindeling toe).' In haar beoordeling van architectonische details ging ze 'zeer ver, hetgeen in het kader van de thans gangbare opvattingen over welstandsbeoordeling niet meer gebruikelijk is', aldus het rapport. Verder werkte haar 'uitdrukkingsvermogen wel eens prikkelend op architecten die in de vergadering hun plan toelichten.' Nogal bot werd gesteld dat dit mede kwam doordat zij 'van origine geen Nederlandse is.' Overigens liet dit, aldus het rapport, onverlet 'de zeer enthousiaste en kundige wijze, waarop zij zich jaren in Zoetermeer aan het welstandswerk heeft gewijd.'³⁰ Het advies aan het college van burgemeester en wethouders was om Lotte niet voor herbenoeming aan de gemeenteraad voor te dragen. En zo geschiedde. Anders geformuleerd: Lotte werd niet aardig genoeg gevonden en ervaren als iemand van de oude stempel.

²⁹ GAZ, 84338 0050.544, Stukken betreffende de taak, de samenstelling en het functioneren van het welstandscollege.

³⁰ *Ibidem*.

Voor zover valt na te gaan werd Lotte als gepensioneerd architecte drie maal uitgenodigd om in het openbaar een aan haar vak gerelateerde, voordracht te geven. In september 1968, een half jaar na haar pensionering, werd ze uitgenodigd een lezing te houden op een congres over het thema 'wonen'. De Stichting Werkgemeenschappen Bergeijk, verbonden aan Weverij De Ploeg en meubelfabriek 't Spectrum, initieerde dit congres.³¹ De titel van het congres in Bergeijk luidde: 'Hoe anoniem is de bewoner.' Ze sprak er in het gezelschap van onder meer de directeur van de Nationale Woningraad C.M. van den Hoff, architect W. (Frank) van Klingereren die de ontwerper was van het zojuist geopende gemeenschapscentrum de Meerpaal in Dronten, ingenieur S. J. (Sam) van Embden, toen bijzonder hoogleraar aan de Technische Hogeschool Delft en de Duitse stadssociologe Heide Berndt. Berndt was als wetenschappelijk medewerker en assistent van psychoanalyticus Alexander Mitscherlich verbonden aan het Sigmund-Freud-Instituut in Frankfurt am Main en tevens mede-auteur van de net verschenen publicatie *Architektur als Ideologie*.³²

In haar voordracht³³ stelde Lotte de verhouding van de stedenbouwer versus de bewoner aan de kaak. Ze brak een lans voor inspraak van de toekomstige bewoners in het tot stand komen en inrichten van hun woningen. Naar haar mening zou het een geslaagd experiment kunnen zijn om een opdracht voor een buurt van zo'n 200 eengezinshuizen nu eens niet aan een stedenbouwkundige te geven, maar direct aan de bewoners zelf. Een rechtstreekse overdracht aan de bewoner was volgens Lotte zo gek nog niet, omdat dit bij particuliere bouw, die uit eigen middelen werd gefinancierd, ook gebeurde. De inspraak die Lotte bepleitte moest er concreet uit bestaan dat de toekomstige bewoner de beschikking kreeg over geprefabriceerde

³¹ Het congres werd gehouden op 21 en 22 september 1968 in Weverij De Ploeg in Bergeijk, een fabrieksgebouw ontworpen door Gerrit Rietveld. De Stichting Werkgemeenschappen Bergeijk, waaronder ook meubelfabriek 't Spectrum viel, organiseerde in de jaren zestig congressen gewijd aan maatschappelijke en culturele thema's. Het congres in 1968 was het vierde congres. Archief en collectie De Ploeg en 't Spectrum aanwezig in Textielmuseum Tilburg.

³² Heide Berndt, Alfred Lorenzer, Klaus Horn, *Architektur als Ideologie*, Frankfurt am Main, 1968.

³³ HNI, STAB d 4, Voordracht congres Bergeijk, september 1968, typoscript. Gepubliceerd in C.I.A. Stam-Beese, 'Stedenbouwer-bewoner' in Stichting Werkgemeenschappen Bergeijk, *Hoe anoniem is de bewoner?*, Bergeijk, 1968, pp. 29-36.

bouwelementen en constructie-onderdelen die hij zelf, met of zonder hulp van anderen, kon monteren. Voor de gemeente Zoetermeer was haar optreden waarover in de pers geschreven was, een belangrijke reden voor haar benoeming in het Welstandscollege.

In het volgende hoofdstuk, waarin het gaat over Lottes visie op stedenbouw en architectuur, wordt verder ingegaan op de ideeën zoals ze die lanceerde op het congres in Bergeijk.

Vele jaren later, in 1981, werd Lotte nogmaals uitgenodigd voor een voordracht. Ze was toen 78 jaar. Op 8 mei zou ze een voordracht houden op een *Kolloquium* in Hamburg, gewijd aan het thema *Funktionalismus*. Ze stond met naam en toenaam als spreekster aangekondigd op het affiche dat voor deze gelegenheid werd uitgebracht.³⁴

Op het laatste moment, terwijl haar hotelkamer al was gereserveerd en de treinreis besproken, moest Lotte echter wegens ziekte verstek laten gaan.³⁵ Ze had haar handgeschreven voordracht naar Hamburg gestuurd, waar deze was uitgetypt. Of deze daar ook is voorgelezen is niet bekend. De organisatie van het *Kolloquium* lag in handen van professor Jos Weber, verbonden aan de Hochschule für bildende Künste (HbK) in Hamburg, waar de bijeenkomst plaatsvond en professor Christian Fahrenholz van de kersverse, want in 1978 opgerichte, Technische Universität Hamburg. Weber had connecties met Nederland. Hij had als architect gewerkt op het bureau van Van den Broek en Bakema in Rotterdam en vertegenwoordigde dit bureau in Hamburg³⁶ en was, naast hoogleraar aan de HbK, tevens hoogleraar ontwerpmethodieken aan de Technische Hogeschool in Delft.³⁷

³⁴ GTA, Archiv Alfred Roth, 131-S-28-5.

³⁵ HNI, archief Eesteren, C. van (EEST) 10.739, documentatie Van Eesteren over dit *Kolloquium*. Concept artikel door Hilde de Haan en Ids Haagsma voor *De Architect*, juni 1981, p. 5-6, typoscript. Het artikel is onder te titel 'Colloquium architectuur en stedenbouw Hamburg. Functionaristen van toen' enigszins ingekort gepubliceerd in *De Architect*, jrg. 12, nummer 6, juni 1981, pp. 55-70.

³⁶ Dorine van Hoogstraten en Martijn Vos, 'The SAR Methodology as Applied to Housing Construction, Product Development, and Education' in Bosma, Hoogstraten en Vos, *Housing for the Millions*, 2000, p. 223; Dirk van den Heuvel (red.), *Jaap Bakema and the open society*, Amsterdam, 2018, p. 122.

³⁷ HNI, EEST 10.739, concept artikel Haan en Haagsma, 1981, p. 5.

De andere sprekers waren allen mannen en tijdgenoten van Lotte. Over stedenbouw voerden Cornelis van Eesteren uit Amsterdam en Hubert Hoffmann uit Graz het woord. Van Eesteren werd op het affiche geïntroduceerd als stedenbouwkundige van Amsterdam, gewezen lid van De Stijl-groep en voorzitter van CIAM. Hoffmann was onder meer werkzaam geweest als stedenbouwkundige in Potsdam, Magdeburg en Dessau en evenals Lotte oud-student van het Bauhaus. Over architectuur zou architect Ferdinand Kramer spreken, die in de jaren twintig in Frankfurt met Ernst May en Mart Stam had samengewerkt aan de bouw van de nieuwe *Siedlungen*. Hij liet zich echter vertegenwoordigen door zijn vrouw, omdat ook hij ziek was geworden.³⁸ Wie ook sprak was architect Alfred Roth uit Zürich, die onder andere Le Corbusier had geassisteerd bij de bouw van woningen in de *Weissenhofsiedlung* in Stuttgart. Van Eesteren, Hoffmann en Roth werden aangekondigd als ‘professor’ vanwege hun professoraten aan respectievelijk de Technische Hogeschool in Delft, de Technische Hochschule in Graz en de Eidgenössische Technische Hochschule (ETH) in Zürich. In Lottes introductie staat te lezen dat ze was afgestudeerd aan het Bauhaus – wat in feite niet klopte want ze had tweeënhalf jaar de opleiding gevolgd – deelnemer was aan de *Ernst Maybrigade* in de Sovjet-Unie en stedenbouwkundige van de stad Rotterdam.

Niet op het affiche vermeld, maar wel uitgenodigd om er te komen spreken was de toen 84-jarige Oostenrijkse architecte Grete Schütte-Lihotzky, die evenals Lotte in de jaren dertig in de Sovjet-Unie had gewerkt. Ze zei de uitnodiging echter af vanwege tijdgebrek. Wel werd op de bijeenkomst een gefilmd interview met haar getoond.³⁹

Het *Kolloquium* was tevens bedoeld om van gedachten te wisselen over de architectuur van het functionalisme tegenover die van het nu in zwang geraakte postmodernisme. Volgens Weber openbaarde de discussie hierover zich in Duitsland anders dan in Nederland. In Duitsland zouden de ‘postmodernisten’ veelal worden gezien als reactie op de naoorlogse ‘modernisten’, die in de jaren twintig voortrekkers waren geweest. Daarnaast kwam een tegenreactie op de functionalistische architectuur uit de koker van actiegroepen verenigd in de *Bürgerinitiative*. In

³⁸ *Ibidem*, p. 6.

³⁹ Akademie der Künste (AdK), Berlin, Archiv-Bernhard-Hermkes, 511, Bl. 20.

Nederland bestond de neiging de hang naar het postmodernisme te zien als een reactie op de al langer bestaande 'terreur van de inspraakbeweging.'⁴⁰

Uit Lottes voordracht in Hamburg blijkt dat ze in het geheel niet wilde spreken over haar stedenbouwkundige ontwerpen. Van Eesteren deed dit wel en besprak de Amsterdamse wijk Buitenveldert als voorbeeld van het functionalistische, naoorlogse Nieuwe Bouwen in Nederland. Lotte daarentegen ging in haar speech enkel in op haar opleiding aan het Bauhaus. Ze sprak haar waardering uit over 'Prof. Albers' [Josef Albers, HO] die haar na een jarenlange zoektocht naar de zin van het leven met zijn lessen in de *Vorkurs* op een andere manier, namelijk zonder dogma's en vooroordelen, naar het leven had leren kijken. Met haar uitspraak dat ze in de *Vorkurs* en de *baulehre* had geleerd om de vorm te zien als een tijdelijke constructie die was opgebouwd uit materiële en sociale componenten en waarvan de functie een van de componenten vormde, legde ze een relatie met het functionalisme.⁴¹

Waarom Lotte niet sprak over de woonwijken die ze had ontworpen is moeilijk te duiden. Misschien had ze geen zin in kritiek die er mogelijk zou komen van de op het *Kolloquium* aanwezige jongeren. Het functionalisme in de architectuur en stedenbouw was immers 'uit', zo had ook zij ondervonden. Misschien was ze bang dat, als ze over haar Rotterdamse ontwerpen zou spreken, er iets van haar teleurstelling zou doorklinken over het niet kunnen realiseren van al haar plannen. Of ze dichtte haar Bauhausopleiding zo'n essentiële plaats toe in haar ontplooiing als architecte dat ze er voor koos alleen daar bij stil te staan.

Als Lotte in Hamburg aanwezig was geweest, zou ze zijn verrast door de presentatie van een, door studenten van de HbK gerestaureerde keuken naar ontwerp van Mart Stam uit 1928, afkomstig uit een woning aan de Frankenallee in de *Siedlung* Hellerhof in Frankfurt am Main.⁴²

⁴⁰ HNI, EEST 10.739, concept artikel De Haan en Haagsma, 1981, p. 6.

⁴¹ HNI, EEST 10.739, kopie voordracht Lotte Stam-Beese, Kolloquium Hamburg, 1981, typoscript.

⁴² De inbouwkeukens in de woningen in de Hellerhof waren gebaseerd op het ontwerp van de zgn. Frankfurter Küche, naar ontwerp van Grete Schütte-Lihotzky, maar moesten hier op een kleiner oppervlak worden geconstrueerd. Zie <http://ernst-may-gesellschaft.de/das-neue-frankfurt/ohnsiedlungen/hellerhofsiedlung.html> (geraadpleegd 18 juni 2017). Mogelijk heeft Stam dit ontwerp aangepast. Door Stams biografen Rümmele, 1991, Möller, 1997 en Jacobs, 2016 wordt dit aangepaste keukenontwerp echter niet vermeld. Ook in de archieven van Stam in DAM, Frankfurt en HNI, Rotterdam is hierover geen documentatie. De opname van een keuken naar

Deze keuken was er bij de modernisering van de woningen uit gesloopt, maar bewust intact gelaten. Volgens het perscommuniqué werd er dringend gezocht naar een museum dat deze *Stam'sche Küche* in zijn collectie op wilde nemen en als een document van de *Alltagskultur* wilde presenteren.⁴³

Op 20 november 1981 hield Lotte in Rotterdam een toespraak tijdens de feestelijkheden ter gelegenheid van het vijftig jaar bestaan van de Dienst Stadsontwikkeling, dat met een tentoonstelling en een symposium werd herdacht. De tentoonstelling met als titel *Stedebouw in Rotterdam 1940-1981* vond plaats in het Bouwcentrum en het symposium in concert- en congresgebouw De Doelen. Naast Lotte spraken ook haar vroegere collega's van de dienst Stadsontwikkeling H.C. Milius en J. Baart en voormalig ambtenaar Grondbedrijf J. Simonis, die alle drie hun vooral positieve ervaringen uit de wederopbouwjaren memoreerden. Met de Wet op de Ruimtelijke Ordening uit 1962 was het echter voorbij met de vlotheid in de woningbouw, aldus Baart.⁴⁴

Lotte, die wist dat er gefilmd zou worden, droeg bij haar optreden een japon in een felle cyclaamkleurige tint en een grove, een paar keer om haar hals gedraaide witte ketting. Ze benadrukte in haar speech dat het niet de persoonlijke visie van de ontwerper was die je terugzag in de stedenbouw. 'Zolang er steden zijn gebouwd zijn deze een neerslag van bepaalde maatschappelijke ontwikkelingen en structuren en geen individuele schepping', aldus de spreekster. Ze haalde daarbij haar leermeester Van Tijen aan die, naar ze zei, erop had aangedrongen dat je als ontwerper goed moest luisteren naar de tendensen in de maatschappij.⁴⁵ Deze uitspraak van Lotte moet in het verlengde worden gezien van de

ontwerp van Stam in een museumcollectie is evenmin bekend. Een model van de Frankfurter Küche, naar ontwerp van Schütte-Lihotzky, bevindt zich in het Architekturzentrum Wien.

⁴³ AdK, Archiv Bernhard Hermkes, 511, Bl. 4.

⁴⁴ *Zo is S.O.*, Devolder, Boogaard en Ladders (red.), 1981. SAR, documentnummer BB-0054.

⁴⁵ Van Tijen stelde in een discussie over architectuur, waarin hij zich afzette tegen de architecten van *Forum*, die hij retoriek, zelfoverschatting en vaagheid verweet, dat de architect niet verantwoordelijk is voor de maatschappij. Hij is verantwoordelijk voor de architectuur, ten dele voor het bouwen en volledig voor zijn eigen werk. Zie C. Weeber,

marxistisch-filosofische levensbeschouwing waarmee ze was vertrouwd geraakt bij de lessen van de *neue baulehre* aan het Bauhaus en tijdens haar werk in Tsjecho-Slowakije en de Sovjet-Unie. Volgens de marxistische leer hebben maatschappelijke structuren het primaat en beïnvloeden contemporaine, sociale en economische omstandigheden elk aspect van het menselijk leven. Het is aan de kunst, en daarmee ook aan de architectuur en de stedenbouw als architecturale opgave, om deze omstandigheden te verbeteren. Binnen dit proces heeft de kunstenaar een dienende functie.

Uit Lottes toespraak is ook een door Walter Gropius geïntroduceerde visie binnen de Bauhaus-ideologie af te lezen. Namelijk de opvatting dat aan het Bauhaus de ‘menvorming’ in de *Gemeinschaft*, [de inzet voor het maatschappelijk belang, HO] belangrijker was dan de ontwikkeling van een nieuwe stijlrichting in de kunsten.⁴⁶

Verder blikte Lotte tijdens het symposium terug op het begin van haar loopbaan in Rotterdam. Ze stelde dat deze woonwijk voor haar een symbool was van de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog. Zij en haar collega’s waren er toen van doordrongen dat er aan een nieuwe democratie moest worden gewerkt. Democratische elementen, gericht op het welzijn en de onderlinge betrokkenheid zoals die tot uiting kwam in Kleinpolder, waren haar keuze voor het woonpad, waarvan de invoering haar jarenlange strijd had gekost, en de gemeenschappelijke tuin. Uit de documentatie die van dit symposium is bewaard gebleven, blijkt dat Lotte door gespreksleider Henk Bakker ook zou worden bevraagd over haar dubbele positie van destijds, namelijk die van medewerker van Stadsontwikkeling en lid van de architectenvereniging ‘opbouw.’⁴⁷ Helaas is van deze vraagstelling en een antwoord hierop geen verslag of weerslag nagelaten.

‘Formele objectiviteit in stedenbouw en architectuur als onderdeel van rationele planning’ in *Plan. Maandschrift voor ontwerp en omgeving*, jrg. 9 (1979) 11, p. 28.

⁴⁶ Weisz, *Het Bauhaus in Weimar*, Leiden, 1994, p. 34-37, 145. Ook architectuurhistoricus Manfredo Tafuri beschouwde de doelstellingen van het Bauhaus, evenals die van de Nederlandse kunstbeweging De Stijl en de Russische avantgardistische groeperingen als uitgesproken ethische keuzes. Tafuri, *Ontwerp en utopie*, 1978, p. 114.

⁴⁷ HNI, STAB d 1, documentatie symposium 50 jaar Stadsontwikkeling Rotterdam, 1981.

Lotte hield haar vak onder meer bij door haar lidmaatschap van de Bond van Nederlandse Stedebouwkundigen (BNS), waar ze in 1950 was toegetreden.⁴⁸ De BNS organiseerde af en toe excursies. Dat Lotte er niet altijd naar uitzag om alleen met een BNS-gezelschap op stap te gaan blijkt uit een herinnering van Grieta Dekker, die aan de Kerkdreef in Krimpen aan den IJssel naast haar woonde en met wie ze bevriend was geraakt. ‘Ze praatte met mij niet zoveel over haar werk in Rotterdam’, aldus Dekker. ‘Maar ze vroeg me wel een keer om mee te gaan in de bus toen ze met architecten nieuwe bouwwerken ging bekijken. Toen ze me dit vroeg zei ik: “Ik ben helemaal geen architect.” Maar ze zei, “Ga jij nu mee want ik wil niet alleen.” Ze wist wel dat ik goed gekleed kon gaan en ook hoe ik me moest gedragen. Want met een slonzig buurtje zou ze niet gaan. Dus ik ging mee. Maar ik zat niet naast haar in de bus, ze had wel haar eigen contacten. Mijn man, die directeur is geworden bij aannemersbedrijf Van Eesteren, is die reis ook meegegaan. En toen we terug waren in Krimpen zei ze tegen me: “Goed gedaan! Want jij kan met iedereen zo goed omgaan. En leuk praten.”’⁴⁹ Tussen Lotte en Grieta Dekker, die 34 jaar jonger was, groeide een band. Na verloop van tijd mocht Grieta Lotte bij de voornaam noemen. ‘En dat was uitzonderlijk’, aldus Grieta. ‘Iedereen aan de Kerkdreef sprak haar aan met “mevrouw Stam.”’

Op de gearchiveerde presentatielijsten van de ledenvergaderingen van de BNS, evenals op deelnemerslijsten van (buitenlandse) excursies van de Bond in de jaren zeventig tot in de jaren tachtig, komt Lottes naam echter niet voor.⁵⁰ Waarschijnlijk was ze toen niet meer zo actief bij de BNS. In het *curriculum vitae* dat ze opstelde voor het *Kolloquium* in Hamburg noemde ze wel haar lidmaatschap van de BNS, evenals dat van de in 1965 mede door Van Embden, opgerichte ISOCARP (International Society of City and Regional Planners). Uit een brief van Herman Herwich, de toenmalige secretaris van ISOCARP die hij in 1969 aan Lotte schreef om haar mening over een nieuwe vertegenwoordiger voor Nederland te horen, blijkt dat hij al lange tijd niet meer iets van haar had gehoord.⁵¹

⁴⁸ HNI, BNSP 225.

⁴⁹ Interview van de auteur met Grieta Dekker, Krimpen aan den IJssel, 27 mei 2014.

⁵⁰ HNI, BNSP 192-214, 517-522.

⁵¹ HNI, STAB d 5, brief van H. Herwig aan L. Stam-Beese, 18 mei 1969, typoscript.

Slechts deelname van Lotte aan één buitenlandse excursie van de BNS is uit de bronnen af te leiden. Dat was de veertiendaagse studiereis naar Polen die plaatsvond in 1960, dus vóór haar pensionering. Naar aanleiding hiervan schreef ze een voordracht van twaalf uitgetypte kantjes, die ze met dia's voor een niet nader aangeduid gezelschap heeft gehouden.⁵² Omdat haar geboortestreek Silezië na 1945 Pools gebied was geworden, voelde ze zich persoonlijk betrokken bij deze reis. In haar voordracht beschreef ze de geschiedenis van het land en zijn bevolking vanaf de 11de eeuw, toen het een koninkrijk was en de grenzen liepen tot aan de Oostzee en de Karpaten-landen in het zuiden. Ze vergeleek Polen met een strand waar door de natuurlijke werking van eb en vloed, dingen aanspoelen en weer verdwijnen. Conflicten, machtsvertoon en oorlogen leidden hier tot steeds weer nieuwe grenzen, andere bewoners en culturen. Ook sprak ze over de Tweede Wereldoorlog die in Polen op een bevolking van 35 miljoen zes miljoen levens had gekost, het hoogste aantal slachtoffers van de bezette en oorlogvoerende landen. Tijdens de excursie werd op verzoek van de groep het concentratiekamp Auschwitz bezocht. De Poolse reisleader had dit uitstapje niet op zijn programma staan. Wat betreft de architectuur van het land concludeerde Lotte dat van een typisch Poolse architectuur nauwelijks sprake was. Evenals in Rusland, dat net als Polen een feodaal-agrarische samenleving was geweest, was ook hier geen traditie van een burgerlijke bouwkunst ontstaan. De moderne, hedendaagse architectuur die het gezelschap in Polen waarnam liet in de woorden van Lotte een oriëntatie op het Westen zien, vooral op Amerika en met 'nabootsing van het werk van internationale grootheden, zoals Le Corbusier, Oscar Niemeyer en Josep Sert.' Een woonwijk uit de jaren vijftig die wél indruk maakte was Novo-Tichy in het noorden van Katowice, ontworpen door een 'knap' team van stedenbouwkundigen. De verkaveling was hier veel meer open en, door een afwisseling van eengezinswoningen, etagebouw en hoogbouw, meer gedifferentieerd dan het gezelschap had gezien in de nieuwe wijken van Warschau en Gdansk. Ook het groen 'zat hier weloverwogen planmatig in.'

⁵² HNI, STAB d 5, mevrouw C. Stam-Beese, *Polen*, 1961, typoscript.

Tuinontwerpen

De drie privé-tuinen die Lotte voor derden ontwierp zijn tussen 1973 en 1976 aangelegd. Van deze ontwerpen zijn enkele ontwerptekeningen bewaard gebleven.⁵³

De tuinontwerpen hebben alle drie een duidelijke structuur en de compositie is zoveel mogelijk ruimtelijk gehouden. In die zin zijn ze complementair aan haar stedenbouwkundige ontwerpen, die eveneens een overzichtelijke ordening kennen en ruimtelijk zijn gecomponeerd. De tuinen onderscheiden zich echter niet door een vormgeving waarin rechte vlakken en lijnen het beeld bepalen. Daarmee wijken ze af van de vormgeving die ze toepaste in de stedenbouw.

Afhankelijk van het perceel, de ligging en de architectuur van het huis ontwierp Lotte ook borders met rondlopende vormen. Haar tuinen waren geen 'kijktuinen', er moest in gelopen, gezeten en gespeeld kunnen worden. Twee van haar tuinen hebben een waterpartij.

Lotte had zich laten inspireren door de ontwerpen van tuinarchitecte Mien Ruys die in de jaren zestig doorbrak met haar vernieuwende tuinen die ze ontwierp voor particulieren, bedrijven en voor projecten. In de tuinen van Ruys werd voorgoed afgerekend met stijve rozenperkjes, rijen coniferen en doorgekweekte perkplantjes.⁵⁴ De bijnaam 'Bielzen Mien' die ze kreeg van het grote publiek, laat haar voorkeur voor de toepassing van afgedankte spoorbielzen zien. Deze werden in de Nederlandse tuinen razend populair. Volgens overlevering zou Lotte ook een fan van Mien Ruys zijn geweest.⁵⁵ Maar ze was geen kritiekloze navolger en had beslist ook haar eigen opvattingen. Zo werkte Ruys, voor wie 'kleur' een van de belangrijkste elementen in de tuin betekende, in de borders met twee kleurgroepen. De ene groep bestond uit de kleuren geel, oranje, rood met paars en blauw. De andere uit roze, karmijnrood, lila en paars. Deze kleurreeksen mochten niet worden vermengd.⁵⁶ Voor Lotte speelde dit kleurenonderscheid

⁵³ HNI, STAB t 69.1 – t 69.10. In dit archiefdossier bevinden zich enkele tekeningen van zowel Lottes tuin in Krimpen aan den IJssel als die ontworpen voor de families Stienstra en Van der Kooy in Krimpen aan den IJssel. Een tekening voor de te ontwerpen tuin van de familie Vreugdenhil in Krimpen aan den IJssel is in het bezit van de familie.

⁵⁴ Anne Mieke Backer, *Er stond een vrouw in de tuin. Over de rol van vrouwen in het Nederlandse landschap*, Rotterdam, 2016, p. 473.

⁵⁵ Interview van de auteur met Rob van den Hil, Rotterdam, 27 februari 2014.

⁵⁶ Den Dulk, *Zoeken naar de heldere lijn. Mien Ruys*, 2017, pp. 75-76.

niet. Ze gebruikte ook niet de modieuze *flagstones* en siergrassen die Ruys wel in haar repertoire had.⁵⁷

Eén tuin naar Lottes ontwerp is anno 2017 nog behoorlijk in tact. Ze ontwierp deze tuin in 1975 voor de familie Vreugdenhil in Krimpen aan den IJssel bij hun in dat jaar betrokken, nieuwe bungalow 'Opus vier.' De vrouw des huizes, Henny Vreugdenhil-van Bergeijk, kwam met Lotte in contact via de Spaanse cursus die ze beiden volgden aan de Volksuniversiteit in Rotterdam.⁵⁸ De bungalow was onderdeel van een serie van 27 bungalows, gebouwd op het 'wooneiland' Langeland in Krimpen aan den IJssel, naar ontwerp van architect A. van der Lek uit Capelle aan den IJssel. De uit baksteen opgetrokken bungalows kregen de benaming 'type hooischaar', vanwege hun uit bitumen *shingles* opgebouwde afgeplatte, piramidevormige daken met in de punt een schoorsteen die het eindpunt vormt van het rookkanaal, verbonden met de open haardpartij in de woonkamer.

Lotte ontwierp de tuin, met een totale oppervlakte van 700 m² in samenspraak met Frans en Henny Vreugdenhil. Conform het landelijke karakter van het huis, kreeg de tuin een 'natuurlijke', speelse uitstraling met veel bloemen, bloeiende struiken, bomen en rondlopende paadjes. Henny maakte de lijsten van de geselecteerde planten, zocht de Latijnse namen ervan op en noteerde hun bloeiperiodes, kleuren en groeihoogten. Acht handgeschreven vellen, waarop in totaal zo'n 560 namen zijn genoteerd, getuigen van dit werk.⁵⁹ Henny leerde veel van Lotte en raakte geïnspireerd om actief in haar tuin bezig te zijn.

Op het eerste gezicht lijkt de tuin van de Vreugdenhils te zijn opgedeeld in drie te onderscheiden 'gebieden', maar het zijn er vier. Ten eerste is er de bordertuin voor het huis, dan een daarop aansluitende patio, vervolgens een achtertuin met borders, een vijver en een terras en daarachter, afgescheiden door een haagbeuk, ofwel *Carpinus betulus*, een niet direct zichtbaar grasveldje, bedoeld voor de kinderen om te spelen. In deze haagbeuk, die evenwijdig

⁵⁷ Anne van Gerven, 'De tuin als buitenkamer. Een vergelijking van drie tuinarchitecten in het Interbellum; Bergmans, Tersteeg en Ruys' in *Cascade bulletin voor tuin historie* jrg.22 (2013) 2, p. 31.

⁵⁸ Interview van de auteur met Henny Vreugdenhil-van Bergeijk, Krimpen aan den IJssel, 20 maart 2014.

⁵⁹ Ontwerptekening en beplantingslijsten in collectie Vreugdenhil.

loopt aan de breedtelijn van de rechthoekige vijver, is een rond 'poortje' geknipt. Dit geeft een verrassende toegang tot het erachter verscholen veldje. Nadat de kinderen het ouderlijk huis verlieten, werd van dit grasveldje een moestuin gemaakt en nog weer later een bloementuin. In de tuin omkaderen bielzen en ruwe stenen de plantenvlakken. De wandelpadjes zijn bedekt met rode lavasteen en de gewassen grinttegels zijn afgewisseld met Portugese granietkeitjes. Een eik en een els die in de achtertuin stonden zijn inmiddels afgezaagd. Maar wel staan in het midden van de achtertuin nog de grillig gevormde *Chamaecyparis obtusa*, ofwel schijnpines, de *Acer japonico achillea*, een Japanse esdoorn met diep rode bladeren en gele bloemen en een hoge berk. Oorspronkelijk stonden er 24 heidesoorten in de tuin. Die bleek hiervoor echter te donker waardoor er nu nog maar vier soorten over zijn. In de voortuin kregen verschillende rozenstruiken een plek. De *Pernille poulsen*, een koraalroze en sterk geurende trosrozenstruik die bij de aanleg van de tuin is geplant, staat er nog steeds in volle glorie bij. Het idee van de opdrachtgevers om ook fuchsia's in de tuin te plaatsten werd door Lotte van de hand gewezen. 'Dat doen we niet, die zie je overal.'⁶⁰

Voor haar burens Grieta en Dick Dekker ontwierp Lotte geen nieuwe tuin, maar ze richtte die opnieuw in. 'Ze stond in het zijpad naar onze tuin, waarin we bezig waren, te kijken', herinnert Grieta Dekker zich. 'Ze gaf ons adviezen. Goed bedoeld natuurlijk. Ze stond met haar stok, want ze liep met een stok omdat ze aan haar heup was geopereerd, te wijzen. Ze heeft toen op een gegeven moment de tekentafel gepakt en onze tuin op schaal gezet. En toen was zij de baas, zeg maar. Zij zei welke planten wij moesten halen. En ook wáár we ze er in moesten zetten. Want als iets niet goed was zei ze: "Nee, die niet daar. Die daar!" Nou ja, dan deden wij dat. Maar goed, het werd een leuke tuin. Echt waar. Want wij hadden zelf helemaal geen verstand van die tuin.'⁶¹

Naast het ontwerpen van tuinen en het onderhouden van haar eigen tuin had Lotte in Krimpen aan den IJssel ook een 'tuingroepje' gevormd om tuinbezitters adviezen te geven. Buurman Rob van den Hil zat er een paar maanden bij. 'Ik kreeg het te druk met mijn bedrijf en hield het met dit groepje niet meer vol', verklaart hij. 'Ze was ook wel erg eigenwijs en wist alles beter. Als je

⁶⁰ Interview van de auteur met Henny Vreugdenhil-van Bergeijk, Krimpen aan den IJssel, 20 maart 2014.

⁶¹ Interview van de auteur met Grieta Dekker, Krimpen aan den IJssel, 27 mei 2014.

in de tuin aan het wroeten was dan kwam ze bij je staan en moest het altijd anders.’ Hij herinnert zich dat Lotte, toen ze nog goed ter been was, dagelijks in haar tuin bezig was. ‘Ze had nooit handschoenen aan, want volgens haar moest je de aarde voelen. Die aarde was van jou. Haar idee was ook dat planten die wild groeiden jou opzochten. Daar moest je van afblijven. En als je thuis een bloemetje op de vaas had staan dan zei ze: “Bloemen horen niet in huis maar in de tuin.”’⁶²

Contacten, vrije tijd en hobby’s

De overgang van Lottes drukke baan in Rotterdam naar haar leven als gepensioneerde in de Krimpenerwaard was groot. De vele contacten met collega’s en andere bij haar werk betrokkenen vielen immers weg, een gemis dat niet kon worden gecompenseerd door een schare vrienden en kennissen. Lotte had deze wel, maar heel veel waren het er niet. Ze waren bovendien veelal jonger dan zij en druk met hun werk en/of hun huishouden.

Het wonen in de directe omgeving van haar dochter, schoonzoon en kleinkinderen bracht Lotte niet wat ze er misschien van had verwacht. Vanwege de scheiding zou haar schoonzoon de woonplek gaan verlaten. De verhouding tussen Lotte en haar dochter bleef afstandelijk, zoals die ook vóór die tijd was geweest. In de herinnering en beleving van Ariane was haar moeder niet positief over het centrum YGGDRASIL dat ze was begonnen en dat zo’n 70 cursisten had. Ze had weinig waardering voor dit werk van haar dochter en sprak er zelfs negatief over met potentiële deelnemers. Dat was voor Ariane aanleiding om geen contact meer met haar moeder te zoeken.⁶³ Pas veel later, in de loop van de jaren tachtig, verbeterde hun relatie. In een brief van Lotte aan haar beste vriend en tevens oud-studiegenoot van het VHBO, Arno Nicolaï, met wie ze contact had gehouden, schreef ze hierover: ‘Zoals je weet was de verhouding tussen Ariane en mij jarenlang erg slecht, zo slecht dat ze mij zelfs niet meer groette. In het laatste jaar heeft zij een andere houding aangenomen, komt af en toe goedwillend naar mij toe; in ieder geval besta ik weer voor haar [...]. En je begrijpt wel dat ik alles doe om deze “verzoening” te

⁶² Interview van de auteur met Rob van den Hil, Rotterdam, 27 februari 2014.

⁶³ Telefonisch gesprek van de auteur met Ariane Stam, 5 juni 2017.

verstevigen.⁶⁴ Ze schreef deze brief mede naar aanleiding van het uitstapje dat ze met Ariane maakte naar een tentoonstelling over Oskar Schlemmer in het Stedelijk Museum in Amsterdam. Lotte kende Schlemmer als hoofd van het theateratelier en van zijn ballet- en dansuitvoeringen aan het Bauhaus. Nicolai ontmoette moeder en dochter bij deze tentoonstelling.

Lottes kleindochters, die in hun jeugd vlakbij hun oma woonden, hebben voor een deel overeenkomstige en voor een deel verschillende herinneringen aan ‘oma Lotte.’

Noor Elffers, de oudste kleindochter, geboren in 1958, zegt dat haar oma haar inspireerde. ‘Als ik haar terug kon toveren, dan deed ik dat gelijk’, onthult ze. Ze kon met haar oma over van alles praten, over muziek, seks, boeken en over het leven. Behalve over de paranormale begaafdheid die zij had. Dat vond haar oma flauwekul.

Noor bewonderde haar oma’s enorme *drive* en levenslust. In hun gesprekken kwam ze steeds weer met dezelfde uitspraak: ‘Energie gaat nooit verloren.’ Bij haar oma keek Noor televisie. Haar ouders hadden geen televisie in huis, daar waren ze principieel op tegen. Bij oma zag Noor bijvoorbeeld de landing van de eerste mens op de maan.

Noor ging twee keer met haar oma op vakantie, ze was toen 17 of 18. Ze trokken met de auto – die meeging op de veerboot – naar Mallorca. Noor herinnert zich haar oma als een slechte chauffeur. Over die vakanties had Noor dubbele gevoelens. Ze waren wel gezellig, maar ze vond haar oma wel erg dominant. Ze ervoer haar ook als heel principieel en vond dat ze nogal bot was in haar communicatie. Haar blokfluit was eens stuk en ze moest sparen voor een nieuwe. Van haar oma mocht ze allerlei karweitjes doen, zoals de tuin wieden. Daar zou ze 25 gulden voor krijgen. Toen ze ermee klaar was en haar geld wilde halen zei Noor uit beleefdheid: ‘Oma, het hoeft niet, hoor!’ ‘Nou, dan krijg je het niet’, antwoordde deze. En ze kreeg het geld niet. ‘Dat was typisch Lotte’, oordeelt Noor. Na haar tachtigste werd de energie van haar oma minder. Ze had een afstervend been dat zwart werd en had veel last van aangezichtspijnen.⁶⁵

Hannah Bolsius, Lottes tweede kleindochter, geboren in 1961, herinnert zich haar oma vooral als ‘autoritair en heel streng.’ Ze had een gelijksoortige ervaring als die van haar oudere zus.

⁶⁴ HNI, NICO d 629. Stam-Beese aan Nicolai, Krimpen aan den IJssel, 23 februari 1987, typoscript.

⁶⁵ Interview van de auteur met Noor Elffers, Geldrop, 16 maart 2015.

Haar oma had voorgesteld om haar paardrijles te betalen als ze in de zomer haar gras zou maaien. Dat deed Hannah. Maar in het najaar toen er geen gras meer was om te maaien, moest Hannah ook stoppen met haar paardrijlessen. Een ander karweitje had haar oma niet. Hannah schetst haar als een afstandelijke vrouw met wie ze geen intimiteiten kon delen. Ze bleef haar als een klein kind zien, ook toen ze al een puber was.

Hannah herinnert zich ook de in haar ogen 'theatrale' toestanden waarbij haar oma om aandacht vroeg en klaagde over van alles en nog wat. Wat wel fijn was dat ze als kinderen bij hun oma in bad mochten. Maar als ze uit het warme bad kwamen, dan moesten ze zich van Lotte met koud water uit de slang afspoelen, want dat was gezond. 'Wat ook vreemd was', herinnert Hannah zich, 'dat wanneer wij als kinderen vanuit het dorp naar huis liepen en oma ons in de auto voorbij reed, ze nooit stopte om ons mee te nemen.' Hannah zag haar oma wel als een ondernemende en eigenzinnige vrouw. Ze ging vaak alleen met de auto naar Spanje en Frankrijk. 'Een keer kwam ze met haar auto vast te zitten in de karavaan van de Tour de France' weet Hannah nog. 'Ze had zich door de wegafzetting heen gewerkt en zich door de mensenmassa gewurmd. Maar dat maakte haar niets uit.'⁶⁶

Iris Terink, geboren in 1969, was Lottes jongste kleindochter. Iris herinnert haar niet als een 'lieve oma.' Ze ging wel naar haar toe, maar er ontstond geen warme band tussen hen. Iris ziet het speciale 'trekje' van haar oma nog sterk voor zich. Wanneer ze sprak, trok haar oma haar kin en onderlip terug en blies een stootje lucht tussen haar lippen haar richting uit. Waarom ze dat deed, weet Iris niet. Haar vriendinnetjes zagen dit ook en noemden Lotte 'jouw blaas-oma.' Iris genoot, net als haar zus, van het bad bij haar oma. Twee keer in de week ging ze in dit bad en daarna mocht ze naar de tv-serie 'Paulus de boskabouter' kijken. Iris herinnert zich de paarse linoleumvloer in haar oma's huis die ze prachtig vond. Niet alleen vanwege de opvallende kleur maar ook omdat je er met je sokken heel goed op kon glijden. En op de wit-bruin getegelde keukenvloer mocht ze hinkelen. Ze weet ook van de aangezichtspijnen waaraan haar oma leed. Als de pijn opkwam trok ze een heel verwrongen gezicht en pakte dat met haar beide handen vast. 'Dat was naar om te zien', herinnert Iris zich.⁶⁷

⁶⁶ Interview van de auteur met Hannah Bolsius-Elffers, Krimpen aan den IJssel, 23 april 2015.

⁶⁷ Interview van de auteur met Iris Terink-Elffers, Nieuw-Weerdinge, 23 juli 2017.

Met haar zus Gretel die na de Tweede Wereldoorlog in Elsterwerda in Oost-Duitsland woonde, had Lotte vermoedelijk alleen contact via correspondentie. Dochter Ariane, maar ook de door mij geïnterviewde kennissen van Lotte, herinneren zich geen bezoeken die de zussen elkaar hebben gebracht. Het IJzeren Gordijn creëerde vanzelfsprekend een fysieke scheiding.

Misschien was Lottes bezoek aan haar moeder in 1935 in Modlau, waarvan de aan haar gerichte brief van Mart Stam getuigt, wel de laatste keer dat ze haar moeder en haar zus zag. Vader Beese stierf, zoals eerder aangehaald, in 1934. Uit de brief die Gretel in 1975 aan Lotte schreef – de enige in het familiearchief bewaard gebleven brief van Gretel van na 1945 – en die ze begint met ‘Meine, liebe Schwester!’, blijkt dat moeder Beese in 1950 is gestorven.⁶⁸ Gretel schrijft dat het graf van hun moeder dat ze 25 jaar heeft verzorgd, is geruimd. Uit de brief is af te leiden dat Gretel weduwe was geworden. Haar man kwam om bij een bombardement in 1945 en lag begraven op de begraafplaats in Elsterwerda in een massagraf.

In haar brief bedankte Gretel Lotte voor de verjaardagskaart die ze haar stuurde en voor de ansichtkaart vanuit Spanje. Correspondentie rond verjaardagen en, van de kant van Lotte, vanuit een vakantieadres is er blijkbaar wel geweest. In de bewaard gebleven correspondentie van moeder en zus aan Lotte wordt vaker de verwijzing naar een verjaardag gemaakt. De handgeschreven brief van Gretel telt vier kantjes, waarvan een groot deel is gewijd aan haar fysieke toestand. Een vakantiereis, zoals haar zus die naar Spanje ondernam, kan zij niet maken. Gretel schrijft:

‘Da hast du wieder viel Schönes gesehen, ich freue mich immer, dass du noch so unternehmungslustig bist und es auch körperlich noch gut geht, dass du das Reisen und alles was damit zusammenhängt, verträgst und es dir auch geldlich möglich ist, denn ich weiß, wie gerne du dich in der Welt umsiehst. Mir ist es körperlich und auch geldlich nicht möglich, aber das macht mir nichts aus, ich bin von jeher am liebsten zu Haus, überhaupt, seit ich allein bin. Ich freue mich an den kleinen Schönheiten des Lebens, denn auch ich liebe alles Schöne und verabscheue Hässliches, Gemeines.’

Gretel informeert ook naar Lottes zoon Peter. ‘Warst du nun in Spanien mal mit deinem Sohn Peter zusammen? Wüsste ja auch gern mal wie es ihm geht und was er treibt, Beruf usw.? Oder

⁶⁸ Gretel Mansfeld aan Lotte Stam-Beese, Elsterwerda, 9 september 1975, collectie Ariane Stam, manuscript.

seid ihr ganz auseinander? Er war doch so ein hübsches Kind, als er klein war und du liebtest ihn doch sehr. Aber vielleicht rühre ich da an eine Wunde, dan verzeih mir.'

Van interesse in elkaar was, getuige deze brief, wel sprake. Gretel had een recente foto van haarzelf bij de brief gevoegd zodat Lotte kon zien hoe ze er nu, op 77-jarige leeftijd, uitzag. Tevreden over haar portret was Gretel niet. 'Na ja, das Leben hat seine Spuren eingegraben', schrijft Gretel.

Naast het ontwerpen van tuinen en het tuinieren in eigen tuin leefde Lotte zich ook in andere hobby's uit. Ze beschikte over een veelzijdig creatief talent dat mede was ontwikkeld door haar opleiding aan het Bauhaus, die een breed curriculum van creatieve en kunstzinnige vakken bevatte.

Op de zolder van haar woning 'Mijn genoegens' stond een weefstoel waarmee Lotte wandkleden, tafelkleden en stoffen weefde. 'Je hoorde, als je bij haar binnenkwam, dat ze boven aan het weven was', herinnert Rob van den Hil zich. 'Of je ving het geluid op van haar oude typemachine, waarop ze met één vinger tikte.'⁶⁹

Wil van der Gaag, afgestudeerd in modevormgeving aan de kunstacademie in Rotterdam, leerde Lotte in 1960 kennen via haar vriend en latere echtgenoot Geert Lebbing, die bevriend was met Lottes schoonzoon Chris Elffers.⁷⁰ Lotte woonde toen in een appartement aan de Mendelsohnlaan in Hillegersberg. Het interieur van dit moderne appartement maakte indruk op Wil van der Gaag omdat het 'heel goed en rustig' was vormgegeven. Ze herinnert zich dat er mooie kleuren waren toegepast, waaronder ook verschillende kleuren wit. En wat erg in het oog sprong was de auberginekleurige linoleumvloer – zoals later in Krimpen een paarse linoleumvloer.⁷¹ Lotte hield erg van de tinten paars en rood in contrast met aardse kleuren. Dit kwam ook tot uitdrukking in haar kleding(accessoires).

⁶⁹ Interview van de auteur met Rob van den Hil, Rotterdam, 27 februari 2014.

⁷⁰ Interview van de auteur met Wil van der Gaag, Rotterdam, 4 mei 2015.

⁷¹ De paarse vloer in Lottes huis in Krimpen aan den IJssel was niet dezelfde als de aubergine vloer in haar huis aan de Mendelsohnlaan. Krommenie had in de jaren zestig beide kleuren in zijn assortiment: de aubergine walton effen

Wils vriendschap met Lotte, die 38 jaar ouder was dan zij, ontstond toen ze met haar man in Krimpen aan den IJssel kwam wonen. Net als Lotte weefde ook Wil. Ze ontwierp en weefde onder meer kledingstoffen en werkte ook in opdracht. Haar weefgetouw, dat in haar atelier stond, was veel groter dan dat van Lotte. Ze beschikte over een haspel waarop je een ketting kon scheren. Lotte kwam bij haar om de ketting te scheren en Wil zette de geschoren ketting vervolgens over op Lottes weeftoestel. Wil van der Gaag herinnert zich deze samenwerking als plezierig. 'Ze was wel een dominante vrouw. Maar ik heb daar geen last van gehad. Ik vond het gewoon leuk om haar te helpen bij het opzetten van de ketting. Op een gegeven moment is Lotte er mee opgehouden. Dat kwam waarschijnlijk omdat ze minder goed kon staan. En bij weven moet je ook veel staan.'⁷² Naast het weven hadden Lotte en Wil nog een gezamenlijke hobby, gitaar spelen. 'We konden het geen van beiden heel goed, vond ik', aldus Wil, 'maar we hadden wel een doel. Zelf had ik privéles. We speelden wat haperend. En Lotte zat er altijd bij te snuiven. Daar moesten we ook wel om lachen [...]. Lotte had een prachtige plek bij het raam waar we samen speelden. We keken over de met riet begroeide sloot uit op het groene dijktalud. We speelden bladmuziek. Bijvoorbeeld muziek van de gitarist Andrés Segovia. Ieder van ons had een partij. Maar die nadruk op de maten en dat snuiven van haar dat voelde toch niet echt plezierig. Althans zo kijk ik er nu op terug. Het was wel een ervaring op zijn minst. We hebben jarenlang samen gespeeld.'⁷³

In haar herinnering had Lotte in Spanje een gitaar laten maken. In Lottes archief bevindt zich een print van het ontwerp van een gitaar van de bekende Spaanse gitaarontwerper en -bouwer Antonio de Torres Jurado uit Sevilla, dat hij maakte in 1867. Het ontwerp is, zoals op de print valt te lezen, in 1953 nagetekend door Theodorus M. Hofmeester jr. uit Chicago.⁷⁴ Misschien heeft ze dit ontwerp uit laten voeren voor een gitaar voor haarzelf.

linoleum kleur 19 en de paarse gemarmerde kleur 2921. Met dank aan Josee de Pauw voor research in het collectiearchief van Forbo Flooring BV.

⁷² Interview van de auteur met Wil van der Gaag, Rotterdam, 4 mei 2015.

⁷³ *Ibidem*.

⁷⁴ HNI, STAB t 28.

Dat Lotte al eerder gitaar speelde voordat ze met pensioen ging, blijkt uit de herinneringen van Dineke Brinkman. Dineke Brinkman, toen Dineke Dijkhuis, leerde Lotte kennen toen ze in 1961 op 21-jarige leeftijd als assistent tuin- en landschapsarchitect bij de dienst Stadsontwikkeling in Rotterdam kwam werken. Een jaar later, toen er in Lottes appartement in Hillegersberg een kamer vrij kwam, huurde ze die en bleef er ruim een jaar wonen. Het was voor haar een bijzondere ervaring om bij haar toen 59-jarige collega te wonen. Zij en haar latere man, de landschapsarchitect en stedenbouwkundige Jurjen Brinkman, zouden tot Lottes overlijden in 1988 bevriend met haar blijven. Ook woonde het paar, toen ze net getrouwd waren en nog geen huis hadden, enkele maanden op de zolderverdieping van Lottes huis in Krimpen aan den IJssel.⁷⁵

Dineke Brinkman typeert Lotte als een ‘zeer begaafde maar ook tomeloze’ vrouw. Toen ze bij haar op kamers woonde, was Lotte ‘s avonds en in de weekend niet veel thuis, maar áls ze er was, kon je niet om haar heen. ‘Zij was erg gesteld op gezelschap’, aldus Dineke. ‘Als ze thuis was, dan was ik vaak bij haar en luisterden we samen naar muziek. We hielden allebei van klassieke muziek. Ze zette dan platen op en dat hield niet op! Ze hield totaal geen rekening met mij. Als ik zei dat ik moe was, dan zei ze: “O nee, nog even dit en nog even dat.” Ik speelde blokfluit in een blokfluitkwartet. In dat kwartet speelde ook binnenhuisarchitecte Helma Verschuure. Lotte stelde voor dat Helma en ik samen met haar een trio gingen vormen en dat we bij haar thuis regelmatig zouden musiceren. En dat gebeurde. Wij speelden met zijn drieën, Lotte klassieke gitaar en Helma en ik blokfluit. We hadden goede boeken, maar als je met zijn drieën speelt is het heel moeilijk om het tempo te houden. Als Helma en ik dan zeiden dat ze het verkeerd deed, oh, dan werd ze zo kwaad! Kwaad op zichzelf. We speelden dan weer verder en dat ging door tot twaalf, één uur ‘s nachts, terwijl wij allen ook werkten. Bij haar moest alles perfect zijn en alles moest kunnen. Ze was onmatig in alles eigenlijk. Wat betreft gezelschap, muziek maken, eten. Ze kon goed koken en genoot van het eten. En als ze genoot, dan straalde ze dat ook uit. Ze kon alles beter dan wij. Bijvoorbeeld surprises voor Sinterklaas maken, gedichten schrijven, fotograferen, tuinieren, poppen maken. Ze heeft mij geleerd met Kerst speciale koeken te bakken, *Lebkuchen* heetten die. Ze had hier allerlei bakvormen voor, zoals

⁷⁵ Interview van de auteur met Jurjen en Dineke Brinkman, Leiden, 26 maart 2014.

engelen, sterren en veel meer. Het deeg moest in die figuren worden uitgesneden. En het werd daarna met glazuur versierd. We begonnen er 's middags mee om een uur of drie en werkten tot twaalf uur 's nachts door. Want zij wilde het hele proces achterelkaar afmaken. Het leuke is wel dat ik die vormen ook heb aangeschaft en dat ik sinds die tijd met Kerst ook *Lebkuchen* bak, later ook samen met mijn kleinkinderen. Maar ik verdeel het werk over twee dagen.'

Terugkijkend op de relatie van haar en haar man met Lotte, concludeert Dineke Brinkman: 'Eigenlijk zijn we zelf ook wel verbaasd dat we zo lang bevriend met haar zijn gebleven. Maar dat komt omdat ze naast haar negatieve eigenschappen, zoals haar dominante houding, een enorme blijdschap uitstraalde en ons interessante zaken vertelde. In feite waren wij niets, vergeleken bij haar, wij waren toehoorders. Maar toch ging het allemaal wel op een hartelijke manier.'⁷⁶

Spanje was Lottes meest favoriete vakantieoord. Ze hield van Spaanse flamencomuziek, van het Spaanse landschap en van de Spaanse cultuur, ook al was tot 1975 de dictator Francisco Franco aan de macht. In de herinnering van buurman Rob van den Hil was ze 'een Spanje-fan, maar spuugde op Franco.'⁷⁷ Vanwege haar fascinatie voor Spanje ging ze een driejarige cursus Spaans volgen aan de Volksuniversiteit. Daar ontmoette ze, zoals eerder geschreven, de 30 jaar jongere Henny Vreugdenhil, voor wie ze een tuin zou ontwerpen. Lotte en Henny maakten om beurten bij elkaar thuis hun huiswerk voor de Spaanse lessen. Henny Vreugdenhil herinnert zich Lotte als een 'in feite afstandelijke vrouw.' Maar wel een die als geen ander enorm kon schaterlachen.⁷⁸

Als het even kon ging Lotte jaarlijks met vakantie. Naar Spanje trok ze het meest. Maar afgaande op bewaard gebleven foto's en dia's, maakte ze ook reizen naar Frankrijk, Engeland, Egypte, Denemarken, Malta, Duitsland, Oostenrijk, Zweden, Zwitserland en Griekenland.⁷⁹ Haar stiefdochter Jetty vergezelde haar regelmatig bij deze reizen. Maar Jetty was niet altijd in de

⁷⁶ *Ibidem*.

⁷⁷ Interview van de auteur met Rob van den Hil, Rotterdam, 27 februari 2014.

⁷⁸ Interview van de auteur met Henny Vreugdenhil-van Bergeijk, Krimpen aan den IJssel, 20 maart 2014.

⁷⁹ Enkele foto's in collectie Ariane Stam; HNI, STAB n 2-43, diaserie - ca. 1000 dia's. Deze serie is, op de vermelding van de naam van het land na, niet ontsloten.

gelegenheid om mee te gaan. Lotte vroeg daarom ook eens haar buurvrouw Grieta Dekker om op haar kosten drie weken mee naar Kreta te gaan. Grieta ging hier niet op in, omdat ze haar gezin geen drie weken aan de zorg van haar moeder kon overlaten.⁸⁰

Wil van der Gaag accepteerde gaarne het aanbod van Lotte, toen die haar in 1980 vroeg mee te gaan naar Lanzarote, een eiland waar Lotte al eerder was geweest en dat haar boeide. ‘We hadden het goed samen’, herinnert Wil van der Gaag zich. ‘Lotte had een huis met patio gehuurd in de buurt van Playa de Famara in het noordoosten van het eiland. Ze vond het leuk om mij de dingen te laten zien die ze al kende. Voor mij was het een bijzondere ervaring om een vulkanisch eiland te bezoeken. Tussen lavastenen lagen kuiltjes waar jonge vijgenboompjes waren aangeplant. Die geurden zo heerlijk. Het is een landschap waarin je die geur eigenlijk niet verwacht. Om de andere dag had ik een dag voor mij zelf. Dan ging ik meestal wandelen. De andere dag ging ik met Lotte in de auto die ze had gehuurd, het eiland bekijken.’⁸¹

Het waren, volgens Wil, het uitbundige en zonnige van de Spaanse cultuur die Lotte zo aantrokken. Ook de tradities van het land, zoals het stierenvechten, vond ze een belevenis waar ze enorm van kon genieten. ‘Ze vertelde er in geuren en kleuren over’, herinnert Wil van de Gaag zich. ‘Dat is wel het bijzondere van Lotte. Zo zou iedereen naar stierenvechten kunnen kijken. Ze zag het verder dan het spel in de arena. Als een kleurenspeel in een grijzig landschap. Het was een spektakel dat je meemaakte en waarbij je moest los komen van het leed dat de dieren werd aangedaan. Je moest de traditie kunnen beleven en waarderen.’⁸²

Dat Lotte zich niet zo druk maakte om ethiek ten opzichte van dieren blijkt ook uit een herinnering van Dineke Brinkman. ‘Lotte droeg in de jaren zestig een jas van zeehondenbont. Daar had ze geen enkel probleem mee. Maar toen er allerlei acties kwamen, zoals van het IFAW, het International Fund of Animal Welfare, toen durfde ze hem niet meer aan te trekken en bleef de jas in de kast.’⁸³

⁸⁰ Interview van de auteur met Grieta Dekker, Krimpen aan den IJssel, 27 mei 2014.

⁸¹ Interview van de auteur met Wil van der Gaag, Rotterdam, 4 mei 2015.

⁸² *Ibidem*.

⁸³ Interview van de auteur met Jurjen en Dineke Brinkman, Leiden, 22 februari 2017.

Een Nederlandse traditie die Lotte koesterde was de viering van Sinterklaas. Voor vrienden en kennissen maakte ze cadeautjes die ze als een surprise verpakte, en ze schreef er een gedicht bij. In de herinnering van kleindochter Iris begon haar oma al in september met gedichten schrijven.⁸⁴ Lotte werd door Henny Vreugdenhil die een opleiding tot lerares naaldvakken had gevolgd en in haar vrije tijd geappliqueerde wandkleden en karakterpoppen maakte, aangestoken om ook dergelijke poppen te maken. Ze maakte ze van lapjes textiel, papier, zelf hardende klei en kralen. Door hun mimiek, kleding en accessoires toonde elke pop zijn specifieke karakter. Lotte maakte de poppen onder andere als Sinterklaasgeschenk.

Buurman Rob van den Hil reed met haar de adressen in Krimpen aan den IJssel af waar ze een cadeautje wilde droppen. Van den Hil bleef dit jarenlang doen. ‘Ik rende dan snel naar de deur, belde aan, legde het cadeautje op de stoep en liep vlug weer terug. “Waarom krijgen wij geen pop, Lotte?”, vroeg ik haar eens. “Ach dat is niets voor jullie, jullie zijn andere mensen.” Zo kwam ze een keer bij ons binnen met een prachtig tafelkleed dat ze had geweven. “Kijk eens Rob.” Oh, wat aardig, zei ik. Nee, zei ze, dat is niet voor jou. En weg was ze weer [...]. Ze had een heel eigen wereld waarin ze leefde die soms niet te doorgronden was’, aldus Van den Hil.⁸⁵

Lotte hechtte er veel waarde aan om, toen ze in Krimpen woonde, in een select gezelschap haar verjaardag te vieren. Ze nodigde zo’n tien tot vijftien mensen uit en trakteerde hen op heerlijk eten en drinken. Spaanse gitaarmuziek klonk uit de platenspeler. Ze nodigde bevriende architecten en hun echtgenotes uit, zoals Jan de Ranitz⁸⁶ en zijn vrouw Greetje, Wim Wissing en

⁸⁴ Interview van de auteur met Iris Terink-Elffers, Nieuw-Weerdinge, 23 juli 2017.

⁸⁵ Interview van de auteur met Rob van den Hil, Rotterdam, 27 februari 2014.

⁸⁶ Jhr ir Jan de Ranitz (1909-1993) werkte na zijn opleiding bouwkunde aan de TH Delft van 1934 tot 1938 bij architectenbureau Roosenburg in Den Haag. Vanuit dit bureau maakte hij een uitbreidingsplan voor Vlissingen en een streekplan voor Walcheren. In 1938 werd hij Inspecteur Volksgezondheid en Volkshuisvesting voor Zeeland en West-Brabant. Na het bombardement op Middelburg in 1940 ontwierp hij een eerste herbouwplan voor de stad, vanaf 1941 verder ontwikkeld door Pieter Verhagen. De Ranitz was enige jaren geïnterneerd in het gijzelaarskamp Sint-Michielsgestel waar hij illustraties maakte voor boeken. Dat zijn Robert Peereboom, *Gijzelaar in Gestel*, Zwolle, 1945 en het prentenboek met tekst van dr. J. Drost, *Flapje Wildsnuit wil een mensch worden*, Sint-Michielsgestel, 1942-1943. Zie Jan Molema en Suzy Leemans, *Moderniteit in een behoudende omgeving. Jan Albarda en De Groep van Delft*, Heijningen, 2010, pp. 236-237. In 1948 werd hij directielid binnen het bureau Verhagen, Kuiper,

zijn vrouw, Wim Boer en zijn vrouw, Arno Nicolaï en zijn vrouw, de binnenhuisarchitecte Cora Chaillet, maar ook vrienden als Jurjen en Dineke Brinkman en haar burens Rob van Hil en zijn vrouw en Grieta Dekker en haar man. Een heel enkele keer was ook dochter Ariane van de partij.

‘Haar verjaardagen op 28 januari, dat waren grote feesten’, herinneren Jurjen en Dineke Brinkman zich. ‘Daar waren we altijd. Die datum vergeet je nooit meer. We praatten over vormgeving en architectuur en over wat iedereen had beleefd en gezien. Wat Lotte klaarmaakte aan eten was fantastisch. Ze lette goed op wat je dronk. Als je bijvoorbeeld rode wijn bij vis dronk, dan mocht dat niet. Want zo was ze. Alles moest precies zoals het hoorde.’⁸⁷

De verjaardagsfeestjes beperkten zich doorgaans tot het bovengenoemde gezelschap. Lotte vierde haar verjaardagen niet in haar kleine familiekring.

Toenemend isolement

Uit interviews in de jaren zeventig en tachtig waarin Lotte terugblikte op haar Bauhausjaren en op haar werkzame leven in Duitsland, Tsjecho-Slowakije, de Sovjet-Unie en Nederland,⁸⁸ maar ook uit herinneringen van anderen, blijkt dat ze over haar opleiding aan het Bauhaus en haar Sovjet-jaren geestdriftig en vol vuur kon vertellen. Aan het Bauhaus was ze niet alleen

Gouwetor en De Ranitz, gevestigd in Rotterdam, vanaf 1950 Kuiper, Gouwetor en De Ranitz. Het bureau ontwierp onder meer woningen voor Pendrecht. Lotte zal hierdoor met De Ranitz bevriend zijn geraakt. De Ranitz was geen representant of sympathisant van het Nieuwe Bouwen. Wat dat betreft zat hij dus niet op haar lijn. Volgens hem moest je als architect en stedenbouwer ‘bemiddelen tussen dat wat blijvend is, de traditie, en dat wat de tijd ademt.’ Bron: interview S. Cusveller en D. Hofman (Instituut Kunstgeschiedenis, Rijksuniversiteit Groningen) met De Ranitz, 21 mei 1982. Documentatiemap De Ranitz, Bibliotheek van Zeeland, Middelburg, inv.nr. 98948142408.

⁸⁷ Interview van de auteur met Jurjen en Dineke Brinkman, Leiden, 26 maart 2014.

⁸⁸ HNI, WITC cd 1-21, interviews De Wit met Stam-Beese, Krimpen aan den IJssel, 15 september 1976 en 15 januari 1977; HNI, STAB, aanwinst 2017, Den Oudsten met Stam-Beese, Krimpen aan den IJssel, 1 maart 1979; HNI, NICO d 641, Nicolaï met Stam-Beese, Emmen, 20 augustus 1986; Bernard Hulsman, *Lotte Stam; een interview*, Krimpen aan den IJssel, 9 september 1986, typoscript. Met dank aan Bernard Hulsman voor inzage aan de auteur en dank aan Ivan Nevzgodin voor het attenderen op dit interview. Het interview is later door Hulsman verwerkt in Bernard Hulsman, *Apenrotsen en andere nauwe verwanten. Reis door de wereld van de moderne architectuur*, Amsterdam, 2017, pp. 204-210.

vaktechnisch geschoold, ze had er ook kritisch leren denken. In de Sovjet-Unie was ze gedreven door het ideaal mee te werken aan de ontwikkeling van een socialistische samenleving. Voor beide episoden gold dat ze deel uitmaakte van een groep, een collectief waardoor ze zich geïnspireerd en gesteund voelde. Later moest ze wel enigszins zuur toegeven dat de klasseloze maatschappij die zij, en anderen met haar, voor ogen hadden gehad niet was gerealiseerd in de Sovjet-Unie en dat er onder Stalin een totalitair regime was ontstaan.

Wat betreft haar werk in Nederland waren het vooral de eerste vijftien à twintig jaren van haar werk in Rotterdam waar ze het meest enthousiast over sprak en op terugkeek. Het werken aan de wederopbouw van Rotterdam deed haar denken aan haar jaren in de Sovjet-Unie, waar ze eenzelfde geestdrift onder collega's had gevoeld. Het realiseren van Pendrecht, in samenwerking met haar collega's van de vereniging 'opbouw', beschouwde ze als het hoogtepunt in haar carrière. Over de laatste jaren van haar werkzame leven in dienst van de gemeente Rotterdam liet ze zich minder positief uit. Vooral over Ommoord sprak ze negatief. Dit deed ze niet zo direct in interviews, maar wel in het gezelschap van mensen die geen werkrelatie hadden met de gemeente Rotterdam. Dat was bijvoorbeeld het geval bij Anneke Hanegraaf, die Lotte vanaf eind jaren zeventig als maatschappelijk werkster regelmatig bezocht. Hanegraaf was door het huisartsencentrum van Krimpen aan den IJssel benaderd met de vraag om 'mevrouw Stam' te bezoeken en haar over te halen een huishoudelijke hulp te nemen. Dat was volgens de huisarts noodzakelijk gezien de fysieke achteruitgang van zijn cliënte. Lotte stemde er in toe een hulp te nemen en vroeg de maatschappelijk werkster bovendien om haar eens vaker te bezoeken. Dit mondde uit in maandelijks bezoeken van Anneke Hanegraaf aan 'mevrouw Stam', tot Hanegraaf in 1986 directeur werd van het zorgcomplex Humanitas en deze huisbezoeken niet meer binnen haar baan pasten. 'We praatten onder andere over haar werk als stadsarchitecte', aldus Hanegraaf. 'Als ze over Ommoord begon, wat ze meerdere malen deed, dan was ze zo verontwaardigd! In haar woonkamer had ze een grote maquette van Ommoord aan de muur hangen. Ze liep er dan naar toe en wees met haar stok de gebieden aan. "Wat ze daarvan gemaakt hebben", zei ze. "Helemaal groen was de basis. Er moest groen in Rotterdam komen, naast al dat beton dat er gebouwd werd. Een groene wijk. En die heb ik ook gemaakt. En wat ging de gemeente doen toen het allemaal klaar was? Bomen werden omgehakt

en daarvoor in de plaats kwamen grote flats te staan. Kijk hier! Zo had ik het ingepland. Dit waren de flats en niet nog meer. Dit park is weg en dat park en die stukken groen zijn weg. Het is mijn Ommoord niet meer.”⁸⁹

In 1985 maakte Lotte vermoedelijk haar laatste buitenlandse reis. ‘Er was een opening van een tentoonstelling of zo in Berlijn die te maken had met het Bauhaus, waarvoor ze een uitnodiging had ontvangen en waar ze graag naar toe wilde’, weet Grieta Dekker. ‘Maar ze durfde niet meer alleen te reizen. Toen vroeg ze aan Dick, mijn man, of hij met haar drie of vier dagen mee wilde naar Berlijn. Met zijn auto, hij reed in een Mercedes. Zij zou de benzine betalen. En zo is het ook gebeurd. [...]. Ik weet nog goed, dat ze hier binnen kwam, voordat ze gingen vertrekken. Ze was met haar zoon Peter naar de stad geweest en had het mooiste mantelpakje met bijpassende blouse gekocht dat ze kon vinden. Want ze dacht natuurlijk, ik wil mooi zijn als ik met Dick op stap ga.’⁹⁰ Op een bewaard gebleven foto, waarop Lotte op de achterkant schreef ‘Berlijn mei 1985’, zit ze alleen aan een tafel vol met gerechten en een (nog) niet aangestoken kaars. Het ‘mooiste mantelpakje’ waarover Grieta Dekker spreekt, is een effen grijs jasje met revers, waaronder ze een turquoise blouse draagt. Haar opgestoken haren zijn gewatergolfd. Navraag in het Bauhaus-Archiv in Berlijn leert dat daar van 5 mei tot 7 juli 1985 de tentoonstelling *Paul Klee als Zeichner (1921-1933)* werd gepresenteerd.⁹¹ Vermoedelijk wilde ze deze tentoonstelling van haar oud-docent aan het Bauhaus bezoeken. De reis naar Berlijn was haar echter zeer tegen gevallen. ‘Ze had gedacht, bekenden van het Bauhaus tegen te komen, maar dat was niet zo’, herinnert Grieta Dekker zich. ‘Ze kwam teleurgesteld thuis.’

Maatschappelijk werkster Anneke Hanegraaf vertelt dat ze bij haar bezoeken aan mevrouw Stam een toenemend isolement zag. ‘Misschien is ze best nog wel eens op stap geweest’, zegt Hanegraaf, ‘maar op mij maakte ze op het laatst de indruk dat ze niet verder dan haar voortuintje kwam [...]. Ze was eenzaam. Ze miste mensen van haar niveau waar ze geregeld mee

⁸⁹ Interview van de auteur met Anneke Hanegraaf, Rotterdam, 17 september 2015.

⁹⁰ Interview van de auteur met Grieta Dekker, Krimpen aan den IJssel, 27 mei 2014.

⁹¹ Met dank aan Nina Schönig van het Bauhaus-Archiv in Berlijn voor deze gegevens.

kon praten. Daar had ze een ontzettende behoefte aan. Als ik een paar weken niet was geweest, dan belde ze me op. “Kom je gauw weer eens?” Dat deed ik dan en we praatten met elkaar. Onze discussie werd niet persoonlijk. Zowel niet van haar, als van mijn kant. We hebben elkaar ook nooit bij de voornaam genoemd. Ik zei altijd ‘u’ tegen haar, op den duur tutoyeerde ze mij wel. Voor mij was het interessant om bij haar te zijn omdat ze zo’n bijzondere kijk op zaken had. We spraken bijvoorbeeld over de verschillen die er waren tussen de Duitse en de Nederlandse cultuur. We hadden het erover dat een Nederlander een Duitser een Mof noemde. Ze was ontzettend blij dat dat woord Mof geleidelijk aan weg ging [...]. Ik probeerde naar haar verborgen boodschap te luisteren. Wat betreft haar werk liet ze bij mij het gevoel ontstaan dat ze gewoon vergeten was. Dat niemand meer wist wat zij in Rotterdam had gebouwd. En dat ze nergens meer aangehaald werd. Ze dacht: nou ze breken maar en ze doen maar, daar in Ommoord. Eens wat advies vragen aan mij, dat gebeurt niet. De nieuwen die bepalen het [...]. Maar klagen hoorde ik haar niet. Dat was denk ik ook haar trots. Ze was een vrouw van statuur.’

92

Dat er wel architectuurstudenten waren die bij Lotte aanklopten met een vraag, blijkt uit de herinnering van Lottes buurman Rob van den Hil. Hij weet dat studenten van de Technische Hogeschool in Delft contact zochten met haar om advies te vragen over een onderzoek of ontwerp waar ze mee bezig waren. ‘Maar daar ging ze niet op in’, aldus van den Hil. ‘Ze weerde dat af. “Die tijd is geweest”, zei ze dan. “Alles is veranderd.”’⁹³

Wat dit betreft was Lottes houding heel anders dan die van architecte Grete Schütte-Lihotzky die, getuige de talloze documenten in haar archief, tot op hoge leeftijd uitgebreid correspondeerde en bezoekjes arrangeerde met jonge architecten, kunsthistorici en studenten.⁹⁴ Misschien was deze houding van Lotte het gevolg van de teleurstellingen die ze, met name na haar pensionering, bij de gemeente Rotterdam had ondervonden en stelde ze zich

⁹² Interview van de auteur met Anneke Hanegraaf, Rotterdam, 17 september 2015.

⁹³ Interview van de auteur met Rob van den Hil, Rotterdam, 27 februari 2014.

⁹⁴ Universität für angewandte Kunst, Wien, Kunstsammlung und Archiv, Nachlass M. Schütte-Lihotzky, Box Korrespondenz.

daarom pragmatisch op, ervan uitgaande dat haar mening er niet meer toe deed. Daarnaast was communicatie naar anderen toe niet bepaald haar sterkste punt.

Dat Lotte overigens wel inzag dat het ontwerp van een wijk of een stad nooit definitief kan zijn, wordt duidelijk uit een interview dat ze enkele maanden na haar pensionering gaf.⁹⁵ Ze zei toen: 'Een stad is nooit af. Een stad is altijd vloeibaar, verandert voortdurend en houdt nooit een vast patroon. Daarin verschilt het werk van een architect met dat van een stedenbouwster. Een architect heeft te maken met een gebouw dat op een gegeven moment af is; dat er misschien nog eens een vleugel bij krijgt, maar toch in wezen hetzelfde blijft. Bij een stad is dat niet het geval. Ik zou best eens over veertig jaar Rotterdam-Oost willen zien, wat daar van geworden is.' Maar zoals blijkt uit de perceptie en herinnering van maatschappelijk werkster Anneke Hanegraaf was Lotte helemaal niet te spreken over de stedenbouwkundige ontwikkelingen die zich in de jaren zeventig en tachtig – dus tien tot twintig jaar na dit interview – in Ommoord voordeden.

Lotte toonde zich niet alleen teleurgesteld in het niet meer worden betrokken bij de stedenbouw van de gemeente Rotterdam. Ook met de veranderingen in de moderne samenleving en een daaruit voortkomende, in haar ogen 'kapitalistische' mentaliteit, had ze moeite. In een interview zei ze het zo: 'Waar ik op tegen ben is dat mensen enkel om hun prestatie en om hun geld worden gewaardeerd [...]. Want wat we nu hebben onder de naam van sociale rechtvaardigheid en democratie, dat klopt lang niet altijd. Wat me de keel uithangt is de manier waarop hier de menselijke waardigheid vaak met voeten wordt vertrapt. En ook dat je met geld alles kunt kopen en daar aanzien mee verkrijgt. Maar dat is het niet waarom je moet worden gewaardeerd.'⁹⁶ Deze, ook met anderen gedeelde, ervaringen deden haar verzuchten: 'Ik denk wel eens als ik hier zo alleen in Krimpen op mijn stoel zit. Lotte, heb je daarvoor, voor deze maatschappij, meer dan de helft van je leven gegeven? Was dat het nu?'⁹⁷

⁹⁵ Jet Kunkeler, 'Behoeftte aan stadstuinen daalt; men gaat met de auto op stap. Stedenbouwster Stam is vooral wereld-burgeres' in *De Tijd*, 13 april 1968.

⁹⁶ HNI, STAB, aanwinst 2017, interview Den Oudsten met Stam-Beese, Krimpen aan den IJssel, 1 maart 1979.

⁹⁷ HNI, WITC cd 12, interview De Wit met Stam-Beese, Krimpen aan den IJssel, 15 februari 1976.

8. EEN MENS KAN PAS MENS ZIJN ALS HIJ ZICH THUIS VOELT

Uitgaan van je eigen waarheid

Voor Lotte was het een teleurstelling dat haar laatste ontwerp, de woonwijk Ommoord, niet was geworden zoals ze zich dat had voorgesteld. Maar wellicht heeft ze zich getroost met de gedachte dat ze kon terugkijken op een rijke en lange carrière. Hierover uitte ze zich ook positief tegen vrienden en bekenden.

Van 1946 tot 1971 ontwierp ze als stedenbouwkundig architecte in Rotterdam modernistische woonwijken in een functionalistische stijl waar, naar ze hoopte, mensen met plezier zouden kunnen wonen en leven. In de jaren dertig doorliep ze, binnen het vakgebied van de stedenbouw, haar eerste leerschool in de Sovjet-Unie. In Amsterdam, en daarna in Rotterdam, zette ze haar leerschool voort en deed ze meer praktijkervaring op. De studie die ze in de oorlogsjaren in Amsterdam afrondde was die van architect. Lotte kwam echter in de stedenbouw terecht en ze bleef deze discipline haar verdere werkende leven trouw. De enkele architectuuropdracht die ze kreeg, zoals die voor het ontwerpen van landarbeiderswoningen in Nagele, sloeg ze echter niet af. Deze opdracht kreeg ze van collega's van de 'de 8' en 'opbouw' met wie ze bevriend was en ze accepteerde deze uitnodiging graag. Ook hier ging het, net als bij haar stedenbouwkundige ontwerpen, om sociale woningbouw.

Maar haar hart lag duidelijk bij de stedenbouw. 'Ik wilde het leven zo dicht mogelijk benaderen', verklaarde Lotte eind jaren zestig in een interview. 'De stedenbouw leek mij hiervoor de meeste kans te geven, meer nog dan de architectuur.'¹ Haar affiniteit met stedenbouw en het ontwerpen van woonwijken is niet los te zien van haar maatschappelijke betrokkenheid en instelling. Ze was een geëngageerde en politiek gezien links georiënteerde vrouw, die zich 'marxiste' noemde als ernaar werd gevraagd. In Nederland liep ze in de jaren vijftig niet met haar marxistische visie te koop. Het koudeoorlogsdenken was in die jaren immers gemeengoed. Maar uit haar artikelen en voordrachten uit zowel de jaren dertig en vijftig als zestig is haar antikapitalistische houding af te lezen, evenals haar wens om een klasseloze of ten minste

¹ I.S. (Izak Salomons), 'Congres Bergeijk', interview met Lotte Stam-Beese, *Goed wonen. Maandblad voor goede woninginrichting*, jrg. 21 (1968) 9, p. 12.

egalitaire samenleving gerealiseerd te willen zien. Lotte is in Nederland geen lid geweest van een politieke partij, zoals ze dat in Tsjecho-Slowakije was van de communistische partij. Ze was ook niet meer politiek actief. Volgens sommigen interesseerde de partijpolitiek haar niet meer. Deceptie over de socialistische idealen die niet werden bereikt, heeft hierbij wellicht een rol gespeeld. In een interview dat Lotte in 1986, twee jaar voor haar overlijden, had met journalist Bernard Hulsman,² sprak ze zich uit over haar politieke visie. Op zijn vraag naar haar politieke standpunten, vertelde ze dat ze nooit lid van een partij was geweest, noch in Nederland, noch in Duitsland. Haar lidmaatschap van de KSČ in Tsjecho-Slowakije noemde ze niet. Ze vertrouwde hem echter wel toe dat ze marxiste was, 'maar', zei ze uitdrukkelijk: 'geen leniniste'. 'Marxisme is voor mij een filosofie om de maatschappelijke verhoudingen te analyseren. Ik neem zelf mijn beslissingen en laat me door niemand vertellen wat te doen of wat te denken', aldus Lotte in dit gesprek. Zoals is af te leiden uit haar uitspraak zag ze het marxisme als een internationale, universele – want boven de landen verheven – politieke filosofie. Termen als 'leninist' en ook 'stalinist' zijn immers verbonden aan de Russische politiek en geschiedenis. Ook nam ze, zo te horen, afstand van het ontzag voor, en het volgen van een politieke leider. Het feit dat ze op latere leeftijd nog de door Stalin teweeg gebrachte *holodomor* in de Oekraïne, waarvan ze getuige was, verdedigde nuanceert deze opvatting echter.

Ook al was ze marxiste, dat betekende niet dat Lotte wars was van religieuze symboliek. Herhaaldelijk haalde ze in voordrachten citaten uit de bijbel aan of refereerde ze aan de mogelijke aanwezigheid van een God. Het tafereel van het laatste avondmaal noemde ze één van de hoogtepunten van de christelijke geloofsbelijdenis. Het drinken van de slok wijn uit de beker en het breken van het brood door Christus in aanwezigheid van zijn discipelen, zag ze als een parabel die de mens nodig had om, naast de functionaliteit van zijn bestaan, zijn eigen irrationaliteit te doorgronden.³ In het autobiografische verhaal dat ze op latere leeftijd schreef en waarvan citaten in het eerste hoofdstuk van dit boek zijn opgenomen, memoreerde ze haar worsteling met de preekdiensten in de *Evangelische Kirche* die ze in haar jeugd met haar ouders

² Hulsman, *Lotte Stam; een interview*, 1986.

³ HNI, STAB d 48, Lotte Stam-Beese, voordracht over stedenbouw, de woon-unit en de kleine stad, z.j. [na 1961], ook versies in Engels en Duits, typoscript, pp. 4-5.

bezocht. De ellende van de Eerste Wereldoorlog, waarin ze haar broer Wolff verloor, viel wat haar betreft niet te rijmen met een 'goddelijke gerechtigheid.'⁴ De kerk was na deze bittere ervaringen niet meer bij haar in beeld; de aandacht voor religieuze symboliek en spiritualiteit kwam er voor in de plaats.

Deze vrijere interpretatie van het denken van Karl Marx, die in Europa vanaf het midden van de jaren vijftig opgeld deed en tot uitdrukking kwam in verschillende neomarxistische richtingen, is ook zichtbaar in het denken van Lotte. Vanwege haar maatschappelijke betrokkenheid en haar humane opstelling is ze ook als een 'socialistische humanist' te karakteriseren, een typering die wel aan neomarxisten is gegeven.⁵ Lotte was overigens wel van oordeel – overeenkomstig de kerngedachte van het 'traditionele' marxisme – dat juist door de materie en het materiële experiment, zoals bijvoorbeeld het maken van een schilderij of het ontwerpen van een huis, het wezen van de dingen kon worden ontdekt. Die ontdekking kwam niet vanuit de idee zelf. De idee van de kunst of van de architectuur was niet op te vatten als haar oorzaak, maar als haar uiteindelijke uitwerking, die altijd door materiële of maatschappelijke gronden was teweeggebracht.⁶

Zoals uit Lottes voordrachten, artikelen en interviews blijkt, is haar opleiding aan het Bauhaus sterk bepalend geweest voor haar geestelijke ontwikkeling en ontplooiing. Het eerder genoemde motto dat Bauhausleraar Josef Albers de studenten in de *Vorkurs* meegaf, namelijk 'Ga uit van je eigen waarheid', was een *eyeopener* voor haar en werd het kompas waarop ze in haar leven voer. Het varen op dit kompas kwam haar echter ook duur te staan.

Voor Lotte was haar liefde voor haar docent en tevens Bauhausdirecteur Hannes Meyer een waarheid. Dit was een gevoel en een belevenis die ze met zijn liefde voor haar bewaarheid wilde zien worden. Maar tot haar grote teleurstelling was zijn liefde voor haar slechts van korte duur.

⁴ HNI, STAB d 5, Stam-Beese, autobiografisch verhaal, z.j., [ca. 1975].

⁵ Hans Heinz Hols, *Tendensen in het Europese marxisme. Het polycentrisme en de dialectiek van theorie en praktijk*. Oorspronkelijke titel en uitgave *Strömungen und Tendenzen im Neomarxismus* (München 1972), Nijmegen, 1975, p. 49.

⁶ Beese, 'Inleidende beschouwing' in *de 8 en opbouw*, 1938, pp. 41-43.

Lotte zag ook in het Nieuwe Bouwen, waarvan haar ontwerpen een overtuigend voorbeeld zijn, een waarheid. In die waarheid voelde ze zich jarenlang gesteund en gestimuleerd door haar geestverwanten in 'de 8' en 'opbouw.' Toen er kritiek kwam op deze architectuur en stedenbouw zakte haar waarheid als een kaartenhuis in elkaar. Ze kon niet goed overweg met de weerstand die er kwam tegen het functionalistische Nieuwe Bouwen. Op een geluidsband waarop een interview met Lotte in de jaren zeventig is opgenomen, hoor je haar met een flinke stemverheffing uitroepen: 'Mijn architectuur mag functionalistisch worden genoemd, maar dit functionalisme ging beslist niet over de gebruikswaarde alleen. Er is ook een irrationele waarde. Noem het welbehagen. Ons als functionalisten is vaak verweten dat wij geen welbehagen koesterden. Maar dat is beslist niet waar. Als ik bijvoorbeeld een steen in mijn hand heb, dan kan dat een koestering zijn. Ik ervaar die aanraking als mijn welbehagen en niet enkel als een functioneel stuk steen.' En om nog concreter haar visie en instelling uit te leggen vervolgde ze: 'Ik was in mijn werk geen idealist en geen rationalist, maar een realist. Ik geloof niet alleen met mijn hoofd maar ook met het gevoel dat ik op mijn huid heb. Bertolt Brecht zei het al: "Von unseren Kopf kommt höchstens etwas aus."'⁷

Lotte was overigens ook niet gecharmeerd van het begrip en de toeschrijving 'functionalistisch' aan haar oeuvre. Op de vraag die haar na haar pensionering werd gesteld, wat ze er van vond dat haar werk als functionalistisch werd getypeerd, zei ze: 'Voor mij heeft die term geen betekenis gehad. Je weet zelf hoe je ontwerpt. Je bouwt geen watertoren die een kerk moet zijn. De functie is gewoon het wezen van het ding. Dat is vanzelfsprekend. Die functie mag niet iets anders worden. En daarnaast hebben het ontwerp en het bouwwerk altijd ook een irrationele waarde. Het moet een gevoel afgeven.'⁸ In een later interview verdedigde ze haar ontwerpen nog sterker: 'Wanneer het functionalisme alleen betrekking heeft op economie, op kostenbesparing en op techniek, dan leidt dit tot woonwijken zoals die in Nederland na de oorlog maar al te vaak zijn gebouwd. Maar wanneer het functionalisme verder gaat en ook betrekking heeft op het wonen van de mens, dan wordt het resultaat heel anders. In de vele jaren waarin ik aan Pendrecht heb gewerkt, ging 60 à 70% van mijn tijd zitten in het strijden

⁷ HNI, WITC cd 10, interview De Wit met Stam-Beese, Krimpen aan den IJssel, 15 februari 1976.

⁸ HNI, WITC, cd 11, interview De Wit met Stam-Beese, Krimpen aan den IJssel, 15 januari 1977.

voor de extraatjes. Bij Pendrecht heb ik me altijd met alle details beziggehouden, tot en met de afronding van de hoeken. Hiervoor werd ik vaak op het matje groepen bij de directeur Stadsontwikkeling Van Traa, maar ik kon het niet laten. [...]. Ik heb altijd geprobeerd om de wijk die ik moest ontwerpen een eigen, herkenbaar gezicht te geven en de menselijke maat te behouden. Ook speelt de omgeving in mijn werk altijd een grote rol. De wijk is op de omgeving afgestemd.⁹

Deze uitspraken stroken met de resultaten die Lotte neerlegde in haar stedenbouwkundige ontwerpen. Het herkenbare van de wijk, de menselijke maat en de aandacht voor de directe omgeving van de bewoners vormen het 'sociale' handschrift dat ze in 'haar' woonwijken achterliet. En tot de 'extraatjes' waarover ze sprak, zijn eveneens de plaatsing van de opeenvolgende woonblokken onder een kleine hoek ten opzichte van elkaar in Kleinpolder, haar keuze voor de geknikte flats in Ommoord en de gemeenschappelijke tuinen en het woonpad in de woonwijken te rekenen. Deze uitingen geven haar ontwerpen niet alleen een sociale meerwaarde, gericht op het welzijn van de bewoners, maar hebben eveneens een belangrijke vormbetekenis. Met de schuin geplaatste woonblokken en de geknikte flats doorbrak ze op een creatieve en elegante manier het strakke, functionalistische vormconcept. De gemeenschappelijke tuinen en de woonpaden gaven haar ontwerpen een ruimtelijke ritmiek. De functionalistische architectuur en stedenbouw was haar richting, decoratie en ornamentiek keurde ze af. Ze lijkt echter ook te hebben geworsteld met de strikte vormenleer van het functionalisme. De vele schetsen en tekeningen die bewaard zijn gebleven van haar ontwerpen voor Pendrecht, Alexanderpolder en Ommoord, maar ook haar verschillende plattegronden voor de *sotsgorod KhtZ* laten zien dat ze voortdurend experimenteerde met het zoeken naar de juiste vorm en dat ze oplossingen zocht om beslist geen monotoon en star beeld te creëren.

Het willen uitgaan van haar eigen waarheid resulteerde er bij Lotte in dat ze moeilijk naar anderen kon luisteren en niet zonder meer andermans standpunten kon accepteren. Ze stelde daarnaast hoge eisen aan haar eigen werk en ook aan dat van anderen. Ook wenste ze vermoedelijk dat haar kinderen zouden voldoen aan het ideaalbeeld dat zij voor hen voor ogen

⁹ Hulsman, *Lotte Stam; een interview*, 1986.

had. Lotte werd over het algemeen als dominant en afstandelijk ervaren. Ze uitte zich echter niet uitsluitend gereserveerd. Ze kon ook hartelijk zijn en hield er bijvoorbeeld van om toen ze in Krimpen aan den IJssel woonde, mensen bij haar thuis uit te nodigen voor haar verjaardag en incidenteel voor een *Bauhausfest*. Lotte wordt niet alleen herinnerd als een koele persoon maar ook als iemand die bij beurten vrolijk kon zijn. De contrasten in haar houding en gedrag komen ook in andere uitingen naar voren.

In vergelijking met haar functionalistische stedenbouwkundige ontwerpen zijn de tuinontwerpen die ze na haar pensionering maakte, veel vrijer en lossere. Wat betreft het ruimtelijk concept zijn deze ontwerpen complementair aan haar stedenbouwkundig werk. Maar de enorme schakering in kleuren van bloeiende planten, de rondlopende borders en kronkelende paadjes zoals in de tuin van de Vreugdenhils en die bij haar eigen woning in Krimpen aan den IJssel, geven haar tuinontwerpen een uitbundige, zelfs romantische uitstraling. Het lijkt erop of Lotte zich toen bevrijd voelde van het stramien van haar functionalistische, stedenbouwkundige ontwerpen en dat ze met haar tuinontwerpen 'los' wilde gaan. Ze wilde als het ware duizend bloemen laten bloeien. Misschien is deze ommekeer in haar stijl ook te zien als een uiting van escapisme, alsof ze met deze kleurige en speelse tuinontwerpen wilde ontsnappen uit haar niet altijd gemakkelijke, persoonlijke leven.

Ook de keuze om naar een traditionele, ruim zestig jaar oude arbeiderswoning te verhuizen en de moderne en eigentijdse flats waarin ze in Rotterdam woonde achter zich te laten, is opmerkelijk. Naast het feit dat ze ervoor koos om in de buurt van haar dochter en diens gezin op een voormalig boerenerf te gaan wonen, kan ook een reminiscentie naar haar ouderlijk huis dat in de vrije natuur op het Silezische platteland lag, hebben meegespeeld bij deze beslissing.

In een interview liet Lotte zich ontvallen dat ze niet van schrijven hield. Ze zei letterlijk: 'Ik haat alle papier, behalve tekenpapier.'¹⁰ Dat neemt echter niet weg dat ze tientallen artikelen en dito voordrachten heeft geschreven. Vermoedelijk heeft het schrijven haar moeite gekost vanwege de Nederlandse taal die ze niet perfect leerde beheersen. In haar pensioenjaren begon Lotte gedichten en haiku's te schrijven, waarover straks meer. Het schrijven liet haar dus niet volledig los. Deze poëzie bood haar de mogelijkheid om haar persoonlijke gevoelens te vertolken, terwijl

¹⁰ I.S., 'Congres Bergeijk', *Goed wonen*, 1968, p. 12.

uit haar artikelen en voordrachten haar visie op stedenbouw en architectuur af te lezen valt. Voor deze biografie is het mooi dat ze geschreven heeft en dat haar teksten – ook niet gepubliceerde – bewaard zijn gebleven.

Visie op architectuur en stedenbouw

Architectuur en stedenbouw werden in Lottes tijd vaak als één vakgebied gezien. Op de CIAM-congressen stonden beide disciplines gezamenlijk en complementair aan elkaar op de agenda. Lotte had over beide disciplines een mening. In de vooroorlogse periode, toen ze actief was bij 'de 8', mengde ze zich in de discussies over architectuur die toen daar met name op de agenda stonden. Het debat werd vooral geëntameerd door de verschilpunten die er lagen tussen leden van 'de oude 8' en die van de aangetreden 'groep 32.' Lotte behoorde tot diegenen die zich afzetten tegen de architectuur van onder andere Van Ravesteyn en Oud, die ornamentele versieringen toevoegden aan hun moderne gebouwen. In een tekst van Lottes hand over moderne volkswoningbouw en fabriekscomplexen onder de titel 'Werken – leven!',¹¹ haalde ze ter vergelijking diergaarde Blijdorp in Rotterdam, ontworpen door Van Ravesteyn, aan. Het ontwerp van deze diergaarde is licht en ruimtelijk en daarom gebaseerd op de principes van het Nieuwe Bouwen. Van Ravesteyn paste in bepaalde onderdelen echter ook exotische elementen en historiserende vormen toe. Volgens Lotte ontbrak het hierdoor aan een 'vernieuwende instelling.' Nogal spottend schreef ze dat in deze diergaarde 'dieren van de wildernis zich bewogen in neo-barokke bochten, alsof de roofdieren *salonfähig* waren gemaakt.' Of de dieren in een zuiver functionalistisch gebouw een ander aangepast gedrag zouden vertonen, is niet de kwestie waar het hier om gaat. Lotte was niet te spreken over de architectuur van de diergaarde en door in haar tekst de beesten erbij te betrekken, maakte ze Van Ravensteyns architectuur enigszins belachelijk. Bij het ontwerpen van utilitaire gebouwen waartoe Lotte, zo te lezen, ook dierentuinen rekende, moest er volgens haar sprake zijn van een vernieuwend inzicht en mocht niet worden stilgestaan bij enkel het gebied van de 'aesthetica.' Het was van belang ook de stap naar de 'ethiek' te maken.

¹¹ HNI, STAB d 3, L. Stam-Beese, *Werken – Leven!*, 10 oktober 1950, StB. / Bo. (?), interne notitie dienst S.O., typoscript.

Het vraagstuk van de esthetiek versus de ethiek in de architectuur en stedenbouw, maar ook in de kunsten, hield Lotte voortdurend bezig. Ze schreef, zoals eerder aan de orde kwam, in 1937 in *de 8 en opbouw* het artikel 'Aesthetiek ja – aesthetiek neen', waarbij ze affiches of reclameplaten die enkel vanwege hun vormgeving iets te zeggen hadden, afkeurde. Affiches moesten volgens haar altijd een boodschap brengen. Ze trok deze opvatting door naar de architectuur. Architectuur die enkel de nadruk legde op de esthetiek en waarbij je niet kon zien dat er was nagedacht over de betekenis en de functie van het gebouw, kon haar goedkeuring niet wegdragen. Ze voerde haar visie terug op haar opleiding aan het Bauhaus, waar ze had geleerd dat wanneer je iets ontwierp, wat het ook was, een tapijt, een meubel of een huis, je altijd moest proberen terug te gaan naar de 'eerlijke, waarachtige kennis van het ding waarmee je bezig was'. Architecten die zich volgens haar teveel toelegden op de esthetische schoonheid waren naast Van Ravesteyn, ook Le Corbusier en Mies van der Rohe. Ze sprak zich over de laatste twee later uit in interviews. Mies van der Rohe bijvoorbeeld, die in vakliteratuur bovenal wordt geroemd om zijn modernistische villa *Tugendhat* in Brno en die Lotte vast heeft bewonderd toen ze in die stad woonde, vond ze teveel een estheet. Hij ontwierp volgens haar zeker mooie gebouwen, maar de esthetiek stond daarbij teveel voorop. Dat vond ze ook van de ontwerpen van Le Corbusier. In haar ogen ging het bij deze architecten vooral 'ter wille van het object en niet ter wille van de mens'. *De facto* was deze architectuur, volgens Lotte, een nieuw soort *l'art pour l'art*: kunst omwille van de kunst.¹² In elk geval had deze architectuur geen enkele relatie met de visie van het Bauhaus zoals zij die had geleerd en die ze zich ook tot de haren had gemaakt.

In een lang gesprek dat Lotte in de jaren tachtig voerde met Arno Nicolai,¹³ haar vriend en oud-studiegenoot van het VHBO en waaruit ook bovenstaande uitspraken zijn ontleend, stond Lotte

¹² HNI, NICO, d 641, interview Nicolai met Stam-Beese, Emmen, 20 augustus 1986, p. 26.

¹³ Arno Nicolai was na de oorlog een bureau in Emmen begonnen en ontwierp zowel wooncomplexen als scholen en kantoren. En dat niet alleen in de groeisector rondom Emmen, maar over het hele land. Een bekend voorbeeld is zijn ontwerp voor de Academie voor Kunst en Industrie (AKI) in Enschede uit 1957. Hij ontwierp in een zakelijke vormgeving en wordt getypeerd als een vertegenwoordiger van het 'zachte nieuwe bouwen.' Zie Albert Gielen, *A.C. Nicolai (1914-2001)*, Rotterdam, 2004 en Suzanne Mulder en Jeroen Schilt, *Jonge architecten in de wederopbouw; 1940-1960*, Bussum, 1993, p. 66.

uitgebreid stil bij het Bauhaus en de *neue baulehre* zoals onderwezen door Hannes Meyer. Voor haar stond vast dat Meyer het bouwen niet als een esthetisch proces zag, maar eerder als een organisatievorm. Zijn studenten moesten tabellen en schema's opstellen die inzichtelijk maakten wat de omstandigheden en behoeften van de bewoners waren. Maar met het bouwen ontstond toch onvermijdelijk ook een vormgeving, een architectuur?, vroeg Lotte zich af. In het gesprek met Arno Nicolai kwam niet ter sprake dat Meyer toentertijd in feite geen onderscheid maakte tussen stedenbouw en architectuur. Volgens hem waren deze disciplines namelijk onlosmakelijk met elkaar verbonden. De eenvoud en logica van de constructie vormden de esthetiek. Deze esthetiek *under cover* vormde de architectuur.¹⁴

Al discussiërend werden Lotte en Arno het erover eens dat architectuur een 'toevoeging' was aan het bouwen. Deze toevoeging kwam voort uit een tijdgebonden of modieuze 'gedachtenstroming.' Arno verklaarde dat er wat betreft architectuur twee mogelijkheden waren. Er werd een vorm gekozen die was ontleend aan bestaande vormen en die er dus min of meer 'tegenaan geplakt was' of er ontstond een originele vorm die vanuit een bepaalde gedachte voortkwam. Beiden zagen deze laatste mogelijkheid als de beste. Arno noemde de toevoeging van architectuur 'een geloof of iets magisch.' Lotte sprak over 'het irrationele, het welbehagen, dat je moet voelen.'¹⁵

Over Lottes gedachten over stedenbouw toen ze dertig jaar was, is minder bekend dan over de periode toen ze veertig jaar en ouder was. Dat is niet vreemd omdat ze vanaf 1946 – ze was toen 43 jaar – als stedenbouwkundig architecte werkte. In het enige in de jaren dertig verschenen artikel dat Lotte wijdde aan woonwijken¹⁶ formuleerde ze echter al haar visie die ze in haar latere beschouwingen veelvuldig ventileerde en die ze tot haar credo maakte. Dat was het belang van het contact dat bewoners moesten hebben met de grond waarop ze woonden en leefden. Bij haar eerste ontwerp van een woonwijk, dat van Kleinpolder, initieerde ze

¹⁴ Claude Schnaidt, *Hannes Meyer: Bauten, Projekte und Schriften. Buildings, Projects and Writings*, Teufen, 1965, p. 22; Hays, *Modernism and the postmodern subject*, 1992, p. 28.

¹⁵ HNI, NICO, d 641, interview Nicolai met Stam-Beese, Emmen, 20 augustus 1986, p. 13-14.

¹⁶ Beese-Stam, 'De mensch, z'n woning, z'n levensbehoeften', *de 8 en opbouw*, 1938, pp. 215-216.

gemeenschappelijke tuinen die deze visie concretiseerden. Haar opvatting was dat deze tuinen voor iedereen beschikbaar moesten zijn en dat de bewoners zich ook verantwoordelijk moesten voelen voor dit gebied. Omdat zoals ze zei: 'de grond ons tenslotte allen toebehoort.' Deze uitspraak over 'de grond' moet beslist niet in het verlengde worden gezien of verward met de *Blut und Boden*-theorie die in Nazi-Duitsland werd gepropageerd. Daarbij ging het om de relatie tussen iemands afstamming (het bloed), in dit geval het Duitse volk, en zijn verbondenheid met het Duitse grondgebied. Het geloof in de superioriteit van het Germaanse ras stond hierbij centraal. Lottes gedachte over de betrekking tussen de grond en de mens was echter universeel, deze gold voor iedereen en overal. En van een superieur ras moest ze al helemaal niets weten. Haar opvatting kwam juist voort uit haar marxistische visie, waarin het streven lag besloten naar collectief grondbezit en het terugdringen van privaat grondbezit. In haar pleidooi voor het toepassen van hoogbouw in Alexanderpolder kwam Lottes opvatting eveneens naar voren toen ze schreef dat in deze woonvorm 'de bodem bevrijd is van het eigene, het particuliere gebruik, dat daarvoor in de plaats het openbare, het collectieve gebruik terug geeft'.¹⁷ Toen Lotte in de jaren tachtig door de gemeente Krimpen aan de IJssel werd gedwongen haar huurwoning te kopen – deed ze dit niet dan moest ze vertrekken – had ze daar grote moeite mee, want huis- en grondeigenaar wilde ze immers niet zijn.¹⁸

Lotte concentreerde zich in haar visie wat betreft stedenbouw op de woonsituatie en het wonen van mensen. Dit is te terug te lezen in haar artikelen en voordrachten uit de jaren vijftig en zestig. Over een sec morfologische architecturale of stedenbouwkundige grammatica schreef of sprak ze niet. Haar geschriften zijn alle samen te vatten onder de noemer 'humanisering van de stedenbouw'. Deze door haar bepleite humanisering raakte zowel de publieke opinie over het begrip en het wezen van de stad als het wonen van de mensen zelf. Lotte haakte in op actuele discussies rondom het fenomeen 'stad' dat als gevolg van de urbanisatie, maar ook vanwege de verwoesting door oorlogsgeweld, negatieve connotaties had gekregen. In een van

¹⁷ HNI, STAB d 48, *Lotte Stam-Beese, Samenvatting van overwegingen bij nadere doorwerking van het plan* [Alexanderpolder, H.O.], 10 juni 1953, typoscript.

¹⁸ Interview van de auteur met Grieta Dekker, Krimpen aan den IJssel, 27 mei 2014; telefonische mededeling aan de auteur door Ariane Stam, 31 oktober 2017.

haar eerste voordrachten over dit onderwerp¹⁹ constateerde ze een 'onbehagen in onze cultuur', die volgens haar, voortkwam uit een interpretatie van 'de stad' als een 'soort mensenetend monster' dat zich zou voeden met de negatieve uitingen van de mens. Hierin moest verandering komen, stelde ze. Steden en de stedenbouw betroffen het gehele complex van 'werken - wonen - ontspanning - geestelijk leven - communicatie' dat direct aansloot bij de natuur van de mens als 'gemeenschapswezen.' Dat een verzelfstandigd bestaan in 'het hutje op de hei' mogelijk zou zijn achtte ze ondenkbaar, alleen al omdat het reële menselijke bestaan 'kwetsbaarder was geworden als ooit tevoren.' De wensdroom van het wonen en leven in zo'n hutje leidde, volgens Lotte in haar voordracht, tot 'een verminkt bestaan van het individu en onherroepelijk tot zijn dood.' Wel constateerde ze dat ondanks de bijna onbeperkte mogelijkheden die de stad als brandpunt van activiteiten bood, er een gebrek aan ruimte was. Daardoor was er geen plaats voor de 'mentale behoeften van de enkeling of van de gemeenschap.' Volgens haar was de stad verworden tot een zuiver economisch en geografisch fenomeen. Maar met meer ruimte voor het verkeer, grotere afstanden tussen de huizenblokken, meer parkeerruimte enzovoort, kwam je er, volgens Lotte, niet alleen. Daarbij verwees ze naar de actuele situatie van bewoners in oude, te dicht bebouwde wijken zoals de Jordaan in Amsterdam, die zich met hand en tand verzetten tegen de verhuizing naar nieuwe, ruimer opgezette stadsdelen. Met andere woorden: bij het wonen in een stad draaide het niet alleen om de fysieke ruimte maar ook om 'psychische verruiming, hetzij door meer onderling contact of door mogelijkheid tot distantie.' Voor de stedenbouwer, waartoe ze ook zichzelf rekende, betekende dit dat het zich veilig voelen van de bewoner in zijn omgeving uitgangspunt van zijn werk en ontwerp moest zijn. Als voorbeelden noemde ze autovrije winkelcentra, scholen en crèches in een niet door agressie bedreigde woonsfeer, 'groene' gebieden met sportcomplexen, volkstuinten en andere recreatieve ruimten.

In 1961, vijf jaar na de hier aangehaalde voordracht van Lotte, verscheen *The Death and Life of Great American Cities*²⁰ van de Amerikaanse schrijfster en activiste Jane Jacobs. Jacobs bekritiseerde in haar boek de modernistische transformatie van de stad en de staat New York,

¹⁹ HNI, STAB d 48, Mevr. Stam-Beese, *De humanisering in de stedenbouw*, 18 oktober 1956, typoscript.

²⁰ Jane Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities, The Failure of Town Planning*, New York, 1961.

geïnitieerd door de invloedrijke projectontwikkelaar Robert Moses, die veertig jaar lang de scepter zwaaide in de stedenbouw van dit gebied. Moses liet grote delen van New York slopen om plaats te maken voor nieuwe snelwegen, parken en woonwijken, die voornamelijk werden ingericht met torenflats en sociale huurwoningen. Jacobs zag de ingrepen van Moses als de doodsteek van het stedelijk leven en daarmee van de essentie van de stad. Ze zag liever een levendig straatbeeld terug en meer diversiteit in de stad, dan monofunctionele woonblokken en snelwegen die de stad doorsneden. Het boek van Jacobs baarde veel opzien. Hoe kon een werkende moeder die geen wetenschapper was maar slechts enkele jaren colleges had gevolgd aan de Columbia University, de machtige Moses zo'n weerwoord geven? Door te wandelen door New York, te kijken en te luisteren naar verhalen van bewoners kwam Jacobs tot haar confronterende conclusies. Moses had eerder in 1958, naar aanleiding van een demonstratie die Jacobs organiseerde vanwege zijn ontwerp voor een verkeersweg door Washington Square Park en waarvoor ze ook de historicus Lewis Mumford en de voormalige *first lady* Eleanor Roosevelt aan haar zijde kreeg, gereageerd met: 'There is nobody against this, nobody, nobody, nobody but a bunch, a bunch of mothers.'²¹

Lotte verwees in haar lezingen regelmatig naar publicaties die ze onder de aandacht van haar publiek wilde brengen en waarvan ze de titels onder haar tekst typte. Hier hoorde vanaf begin jaren zestig ook het boek van Jane Jacobs bij. Voor Lotte was het concept van de functionele stad zoals dat op de CIAM-congressen werd gepresenteerd en gepromoot, met een scheiding tussen wonen, werken en recreëren, nastrevenswaardig geweest. De door haar ontworpen woonwijken kenden ook die gescheiden sferen. Toch was ze onder de indruk van de visie en noodkreet van Jane Jacobs die juist voorstander was van een vermenging van functies in de stad. Ook Lotte plette voor een levendige en menselijke woonomgeving en ze was radicaal tegen de creatuur van een dode stad. In een lezing²² vermeldde ze een incident dat ze meemaakte bij de wederopbouw van de verwoeste binnenstad van Rotterdam. Zij en haar

²¹ Anthony Flint, *Wrestling with Moses: How Jane Jacobs Took on New York's Master Builder and Transformed the American City*, New York, 2011, p. 87.

²² HNI, STAB d 48, Lotte Stam-Beese, voordracht over stedenbouw, de woon-unit en de kleine stad, z.j., [na 1961], typoscript, p. 10.

collega's stootten 'als archeologen' op de restanten van een buurt die berucht was geweest als vermaakscentrum van zeelieden. De vraag die ze zich stelden was of ze deze buurt – in hun ogen een gelegenheid van ontucht – moesten herbouwen of niet. Ze maakten zich ervan af door zich te beroepen op het feit dat een zeeman in de moderne Rotterdamse haven met haar snelle service en moderne outillage geen tijd meer had om van het rechte pad af te wijken. In plaats van 'infiltratie van een buurt met vreemde geuren, lang onderdrukte passie, verlangens en illusies' besloten ze om een zeemanshuis te bouwen in de trant van een Leger des Heilsgebouw. Een van de gevolgen hiervan was dat er in het bijna voltooide Rotterdam geen vermaakscentrum en geen nachtleven was. Volgens Lotte gebeurde dat niet alleen in Rotterdam, maar ook in alle andere, opnieuw gebouwde steden. Deze waren 's nachts doods en dat uitsterven begon al in de late middaguren, na winkelsluiting en na de kantooruren. De steden waren louter ontworpen en gebouwd omwille van hun dagelijkse functie. In een voordracht, waarin Lotte onder meer Jane Jacobs aanhaalde, benadrukte ze dat bij een verdergaande urbanisatie, waarbij stedelijke woonkernen met 'kunstmatige park-landschappen' ontstonden, er goed over moest worden nagedacht of de bewoners deze wel ervarden als horend bij hun 'woonstede'. Ze wilde hiermee laten zien dat de omwonenden haar gemeenschappelijke tuinen wél zagen als behorend bij de 'woonstede'. Jane Jacobs pleitte in haar boek voor transparante overgangszones tussen het openbare gebied van de straat en het private gebied van de woning of het bedrijf. Door bijvoorbeeld brede stoepen in plaats van hekken voor panden te plaatsen, werd het 'de straat is van ons-idee' versterkt. Gevoelens van sociale cohesie en veiligheid onder de bewoners waren hiervan het gevolg,²³ waarden die ook bij Lotte hoog in het vaandel stonden.

Ze zat op één lijn met Jacobs wat betreft de opvatting over het ontwerpen van geïsoleerde *green cities*. Jacobs noch Lotte waren hier voorstander van. Jacobs wilde de woonblokken kort houden en beslist geen lange gevels in het straatbeeld zien. Ook dat kwam overeen met Lottes opvatting en ontwerpen. Daarnaast was voor Jacobs de factor esthetiek geen fundamenteel element van de architectuur en stedenbouw. Voor Lotte vormde esthetiek geen doel op zich.

²³ Jane Jacobs, *The Death and Life*, 1961, pp. 248-249, 403-404.

In haar voordrachten verwees Lotte naar de Engelse editie van Jacobs boek. In 1963 kwam een Duitstalige editie uit, maar pas in 2009 zou een Nederlandse vertaling verschijnen.²⁴ Het ligt voor de hand dat Lotte het boek van Jacobs in de Duitse vertaling heeft gelezen.

Nederlandse dagbladen besteedden beginjaren zestig aandacht aan het spraakmakende boek van Jane Jacobs, wat aanleiding was om de bestaande Nederlandse woonsituatie langs de meetlat te leggen.²⁵ Geschreven werd dat Nederland over het algemeen weinig mislukte stedelijke gebieden kende, maar dat er wel veel saaiheid heerste. Volgens journalist Ben Kroon van *De Tijd/de Maasbode* waren er 'intelligente stedenbouwers en zeer lastige en kritische stadsbewoners nodig om de steden zo gevarieerd mogelijk te houden. Anders glijdt met de stad het hele land naar een onschadelijk maar rijkelijk vervelend soort provincialisme.'²⁶ In Nederlandse vakbladen en -publicaties werd pas vanaf eind jaren zeventig – toen de problematiek van het wonen in de vernieuwde binnensteden hoogst actueel was – uitgebreid aandacht besteed aan het boek en de ideeën van Jacobs.

Het architectuurtijdschrift *Forum* nam in 1964 een schot voor de boeg door *The Death and Life of Great American Cities* aan te snijden in een bijdrage over wetenschappelijke onderzoeksmethoden in Amerika. Ir L. Wijers ging niet in op de behandelde thematiek van Jacobs, maar prees haar voor haar nieuwe wetenschappelijke aanpak door het procesmatige onderzoek en de inductieve redenering, van het bijzondere naar het algemene, centraal te stellen.²⁷ Volgens de auteur viel er veel te leren van de wijze van informatie verzamelen in Amerika en hij vroeg zich af of het wel reëel was dat er in Nederland veel meer geld werd uitgegeven aan het onderzoek naar de gevolgen van het op de markt brengen van roze in plaats

²⁴ Jane Jacobs, *Tod und Leben großer amerikanischer Städte*, Berlin, 1963; Jane Jacobs, *Dood en leven van grote Amerikaanse steden*, Nijmegen, 2009. Daarnaast verscheen eveneens in 2009 Simon Franke en Gert-Jan Hospers (red.), *De levende stad. Over de hedendaagse betekenis van Jane Jacobs*, Nijmegen, 2009.

²⁵ Bijvoorbeeld 'De steden sterven' in *Leeuwarder Courant. Dagblad van Friesland*, 3 maart 1965; Ben Kroon, 'Jane Jacobs boek over dood en leven in de Amerikaanse grote steden, toegepast op de Nederlandse situatie' in *De Tijd/de Maasbode*, 24 oktober 1964; 'The secular city' in *De Tijd: dagblad voor Nederland*, 6 augustus 1966; 'Vrijmoedig commentaar' in *De Tijd: dagblad voor Nederland*, 19 april 1968.

²⁶ Kroon, 'Jane Jacobs boek over dood en leven', 24 oktober 1964.

²⁷ Ir. L. Wijers, 'Een Amerikaanse prikkel', *Forum*, jrg. 18, (1964) 3, p. 20.

van witte tandpasta, dan naar de gevolgen van een bepaald ruimtelijk beleid. Het tijdschrift *Heemschut*, orgaan van de gelijknamige erfgoedvereniging, besteedde in twee artikelen aandacht aan onder meer het boek van Jacobs. Monumentenbeschermer Geurt Brinkgreve zag in Jacobs een medestrijder in de strijd van deze erfgoedvereniging voor het behoud van historisch waardevolle stadswijken en het tegengaan van verkrotting en afbraak.²⁸ Het tijdschrift *stedebouw en volkshuisvesting* kwam, weliswaar pas in 1969, met het meest uitgebreide commentaar op Jacobs boek.²⁹ Zowel een artikel onder de titel 'De les van Mrs. Jacobs' als een omvangrijke recensie van het boek werden in eenzelfde uitgave gepubliceerd. De auteur en tevens recensent ir Paul Kessler uitte zich voornamelijk positief over Jacobs. Aan een democratische aanpak zoals door haar bepleit, zou ook in Nederland gestalte moeten worden gegeven, vond hij. Hij zag het als een actietaak om zich te weren tegen het 'aspectperfectionisme' dat uit de koker van Den Haag, de provincies en de gemeentes kwam en dat belemmerend werkte op het maken van een gaaf stedenbouwkundig plan. De toch wat lauwe reactie in Nederland in de jaren zestig op het geruchtmakende boek van Jacobs werd wel geweten aan het bestaan van een heterogene groep van architecten, planologen en projectontwikkelaars waarvan geen 'gecoördineerd' weerwoord te verwachten was.³⁰ Lotte liet in haar voordrachten overigens blijken dat het moderne Amerika waarover Jacobs schreef beslist geen land was waarmee ze sympathiseerde. Ze haalde in dit verband het Amerikaanse gezegde 'time is money' aan, dat ze stelde tegenover het Duitse gezegde 'es braucht Zeit, etwas Gutes zu machen.' In het tweede gezegde lag volgens haar meer wijsheid besloten dan in het eerste en het tweede kwam bovendien meer ten goede aan het welzijn van

²⁸ G. Brinkgreve, 'De stem van Amerika', *Heemschut* jrg. 42 (1965) 6, pp. 117-121; G. Brinkgreve, 'Het hart van een wereldstad', *Heemschut* jrg. 44 (1967), 1, pp. 11-16.

²⁹ Ir. Paul Kessler, 'De les van Mrs. Jacobs' en recensie Jane Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities*, *Stedebouw en volkshuisvesting* jrg. 45 (1969) 9, pp. 239-255.

³⁰ H. Bakker, 'De stad en de economische groei', *Plan*, jrg. 4 (1973) 5, p. 307. Met dank aan Noor Mens voor het attenderen op de artikelen van Brinkgreve en Bakker.

de mens. Wat haar verontruste was dat het moderne, hedendaagse leven was doortrokken van een zucht naar vernieuwing en dat het veel te vaak om snelheid draaide.³¹

Een boek dat al vanaf eind jaren veertig op Lottes voorkeurslijstje stond en er tot het eind van haar carrière op bleef staan, was het in kringen van architecten, kunstenaars en studenten als vernieuwend ontvangen boek *Space, Time and Architecture* van de Zwitserse architectuurhistoricus Sigfried Giedion. De eerste druk verscheen in 1941, toen Giedion aan de Harvard University doceerde. Het werd in 1954 in het Nederlands vertaald.³² Lotte kende de auteur als secretaris van CIAM en had hem en zijn vrouw, de kunsthistorica Carola Welcker, samen met Mart Stam in Zürich bezocht. Giedion plaatste in zijn boek de ontwikkeling van de moderne architectuur, waarvan hij talloze, door hem zeer gewaardeerde voorbeelden gaf, binnen een breder (kunst)historisch kader. De diverse tendensen binnen het modernisme waaronder hij naast de architectuur ook de beeldende kunsten en weg- en waterbouw schaarde, vatte hij samen in een overkoepelend concept, namelijk de gedachte dat de moderne architectuur de belichaming vormde van een nieuw ruimte-tijdcontinuüm. Hij ging er van uit dat de moderne architectuur als legitieme erfgenaam van de meest relevante architectuurstromingen uit het verleden, een bijdrage leverde aan het dichten van de kloof die er bestond tussen denken en voelen.³³ Dat laatste zal Lotte voor wie 'het irrationele' zoals ze dit noemde, onmisbaar was in het beleven van architectuur, hebben aangesproken. Giedion toonde zich in zijn boek enthousiast over de plannen en praktijken van Moses in New York op het gebied van de moderne stadsplanning. Hij noemde de groepsgewijze concentraties van hoge gebouwen en het uitgebreide wegenstelsel in New York en omgeving veelbelovend.³⁴

³¹ HNI, STAB d 48, Lotte Stam-Beese, voordracht over stedenbouw, de woon-unit en de kleine stad, z.j. [na 1961], typoscript, p. 6.

³² Sigfried Giedion, *Space, Time and Architecture*, Cambridge (Mass.), 1941. Vertaling in het Nederlands Sigfried Giedion, *Ruimte, tijd en architectuur*, Amsterdam/Antwerpen, 1954. Vertaald door de Nederlandse schrijfster Til Brugman.

³³ Hilde Heynen, André Loeckx, Lieven de Cauter *et. al.* (red.), *'Dat is architectuur.'* *Sleutelteksten uit de twintigste eeuw*, Rotterdam, 2001, p. 258.

³⁴ Giedion, *Ruimte, tijd en architectuur*, 1954, p. 489.

Het is niet bekend wat Giedion vond van de kritiek van Jacobs op de morfologie van de stad New York waarover ze een veel negatiever oordeel had dan hij. Haar boek verscheen twintig jaar na dat van hem. De invloed van de inmiddels geëxpandeerde moderne architectuur en stadsplanning op de toegenomen bevolking van de stad was toen meer manifest geworden. Voor Lotte blijken beide boeken, *Space, Time and Architecture* en *The Death and Life of Great American Cities*, waardevol te zijn geweest. Ze zullen haar hebben geïnspireerd in het verder denken over het bouwen van steden en de gevolgen die de urbanisatie met zich meebracht. In meerdere teksten van Lotte, ook in haar afscheidspeech bij Stadsontwikkeling in Rotterdam in 1968 zoals eerder aan de orde kwam, keert een citaat terug dat ze ontleende aan het boek *Citadelle* van de Franse schrijver Antoine de Saint-Exupéry.³⁵ Dit boek, dat postuum verscheen en een verzameling is van eerder door De Saint-Exupéry gepubliceerde en geschreven teksten, leest als een aaneenschakeling van gedachten, meditatieën en beeldverhalen met referenties aan onder meer het leven van Bedoeïenenvolken in de woestijn. *Citadelle* kende in 1951 een Duitse vertaling onder de titel *Die Stadt in der Wüste*.³⁶ Maar het citaat dat Lotte aanhaalde is afkomstig uit de originele Franse uitgave, namelijk 'Je suis d'abord celui qui habite', door haar vertaald als 'Een mens kan pas mens zijn als hij zich thuis voelt waar hij woont.' Of in een verkorte versie: 'Een mens kan pas mens zijn als hij zich thuis voelt.' Deze uitspraak, waarin wordt gesteld dat de voorwaarde voor een menswaardig leven opgesloten ligt in het wonen, was Lotte uit het hart gegrepen. Deze opvatting oversteeg in haar ogen obligate kwesties als die van de relatie tussen de socioloog en de stedenbouwer en die tussen architect en de kunstenaar. Ook het prestige van de overheid met haar onfeilbare imago tegenover de bewoner en diens vraag naar medezeggenschap stond, volgens Lotte, haaks op deze opvatting. Ze vond dat iedereen zich ervan bewust moest zijn dat hij of zij allereerst bewoner van de wereld is. En omdat de mens zich een woonplek 'bouwt' en toevertrouwt waarin hij zich thuis moet gaan voelen, kan worden gesteld, zo formuleerde ze, dat 'wij allen stedenbouwers zijn.'³⁷

³⁵ De Saint-Exupéry, *Citadelle*, 1948.

³⁶ Antoine de Saint-Exupéry, *Die Stadt in der Wüste*, Karl Rauch, Düsseldorf, 1951. Vertaling en uitgave in het Engels: *Wisdom of the Sands*, University of Chicago Press, Illinois, 1979.

³⁷ Stam-Beese 'Stedenbouwer-bewoner', 1968, p. 3.

De al in het vorige hoofdstuk aangehaalde voordracht die Lotte in 1968 hield op het congres in Bergeijk met als thema 'de anonimiteit van de bewoner' is haar laatste lezing over 'haar onderwerp': de humanisering van de stedenbouw. Haar twee laatste voordrachten uit 1981 waren reflecties op haar werk en opleiding. In de voordracht in Bergeijk waarin ze voorstelde om bewoners bij de bouw van hun woningen te betrekken door hen geprefabriceerde bouwelementen en constructieonderdelen ter hand te stellen die ze zelf konden monteren, kan als haar apotheose worden beschouwd. Ze ging zelfs zo ver door te stellen dat het stedenbouwkundig ontwerp in eerste instantie kon worden beperkt tot een ruw stramien, dat noodzakelijk was om de grond bouwrijp te maken. Stedenbouwer en architect kregen vervolgens de rol van adviseur en 'hulpverlener' in een rechtstreeks contact met de 'werkelijke gebruiker'. Lotte noemde in haar voordracht zijn naam niet, maar haar ideeën sluiten aan bij die van ingenieur en architect John Habraken, die beginjaren zestig in *De dragers en de mensen* de, door hem als statisch beschouwde, massawoningbouw sterk bekritiseerde. Hij kwam met het visionaire idee om 'dragere', dat wil zeggen betonconstructies van op elkaar geplaatste 'vloeren' die zich als een lint door de stad voortslingeren en waartussen groepen van woningen worden geplaatst, te ontwikkelen. Deze woningen moesten onafhankelijk van elkaar kunnen worden gebouwd, verbouwd of afgebroken.³⁸ In een zogenoemde 'dragerstad' kregen woningzoekenden de gelegenheid hun eigen woning te laten construeren en de inrichting ervan zelf te bepalen. Habraken richtte in 1964 het bureau Stichting Architecten Research (SAR) op, waarbij naast vaste medewerkers ook verschillende andere, met Habrakens ideeën sympathiserende, architecten betrokken raakten. Vanaf de jaren zeventig kwamen diverse *pilot projects* van woongebouwen en -buurten al dan niet met inspraak van bewoners tot stand.³⁹

³⁸ N.J. Habraken, *De dragers en de mensen. Het einde van de massawoningbouw*, Haarlem, 1972, tweede druk, p. 84 (eerste druk 1961).

³⁹ Zie voor een uitgebreid overzicht Bosma, Van Hoogstraten en Vos, *Housing for the Millions*, 2000.

Het eerste SAR-project was de buurt Molenwiek in Papendrecht in 1974. Zie Lotte Zaaier, 'Is de tijd rijp voor het Open Bouwen', *ArchiNed*, 28 juni 2011, <https://www.archined.nl/2011/06/is-de-tijd-rijp-voor-het-open-bouwen>, geraadpleegd 30 augustus, 2017. SAR bleef tot eind jaren tachtig actief.

Toch is er, wat betreft de bewonersparticipatie, tussen John Habraken en Lotte een significant verschil in benadering. Bij Habraken konden de toekomstige bewoners kiezen hoe ze de indeling van hun toekomstige huis wensten. Bijvoorbeeld de badkamer, links of rechts van de gang geplaatst. Lotte ging een stap verder. Zij benadrukte dat de bewoners als ze dat wilden, zelf de hamer en de boor ter hand konden nemen om onderdelen in hun huis te bevestigen. Zij had eenzelfde gedachte al in de jaren dertig verwoord in haar artikel 'Het meubel beïnvloed door de maatschappelijke omstandigheden',⁴⁰ waarin ze pleitte voor het beschikbaar stellen van meubel-zelfbouw pakketten aan bewoners. Haar opvatting illustreert niet alleen een onpaternalistische, maar ook een sociale houding. De aanschaf van deze zelfbouw pakketten én de suggestie van de zelfwerkzaamheid van de bewoners scheelde de betrokkenen bovendien in hun portemonnee.

Volgens een artikel in het tijdschrift *goed wonen*, waarvan de redactieleden ook deelnamen aan het congres in Bergeijk, was de bijeenkomst niet wat die had kunnen zijn. Onder de 300 congresdeelnemers heerste een Babylonische spraakverwarring. 'De woorden "inspraak" en "demokratie" waren niet van de microfoons, maar het leek wel of iedereen daar iets anders mee bedoelde', aldus *goed wonen*.⁴¹ Lottes speech haalde de pers.⁴² De krant *Rotterdam/Rijnmond* kopte: 'Rotterdamse architecte op congres over woningbouw in Bergeijk: Laat bewoners zelf experimenteren!' Lotte werd door de VPRO gevraagd om, eventueel samen met architectuurstudent Cees Boekraad die vanuit de redactie van studententijdschrift *de delftse school*⁴³ een petitie indiende bij het congres en met architect Frank van Klingeren, op te

⁴⁰ Lotte Beese, 'Het meubel in z'n ontwikkeling beïnvloed door de maatschappelijke omstandigheden', *de 8 en opbouw*, 1937, pp. 200-203.

⁴¹ 'Resolutie Bergeijk' in *Goed wonen*, jrg. 21 (1968) 10, p. 1.

⁴² 'Congres in Bergeijk. Betrokkenheid van bewoner bij zijn woning vergroten' in *Het Financieele Dagblad*, 3 oktober 1968; 'Rotterdamse architecte op congres over woningbouw in Bergeijk: Laat bewoners zelf experimenteren!' in *Rotterdam/Rijnmond*, 21 september 1968.

⁴³ De naam van dit door kritische studenten Bouwkunde van de Technische Hogeschool Delft geïnitieerde tijdschrift was geboren als geuzennaam, waarmee ze reageerden op de traditionele architectuurrichting Delftse School, onder aanvoering van Granpré Molière. Telefonische mededeling aan de auteur door Cees Boekraad, 4 september 2017.

treden in een radioprogramma.⁴⁴ Dit programma is echter niet doorgegaan.⁴⁵ Van Klingereren trad daarentegen alleen op in VPRO's radioprogramma 'Ruimte voor de mens', waarin hij sprak over zijn voordracht in Bergeijk onder de titel 'De tirannie verdrijven'. Hierin poneerde hij onder andere dat de woonstructuren zich naar de mensen moesten vormen en niet andersom.⁴⁶ De 'kritiese studenten' uit Delft schreven in hun ingediende petitie dat zij geen heil zagen in inspraak, ten eerste omdat die vrijblijvend was en ten tweede omdat degenen die inspraak konden verwerven misschien wel dingen wilden veranderen maar niet in staat zouden zijn om aan te geven hoe en waar die veranderingen moesten worden doorgevoerd.⁴⁷ Overigens stond ook Lotte kritisch tegenover de zeggenschap die bewoners soms opeisten. In haar ogen uitte die inspraak zich nog vooral als een vorm van eigenbelang. 'Ieder ziet nog maar zijn eigen kleine probleempje en vindt dat erg belangrijk', aldus Lotte.⁴⁸ Na afloop van het congres in Bergeijk werd een ontwerp-resolutie opgesteld, waarin onder meer de aanbeveling stond om te experimenteren met het direct aan de toekomstige bewoners geven van de opdracht voor een nieuwe wijk. Ontwerpers en technische deskundigen zouden de bewoners moeten assisteren. De resolutie bleef echter een dode letter. Lotte liep met haar visie vooruit op de projecten van de *do it yourself houses* of 'kluswoningen' die in het eerste decennium van de 21ste eeuw vorm kregen in onder meer Rotterdam-West en de Bijlmer.⁴⁹

⁴⁴ HNI, STAB d 4, J. Paardekoper, Hoofd religieuze programma's VPRO aan mevrouw C.I.A. Stam-Beese, 20 november 1968, typoscript.

⁴⁵ Met dank aan Nienke Feis voor het doornemen van het VPRO-radioarchief en de programmagids, toen *Vrije Geluiden* geheten. Cees Boekraad ontving geen uitnodiging voor het radio-interview. Telefonische mededeling van Boekraad aan de auteur, 4 september 2017.

⁴⁶ HNI, STAB d 4, persbericht radioprogramma 'Ruimte voor de mens' 25 november 1968 en lezing Van Klingereren, typoscript.

⁴⁷ HNI, STAB d 4, Cees Boekraad, *Petitie congres Bergeijk*, 20 september 1968, typoscript.

⁴⁸ I.S., 'Congres Bergeijk', *Goed wonen*, 1968, p. 12.

⁴⁹ Zie F.A.G. Wassenaar, *Large Housing Estates: Ideas, Rise, Fall and recovery: The Bijlmer and beyond*, proefschrift Technische Universiteit Delft, IOS Press, 2013. [doi:10.4233/uuid:667bb070-f469-442b-8d72-54c61f61d884](https://doi.org/10.4233/uuid:667bb070-f469-442b-8d72-54c61f61d884), p. 218-230, geraadpleegd 1 september 2017.

Naast beschouwende artikelen over stedenbouw en het wonen schreef Lotte ook een tekst die verband hield met stedelijke planning en beleid. Deze tekst met als titel *Gedachten om en bij een structuurplan*,⁵⁰ typte ze uit op een voorgedrukt blad van de Technische Hogeschool Delft, afdeling Bouwkunde, met daarop de naam van prof. C. van Eesteren. Gelet op de aanspreekvorm 'U' in de tekst, moet worden aangenomen dat Lotte door Van Eesteren was uitgenodigd om een gastcollege aan de Hogeschool te geven.

Haar verhaal is beslist niet droog en ambtelijk van toon, maar beeldend geschreven. Als liefhebber van de natuur en zich bewust van het aardse komt ze tot de vergelijking van een structuurplan met een boom. In de winter, als de boom is ontdaan van zijn blad blijft alleen zijn herkenbare structuur, zijn grondvorm, over. De structuur van de boom beschikt, zo schrijft ze, over gehechtheid en standvastigheid, maar ook over buigzaamheid die nodig is om zich te weren tegen stormen en invloeden van buitenaf. De boom staat niet op een willekeurige plaats, maar op een plaats waar hij voedsel vindt en kan groeien. Datzelfde geldt, aldus de auteur en gastdocente, voor onze nederzettingen. De stedenbouwer brengt in de gegeven omstandigheden een nieuwe orde tot stand die allereerst ruimtelijk van aard is. Die ruimte heeft een bestemming: een gebouw of anderszins. Voor het beleven van ruimte door de mens is er vervolgens 'schaal' nodig. En in die schaal openbaart zich de relativiteit van de ruimtelijke beleving. De schaal is geen concreet gegeven dat groter of kleiner kan worden, maar is identiek aan de ruimtelijke beleving zelf. Daarom creëert schaal het 'een-worden van mens + ruimte', aldus Lotte in haar tekst. Voor haar hadden structuurplannen dus zin, maar ze moesten meer zijn dan bloedeloze statistieken.

Naast een visie op stedenbouw had Lotte ook een opvatting over eigentijdse architectuur en over architectuur annex kunstprojecten. Ze liet er geen misverstand over bestaan dat ze utopische of avantgardistische ontwikkelingen in de architectuur en kunst die zich vanaf de jaren zestig in Nederland voordeden, niet kon waarderen. Ze had felle kritiek op het revolutionaire en visionaire project *New Babylon* waaraan kunstenaar Constant Nieuwenhuys

⁵⁰ HNI, STAB d 47, Mevrouw L. Stam-Beese, *Gedachten om en bij een structuurplan*, Rotterdam 26 september 1962, typoscript.

tussen 1956 en 1970 werkte. Met dit anti-model van een architectonisch-stedenbouwkundige vormgeving, bestaande uit een ongestructureerd netwerk van flexibele maquettes, plastieken en constructies die vloeren, trappen, kokers en bruggen verbeelden, wilde Constant een 'nieuwe cultuur' creëren voor de *homo ludens*, de spelende mens. Hij ging ervan uit dat in de toekomst veel arbeid geautomatiseerd zou zijn en dat een nomadische levensstijl van 'creatief spelen' de noodzaak tot arbeid zou vervangen. Lotte prees het vindingrijke vernuft waarmee modellen als *New Babylon* of 'de mobiele stad'⁵¹ waren opgebouwd en ze had daar bewondering voor, maar ze vertoonden naar haar idee hetzelfde gebrek als de modellen die sociologen hanteerden. Ze zag deze architecturale verbeeldingen als vastgelegde denkbeelden, die op de toekomst waren geprojecteerd. In haar ogen waren deze creaties een vorm van *sciencefiction*, die kon worden verondersteld, maar zeker niet voorspeld. Als 'vaste vorm' waren ze 'verstard.' 'Luchtkastelen' noemde ze deze ook wel.⁵² Dat Constant juist geen verstard model wilde tonen maar een vorm waaraan gebruikers verder konden werken en die een collectieve bevrijding van de creativiteit van de mens moest bewerkstelligen,⁵³ een ideaal waar ook zij belang aan hechtte, zag ze blijkbaar over het hoofd. Omdat Constant met *New Babylon* eveneens een polemieek met de gangbare praktijk van de architectuur en stedenbouw aanging, voelde ze zich als architect misschien ook beledigd.

⁵¹ Met 'mobiele stad' doelde ze op de zogenaamde mobiele architectuur geïnitieerd door de Hongaars-Franse architect Yona Friedman(1923) die hiervoor in 1956 de organisatie CEAM (Groupe d'Etude d'Architecture Mobile) oprichtte. De aanhangers zagen de stijgende mobiliteit in de samenleving als bevrijdend. Maatschappelijke constructies als eigendomsbezit, religie, huwelijk en staat waren huns inziens achterhaald vanwege hun aanspraak op permanentie. Op stedenbouwkundig niveau ontwikkelden de architecten immense infrastructuursystemen die als een kunstmatige parallelstad boven de bestaande stad zouden hangen. Zie Sabine Lebesque, *Yona Friedman. Structures Serving the Unpredictable*, Rotterdam, 1999.

⁵² Stam-Beese 'Stedebouwer-bewoner', 1968, p. 33.

⁵³ Zie Ed Taverne, 'Architects without architecture. Architectuurdiscussie in Nederland 1940-1980', in Barbieri (red.), *Architectuur en planning*, 1983, pp. 29-32.

In een brief aan Hubert Hoffmann,⁵⁴ een bevriende Duitse architect met wie Lotte aan het Bauhaus had gestudeerd, adviseerde ze Hoffmann, die op hoge leeftijd als emeritus hoogleraar van de Technische Universität in Graz nog gastcolleges gaf, wat hij zijn studenten moest leren. De brief dateert uit september 1988, twee maanden voor Lottes overlijden. Volgens haar hoefde hij zijn studenten, die hij klaarstoomde voor het uitoefenen van hun vak als architect in de 21ste eeuw, niet veel bagage mee te geven. Dat hoefde slechts ‘een baksteen’ – waarmee ze doelde op een essentieel element in de bouw – te zijn. In geen geval moest hij ze enthousiasmeren voor ‘de uiterlijkheden van de afgelopen 20 jaar’, zoals ze die in Nederland meemaakte. Ze schreef over de zogenaamde originaliteit van kubussen die op een hoekpunt staan, over ‘circussen’, ‘potloden en ‘paperclips’, waarmee de Rotterdammers deze ‘misvormde’ bouwsels aanduiden.⁵⁵ Eenzelfde toon en visie klinken door in het eerder aangehaalde interview dat Lotte met Bernard Hulsman voerde. Op zijn vraag wat ze vond van de hedendaagse architectuur, dat wil zeggen van die van de jaren tachtig, antwoordde ze: ‘Praat me er niet over! Verschrikkelijk! Een volkomen hulpeloosheid, die zich uit in allerlei vormpjes. De architecten weten niet meer wat ze moeten doen. Neem nou die paalwoningen van Blom. Het ziet er wel aardig uit, maar je zult er maar in moeten wonen. Of dat gebouw van Weeber, woningen in de bocht zonder zon, ik moet er niet aan denken. Treurig!’⁵⁶ Voor Lotte was een zoektocht naar nieuwe vormen overbodig. Die vorm ontstond vanzelf uit de functie, uit een veranderende techniek, of uit een behoefte. Deze aanname die ze aan het Bauhaus had geleerd, bleef voor haar het wezen van zowel de architectuur als de stedenbouw bepalen. Lotte liet haar kritiek op bepaalde vormen van hedendaagse architectuur eveneens blijken door de handtekening die ze in 1987 zette onder een ‘open brief’ gericht aan de gemeente Rotterdam. De opstellers van de brief ageerden tegen het naar aanleiding van een prijsvraag

⁵⁴ AdK, Archiv Hubert Hoffmann, HHof-01-811. Stam Beese aan Hoffman, 13 september 1988. Met dank aan Suzan Rüsseler voor de vertaling uit het Duits.

⁵⁵ Ze doelde onder meer op de speelhal het Circus naar ontwerp van Sjoerd Soeters (1986-1991) in Zandvoort, de Blaaktoren ‘het Potlood’, een woongebouw naar ontwerp van Piet Blom (1984) en het woongebouw de Paperclip naar ontwerp van Carel Weeber (1979-1982), beide in Rotterdam.

⁵⁶ Hulsman, *Lotte Stam; een interview*, 1986.

gewonnen ontwerp van Abe Bonnema voor het hoofdkantoor van Nationale Nederlanden. Dit hoge gebouw van 151 meter en 41 verdiepingen zou aan het Weena komen. De enorme hoogte van deze wolkenkrabber, de blinde voorgevel en de toegestane oppervlakte van 70.000 m² in plaats van de eerder toegezegde 40.000 m², waren de briefschrijvers een doorn in het oog. De protesteers, waaronder naast Lotte architect Carel Weeber, kunstenaar Wally Elenbaas, dominee Visser verbonden aan de Pauluskerk, schrijver Bob den Uyl, projectcoördinator stadsvernieuwing bij de gemeente Rotterdam Han Meyer en de afdeling Architectuur van de Rotterdamse Kunststichting, wensten geen ‘dood gebouw.’ Ze eisten een levendiger gevel met ruimten op de begane grond voor een restaurant en winkels, een *plaza*, een rolschaatsroute door het hele gebouw en een wintertuin: kortom faciliteiten waarvan alle Rotterdammers zouden kunnen genieten.⁵⁷ Han Meyer herinnert zich nog het telefoongesprek dat hij hierover met ‘Lotte Stam’ voerde en waarin zij op felle toon liet weten dat naar haar mening het Basisplan van Van Traa weer in ere moest worden hersteld en dat het daar, wat betreft de binnenstad, bij moest blijven.⁵⁸ De protesteers boekten een klein succes. Het ontwerp van Bonnema werd uitgevoerd, maar wel aangepast. Op de begane grond van het gebouw, aan de zijde van het Stationsplein, kwam een dependance van Museum Boijmans van Beuningen. Later werd deze plek ingeruild voor het Nationale Nederlanden Douwe Egberts Café.⁵⁹

Lotte liet zich er niet over uit welke architecten ze bewonderde. Ze was sowieso tegen ‘sterarchitecten’, mannen – want vrouwelijke sterarchitecten zoals Zaha Hadid waren er toen nog niet – die zichzelf, aangemoedigd door hun omgeving, een bepaalde status toe-eigenden. Hannes Meyer en Mart Stam rekende ze niet tot deze top. Meyer waardeerde ze voor wat ze van hem had geleerd en vanwege zijn marxistisch-filosofische en humane visie van waaruit hij zijn *baulehre* had opgezet. Over zijn werk, zoals bijvoorbeeld het ontwerp van de *ADGB Schule* in Bernau, waaraan zij ook had meegewerkt, sprak ze zich niet

⁵⁷ ‘Rotterdam geeft beste plek weg voor superflat’ in *Het Vrije Volk: democratisch socialistisch dagblad*, 23 januari 1987.

⁵⁸ Gesprek van de auteur met Han Meyer, Delft, 10 januari 2017.

⁵⁹ Schriftelijke mededeling aan de auteur door Han Meyer, 7 november 2017.

uit. Over Mart Stam als ontwerper liet ze meer los. Zoals al eerder ter sprake kwam noemde ze in een interview met architect Cor de Wit Mart Stam 'absoluut de beste van de Nederlandse architecten' toentertijd. Ze noemde hem 'als vakman geniaal.'⁶⁰ Waar het geniale van hem nu, volgens haar, in zat wordt echter niet duidelijk in dit interview. Haar opmerking laat wel zien dat ze wat betreft zijn professie geen *hard feelings* koesterde ten opzichte van haar ex-echtgenoot.

Een vrouwelijk perspectief?

Lotte was in haar tijd een van de weinige vrouwelijke architecten in Nederland. Zijn haar ontwerpen nu te typeren als door een vrouw gemaakt? De nadruk die ze bijvoorbeeld legde op het belang van het wonen en leven in een *community* had raakvlakken met wat toentertijd wel als een 'vrouwelijke' attitude werd beschouwd. Aan vrouwen toegekende eigenschappen waren het in een privésfeer of sociale omgeving zorgdragen voor gezelligheid en warmte. De destijds bekende psycholoog en hoogleraar aan de Universiteit van Utrecht F.J.J. Buytendijk maakte in zijn publicatie *De vrouw. Haar natuur, verschijning en bestaan* die in de jaren vijftig verscheen, het onderscheid tussen de mannelijke intentionaliteit, die hij als een transcendentie zag naar het 'verafgelegene', terwijl de vrouw zich meer richtte op het 'nabije'.⁶¹

Lottes aandacht voor de verschillende speelplekken voor kinderen paste bij een aan vrouwen toegeschreven eigenschap. Dat echter niet alleen vrouwelijke maar ook mannelijke architecten speelplekken ontwierpen bewijst niemand minder dan Aldo van Eyck. Van Eyck ontwierp in Amsterdam, in opdracht van Publieke Werken en op initiatief van stedenbouwkundige Ko Mulder onder wier leiding de ontwerpersgroep stond, in de hoofdstad meer dan 700 speelplaatsen met speeltoestellen zoals duikelrekjes en klimbogen.⁶² Het typische vrouwelijke van deze interesse wordt hiermee gerelativeerd.

Ook de keuze voor het vele groen in Lottes woonwijken werd en wordt wel als een typisch vrouwelijke belangstelling gezien. Bij Stadsontwikkeling in Rotterdam werken in Lottes tijd meerdere vrouwelijke tuinarchitecten, terwijl zij de enige vrouwelijke stedenbouwkundig

⁶⁰ HNI, WITC, cd 12, interview De Wit met Stam-Beese, Krimpen aan den IJssel, 15 januari 1977.

⁶¹ F.J.J. Buytendijk. *De vrouw. Haar natuur, verschijning en bestaan*, Utrecht, 1958, p. 185.

⁶² Zie Liane Lefaivre en Ingeborg de Roode (red.), *Aldo van Eyck, de speelplaatsen en de stad*, Rotterdam, 2002.

architect was en bleef.⁶³ Haar hierboven genoemde 'collega' bij de gemeente Amsterdam Ko Mulder, die verschillende woonwijken, waaronder Frankendaal, Slotermeer en Buitenveldert, mede ontwierp, kreeg bijna uitsluitend bekendheid vanwege haar aandeel in het plan voor de aanleg van het Amsterdamse Bos. Voor eens en voor altijd ging ze door het leven als 'de juffrouw van het Bos.'⁶⁴ Haar woonwijken leken niet bij te dragen aan haar reputatie.

Voor de stedenbouwkundig architect en Lottes collega bij Stadsontwikkeling Peter van Drimmelen, die de woonwijken Lombardijen en IJsselmonde ontwierp, lijken de concepten van 'het groen' nog meer dan bij Lotte het geval was, een principiële uitgangspunt te zijn geweest. Van Drimmelen ontwierp voor kinderen en jeugd in verschillende leeftijdsgroepen speciale groene, recreatieve gebieden.⁶⁵

Een toekenning van het predicatief 'vrouwelijk' aan de ontwerpen van Lotte is mijns inziens niet juist. Lotte heeft evenmin niet of nauwelijks geschreven over vrouwen als doelgroep van haar ontwerpen of als een specifieke categorie. Slechts in één gepubliceerde voordracht deed ze dit wel. Het betrof haar lezing voor het congres in Bergeijk in 1968. Hierin bracht ze naar voren dat het, gelet op het 'emancipatie-verschijnsel', niet vreemd was dat de eis van inspraak nergens zo scherp naar voren trad als bij de woning omdat deze in het bijzonder het domein was van de vrouw. De vrouw voelde, in de woorden van Lotte, op 'haar eigen intuïtieve manier beter aan waar het leven in de knel zit.' Ook had de vrouw, zoals ze schreef, 'al meerdere revoluties ontketend.'⁶⁶ Deze uitspraken illustreerde ze echter niet met voorbeelden en ook de revoluties duidde ze niet. Ze deed deze uitspraken terloops bij de vraagstelling of verontruste bewoners met hun klachten bij de verantwoordelijke stedenbouwer of architect wel aan het juiste adres waren. Want fungeerden de stedenbouwers en architecten niet maar al te vaak als zondebok?, vroeg ze zich af.

⁶³ HNI, STAB d 51, interview Herman Selier met Paul Gorter, 15 en 21 februari 1990; interview van de auteur met Dineke Brinkman, Leiden 10 november 2017.

⁶⁴ Bosch en Oldenziel, 'The Lady of the Wood', 2006, p. 54.

⁶⁵ Zweerink (eindred.), *Van Pendrecht tot Ommoord*, 2005, pp. 169, 177.

⁶⁶ Stam-Beese 'Stedebouwer-bewoner', 1968, p. 29.

Lotte was een geëmancipeerde vrouw die het is gelukt een aanzienlijke positie in te nemen in een door mannen beheerst vakgebied. Ze toonde zich in deze mannenwereld vrij en onafhankelijk. Ze was echter geen feministe in die zin dat ze actief was binnen een vrouwenorganisatie. Ook was ze, voor zover na te gaan, geen spreekster op bijeenkomsten van vrouwenverenigingen. Uit het archief van de Vrouwen Advies Commissie (VAC) voor de Woningbouw in Rotterdam, die ontwerpen en gerealiseerde woningen van de nieuwe woonwijken beoordeelde, blijkt dat ze bijeenkomsten van deze Commissie niet bezocht.⁶⁷ De architecten Groosman en Vermeer die voor Pendrecht ontwerpen maakten kwamen wèl bij de VAC over de vloer. Dit heeft er waarschijnlijk mee te maken dat zij als ontwerpers van woningen direct betrokkenen waren. Lotte stond als stedenbouwkundig architecte verder af van deze praktijk.

Vanuit het bureau Stam en Beese architecten maakte Lotte in 1939 een ontwerp voor een woonhuis voor werkende vrouwen in Amsterdam, dat niet is uitgevoerd. Dit was haar enige ontwerp dat specifiek op vrouwen was gericht.

Een vrouwelijke architect en tijdgenoot van Lotte die zich in elementen van haar ontwerpen bewust op vrouwen richtte, was Margaret Staal-Kropholler. Zoals de titel van de film die over haar is gemaakt al aangeeft, schonk zij 'vanuit den gezichtshoek der bruikbaarheid', aandacht aan het interieur van de woningen, zoals een doelmatige inrichting van de keuken.⁶⁸

De tweede feministische golf die zich vanaf midden jaren zestig tot in de jaren tachtig in Nederland manifesteerde met een breed spectrum aan emancipatorische projecten en acties, had ook haar weerslag op de architectuur en het wonen. De eerste architect die met haar ontwerpen nadrukkelijk vrouwen in het vizier had, was de van oorsprong Duitse, Luzia Hartsuyker-Curjel⁶⁹ die samen met haar man Enrico (Hendrik) Hartsuyker vanaf 1960 tot 1990

⁶⁷ SAR, inv.nr. 1171, Archief Vrouwen Advies Commissie voor de Woningbouw 1952-1968.

⁶⁸ Augusteijn en Kuijvenhoven, *Vanuit den gezichtshoek der bruikbaarheid. Margaret Staal-Kropholler*, film, 2013.

⁶⁹ Luzia Curjel (1925-2011) volgde haar architectuuropleiding aan de Eidgenössische Hochschule (ETH) in Zürich. Daar ontmoete ze haar toekomstige man, Enrico Hartsuyker. Ze hadden beiden les van Sigfried Giedion, waarmee ze bevriend raakten. In 1953 vestigden ze zich in Amsterdam. Met hun bureau introduceerden ze nieuwe woningvormen, zoals de atriumwoning en een seniorenflat met meerdere functies dan het wonen. Hun ontwerp *Biopolis* is een plan uit 1965 voor een satellietstad voor de kust van Den Haag. Het plan voorzag in een stad met

in Amsterdam een architectenbureau voerde. Luzia Hartsuyker ontwierp in de jaren tachtig 'vrouwvriendelijke plattegronden en woningen', zoals zij ze zelf noemde, waarin de traditionele en als hiërarchisch getypeerde woningindeling uitgaande van het kerngezin als bewoner, plaatsmaakte voor een indeling in gelijkwaardige ruimten. Zo ontwierp ze onder meer een flat, haar 'andere driekamerwoning', die bestond uit drie ruimten van 12 m² die elk als zelfstandige zitkamer dienst konden doen. De kamers lagen tegen de buitenwanden van de woning, met ertussen het sanitaire deel en de keuken. De drie even grote ruimten konden echter ook worden ingericht als woonkamer, keuken en badkamer. Hartsuyker borduurde in feite voort op plannen van Habraken en de SAR.

Voor Lotte waren mannen, vrouwen en kinderen als (toekomstige) bewoners van de door haar te ontwerpen woonwijken in gelijke mate haar doelgroep. Een woon- en leefsituatie die ieder van hen even plezierig beleefde was voor haar het beste dat ze met haar werk kon bereiken. Want, zoals ze haar gehoor meerdere keren liet weten, 'een mens kan pas mens zijn als hij zich thuis voelt.'

De gemeente Rotterdam maakte wel onderscheid tussen mannen en vrouwen toen ze besloot om in 1991, drie jaar na Lottes overlijden, een straat naar haar te vernoemen. De Lotte Stam-Beesestraat ligt ten zuiden van het Prinsenpark, niet ver van Het Lage Land, de wijk die ze heeft ontworpen. Rond 'haar' straat liggen nog 19 andere straten die naar Rotterdamse vrouwen zijn vernoemd, zoals de Alida Tardaud-Kleinstraat, de Mary Zeldenrust-Noordanusstraat en de Nancy Zeelenbergsingel, welke vrouwen respectievelijk actrice, psychologe en juriste waren.

trapsgewijs oplopende woonlagen en een integratie van wonen, recreatie, werken en vervoer. *Biopolis* werd niet gerealiseerd, maar een aantal elementen werd in latere opdrachten verwerkt, zoals in de seniorenflat 'De Zonnetrap' uit 1980, gebouwd in de wijk Lombardijen in Rotterdam. Luzia Corjel maakte naam met haar 'vrouwvriendelijke woningen en plattegronden.' Ze publiceerde hierover en gaf lezingen aan onder meer de Technische Hogeschool Twente en vrouwenorganisaties. Ze was ook betrokken bij de in 1983 opgerichte stichting Vrouwen, Bouwen en Wonen. Het Burgerziekenhuis voor vrouwen in Amsterdam werd door haar verbouwd tot een woningencomplex voor vrouwen. Ze stierf in 2011 in het Rosa Spier Huis in Laren. Zie Wies van Moorsel en Dorothee Segaar-Höweler, *Enrico Hartsuyker en Luzia Hartsuyker-Curjel. Modellen voor nieuwe woonvormen*, Rotterdam, 2008.

Enkele jaren later werd het gebied van de Kop van Zuid verrijkt met straatnamen vernoemd naar Lottes collega's van 'opbouw' en andere Rotterdamse architecten, waaronder de J.B. Bakemakade, de S. van Ravesteynkade en de R.H. Fledderusstraat. Dit waren de mannen waarmee Lotte had samengewerkt en wiens vakgebied zij vertegenwoordigde.

Ook hier is te zien dat de vrouwen met hun voornamen in de straatnamen zijn vernoemd en de mannen enkel met hun voorletters. Deze usance die overigens nog steeds – en niet alleen bij de toepassing in straatnamen – gebruikelijk is, toont de vigerende mening dat een meer familiair gebruik van persoonsnamen wèl bij vrouwen hoort maar niet bij mannen.

Vermoedelijk wilde de gemeente Rotterdam de bijzonderheid van Lotte als *vrouwelijke* architect benadrukken door haar met een straatnaam te vereeuwigen in een buurt met straatnamen van voor Rotterdam belangrijke vrouwen. Maar een vernoeming in de architecten-straatnamen-buurt op de Kop van Zuid was historisch juister en eevoller geweest.

Receptie en reflectie

Over het werk van Lotte en dat van haar collega's van 'opbouw' in de jaren vijftig en zestig is in contemporaine internationale architectuurstudies nauwelijks geschreven. Een uitzondering vormt het werk van Sigfried Giedion die als CIAM-secretaris sympathiek stond tegenover het werk van vertegenwoordigers van Het Nieuwe Bouwen in Nederland. In zijn publicatie *A Decade of New Architecture* uit 1951, constateert hij echter dat in tegenstelling tot de vooroorlogse periode in Nederland, waarin volgens hem van een progressieve architectuur en beeldende kunst sprake was, er na de oorlog niet veel meer van te bespeuren was. De aanpak van de wederopbouw van de verwoeste steden Middelburg en Rotterdam noemt hij onwetenschappelijk en pseudo-romantisch. Wel zag hij dat een nieuwe generatie de pioniersrol in Nederland weer op ging pakken.⁷⁰ En ja, in een publicatie van enkele jaren later, waarin Giedion verschillende moderne projecten uit Europa en de Verenigde Staten de revue liet passeren, schenkt hij aandacht aan het ontwerp van Alexanderpolder, ontworpen door 'opbouw' en gepresenteerd op het CIAM-congres in Aix-en-Provence in 1953. Voor hem was dit

⁷⁰ S. Giedion, *A decade of New Architecture*, Zürich, 1951, p. 2. Geciteerd in Taverne, 'Architects without architecture', 1983, p. 24.

ontwerp een geslaagd voorbeeld van een woonwijk voor 30.000 inwoners dichtbij een grote stad gelegen. De gedifferentieerde woningbouw met drie wooneenheden voor ieder 1500 mensen liet een ander beeld zien dan de, vaak toegepaste, kazernebouw.⁷¹

De Amerikaanse historicus en architectuurcriticus Lewis Mumford schreef wèl over de wederopbouw van het centrum van de stad Rotterdam en hij bewonderde die.⁷² Volgens hem kon geen enkele andere stad dan Rotterdam zich meten met de *city* van Londen. Wat een rol heeft gespeeld bij de aandacht van Mumford voor Rotterdam, was dat de Rotterdamsche Gemeenschap zijn boek *The Social Foundations of Post-war building*, waarin Mumford zich pessimistisch toonde over de ontvolking en de slechte leefomstandigheden in de grote steden, in het Nederlands had laten vertalen.⁷³ In dit boek propageert Mumford een nieuw type gezin, dat zowel een psychologische, een sociale als een pedagogische functie diende te hebben. Deze visie sloot aan bij de doelstelling van de Rotterdamsche Gemeenschap om zich in te zetten voor de volkswoningbouw.⁷⁴ In dat licht bezien zou het niet zo vreemd zijn geweest als Mumford in zijn publicaties ook aandacht had besteed aan de nieuwe Rotterdamse woonwijken. In zijn artikel over Rotterdam besteedt hij slechts één zin aan deze wijken waarin hij zegt dat hij de huizen daar beter vindt dan in de binnenstad.⁷⁵

Over de receptie van het oeuvre van Lotte en haar kompanen in contemporaine buitenlandse literatuur is verder niets te vinden. Uiteraard waren er de CIAM-publicaties, zoals het eerder genoemde *The Heart of the City*,⁷⁶ maar hierin schreven de CIAM-leden zelf over hun projecten. In Nederland waren er, zoals gezegd, negatieve kritieken in de vakpers op onder meer de wooneenheid geïntroduceerd in Pendrecht en op het ontwerp en de aanleg van het dorp

⁷¹ S. Giedion, *Architektur und Gemeinschaft. Tagebuch einer Entwicklung*, Hamburg, 1956, p. 105.

⁷² L. Mumford, "'The sky line.'" Een wandeling door de Rotterdamse city met een lofzang op de Lijnbaan', in *Bouw. Centraal weekblad voor het bouwwezen*, jrg. 12 (1957) 48, pp. 1198-1201. Het betreft een bewerking van zijn artikel gepubliceerd in *The New Yorker*, 12 oktober 1957.

⁷³ L. Mumford, *De sociale grondslagen van het na-oorlogse bouwen*, vertaling en uitgave De Rotterdamsche Gemeenschap, Den Haag 1946.

⁷⁴ Meyer, Kouprie en Sikkens, *De beheerste stad*, 1980, p. 79.

⁷⁵ Mumford, "The sky line", 1957, p. 1201.

⁷⁶ Tyrwitt, Dert en Rogers, *The Heart of the City*, London, 1952.

Nagele. De wooneenheid werd te krampachtig gevonden, zowel wat betreft de morfologie als wat betreft de clustering van verschillende gezinssamenstellingen en Nagele miste intimiteit. Specifiek commentaar op de door Lotte, in samenwerking met Ernest Groosman, ontworpen landarbeiderswoningen verscheen niet in de Nederlandse of buitenlandse vakliteratuur- of pers. In de contemporaine Nederlandse vakliteratuur was het boek *De geschiedenis van tien jaren wederopbouw* onder redactie van Cornelis van Traa en de Rotterdamse uitgever Ad. Donker een sleutelwerk. Maar het was, gezien de medewerking van Van Traa en andere gemeenteambtenaren, ook partijdig. Het boek besteedt aandacht aan twee van de door Lotte ontworpen wijken: Pendrecht en Kleinpolder.⁷⁷ De bespreking van Pendrecht, waarbij de auteurs vooral stilstaan bij de wooneenheid, is positief. Dat geldt echter niet voor Kleinpolder. Kleinpolder zou niet de wijk zijn geworden die de gemeente zich had voorgesteld, meenden de auteurs. Hier botsten ‘twee werelden’ op elkaar: ‘de ene is de bezadigde, afgesloten wereld van de Rotterdamse Rijweg met haar grotendeels karakterloze villaatjes, vriendelijk naar binnen, een beetje vijandig naar buiten toe’ en de andere is Kleinpolder, hier ‘de nieuwe stad’ genoemd, waar de bevolking is opgenomen in de gemeenschap. Als voorbeeld noemen de auteurs de gemeenschappelijke tuinen. Zij onderscheiden in Kleinpolder overigens nog een derde wereld, die van de hoge woongebouwen. Deze wereld zondert zich af, volgens hen. Het is opmerkelijk dat de naam van Lotte als ontwerpster van Pendrecht en Kleinpolder in het boek niet wordt genoemd. Hetzelfde geldt overigens voor de naam van Van Tijen bij de bespreking van Zuidwijk. Zijn naam wordt wél genoemd bij de toelichting op de door hem ontworpen Bergpolderflat. Kennelijk was het *not done* om in publicaties van de gemeentelijke overheid de namen van de ontwerpers van de woonwijken te noemen.

De letter- en stedenbouwkundige Reinder Blijstra schonk in zijn boek *Nederlandse stedenbouw na 1900* onder meer aandacht aan Pendrecht.⁷⁸ De introductie van de wooneenheid ziet hij in het licht van een ‘ietwat romantisch-idealistische getinte maatschappijvisie’ die niet goed past bij de reële, sociale verhoudingen. Een hecht gemeenschapsleven – dat was het streven met de

⁷⁷ Ir. C. van Traa en Ad. Donker (red.), met medewerking van R. Blijstra, C. Borstlap, Tr T. Brouwer *et.al.*, *De geschiedenis van tien jaren wederopbouw*, Rotterdam, 1955, pp. 129, 172-174, 200-206, 209-210.

⁷⁸ R. Blijstra, *Nederlandse stedenbouw na 1900*, Amsterdam, 1964, p. 57.

wooneenheden – was er nog niet gerealiseerd. Blijstra baseerde zich op een rapport uit 1959, opgesteld door de Dienst Volkshuisvesting onder de titel *Hoe beleven de bewoners de openheid resp. de beslotenheid van hun woning en tuin?* Hieruit bleek dat de bewoners van Pendrecht geen bijzonder contact met elkaar hadden. Lotte was uiteraard bekend met dit rapport. Zij moest later ook toegeven dat het gemeenschappelijke ideaal dat zij voorstond in Pendrecht, met de toepassing van de wooneenheden en het centrale plein als ontmoetingsruimte, een illusie was gebleken.⁷⁹ Blijstra was wel van mening dat Pendrecht gunstig afstak bij de, volgens hem, vele monotone uitbreidingen van steden, waarbij hij als voorbeeld gedeelten uit Slotermeer en Slotervaart in Amsterdam-West noemt, evenals de ‘trieste wijk Meeuwenplaat’ in Rotterdam.⁸⁰

Na twee decennia van negatie en van kritiek op het naoorlogse Nieuwe Bouwen, zoals bijvoorbeeld bleek uit de kritieken op Ommoord, was in de jaren tachtig in Nederland de tijd rijp voor een reflectie op deze architectuur en stedenbouw. Het postmodernistisch denken en bouwen⁸¹ was inmiddels het modernistische tijdperk opgevolgd, wat een bezinning op het

⁷⁹ I.S. (Izak Salomons), ‘Congres Bergeijk’, *Goed wonen*, 1968, p. 12.

⁸⁰ Blijstra, *Nederlandse stedenbouw*, 1964, p. 61. Slotermeer (1951-1954) en Slotervaart (1954-1960) maakten deel uit van het Algemeen Uitbreidingsplan (AUP) van Amsterdam, dat in de naoorlogse jaren onder de regie van Van Eesteren en Mulder tot stand kwam. Meeuwenplaat (1954-1970) is een buurt van de wijk Hoogvliet en werd ontworpen door P. Gorter van de Dienst S.O. en de ontwerpers Ouwens en Van Wijngaarden. Zie Zweerink (eindred.), *Van Pendrecht tot Ommoord*, 2005, p. 197.

⁸¹ Het postmodernisme is een term die al in 1917, maar in een andere betekenis dan in de jaren zestig werd gebezigd door de Duitse filosoof en dichter Rudolf Pannwitz. Hij zag, in het verlengde van het denken van Nietzsche, een sportief getrainde, religieuze en nationalistisch denkende ‘postmoderne mens’ voor zich, die zich diende af te zetten tegen de decadentie van het ‘Europese nihilisme.’ Zie Marc-Oliver Shuster, ‘Rudolf Pannwitz’ kulturphilosophische Verwendungen des Begriffs ‘postmodern’ in *Archiv für Begriffsgeschichte*, Vol. 47 (2005), pp. 191-213. Als opvolger van het modernisme in de beeldende kunsten, architectuur en literatuur kenmerkte het postmodernisme zich door een exploratie van een veelheid aan vormen. Het begrip werd in 1977 binnen de architectuur geïntroduceerd door de Amerikaanse architectuurhistoricus Charles Jencks, Zie Charles Jencks, *The Language of Post-Modern Architecture*, London, 1977, p. 6-8. Zie ook Hilde Heynen, ‘Postmodernisme en architectuur. Een merkwaardige combinatie’ in *Streven*, jrg. 43 (1989) februari, pp. 429-440.

modernisme mogelijk maakte. Bewust kies ik hier voor het woord 'reflectie' in tegenstelling tot het hiervoor gebruikte 'receptie', om te benadrukken dat het eerste begrip is gerelateerd aan beschouwingen uit latere periodes en het tweede aan contemporaine reacties.

Een directe aanleiding voor deze reflecties met betrekking tot Rotterdam was de viering in 1981 van het vijftigjarig bestaan van de Dienst Stadsontwikkeling. Het Bouwcentrum in Rotterdam presenteerde ter gelegenheid hiervan de tentoonstelling *Stedebouw in Rotterdam 1940-1981*. In samenwerking met uitgeverij Van Genneep liet de Dienst een uitgebreide publicatie verschijnen onder de titel *Stedebouw in Rotterdam. Plannen en opstellen 1940-1981*.⁸² Hierin is zowel een beschrijvend en inventariserend overzicht over de ontwikkeling van de stad opgenomen als een aantal 'kritische' essays. Voor het eerst wordt hier in een wetenschappelijke publicatie de naam van Lotte Stam-Beese genoemd als ontwerper van de stadsuitbreidingen Kleinpolder, Pendrecht en Ommoord.⁸³ De beschrijving van de stadsuitbreidingen zijn zeer gedetailleerd en de toon is zakelijk gehouden. Een waardeoordeel over Lottes ontwerpen geven de auteurs niet.

Wat bij dit onderzoek naar de stedenbouw in Rotterdam een stimulerende rol heeft gespeeld was de oprichting in 1972 in Amsterdam van het Nederlands Documentatiecentrum voor de Bouwkunst (NDB).⁸⁴ Dit centrum vormde een verzamel- en bewaarplaats van voorheen door heel het land verspreide architectuurarchieven uit de periode na 1850. Musea haakten hier op in door het organiseren van tentoonstellingen waarbij onder meer uit deze geconserveerde collecties werd geput. Architectuuronderzoek kwam nu in Nederland steviger op de kaart te staan en de oprichting van het NDB wordt dan ook wel beschouwd als het openlijke begin van een herijking van de Nederlandse architectuur, die steunde op nieuw onderzoek van zowel Nederlandse als buitenlandse onderzoekers.⁸⁵

⁸² Barbieri, Bijhouwer en Devolder, *Stedebouw in Rotterdam*, 1981.

⁸³ Bijhouwer, Devolder en Gall, 'Plannen', 1981, pp. 43-63.

⁸⁴ In 1988 werd de naam gewijzigd in Nederlands Architectuurinstituut (NAi). In 1993 verhuisde het NAi naar Rotterdam. In 2013 is het NAi opgegaan in Het Nieuwe Instituut.

⁸⁵ Bernard Colenbrander en Hélène Damen, 'Beeldvorming over de Nederlandse architectuur in de wereld. 1980-2013' in Ton Bevers, Bernard Colenbrander, Johan Heilbron *et. al.* (red.), *Nederlandse kunst in de wereld. Literatuur, architectuur en beeldende kunst. 1980-2013*, Nijmegen, 2015, p. 150.

In 1982 nam Museum Boijmans van Beuningen het initiatief tot een tentoonstelling en begeleidende publicatie – met zowel teksten in het Nederlands als in het Engels – over *Het Nieuwe Bouwen in Rotterdam 1920-1960*.⁸⁶ In de publicatie ligt wat betreft de nieuwe woonwijken de focus op Zuidwijk.⁸⁷ In het essay '1947-1957: tien jaar 'Opbouw'⁸⁸ krijgen de CIAM-projecten van 'opbouw', Pendrecht en Alexanderpolder, ruime aandacht.

Architectuurhistoricus Jeroen Schilt geeft een uitgebreid overzicht van zowel de projecten als de discussies en meningsverschillen die er bij de CIAM-leden speelden. De auteur schenkt aan Lottes werk relatief veel aandacht, niet alleen aan haar aandeel in de ontwerpen, maar ook aan haar visie en haar stem in het kapittel. Het boek is eerder descriptief dan beschouwend van aard.

Een publicatie die in 1983 verscheen en waarbij, evenals bij *Stedebouw in Rotterdam*, Umberto Barbieri, hoogleraar aan de Technische Hogeschool Delft de redactie voerde, is *Architectuur en Planning. Nederland 1940-1980*.⁸⁹ Aan deze bundel, waarin voor het eerst een interpretatie is gegeven van de naoorlogse architectuur- en stedenbouwstromingen in Nederland, leverden verschillende architectuurhistorici een bijdrage. Ook Rotterdam en het Nieuwe Land, dat willen zeggen de IJsselmeerpolders, kwamen voor het voetlicht. Achterin het boek is een biografie/bibliografie opgenomen van 48 toonaangevende architecten of architectenbureaus. Onder hen ook Lotte Stam-Beese die als enige vrouwelijke architect op het lijstje prijkt. Lottes bijdrage aan het ontwerp voor Pendrecht krijgt hier wederom aandacht en wordt als belangrijk aangemerkt. Een kritische noot van de auteurs die over de Rotterdamse wijken schrijven, betreft de medewerking van meerdere architecten aan de invulling van de wooneenheid in Pendrecht in het uit te voeren ontwerp van 1953. De grondvorm van de wooneenheid bleef weliswaar bestaan, maar de uitwerking was verschillend ingevuld, constateren ze. Zo lagen de

⁸⁶ Wim Beeren, Paul Donker Duyvis, Talitha Schoon et. al. (red.), *Het Nieuwe Bouwen in Rotterdam 1920-1960*, Delft, 1982.

⁸⁷ Ton Idsinga, 'Het Nieuwe Bouwen in Rotterdam 1940-1960: wat is stedelijk bouwen in een open stad?', in Beeren, Donker Duyvis en Schoon, *Het Nieuwe Bouwen in Rotterdam*, 1982, pp. 108-139.

⁸⁸ Schilt, '1947-1959: tien jaar 'Opbouw', 1982, pp. 139-171.

⁸⁹ Barbieri (red.), *Architectuur en planning*, 1983.

galerijen van de etageflats bijvoorbeeld de ene keer aan de straat en de andere keer aan het binnenterrein; datzelfde gold ook voor de oriëntatie van de woonkamers.⁹⁰ De auteurs doelen wellicht op het zuidelijk deel van de wijk dat, zoals eerder aan de orde kwam, niet conform Lottes ontwerp is uitgevoerd. Lottes standpunt over het vormen van een woongemeenschap lichten zij toe door te stellen dat zij de begrippen ‘de individuen, de burens en de gemeenschap’ aan elkaar verbond en sprak over het wonen dat aan een bepaalde sfeer was gebonden, ‘subtiel en nauwelijks door beredenering te benaderen[...]’.⁹¹

Een bijdrage in deze publicatie is gewijd aan ‘drie episoden in architectuur, stedenbouw en volkshuisvesting.’⁹² De wederopbouw van Rotterdam wordt tot de tweede episode gerekend. De eerste staat voor Amsterdam in de jaren twintig, de derde voor het ‘rode’ Rotterdam van de jaren zeventig. Auteur Jacques Nycolaas, architect en hoogleraar aan de Technische Hogeschool Delft, liet zich in zijn artikel inspireren door een uitspraak van Manfredo Tafuri in een lezing ter gelegenheid van de tentoonstelling *Funzione e Senso. Architettura-Casa-Città. Olanda 1870-1940*, die in 1979 in verschillende Italiaanse steden was te zien, waaronder Venetië, Milaan, Rome en Turijn.⁹³ Tafuri stelde dat het Nederlandse Nieuwe Bouwen het niet verder had gebracht dan een staalkaart van architectuurtalen. Voor Nycolaas waren de uitbreidingsplannen Kleinpolder, Pendrecht en Zuidwijk voorbeelden van deze staalkaart die volgens hem overigens wel getuigde van een ‘opmerkelijke consistentie en experimenteerlust’. Die uitte zich in de expliciet op wijkniveau geformuleerde architectonische en stedenbouwkundige opgaven waarvan de bestemmingsplannen in een uiterst korte periode, dat wil zeggen één à twee jaar, waren gerealiseerd. Dit in tegenstelling tot de situatie in de jaren tachtig waarin er zo’n zeven

⁹⁰ Roy Bijhouwer, Erik van Egeraat, Stefan Gall, m.m.v. Henk Engel, ‘De vorm van de herhaling, Amsterdam, Rotterdam, 1930-1960, de woning en haar verkavelingvorm’ in Barbieri, *Architectuur en planning*, 1983, p. 143.

⁹¹ Citaat uit Stam-Beese, ‘Hoe zal men wonen in Rotterdam’, *Forum*, 1953, p. 185; geciteerd in Bijhouwer, Van Egeraat, Gall, ‘De vorm van de herhaling’, 1983, p. 116.

⁹² Jacques Nycolaas, ‘Drie episoden in architectuur, stedenbouw en volkshuisvesting. De omgevallen maquette-doos’ in Barbieri (red.), *Architectuur en planning*, 1983, pp. 174-202.

⁹³ De bijbehorende catalogus van deze tentoonstelling werd in het Nederlands vertaald en verscheen als publicatie bij uitgeverij SUN. Maristella Casciato, Franco Panzini en Sergio Polano (red.), *Architectuur en volkshuisvesting, Nederland 1870-1940*, Nijmegen, 1980.

tot tien jaar mee was gemoeid. Ook de introductie van de maquette-doos: een doos vol blokjes waarmee de wooneenheid moeiteloos werd nagebouwd, was een novum.⁹⁴ Nycolaas constateert dat er vanaf het ontwerp van de woonwijk Lombardijen, uitgevoerd vanaf 1959, een breuk was ontstaan met de voorafgaande periode, omdat de wooneenheid als basismodule werd verlaten. Daarvoor in de plaats kwamen grotere uitsorteringen van verkavelingstypes. Dit bracht hem tot de conclusie dat binnen de Dienst de hand van Van Drimmelen, die Lombardijen ontwierp, zichtbaarder werd dan die van Lotte. Ommoord en Alexanderpolder kwamen ook ter sprake in Nycolaas' artikel, waarin hij de door Lotte zo gehate 'kraanbaan-stedenbouw' en de verdergaande industrialisatie kenmerkend voor de jaren zestig en zeventig noemt. Een laatste hier genoemde boek uit de jaren tachtig waarin Lottes ontwerpen worden aangestipt, is het gelegenheidsboek *Stedebouw in Nederland. 50 jaar bond van Nederlandse Stedebouwkundigen*.⁹⁵ Het boek leest als een collegiaal commentaar. De auteurs zoemen zowel in op Kleinpolder, Pendrecht en Nagele, al gebeurt dat wat Nagele betreft enkel op het stedenbouwkundig plan en niet op de architectuur. Volgens auteur ir. C. de Kler deden in Kleinpolder voor het eerst in Nederland stedenbouwkundige vormprincipes hun intrede. Hij constateert in de situering van de woonblokken 'enige losheid', wat hij positief interpreteert. Pendrecht oogt zijns inziens echter eerder strak en regelmatig. Bij maar de geringste verschuiving zou het concept worden aangetast. De verdeling in openbare en privé terreinen vindt hij er te gefixeerd en het aandeel van gemeenschappelijke tuinen relatief te groot.⁹⁶ Ir. S. van Embden, die in zijn bijdrage het thema 'Vormgevers en vormgeving in de Nederlandse stedebouw' behandelt, signaleert in Pendrecht een vaste ontwerpershand. Van wie die hand is vermeldt hij niet. Volgens hem is met eenvoudige middelen een boeiende contour van de wijk verkregen, die op een bevredigende manier is ingepast in de omringende groene ruimte. Hij constateert echter ook een tekort aan oriënteringsmogelijkheden in Pendrecht vanwege de

⁹⁴ Nycolaas, 'Drie episoden in architectuur', 1983, pp. 173-180.

⁹⁵ F. de Jong (red.), *Stedebouw in Nederland. 50 jaar bond van Nederlandse Stedebouwkundigen*, Zutphen, 1985.

⁹⁶ C. de Kler, 'Steden en dorpen in ontwikkeling' in De Jong, *Stedebouw in Nederland*, 1985, p. 269.

‘eindeloze aaneenschakeling van gelijke wooneenheden en de even eindeloze kaarsrechte straten.’⁹⁷

Wat betreft de reflectie in buitenlandse architectuurstudies op het werk van ‘opbouw’, inclusief dat van Lotte, is de aandacht van Manfredo Tafuri en Francesco Dal Co noemenswaard. De belangstelling vanuit Italië voor Nederlandse architectuur kreeg vanaf eind jaren zeventig gestalte en betrof zowel de architectuur van het interbellum als die van de naoorlogse periode. In Nederland onderhield Umberto Barbieri, de uit Milaan afkomstige architectuurhistoricus en hoogleraar in Delft, de contacten met Italië. Hij introduceerde de Italiaanse architectuurhistorici Manfredo Tafuri en Francesco Dal Co en de postmodernistische architect Aldo Rossi in Nederland.⁹⁸ Tafuri en Dal Co, die bewonderaars waren van het Nederlandse Nieuwe Bouwen, schonken in hun publicatie *Architektur der Gegenwart (Architettura contemporanea)* onder meer aandacht aan de wederopbouw van Rotterdam⁹⁹ en prezen in deze stad het werk van Van Tijen, Maaskant en Van den Broek en Bakema, van welke laatste twee zij de Lijnbaan het meest indrukwekkend vonden. Tafuri en Dal Co beschouwden het bureau van Van den Broek en Bakema als zijnde *de* ontwerper en aanjager van de nieuwe, moderne woonwijken in Nederland. Volgens hen waren deze wijken met hun blokeenheden van verschillende hoogten en typologie, een perfectionering van de *Siedlungen* uit de Weimarperiode en maakten deze in Nederland deel uit van een ‘theoretisch geürbaniseerd continuüm.’¹⁰⁰ De auteurs vatten de stedelijke ontwikkeling en stadsvorming op als een maatschappelijk proces. De wijken die zij in hun boek vermelden zijn Klein Driene in Hengelo, Alexanderpolder, de uitbreiding van Leeuwarden¹⁰¹ en de Bijlmer. Andere architecten dan Van den Broek en Bakema worden in dit verband echter niet genoemd. De Italianen schreven dus vanuit een beperkt perspectief.

⁹⁷ S.J. van Embden, ‘Over vormgevers en vormgeving in de Nederlandse stedenbouw in de twintigste eeuw’ in De Jong, *Stedenbouw in Nederland*, 1985, p. 58.

⁹⁸ Colenbrander en Damen, ‘Beeldvorming over de Nederlandse architectuur in de wereld’, 2015, p. 158.

⁹⁹ Tafuri en Dal Co, *Architektur*, 1976, pp. 376-377.

¹⁰⁰ *Ibidem*, p. 377.

¹⁰¹ Waarschijnlijk wordt de wijk De Wijert in Groningen bedoeld, ontworpen door Henk Eysbroek, de voormalige assistent van Lotte Stam-Beese.

In de jaren negentig en daarna cumuleerde in Nederland de reflectie op het werk van modernistische architecten. Een hausse aan monografieën van architecten kwam op gang. Het is overigens opvallend dat in Nederland binnen de architectuurhistorische discipline bijna uitsluitend monografieën verschenen (en verschijnen) en nauwelijks biografieën. De ontsluiting van het oeuvre van de architect staat voorop. Dit is in tegenstelling tot de disciplines kunst- en literatuurgeschiedenis, waar de biografieën over kunstenaars en schrijvers vaak een samenspel laten zien van werk en leven.

De initiatieven gericht op de aandacht voor het oeuvre van Lotte kwamen uit Rotterdam. Hierin had de Rotterdamse Kunststichting een voortrekkersrol.¹⁰² Zij organiseerde vanaf 1982 de zogenoemde 'Architecture International Rotterdam (AIR)'-activiteiten, waarbij onder meer bekende buitenlandse architecten ontwerp opdrachten kregen, bedoeld voor het ontdekken van nieuwe ontwikkelingsmogelijkheden voor Rotterdam. In 1993 werd gekozen voor Alexanderpolder, wat leidde tot de publicatie *De Alexanderpolder waar de stad verder gaat*.¹⁰³ In deze bundel schrijft stedenbouwkundig ontwerper Frits Palmboom een essay over 'de geschiedenis van de stad van morgen' en schetst hij de ontwikkelingsgeschiedenis van de Alexanderpolder, waarbij hij ook de ontwerpen van 'opbouw' bespreekt. Hij vergeet daarbij niet ook Lotte Stam-Beese te noemen als medeontwerper van dit gebied. De auteur analyseert haar ontwerpstudies en geeft aan dat in haar werk twee motieven regelmatig terugkeren: de introductie van de derde dimensie via de mammoet, waarmee hij doelt op de hoogbouw flats, en het openen van het plan naar het landschap. Dat gebeurde op grote schaal in de structuurplannen voor de Alexanderpolder en op kleinere schaal in de ontwerpen voor de wijken Het Lage Land en Ommoord.¹⁰⁴

¹⁰² Architect en stedenbouwkundige Anne-Mie Devolder was vanuit haar functie als stafmedewerker bij de sectie architectuur van de Rotterdamse Kunststichting een van de initiatiefnemers en werd als directeur verantwoordelijk voor de AIR activiteiten. De start van AIR in 1993 was de tentoonstelling *Omzien naar morgen*, gewijd aan het werk van Lotte Stam-Beese en gepresenteerd in de Kunsthall in Rotterdam. Tegelijkertijd kwam de publicatie over Lotte Stam-Beese uit, waarvan Devolder (mede-)redacteur en -auteur is.

¹⁰³ Devolder (red.), *De Alexanderpolder, waar de stad verder gaat*, 1993

¹⁰⁴ Frits Palmboom, 'De geschiedenis van de stad van morgen. The history of the city of tomorrow', 1993, p. 38.

Ook in 1993 verscheen, op initiatief van de Rotterdamse Kunststichting en als onderdeel van de AIR activiteiten bij de Rotterdamse uitgeverij De Hef, de in de inleiding aangehaalde, rijk geïllustreerde monografie over Lotte Stam-Beese.¹⁰⁵ De bundel, samengesteld en geschreven door acht auteurs, berust op diepgaand inventariserend onderzoek naar het architectonisch en stedenbouwkundig oeuvre van de architecte. Daarnaast worden in een bijdrage de 'pendanten van Pendrecht' in beeld gebracht en is er een essay dat ingaat op de actualiteit van de sociologische en stedenbouwkundige discussies over Zuidwijk, Pendrecht en Alexanderpolder. Gezien de monografie-traditie binnen de architectuurgeschiedenis is het opmerkelijk en bovendien lovenswaardig dat in deze bundel een biografische schets, van de hand van Jeroen Schilt en journalist Herman Selier, over het leven en de loopbaan van Lotte is opgenomen. De eindredactie van dit boek was in handen van architectuurhistorici Hélène Damen en architect/stedenbouwkundige Anne-Mie Devolder. In deze monografie zijn de auteurs zeer positief over het werk van de architecte. In het voorwoord stellen Damen en Devolder dat zelden een stad beschikte over een stedenbouwkundig oeuvre van één persoon met een dergelijke kwaliteit als die van Stam-Beese.¹⁰⁶ Architect en stedenbouwer Roy Bijhouwer analyseert Lottes oeuvre in zijn bijdrage onder de titel 'Ruimtewerking en ritmiek.' Daarin laat hij zien dat ruimtewerking en ritmiek kenmerkend zijn voor haar ontwerpstyl en zijn af te lezen uit de bouw van de door haar ontworpen woonwijken en hun relatie tot de stad.¹⁰⁷ In de publicatie *Functionalisme. 1927-1961. Hans Scharoun versus de Opbouw* met als ondertitel *Mart Stam, Willem van Tijen, Johannes van den Broek, Jacob Bakema*, uitgegeven door Bouwkunde in Delft in 1997 waarin het werk van de Berlijnse architect Scharoun wordt gepositioneerd tegenover dat van architecten van 'opbouw', is onder meer aandacht voor de stedenbouwkundige ontwerpen voor Pendrecht en Alexanderpolder.¹⁰⁸ In het geval van het

¹⁰⁵ Damen en Devolder (red.), *Lotte Stam-Beese*, 1993.

¹⁰⁶ Anne-Mie Devolder en Hélène Damen, 'Inleiding en verantwoording' in Damen en Devolder (red.), *Lotte Stam-Beese*, 1993, p. 7.

¹⁰⁷ Roy Bijhouwer, 'Ruimtewerking en ritmiek. Een analyse van het stedenbouwkundige oeuvre van Lotte Stam-Beese' in Damen en Devolder (red.), *Lotte Stam-Beese*, 1993.

¹⁰⁸ Max Risselada, 'Van wooneenheid tot buurteenheid' in Risselada (red.), *Functionalisme 1927-1961*, 1997, pp. 171-174; pp. 180-184.

Pendrecht-ontwerp uit 1949, gepresenteerd op het CIAM-congres in Bergamo, wordt Lottes naam als (mede-)ontwerper genoemd en eveneens een ontwerp van een wooneenheid van haar getoond.¹⁰⁹ Bij de bespreking van het Pendrecht-ontwerp uit 1951, gepresenteerd op het CIAM-congres in Hoddesdon, komen echter alleen de naam en de ontwerpen van Jaap Bakema voor het voetlicht en niet die van Lotte. Wat betreft de ontwerpen voor Alexanderpolder, gepresenteerd op de CIAM-congressen in Aix-en-Provence in 1953 en in Dubrovnik in 1956, belicht Max Risselada de ontwerpen van de Opbouw en worden die van Jaap Bakema en Jan Stokla, die op het bureau Van den Broek en Bakema werkte, besproken.¹¹⁰ Voor het congres in 1956 tekende Lotte vermoedelijk geen ontwerpen, maar voor dat van 1953 maakte zij net als Bakema en Stokla ontwerpen voor een 'verticale wooneenheid' en een onderdeel van de inzending naar het congres is mede door haar gesigneerd.¹¹¹ Over haar ontwerpen voor Pendrecht en Alexanderpolder geven de auteurs geen oordeel. Wel over die van Bakema, waarbij diens visie tegenover die van Van Tijen, ontwerper van Zuidwijk, wordt geplaatst. Voor Van Tijen zouden de wezenlijke woonbehoeften een principiële uitgangspunt zijn en blijven, terwijl Bakema zich vooral richtte op de studie naar en de realisatie van lineaire buurteenheden zoals na Alexanderpolder zijn ontwerpstudies voor Kennemerland laten zien.¹¹² Het eventueel confronteren van opvattingen en ontwerpen van Bakema met die van Stam-Beese paste kennelijk niet in dit onderzoek.

In een publicatie die in 2005 verscheen onder de titel *Van Pendrecht tot Ommoord*¹¹³ en een gezamenlijk initiatief was van de Dienst Stedenbouw en Volkshuisvesting en de Afdeling Ruimtelijke Ordening-Bureau Monumenten van de gemeente Rotterdam, kwamen Lotte Stam-Beese, maar ook haar collega's van de Dienst Stadsontwikkeling, uitgebreid in beeld. In tegenstelling tot de hierboven genoemde monografie over Lotte uit 1993, besteedt dit boek

¹⁰⁹ Jeroen Schilt, 'Zij en de wijkgedachte', in: Risselada (red.), *Functionalisme*, 1997, p. 138; Risselada, 'Van wooneenheid', 1997, p. 180.

¹¹⁰ Risselada, 'Van wooneenheid', 1997, p. 174.

¹¹¹ HNI, STAB p. 5, ontwerp-tekening.

¹¹² Jeroen Schilt, 'Zij en de wijkgedachte', 1997, p. 138.

¹¹³ Zweerink (red.), *Van Pendrecht tot Ommoord*, 2005.

ruimschoots aandacht aan de vele groenzones in de ontworpen woonwijken. Daarnaast kijken de auteurs niet alleen terug op het ontstaan van de woonwijken, maar refereren ze ook aan hun situatie op het moment van schrijven. Ze maken op deze manier de verschillende lagen in de geschiedenis van de wijken inzichtelijk en hun studie dient dan ook, aldus de opdrachtgever, als inspiratiebron bij de planvorming en discussie over de vernieuwing van de wijken.¹¹⁴ Heel aanschouwelijk zijn de speciaal voor deze uitgave gemaakte tekeningen die van de originele ontwerpen zijn afgeleid. De teksten zijn zakelijk geschreven en geven geen waardeoordeel over de ontwerpers en architecten. Wel beoordelen de auteurs de woonwijken op hun concept en uitvoering, waarbij ze steeds de kenmerkende aspecten eruit lichten.

In meer recente buitenlandse architectuurstudies is niet over de ontwerpen van Lotte geschreven. Jean Louis Cohen schonk in zijn vermaarde publicatie *The Future of Architecture. Since 1889*,¹¹⁵ waarin hij architectonische projecten van over de hele wereld binnen hun maatschappelijke context selecteert en analyseert, aandacht aan CIAM. Maar hij gaat met name in op de interne conflicten tussen de oudere en de jongere CIAM-generatie, eindigend in de neergang van de organisatie. De op de congressen gepresenteerde projecten komen in zijn boek niet aan de orde.

Vanuit een niet uitsluitend architectuurhistorische hoek verscheen in 1999 de publicatie *Moderne leegte*¹¹⁶ van kunsthistoricus Camiel van Winkel. In deze interdisciplinaire studie, gerelateerd aan zowel beeldende kunst als architectuur, legt de auteur een verband tussen de architectuur van de jaren vijftig in Nederland en internationale ontwikkelingen in de kunsten vanaf de jaren zeventig tot en met negentig. In de jaren vijftig constateert hij het fenomeen van de 'leegte' dat zich opdringt in de moderne architectuur. De auteur is hier schatplichtig aan het onderzoek van architectuurhistoricus Hans Ibelings, die in zijn publicatie *De moderne jaren vijftig en zestig* aantoont dat de vooroorlogse leuze 'licht, lucht en ruimte' in de naoorlogse

¹¹⁴ *Ibidem*, p. 12.

¹¹⁵ Cohen, *The future of Architecture*, 2012, pp. 238-241.

¹¹⁶ Camiel van Winkel, *Moderne leegte. Over kunst en openbaarheid*, Nijmegen, 1999.

jaren werd omgezet in een ‘allesomvattende openheid en ruimtelijkheid.’¹¹⁷ Van Winkel constateert parallellen tussen de ruimtelijke architectuur van de jaren vijftig en de beeldende kunsten van latere decennia met stromingen als ‘activiteitskunst’ en *minimal art* en met kunst die een plek kreeg in de openbare ruimte. De hieraan verbonden kunstenaars die hij noemt zijn onder andere de Amerikanen Bruce Nauman, Dan Graham, Michael Asher en Carl Andre en de Nederlanders Berend Hendriks en Peter Struycken. Pendrecht beschouwt hij als een toonaangevend architectonisch ontwerp waarin de metafoor van de ruimte is verbeeld in zowel de wooneenheden als in het grote, centrale plein. Volgens Van Winkel verwees Lotte met de ruimte naar democratie omdat de bewoners van Pendrecht allen deelgenoot zijn van deze ruimte. Het verwijzen en streven naar democratie is een doelstelling die, in de visie van de auteur, ook de in zijn boek besproken kunstenaars met hun werk willen uitdrukken. Dat het uitgestrekte centrum van Pendrecht – waarmee wordt bedoeld op het plein 1953 – zelf geen middelpunt lijkt te hebben, maar halfopen naar drie kanten uitwaaiert, is volgens hem niet alleen in overeenstemming met het beeldloze en anti-monumentale karakter van de wijk in haar geheel, maar representeert dit bovendien de ongedwongenheid van het ruimtegebruik. De metafoor van de ruimte die zo typerend is voor de jaren vijftig, beleeft volgens hem in Pendrecht ‘het meest heldere, radicale en concrete moment; [...] het moment waarop de belofte van het oningevulde het karakter aanneemt van een dure eed.’¹¹⁸

In 2010 verscheen een artikel van de hand van kunsthistoricus Sandra Smets, gewijd aan Pendrecht en Lotte Stam-Beese als ontwerper.¹¹⁹ Het Rotterdamse kunstenaarsproject ‘Raamvertellingen’ dat resulteerde in 56 door vijf kunstenaars ontworpen ramen in glasappliqué, aangebracht in de portieken van acht woonblokken in Pendrecht, vormde de aanleiding voor haar onderzoek en verhaal.¹²⁰ De afbeeldingen op de ramen visualiseerden de

¹¹⁷ Hans Ibelings, *De moderne jaren vijftig en zestig. De verspreiding van een eigentijdse architectuur over Nederland*, Rotterdam, 1996, p. 12.

¹¹⁸ Van Winkel, *Moderne leegte*, p. 32.

¹¹⁹ Sandra Smets, ‘Pendrecht: Het verloren arbeidersparadijs’ in *Rotterdams Jaarboekje*, reeks 01, jrg. 01 (2010), pp. 268-291. In 2011 verscheen een door Sandra Smets enigszins bewerkte versie onder de titel ‘Het turbulente leven van Lotte Stam-Beese. Een Pools-Duitse architect in Nederland’ in *Holland*, jrg. 43 (2011) 3, pp. 192-202.

¹²⁰ Smets, ‘Pendrecht’, 2019, p. 269.

oorspronkelijke ontwerpgedachten van Pendrecht en gaven daarmee een visueel cachet aan de herstructurering van de wijk, die toen was afgerond. Smets beschouwt Pendrecht als 'de mooiste creatie' van Lotte en schrijft dat deze ook zelf deze mening was toegedaan. Hierin heeft ze gelijk. De leuze 'het overwinnen van tijd en ruimte' zoals die wel door kunstenaars van De Stijl, het Russische constructivisme en het Italiaanse futurisme werd uitgedragen, ziet Smets terug in het ontwerp en de aanleg van Pendrecht. De geometrische plattegrond van de wijk, bestaande uit diagonalen, overlappende vlakken en lijnen is volgens haar ontworpen omdat deze paste bij de gedachte van een moderne stad vol verkeer en muziek. 'Leg de plattegrond naast een schilderij van Bart van der Leek, Mondriaan of El Lissitzky en de overeenkomsten zijn verbluffend', schrijft ze.¹²¹ De wijken ontworpen door Lotte hadden, aldus Smets, een voorbeeldfunctie in Nederland, omdat ze zo 'open, fris en groen' waren en wat betreft Pendrecht, ook vanwege de herhaling (het stempelen) van de wooneenheden. Lotte Stam-Beese, die in de visie van Smets 'een staliniste' was, leverde hiermee een bouwstijl af die tegelijk 'Nederlands en internationaal modern' was.¹²² Dat Lotte voor Pendrecht samenwerkte met architecten van 'opbouw' blijft in Smets' artikel buiten beschouwing.

Een zeer bescheiden reflectie op leven en werk van Lotte, maar dan vanuit de beeldende kunst, kreeg vorm in de installatie *Cinema Olanda*, bestaande uit twee films, gemaakt door kunstenaar Wendelien van Oldenborgh. Van Oldenborgh vertegenwoordigde Nederland in 2017 op de 57ste kunstbiënnale in Venetië, met een presentatie in het Rietveldpaviljoen. Voor haar speciaal voor deze biënnale gemaakte film, onderdeel van *Cinema Olanda*, nam ze de door de wederopbouw, het modernisme, de verzuiling en de immigratie gekleurde jaren vijftig in Nederland als vertrekpunt naar de tijd van nu. Een van de 'figuren' die ze in deze film verweefde is Lotte waarbij aan haar werk in de Sovjet-Unie wordt gerefereerd. De andere figuur, die veel uitgebreider in beeld komt, is de in de jaren vijftig naar Nederland geëmigreerde Surinamer en communist Otto Huiswoudt. Als locatie voor de filmopnames koos Van Oldenburgh de Sint Bavokerk in Pendrecht, een voorbeeld van het Nieuwe Bouwen, ontworpen door architect Harry Nefkens. Een aantal parochianen, veelal van Antilliaanse, Afrikaanse en Syrische afkomst,

¹²¹ *Ibidem*, p. 277.

¹²² Smets, 'Het turbulente leven', 2011, pp. 201-202.

fungeren als figuranten in de film. Daarmee illustreert de kunstenaar dat de als ontmoetingsplek gebouwde kerk nog steeds een rol speelt in de nu uit 'nieuwe Nederlanders' bestaande, rooms-katholieke gemeenschap van Pendrecht.¹²³

Binnen de discipline van de (internationale) vrouwengeschiedenis, een onderzoeksgebied dat vanaf de jaren tachtig tot in de 21ste eeuw als specifieke discipline aan universiteiten werd onderwezen en daarna onder de naam 'genderstudies', en later geïntegreerd binnen andere vakdisciplines is verder gegaan, was en is er nog steeds aandacht voor het leven en werk van vrouwelijke architecten.

In Duitsland leidde dit in 2004 tot de publicatie *Die Neuen kommen! Weibliche Avantgarde in der Architektur der zwanziger Jahre*.¹²⁴ De meeste hierin behandelde architectes komen uit Duitsland, maar er is ook over de grenzen heen gekeken. Lotte Stam-Beese wordt in dit boek uitgebreid in beeld gebracht, ook al werkte ze pas vanaf 1929 op een architectenbureau. Haar opleiding aan het Bauhaus en haar banen bij respectievelijk Meyer, Häring en Fuchs, haar werk in de Sovjet-Unie en haar verbondenheid aan het bureau Stam en Beese architecten passeren de revue.¹²⁵ Lotte wordt in dit boek getypeerd als een maatschappelijk betrokken en in een modernistische stijl werkende architect. Over haar oeuvre opgebouwd in Rotterdam is echter niet geschreven. In veel minder woorden dan over Lotte schrijven de auteurs in dit boek onder het kopje 'Niederlande – kleines Land. Grosser Auftritt' over Truus Schröder-Schräder en haar samenwerking met Gerrit Rietveld, en over Margaret Staal-Kropholler.

In 2017 kreeg Lotte Stam-Beese met haar werk als stedenbouwkundig architect een plaats in de tentoonstelling *Frau Architekt. Seit mehr als 100 Jahren: Frauen in Architektenberuf. Over 100 Years of Women in Architecture* in het Deutsches Architekturmuseum in Frankfurt am Main. Bij

¹²³ Van Oldenborgh werkt aan een film binnen het project Bauhaus Imaginista (2018/2019), waarin Lottes leven ruim aan bod komt; zie <http://www.bauhaus-imaginista.org/team/98/wendelien-van-oldenborgh>.

¹²⁴ Ute Maasberg en Regina Prinz (red.), *Die Neuen kommen! Weibliche Avantgarde in der zwanziger Jahre*, Hamburg, 2004.

¹²⁵ *Ibidem*, pp. 67-70.

de tentoonstelling kwam een catalogus uit.¹²⁶ Voor dit project werd Lotte niet alleen vanwege haar sekse geselecteerd, maar met name ook vanwege haar Duitse achtergrond.¹²⁷ Van de 22 op de tentoonstelling gepresenteerde vrouwelijke architecten was zij een van de acht die de 'Nachkriegszeit' representeerde. Dat ze toen niet in Duitsland werkte, maar in Rotterdam, was voor deze tentoonstelling geen belemmering. Lotte was op deze expositie de enige architecte die zich had gespecialiseerd in de sociale woningbouw.

In de loop van en geïnspireerd door het onderzoek voor de onderhavige biografie zijn enkele artikelen en bijdragen over het leven en werk van Stam-Beese gepubliceerd in Nederlandse en buitenlandse tijdschriften en boeken, waardoor de belangstelling voor haar is toegenomen.¹²⁸

Zoals vaker het geval is bij onderzoek naar werk en leven van architecten en andere kunstenaars, is ook bij Lotte Stam-Beese de postume aandacht voor haar oeuvre omvangrijker en over het algemeen positiever, dan die welke er tijdens haar leven was. Dat laat echter

¹²⁶ Mary Pepchinsky, Christina Budde, Wolfgang Voigt *et al.* (red.), *Frau Architect. Seit mehr als 100 Jahren: Frauen im Architekturberuf. Over 100 Years of Women in Architecture*, Frankfurt am Main / Tübingen, 2017.

¹²⁷ Lotte Stam-Beese en Grete Schütte-Lihotzky waren de enige niet-Duitse architecten vertegenwoordigd op deze tentoonstelling. De Oostenrijkse Schütte-Lihotzky werkte van 1926 tot 1930 in Frankfurt am Main op het bureau van Ernst May. In de catalogus van de tentoonstelling is daarnaast een interview met de Brits/Irakese architect Zaha Hadid (1950-2016) opgenomen en ook op de tentoonstelling was er aandacht voor haar.

¹²⁸ Hanneke Oosterhof, 'De wederopbouw van Rotterdam. Lotte Stam-Beese (1903-1988)' in Jeroen Pepers en Davied van Berlo (samenstelling), *Ambtenaren! 200 jaar werken aan Nederland in 100 portretten*, Den Haag, 2015, pp. 130-132; Hanneke Oosterhof, 'Leerschool in liefde en architectuur. Lotte Beese en haar relatie met Hannes Meyer' in *Eigenbouwer. Tijdschrift voor de goede smaak*, juli 2015, 4, pp. 46-63; Hanneke Oosterhof, 'Creating order amid chaos. Architect Lotte Beese in the Soviet-Union 1932-1935' in e-book MOMOWO (Women of the Modern Movement) conference, Leiden, 2015, e-book Ljubljana 2018. Zie <https://omp.zrc-sazu.si/zalozba-zrc/catalog/book/2>; Hanneke Oosterhof, 'Lotte Stam-Beese (1903-1988). From *Entwurfsarchitektin* to urban-planning architect' in *Architektura & Urbanismus*, volume 51 (2017) 1-2, pp. 94-105; Hanneke Oosterhof, 'Lotte Stam-Beese. Engagierte Architektin und Stadtplanerin. A Committed Architect and Urban Planner' in Pepchinsky, Budde, Voight *et al.* (red.) *Frau Architect*. 2017, pp. 179-189 en 296-297; Hanneke Oosterhof, 'Lotte Stam-Beese: vom Socgorod in Har'kov zur Stadtplanung in Rotterdam' in Philipp Oswald (red.), *Hannes Meyers neue Bauhauslehre. Von Dessau nach Mexico*, Bauwelt Fundamente, Band 164, Berlijn, 2018, pp. 00. (moet nog verschijnen).

onverlet dat ook toen ze nog leefde, namelijk ruim tien jaar na haar pensionering, over haar werk in vakliteratuur werd gepubliceerd.¹²⁹ Deze bestudering van haar werk lag in het verlengde van de aandacht die er binnen het Nederlandse architectuuronderzoek in het begin van de jaren tachtig ontstond voor brede, overkoepelende thema's, zoals architectuur en volkshuisvesting, stromingen in de naoorlogse architectuur en stedenbouwkundige ontwikkelingen en plannen. Met deze nieuwe onderzoeken als voedingsbodem kwamen verscheidene monografieën over architecten tot stand. Allereerst waren deze gewijd aan hoofdfiguren, daarna aan meerdere architecten en/of architectenbureaus en later ook aan stedenbouwers.

Lotte Stam-Beese was een Rotterdamse stedenbouwkundig architecte en heeft een belangrijk stempel gedrukt op de naoorlogse stadsuitbreiding van Rotterdam. De monografie over haar die in 1993 verscheen, kwam voort uit een Rotterdams initiatief.

Zo kon het gebeuren dat stedenbouwers van meer naam dan Lotte, zoals Pieter Verhagen, ontwerper van meer dan honderd dorp- en stadsuitbreidingen, parken en landschappen, Willem Witteveen, maker van het eerste wederopbouwplan van Rotterdam en daarna stedenbouwkundig adviseur in Deventer en Cornelis van Eesteren, ontwerper van het Algemeen Uitbreidingsplan Amsterdam en functioneel verbonden aan CIAM, niet eerder dan in 2007 met een monografie werden vereerd.¹³⁰

Wat verder opvalt is dat de reflectie op het oeuvre van Lotte Stam-Beese niet alleen afkomstig was (en is) uit het vakgebied van architectuur en stedenbouw. Haar leven en werk kreeg postume aandacht in publicaties van twee kunsthistorici en in een filmdocument van een

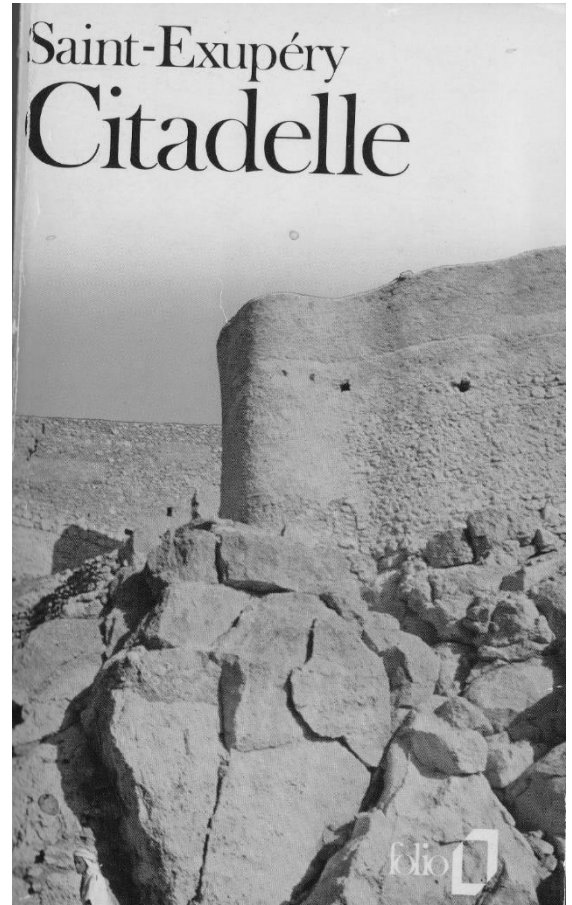
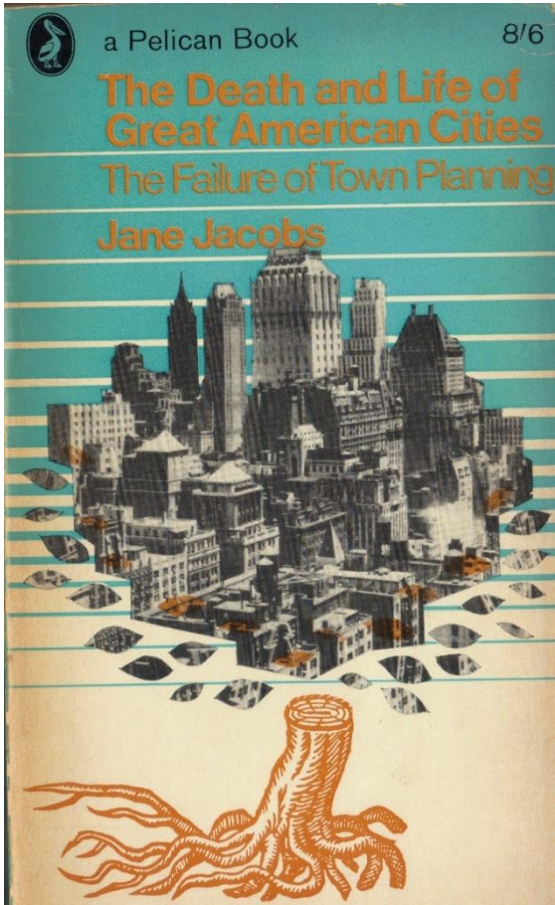
¹²⁹ Barbieri, Bijhouwer en Devolder, *Stedebouw in Rotterdam*, 1981; Beeren, Donker Duyvis en Schoon, *Het Nieuwe Bouwen in Rotterdam*, 1982; Barbieri (red.), *Architectuur en Planning*, 1983.

¹³⁰ Marinke Steenhuis, *Stedenbouw in het landschap. Pieter Verhagen (1882-1950)*, Rotterdam 2007; Mens, W.G. *Witteveen en Rotterdam*, 2007; Somer, *De functionele stad. De CIAM en Cornelis van Eesteren*, 2007. Deze laatste publicatie verscheen als laatste en derde onderdeel van het project Cornelis van Eesteren, architect-urbanist. Eerdere publicaties binnen dit project waren Vincent van Rossem, *Het Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam. Geschiedenis en ontwerp*, Rotterdam, 1993, Zef Hemel, *Het landschap van de IJsselmeerpolders. Planning, inrichting en vormgeving*, Rotterdam, 1994, ook verschenen als proefschrift Universiteit van Amsterdam en Manfred Bock, Vincent van Rossum en Kees Somer, *Bouwkunst, Stijl, Stedebouw. Van Eesteren en de avant-garde*, Rotterdam, 2001.

kunstenaar. Van Winkel, Smets en Van Oldenborgh kozen alle drie Pendrecht als *de* representant van haar oeuvre. Naast de beeldende aspecten zoals ruimte, ritmiek en helderheid die hen in dit stedenbouwkundig ontwerp aanspreken, werden zij getroffen door de sociale drijfveren waarop de ontwerpen en het gedachtengoed van Stam-Beese waren gestoeld. Smets spreekt over het scheppen van een 'arbeidersparadijs', dat de ontwerpster met Pendrecht voor ogen had.¹³¹ De keerzijde van deze als harmonieus gedachte samenleving was dat de woonwijk in de jaren tachtig verpauperde. Daarom gaf de auteur haar artikel de titel 'Pendrecht: het verloren arbeidersparadijs' mee.

Voor zover na te gaan heeft Lotte zelf nooit over een 'arbeidersparadijs' gesproken of geschreven. Ze was mijns inziens ook geen utopist zoals Smets dat in gedachten lijkt te hebben gehad. De metafoor 'het verloren arbeidersparadijs' past echter wel bij Lottes gevoelens toen ze zag dat de gemeenschapszin die ze onder de wijkbewoners wilde stimuleren helaas niet het resultaat had gekregen waarop zij had gehoopt.

¹³¹ Smets, 'Pendrecht: Het verloren arbeidersparadijs', 2010, pp. 268-291

9. EPILOOG: EEN VOLTOOID LEVEN

Toen Lottes gezondheid achteruit ging en er daardoor minder hobby's voor haar overbleven om actief in te zijn, zoals het weven en tuinieren, intensiverde ze het maken van gedichten. Het creatieve aspect van het componeren van poëzie trok haar aan. Bovendien was deze expressievorm een uitlaatklep om haar persoonlijke ervaringen en gevoelens te verwoorden. Ze ging ook haiku's schrijven. De Japanse haikudichtkunst werd in haar tijd niet alleen door dichters maar ook door andere kunstenaars uitgeoefend. In haar directe omgeving was dat de binnenhuisarchitecte Cora Nicolai-Chaillet, met wie ze bevriend was via Cora's echtgenoot Arno Nicolai. Cora Nicolai ging haiku's en sprookjes schrijven toen ze ongeneeslijk ziek werd, totdat ze in 1975 overleed.¹

Aan vrienden en bekenden legde Lotte uit dat ze van de haiku hield omdat deze in het 'niet gezegde' de completering vond 'in een andere dimensie.'² Ze gaf deze dichtvorm nog meer gewicht door te stellen dat hij vergeleken kon worden met de 'paradoxale logica' van het Chinese en het Indische denken. In het Westerse denken zou de haiku, volgens Lotte, pas toegankelijk worden door acceptatie van de dialectiek zoals die bestaat in de wijsbegeerte van Hegel en Marx.³ Chinese prenten bezaten volgens haar eenzelfde openheid en leegte als

¹ HNI, archief Nicolai-Chaillet, C. (CORA) a 82 en CORA a 76, diverse teksten.

² De Wit, *Op weg naar helderheid*, 2005, p. 36; HNI, Rotterdam, ODEE d 2698, Lotte Stam-Beese aan Sam van Embden, z.d., manuscript.

³ Ze doelt hier op Hegels opvatting dat het dialectisch proces ook van toepassing is op individuen. In zijn visie bestaat de mens als het ware twee maal. Namelijk onmiddellijk als subjectieve geest en, door de uitingen die hij doet, als objectieve geest. Deze verdubbeling van het menselijk bestaan is mogelijk doordat de uitingen van de mens zich verzelfstandigen, hetgeen van vitaal belang is voor de ontwikkeling van de mensheid. Marx verwierp het metafysische denken van Hegel, waarin deze stelt dat tegengestelde ideeën de motor van de geschiedenis zijn. Om de wereld en de geschiedenis te begrijpen dient men niet uit te gaan van de geest, volgens Marx, maar van de concrete materiële condities van het leven. Zo bestaat er een onderlinge wisselwerking tussen de verschillende politieke, juridische, filosofische en religieuze momenten en het materiële bestaan. Zie Karl Marx en Friedrich Engels, *De Duitse ideologie: 1. Feuerbach en drie basisteksten van Karl Marx*, Nijmegen, 2018, pp. 19-21.

haiku's, namelijk veel wit. Aan deze elementen konden ruimte en perspectief worden ontleend. Westerse, klassieke schilderijen kenden deze elementen volgens haar niet. In de opleiding aan het Bauhaus hadden zij en haar studiegenoten geleerd het perspectief te beschouwen als 'het zien met het oog van een lijk.'⁴ Anders gezegd: kijken met een 'blanco blik', zonder vooroordelen.

Lotte hield zich niet strikt aan de voorschriften van de haiku. Formeel bestaan de gedichten uit slechts drie regels, waarvan de eerste regel vijf, de tweede regel zeven en de derde regel vijf lettergrepen heeft. Zij schreef zowel drie, vier als vijfregelige verzen die samen één haiku vormden en aan het aantal lettergrepen per regel hield ze zich ook niet zo nauw.

In haar haiku's verwoordde Lotte zowel recente zintuigelijke ervaringen zoals ze die bijvoorbeeld in de natuur om haar heen waarnam, als persoonlijke gedachten die onder meer aan haar persoonlijke verleden refereren.

Ze selecteerde zo'n honderd haiku's en gedichten die ze schreef tussen 1975 en 1988, het jaar van haar overlijden. Ze bundelde die in een vijftal boekjes en deelde deze uit aan enkele vrienden, kennissen en familieleden.

*Haiku schreef ik neer,
omdat enkelen het zien
zoals ik het zag*

schreef ze voorin een bundel, gedateerd mei 1988,⁵ waarbij ze zich deze keer wel aan de haiku-regels hield. In deze bundel nam ze een haiku op met als bijschrift 'denkend aan Hannes M.'
[Meyer, HO]

(Oorspronkelijke uitgave Brussel, 1845); Ger Harmsen, *Marx contra de marxistische ideologen*, Nijmegen 1978, p. 78-80.

⁴ De Wit, *Op weg naar helderheid*, 2005, p. 36.

⁵ Lotte Stam-Beese, *Haiku*, Krimpen aan den IJssel, mei 1988, collectie auteur. Aan haar geschonken door Ariane Stam, 1 juni 2014.

*Eén-richting-verkeer,
spitsuur van regendruppels,
kortstondige bui!
In weer schoongeveegde ruit
spiegelt zich een zelfde weg.*

*Muur van misverstand
belemmert terugblik op
wat-had-kunnen-zijn*

*De bezitloze
geeft met blote hand zichzelf
als kostbaarste gift!*

*De wolk aarzelt lang
voor zij de regen prijsgeeft -
haar eigen bestaan.*

De dood van Mart Stam - hij overleed in Zürich in 1986 – memoreerde ze eveneens in een haiku:

*Verstrikt in het web
van falende gedachten,
ontgaat de zin van
het noodlottig gebeurde
aan mijn poging tot begrip.*

*Tastend zoekt blinde
door al het onzichtbare*

*eigen bestemming.*⁶

Naar aanleiding van het overlijden van Cora Nicolai schreef ze:

*Sta op en wandel
op pelgrimstocht met sterren
over de melkweg!*⁷

Een haiku die een emotionele natuurbeleving weergeeft:

*In de tuin zie ik
aarzelend, beloftevol,
wat blauw van druifjes -
in nog koude noorderwind
luiden reeds de sneeuw klokjes.*

*De eerste vlinders
Dartelen van bloem tot bloem,
Nog iets onwennig.*

*Het vergeet-mij-niet
vraagt een bijzonder plekje,
het liefst in het hart.*⁸

⁶ *Ibidem*, p. 21.

⁷ *Ibidem*, p. 21

⁸ *Ibidem*, p. 9.

De haiku op de eerste pagina uit de bundel van 1988, waarbij Lotte in de marge schreef 'stedebouwkundig hoofdarchitect van Rotterdam, 1946-1971.', gaat over haar werk :

*Landschap vormt de mens,
omgekeerd hij het landschap -
immers rechtlijnig
denkt de nederlandse boer
gelijk de polder-sloten.*

*Tot mijn vaderland
verkoos ik heel de wereld,
niet door systemen
van geloof of kleur verdeeld,
maar in veelvoud één geheel.*

*Erasmus, staande
in het puin van Rotterdam
werd een uitdaging.*

*Sinds jaren wacht ik,
dat hij een bladzij omslaat
van het stenen boek.*

Lotte sluit met de laatste regel van haar haiku aan bij een bekend gezegde in Rotterdam, namelijk dat Erasmus die met een standbeeld is vereeuwigd op het Grotekerkplein, een bladzijde van het opengeslagen boek dat hij in zijn handen houdt zal omslaan wanneer de

kerkklok slaat.⁹ Het wachten op het omslaan van de bladzijde in dit gedicht zal echter ook betrekking hebben op haar gedachten over het einde van haar leven.

Uit mijn gesprekken met familie en bekenden van Lotte blijkt namelijk dat Lotte al enkele jaren voor haar overlijden rondliep met het idee om haar leven, als het zover was, door middel van euthanasie te beëindigen. Aan Jurjen en Dineke Brinkman, die in 1984 met vakantie naar Zwitserland gingen, vroeg Lotte of ze medicamenten voor haar wilden meenemen waarmee je een einde aan je leven kon maken. Die waren daar te koop, wist ze, en dan had ze die alvast in huis.¹⁰

De Brinkmans die Lotte na een behandeling in het Sint Franciscus Gasthuis als 'een klein, kwetsbaar en oud mensje' hadden zien liggen¹¹ wilden haar in principe wel helpen, maar ze vroegen zich af of ze dit wel konden doen. Een bevriende jurist raadde hen dit ten zeerste af omdat het strafbaar was. Ze zeiden daarom tegen Lotte dat ze haar niet konden helpen en dat ze beter lid kon worden van de Nederlandse Vereniging voor Vrijwillige Euthanasie (NVVE).¹² 'We gaven haar de adressen en toen is ze daar verder mee in zee gegaan', aldus Dineke Brinkman.

Lotte nam ook haar oudste kleindochter Noor Elffers in vertrouwen. In Noors beleving was haar oma de laatste jaren van haar leven eenzaam. 'Ze sprak met mij over haar relatie met Hannes Meyer die haar in de steek had gelaten. Dat deed haar nog steeds zeer. Over Mart Stam praatte ze met mij nooit. Ze ging ervan uit dat haar been geamputeerd moest worden. Dat zag ze niet zitten. Ze verlangde naar haar dood. In mijn herinnering heb ik drie jaar lang met haar hierover gesproken.'¹³

⁹ Het gezegde is afgeleid van een fragment uit het kinderboek *Kruimeltje* van Chris van Abkoude, Alkmaar, 1923.

¹⁰ Interview van de auteur met Jurjen en Dineke Brinkman, Leiden, 26 maart 2014.

¹¹ Lotte werd in de jaren tachtig meerdere malen in ziekenhuizen opgenomen. Naast het Sint Franciscus Gasthuis en het Havenziekenhuis, beide in Rotterdam, ook in het Diaconessenhuis in Haarlem. De behandelingen betroffen haar been, de aangezichtspijnen en een buikontsteking. Mondelinge mededeling aan de auteur door Dineke Brinkman, 7 augustus 2017.

¹² De NVVE werd in 1973 opgericht.

¹³ Interview van de auteur met Noor Elffers, Geldrop, 16 maart 2015.

Geert Lebbing weet nog dat Lotte hem, samen met haar zoon Peter, op een dag in zijn atelier aan de Nesserdijk in Rotterdam opzocht om, zoals ze het aankondigde, afscheid van hem te nemen. 'Ik keek ervan op dat ze kwam', vertelt Lebbing. 'Bij haar merkte ik weinig interesse in wat ik deed. Ze overviel me op mijn atelier en kwam alleen om te vertellen: "Ik heb er genoeg van. Ik kom je dag zeggen." In mijn herinnering was het maar een heel kort bezoek. Dat overlijden ging toen niet door. Ze heeft nog een paar jaar geleefd.'¹⁴

Ook sprak Lotte met haar buurvrouw Grieta Dekker over haar wens om euthanasie te plegen. 'Tegen mij zei ze', aldus Dekker, 'In mijn leven ben ik altijd op de hoogtepunten gestopt. Zoals toen ik wegging bij het Bauhaus, het einde van mijn relatie met Hannes Meyer, het vertrek bij de gemeente Rotterdam. En nu bepaal ik ook zelf dat ik met mijn leven wil stoppen.'¹⁵

Najaar 1988 kon de overlijdensdatum van 16 november worden vastgesteld. Eerder dat jaar had Lotte haar testament op laten maken en een codicil op schrift gesteld waarin ze vastlegde dat ze aan haar stiefdochter Jetty, haar zoon Peter, haar dochter Ariane, haar kleindochter Noor en aan Dineke Brinkman en Grieta Dekker bezittingen wilde nalaten.¹⁶

Een paar dagen voor de vastgestelde overlijdensdatum liet Lotte haar dochter Ariane weten dat haar leven zou worden beëindigd. 'We spraken al wel enkele jaren over het bestaan van euthanasie', vertelt Ariane, 'maar dat ze zelf euthanasie wilde plegen had ze mij niet duidelijk gemaakt. Mijn moeder wist wel dat ik geen voorstander ben van euthanasie. Toen ze mij over haar besluit vertelde heb ik haar gezegd dat ik dat respecteerde.' Lotte motiveerde haar keuze tegenover Ariane door te zeggen dat het in haar leven zo was gegaan dat ze bepaalde dingen niet had afgemaakt. Dat waren haar opleiding aan het Bauhaus geweest, haar relatie met Hannes Meyer en haar huwelijk met Mart Stam. Nu ze ouder en ziekelijker werd wilde ze van

¹⁴ Interview van de auteur met Geert Lebbing, Rotterdam, 4 mei 2015.

¹⁵ Interview van de auteur met Grieta Dekker, Krimpen aan den IJssel, 27 mei 2014.

¹⁶ Documenten in collectie Ariane Stam.

niemand afhankelijk zijn. Ze had daarom zelf het besluit genomen om haar leven niet tot het natuurlijke einde af te willen maken.¹⁷

Lotte nodigde enkele dagen voor de overlijdensdatum een aantal vrienden en kennissen uit voor een afscheidsbezoek. ‘Het was niet echt een afscheid’, herinnert Wil van der Gaag zich, die erbij aanwezig was. ‘We hadden gewoon een gesprek zoals anders als je bij elkaar op visite komt. We spraken er niet over dat Lotte zou overlijden. We wisten echter wel van Noor dat dit ons laatste bezoek aan haar zou zijn. Je zegt dan – ieder voor zich denk ik – nog iets liefs tegen haar. Iets dat in je opkomt. Je omhelst haar. En dat is het dan.’¹⁸

Lotte had haar kleindochter Noor en, zo bleek, ook haar stiefdochter Jetty gevraagd bij haar sterven aanwezig te zijn. De ochtend vóór die middag dat de behandelend arts zou komen ging Ariane naar haar moeder toe. Ze masseerde haar moeders voeten en wilde haar nog een schoon nachthemd aantrekken en het beddengoed verschoneren. Haar moeder vond dat overbodig. Een gesprek tussen hen werd verder niet gevoerd.¹⁹ Tot Noors verrassing was ook haar tante Jetty, die ze nauwelijks kende, vanuit Leiden naar Krimpen aan den IJssel gekomen om bij het overlijden aanwezig te zijn. Toch waren de twee er niet bij toen Lotte stierf. De arts kwam na de toediening van het medicijn de kamer binnen met de mededeling: ‘Uw moeder en oma is rustig ingeslapen.’ Het raakte Noor dat ze geen afscheid van haar oma had kunnen nemen.²⁰

Nadat de arts en Noor en Jetty weg waren ging Ariane naar Lotte toe. Het voelde voor haar heel onwerkelijk om haar moeder nu dood op haar bed te zien liggen. Ariane stak in stilte een kaars op naast haar bed. Voor haar jongste dochter Iris, toen 19 jaar, kwam het overlijden van haar oma als een donderslag bij heldere hemel. De dag ervoor had haar moeder haar gevraagd bij oma op bezoek te gaan. Bij dit bezoek kreeg ze van haar oma een boek met fabels cadeau. Waarom ze dat kreeg wist ze niet. Toen Iris de volgende dag, na een verjaardagsfeestje, thuis kwam, zag ze haar moeder buiten lopen met een kaars. Haar moeder vertelde haar dat haar

¹⁷ Interview van de auteur met Ariane Stam, Nieuw-Weerdinge, 17 november 2017.

¹⁸ Interview van de auteur met Wil van der Gaag, Rotterdam, 4 mei 2015.

¹⁹ Interview van de auteur met Ariane Stam, Nieuw-Weerdinge, 18 april 2013.

²⁰ Interview van de auteur met Noor Elffers, Geldrop, 16 maart 2015.

oma was overleden. ‘Het was een schokkend moment’, herinnert Iris zich. ‘Toen opeens begreep ik ook waarom ik de dag ervoor dat fabelboek van mijn oma cadeau had gekregen.’²¹

Op de crematieplechtigheid waarbij naast familie, ook vrienden en kennissen aanwezig waren, las Noor een door Lotte geschreven gedicht voor. Toespraken waren, aldus de tekst op de rouwkaart, niet gewenst.²²

*De rijzende zon,
de vallende nacht,
het stromende water,
het zand van woestijnen,
de wind in de palmen,
buigen van riet,
de roep der moskeeën,
het balken van ezels,
geschreeuw van de drijvers -
verwarrend in veelvoud,
is eenheid tegelijk,
chaos herscheppend
in duizenden jaren
tot tijdloos Nirwana.*²³

²¹ Interview van de auteur met Iris Terink-Elffers, Nieuw-Weerdinge, 23 juli 2017.

²² Rouwkaart in collectie auteur. Aan haar geschonken door Jurjen Brinkman, 13 oktober 2016.

²³ Afdrukt in: Lotte Stam-Beese, *Lotte*, Krimpen aan den IJssel, 12 november 1988, p.1, diverse particuliere collecties. Het woord Nirwana is afgeleid uit het Sanskriet (oud-Indisch) en betekent letterlijk ‘uitgeblust.’ In het Boeddhisme is het een belangrijk begrip en betekent het de hoogste staat die de mens kan bereiken, namelijk het opgaan in de oneindigheid. Daarbij komt er een einde aan begeerte, aversie en verwarring. Zie Venerable Narada Tera, *Buddhism in a Nutshell*, Sangaraja Mawatha Kandy, Sri Lanka, 1982. Hoewel Lottes levensopvatting marxistisch was hechtte ze waarde aan spiritualiteit. In de Nederlandse architectuur is het begrip Nirwana bekend

Op de omslag van de rouwkaart stond een haiku afgedrukt:

*Dorre bladeren
spreiden over koude grond
nog een warm tapijt.*²⁴

Het turbulente, creatieve en, op het laatst, eenzame leven van Charlotte Ida Anna Beese was voltooid.

van de, naar ontwerp van de architecten Duiker, Wiebenga en Bijvoet, in 1929 opgeleverde Nirwânaflat van zes verdiepingen in Den Haag. De flat, bestemd voor de gegoede burgerij, werd aangeprezen als een moderne, Amerikaanse flat, gebouwd volgens de meest recente technologische ontwikkelingen en voorzien van veel comfortabele extra's. Wiebenga had de naam 'Nirwâna' bedacht vanwege zijn Boeddhistische betekenis. De 'Oosters klinkende' naam zou volgens hem in Den Haag het sterk vertegenwoordigde Indische publiek trekken. Zie Herman van Bergeijk, *Jan Duiker, bouwkundig ingenieur (1890-1935). Van warm naar koud*, Nijmegen, 2016, pp. 108-116 en 230-237 en Jan Molema en Suzy Leemans, *Bernard Bijvoet (1889-1979). Cher maître van de Nederlandse architectuur*, Nijmegen, 2017, pp. 174-179. Lotte kende ongetwijfeld dit flatgebouw.

²⁴ Afgedrukt in Stam-Beese, *Lotte*, 1988, p. 15.

Lotte Stam-Beese, ca. 1983.

BIJLAGEN

OEUVRE-OVERZICHT LOTTE STAM-BEESE

ARCHITECTUUR

Architectuurprojecten Bauhaus, Dessau 1927-1929

Bijdrage aan collectief ingezonden prijsvraagontwerp tbc-sanatorium in Harzgerode, niet uitgevoerd.

Bijdrage aan ontwerp lerarenwoningen Bundesschule des Allgemeinen Deutschen Gewerkschaftsbundes in Bernau, ontwerp Hannes Meyer en Hans Wittwer.

Architectenbureau Hugo Häring, Berlijn 1930

Vermoedelijk tekenwerk voor *GrossSiedlung Siemensstadt* in Berlijn.

Architectenbureau Bohuslav Fuchs, Brno 1930-1932

Tekenwerk voor:

Sanatorium Morava in Transká Lomnica, ontwerp Bohuslav Fuchs.

Spaarbank in Třebíč, ontwerp Bohuslav Fuchs.

Spaarbank in Tišnov, ontwerp Bohuslav Fuchs.

Complex laagbouwwoningen (staalconstructies) in Italië, ontwerp Bohuslav Fuchs.

Moravische Bank in Brno, ontwerp Bohuslav Fuchs.

VESNA-industrieschool voor meisjes in Brno, ontwerp Bohuslav Fuchs en Josef Polàšek.

Architecte May-brigade Sovjet-Unie 1933-1934

Ontwerp etagewoningen in Orsk.

Ontwerp schoolgebouw in Orsk voor 640 leerlingen, waarschijnlijk in aangepast ontwerp uitgevoerd.

Ontwerp crèche voor 90 kinderen in Orsk, mogelijk uitgevoerd.

Ontwerp bewaarschool voor 70 kinderen in Orsk, uitvoering onduidelijk.

Ontwerp bewaarschool voor 130 kinderen in Orsk, uitvoering onduidelijk.

Stam en Beese architecten, Amsterdam 1937-1941

Interieur vijf *drive-in* woningen Anthonie van Dijkstraat Amsterdam i.s.m. W. van Tijen en H. Maaskant, 1937.

Prijsvraagontwerp 'Radial en Tangent' voor nieuw stadhuis aan Frederiksplein Amsterdam i.s.m. W. van Tijen en H. Maaskant, 1937, niet uitgevoerd.

Verbouwing en inrichting Rotterdamse passagekantoor van Burger & Zonen in Rotterdam i.s.m. W. van Tijen en H. Maaskant en met Mark Kolthoff, 1937.

Ontwerp voor het Nederlands paviljoen op Wereldtentoonstelling in 1939 in New York, niet uitgevoerd.

Paviljoen tentoonstelling *De Trein* aan Frederiksplein in Amsterdam, i.s.m. Hajo Roose, 1939.

Ontwerp stand voor de firma Fokker op beurs in Keulen, 1939.

Ontwerp woongebouw voor werkende vrouwen, Amsterdam, 1939, niet uitgevoerd.

Prijsvraagontwerp volkswoning op de geplande tentoonstelling *In Holland staat een huis* in Stedelijk Museum, Amsterdam, 1940, tentoonstelling geen doorgang gevonden.

Prijsvraagontwerp voor crematorium in Den Haag, motto 'Fini', 1941, eervolle vermelding.

Opdrachten Voortgezet en Hooger Bouwkunstonderricht, Amsterdam 1940-1945

Ontwerp schrijverswerkkamer.

Ontwerp schrijverspaviljoen.

Ontwerp café aan de Weteringschans, Amsterdam.

Ontwerp tuinmanswoning.

Ontwerp botenhuis met weekendverblijf aan Westeinderplassen bij Kudelstaart.

Ontwerp kinderkoloniehuis.

Ontwerp clubhuis roei- en zeilvereniging.

Ontwerp zevenklassige lagere school in landelijke omgeving.

Ontwerp voor gebouw kunstkring in een provinciestad.

Ontwerp studentencentrum, Doelenstraat, Amsterdam.

Overige architectuurontwerpen 1941-1955

Ontwerp voor uitbreiding Kees Boekeschool in Bilthoven i.s.m. Arno Nicolaï, 1941, niet uitgevoerd.

Ontwerp galerijwoningen voor bejaarden in Hendrik-Ido-Ambacht, 1951, niet uitgevoerd.

Ontwerp 32 landarbeiderswoningen aan Karwijhof, Nagele i.s.m. Ernest Groosman, 1955.

Tekeningen, foto's en prints van Nederlandse ontwerpen en ontwerpen voor Orsk in Het Nieuwe Instituut, Rotterdam, archief Lotte Stam-Beese (STAB).

STEDENBOUW

Sovjet-Unie 1932-1933

Grondplannen (vier ten opzichte van elkaar verschillende ontwerpen gearhiveerd) aanleg *sotsgorod* KhTZ (woonwijk voor medewerkers Charkov Tractorenfabriek) Charkov, Oekraïne, 1932-1933, uitvoering niet aantoonbaar.

Rotterdam 1947-1970

Schetsen en maquette gebied Coolingsingel en gebied ten westen ervan, Rotterdam, 1947, niet uitgevoerd.

Ontwerpen centrumbebouwing Zuidplein, Rotterdam, 1948, niet uitgevoerd.

Ontwerpen woonwijk Kleinpolder, Rotterdam, 1946-1952.

Schets 'satelietstad' Hoogvliet, Rotterdam, 1947, niet uitgevoerd.

Ontwerpen woonwijk Pendrecht, Rotterdam, 1948-1952, i.s.m. architecten vereniging 'opbouw', met name Jaap Bakema.

Schetsontwerpen Alexanderpolder, Rotterdam, 1952-1953, i.s.m. architectenvereniging 'opbouw', met name Jaap Bakema, niet als zodanig uitgevoerd.

Twee schetsen Hoogvliet, Rotterdam, z.j. [1955].

Ontwerp buurt Oudeland, woonwijk Hoogvliet, Rotterdam, 1955, niet uitgevoerd.

Ontwerp buurt Westpunt, woonwijk Hoogvliet, Rotterdam, 1955-1957, gedeeltelijk uitgevoerd.

Ontwerp buurt Zalmplaat, woonwijk Hoogvliet, Rotterdam, 1957, niet uitgevoerd.

Ontwerp buurt Boomgaardshoek, woonwijk Hoogvliet, Rotterdam, 1957, niet uitgevoerd.

Schetsontwerpen Rotterdam-Oost/Capelle aan den IJssel (ROCA-studies), 1959-1960, basis gebruikt voor structuurschema Rotterdam-Capelle en Werkschema Rotterdam-Oost, 1962.

Ontwerp woonwijk Het Lage Land, Rotterdam, 1961-1962.

Ontwerp woonwijk Ommoord, Rotterdam, 1962-1969.

Ontwerp laagbouwbuurt Buitenlust, Ommoord, 1969.

Ontwerp laagbouwbuurt Machielenkamp, Ommoord, 1969, niet uitgevoerd.

Ontwerpen laagbouwbuurt Heydnahof, Ommoord, 1970, niet uitgevoerd.

Ontwerp laagbouwbuurt Hoogerbrugge, Ommoord, 1970, niet uitgevoerd.

Ontwerp laagbouwbuurt Witsenburgh, Ommoord, 1970, niet uitgevoerd.

Overige projecten 1966-1968

Schetsontwerp t.b.v. project Rotterdam 2000+ : woon-, werk- en verkeersgebied uitbreiding Maasvlakte z.j. [1966-1967].

Schetsontwerp t.b.v. project Rotterdam 2000+ : woon-, werk- en verkeersgebied van Vlissingen tot Den Haag en oostelijk uitlopend naar Bergen op Zoom en Antwerpen, 1966.

Project 2000+ niet uitgevoerd.

Tekeningen, foto's en prints in Het Nieuwe Instituut, Rotterdam, archief Lotte Stam-Beese (STAB).

TUINONTWERPEN

Ontwerp tuin eigen woning 'Mijn genoeg', Krimpen aan den IJssel, i.s.m. bureau voor tuinarchitectuur en landschapsplanning A.O. de Baere uit Rotterdam, 1965.

Tuinontwerp voor familie Stienstra, Krimpen aan den IJssel, 1973.

Herinrichting tuin familie Dekker, Krimpen aan den IJssel, 1973.

Tuinontwerp voor familie Vreugdenhil, Krimpen aan den IJssel, 1975.

Tuinontwerp voor de familie Van der Kooy, Krimpen aan den IJssel, 1976.

Ontwerptekeningen, foto's en prints van ontwerpen in Het Nieuwe Instituut, Rotterdam, archief Lotte Stam-Beese (STAB).

FOTOGRAFIE

Tijdens studie Bauhaus, Dessau 1927-1929

Groepsportret liggende studentes weefklas Bauhaus, afgebeeld op cover *junge menschen kommt ans bauhaus!*, *bauhaus*, 2. jahrgang 1928, nr. 4.

Groepsportret weefklas Bauhaus met onder andere Anni Albers en 'werkmeister' Kurt Wanke.

Studenten op balkon, Bauhaus Dessau.

Circa 20 portretten, waar onder *close-ups*, Hannes Meyer.

Portret Mart Stam.

Portret Peer Buecking.

Twee portretten Greta Stözl.

Twee portretten Albert Braun.

Fotomontage met o.a. portretten Andor Weininger en Albert Braun.

Portret Arie Sharoun.

Portret Kath Both.

Portret en naaktfoto (rug) Lis Beyer.

Portret Wolfgang Rössger.

Twee portretten Xanti Schawinsky.

Portret onbekende slapende man met roos.

Portret twee onbekende vrouwengezichten.

Portret onbekende vrouw met kerstballen rondom haar hoofd.

Zelfportret.

Diverse foto's geassembleerde plastieken, glasobjecten en spiraalvormen, lessen László Moholy-Nagy.

Detail schering- en inslagdraden in weefgetouw.

Periode 1930-1940

Foto Hannes Meyer en Bohuvas Fuchs liggend in het gras, waarschijnlijk in Brno, 1930.

Foto Hannes Meyer liggend in het gras, Brno, 1930.

Drie portretten Nina Balcarová, Praag 1930-1931.

Foto Hannes Meyer met Peter Beese als baby, Brno, 1931.

Diverse portretfoto's zoon Peter en dochter Ariane, 1931-1950.

Foto markt Alma-Ata, 1934.

Bovenstaande foto's in collecties Getty Research Institute, Los Angeles, The J. Paul Getty Museum, Los Angeles, Bauhaus-Archiv, Berlijn, Stiftung Bauhaus Archiv, Dessau, collectie Ariane Stam en andere particuliere collecties.

Negen foto's Sportfondsenbad Haarlem, afgedrukt bij artikel B. Merkelbach 'Schrijven en bouwen' (over architect Han van Loghem) in *de 8 en opbouw*, jrg. 6 (1935) 4, pp. 39-45.

In totaal negen foto's van Nederlands paviljoen en van muurschilderingen Oostenrijkse, Poolse, Deense en Franse paviljoen en van schilderij 'Guernica' door Pablo Picasso op Wereldtentoonstelling Parijs, 1937, afgedrukt bij artikel Mart Stam 'Mogelijke en onmogelijke krullen op de expo - 1937' in *de 8 en opbouw*, jrg. 8 (1937) 17, pp. 169-175.

Foto tentoonstelling *De Trein 1839-1939*, Amsterdam, gepubliceerd bij artikel Lotte Beese 'Tentoonstelling De Trein 1839-1939' in *de 8 en opbouw*, jrg. 10 (1939) 19, pp. 210-217.

Fotocollages

Wandvullende fotocollage i.s.m. met Mark Kolthoff t.b.v. ontvangstruimte passagekantoor Burgers & Zonen in Rotterdam, 1937. Kantoor verbouwd door Stam en Beese architecten.

Fotocollages en -panelen i.s.m. Hajo Rose t.b.v. het door Stam en Beese architecten ingericht paviljoen voor de tentoonstelling *De trein 1839-1939*, Frederiksplein Amsterdam, 1939.

Foto's van deze collages in Het Nieuwe Instituut, Rotterdam, archief Lotte Stam-Beese (STAB).

TENTOONSTELLINGSINRICHTING

Tentoonstelling *De Trein 1839-1939*, Amsterdam, 1939, i.s.m. met Hajo Rose en Wim Brusse.

Presentatieonderdeel 'De volkswoning', ontwerptekeningen, maquette en statistisch materiaal voor tentoonstelling *In Holland staat een huis*, Amsterdam, 1940, i.s.m. Mart Stam, Gerrit Rietveld, Wim van Tijen en Huig Maaskant. De tentoonstelling heeft geen doorgang gevonden.

Foto's en documenten in Het Nieuwe Instituut, Rotterdam, archief Lotte Stam-Beese (STAB) en archief Mart Stam (STAM).

GRAFISCHE ONTWERPEN

Ontwerp affiche tentoonstelling *SOWJET-UNIE*, Catshuis Amsterdam, waarschijnlijk 1936.

Ontwerp boekband Koen Limperg en Willem van Gelderen (samenstelling), *Boerderijen*, uitgave Holkema en Warendorf, Amsterdam, 1938.

Boekillustratie in publicatie *Boerderijen*, 1938. Betreft tekening werkzaamheden op de boerderij.

Ontwerp boekband L. van der Wal (red.), *Beter wonen. Gedenkboek, gewijd aan het werk der woningbouwverenigingen in Nederland, uitgegeven ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van den Nationalen Woningraad, Algemeenen Bond van Woningbouwverenigingen 1913-1938*, uitgave De Arbeiderspers, Amsterdam, 1938.

Proefontwerp (niet uitgevoerd) voor publicatie *Beter wonen*, 1939.

Boekillustratie publicatie *Beter wonen*, 1938. Tekening flatgebouw in landschap met meisje op het balkon.

Ontwerp logo N.V. Warmte, Amsterdam, 1938.

Ontwerp folder tentoonstelling *Het nieuwe meubel*, firma Metz & Co, Amsterdam, 1938.

Ontwerp omslag *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfshuishoudkunde (MAB)*, november 1938 en januari 1939.

Ontwerp omslag *de 8 en opbouw*, jrg. 10 (1939) 3, niet uitgevoerd.

Ontwerp folder houten klapstoel Luckhardt Lorenz Stuhl, eind jaren dertig. Uitvoering onduidelijk.

Ontwerptekeningen, prints, monstermodellen in Het Nieuwe Instituut, Rotterdam, archief Lotte Stam-Beese (STAB). Met uitzondering van ontwerp omslag *MAB*, dit is afgebeeld in Dick Elffers en Wim Brusse, 'Grafies-nummer', *de 8 en opbouw* jrg. 10 (1939) 13, p. 134.

MEUBELONTWERPEN

Ontwerp rond tafeltje, hout, z.j., [1938].

Ontwerp stoel met armlenningen, hout, z.j., [1938].

Ontwerp loophek, hout, z.j., [1938].

Ontwerp damesfauteuiltje, hout, z.j., [1938].

Ontwerp vierkant tafeltje, hout, z.j., [1938].

Alle vijf ontwerpen waarschijnlijk niet uitgevoerd. Ontwerptekeningen in Stadsarchief Amsterdam, archief Metz & Co.

Twee ontwerpen jongensstoel, hout, z.j., [eind jaren dertig], uitvoering onbekend.

Ontwerp jongensbureau, hout, z.j., [eind jaren dertig], uitvoering onbekend.

Ontwerp buffetkast, hout, z.j., [eind jaren dertig], uitvoering onbekend.

Ontwerptekeningen in Het Nieuwe Instituut, Rotterdam, archief Lotte Stam-Beese (STAB).

PRODUCTONTWERP

Ontwerp transparante tube voor tandpasta en andere crèmes, cellofaan, z.j., [tweede helft jaren dertig], niet uitgevoerd.

Geen ontwerp of foto van bekend.

VRIJ WERK

Collage 'Japanisches Fest', papier, 1926.

Het Nieuwe Instituut, Rotterdam, archief Mart Stam (STAM).

Collage, z.t., papier, zilverkarton en fotografie, voorstelling 'vrouw met vosje', z.j. [1937].

Deze collage is als 'vrij werk' te betitelen. Gezien de voorstellingen op de foto's kan het zijn gemaakt voor de verbouwing van Passagekantoor Burgers & Zonen in Rotterdam in 1937.

Het Nieuwe Instituut, Rotterdam, archief Lotte Stam-Beese (STAB).

GEPUBLICEEERDE ARTIKELEN LOTTE STAM-BEESE

Lotte Beese, 'Over bewaarplaatsen en kindertehuizen in U.S.S.R.', *de 8 en opbouw*, jrg. 6 (1935) 2, pp. 17-24.

Lotte Stam-Beese, 'Tijdens onze tentoonstelling in het Stedelijk Museum heeft Dr .Georg Smit uit Bazel op 17 juni voor ons een lezing gehouden over de ontwikkeling van de stoel', *de 8 en opbouw*, jrg. 6 (1935) 16, pp. 168-170.

Lotte Stam-Beese, 'Die Medizinisch-sanitaire Versorgung der neuen in der U.S.S.R. entstehenden Städte', *de 8 en opbouw*, jrg. 6 (1935) 23, pp. 252-254.

L. Beese, W. van Tijen en M. Stam. 'Vijf nieuwe woningen door de architecten Van Tijen, Stam en Beese', *de 8 en opbouw*, jrg. 8 (1937) 13, pp. 116-121.

Lotte Beese, 'Het meubel in z'n ontwikkeling beïnvloed door de maatschappelijke omstandigheden', *de 8 en Opbouw*, jrg. 8 (1937) 21, pp. 200-203.

Lotte Stam-Beese, 'Aesthetiek ja - Aesthetiek neen!', *de 8 en opbouw*, jrg. 8 (1937) 24, pp. 226-228.

Lotte Stam-Beese, 'Schilderij en fotografie', *de 8 en opbouw*, jrg. 8 (1937) 24, pp. 232-234.

Lotte Stam-Beese, 'Polemiek over het ornament', *de 8 en opbouw*, jrg. 9 (1938) 4, pp. 36-38.

Lotte Beese, 'Inleidende beschouwing' [over de kunstopvoeding, HO], *de 8 en opbouw*, jrg. 9 (1938) 4, pp. 41-43.

Lotte Beese, 'Tentoonstelling van het werk der leerlingen van de "nieuwe Kunstschool"', *de 8 en opbouw*, jrg. 9 (1938) 14, pp. 130-132.

Lotte Beese-Stam, 'De mensch, z'n woning, z'n levensbehoeften', *de 8 en opbouw*, jrg. 9 (1938) 22, pp. 215-216.

Lotte Stam, 'Tentoonstelling "Ideaal Wonen" te 's Hertogenbosch', *de 8 en opbouw*, jrg. 9 (1938) 23, pp. 225-226.

Lotte Stam-Beese, 'Waarom kinder-kolonies?', *de 8 en opbouw*, jrg. 10 (1939) 8, pp. 75-77.

Lotte Stam-Beese. 'Technische gegevens en toelichting voor een kinderkoloniehuis', *de 8 en opbouw*, jrg. 10 (1939) 8, pp. 80-83.

Lotte Beese, 'Tentoonstelling "De Trein 1839-1939"', *de 8 en opbouw*, jrg. 10 (1939) 19, pp. 210-217.

Lotte Stam-Beese 'Ideeënschets voor een stand door het architectenbureau Stam en Beese', *de 8 en opbouw*, jrg. 11 (1940) 1, p. 7.

Lotte Stam-Beese e.a., 'Plan motto "Radial en Tangent"; Architecten Mart Stam, Lotte Stam-Beese, Ir. W. van Tijen en H.A. Maaskant', *de 8 en opbouw*, jrg. 11 (1940) 7/8, pp. 76-80.

Lotte Stam-Beese, 'Stedebouwkundige studie', *Forum*, jrg. 4 (1949) 2/3, pp. 70-71.

L. Stam-Beese, 'Reiskaleidoscoop', *SW Personeelspers*, jrg. 6 (1951) 6, pp. 1-8.

L. Stam-Beese, 'Hoe zal men wonen in Rotterdam?', *Forum*, jrg. 8 (1953) 4/5, pp. 180-188.

L. Stam-Beese, 'Aantekeningen bij het uitbreidingsplan Pendrecht', *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw*, jrg. 34 (1953) 10, pp. 121-127.

L. Stam-Beese, "'Pendrecht" te water en "Pendrecht" te land', *'t VO Journaal*, augustus 1954, pp. 9-13.

C.I.A. Stam-Beese. 'De stad als wooncentrum', *Studium Generale. Maandblad voor Culturele vorming*, jrg. 5 (1959) 3, pp. 71-73.

L. Stam-Beese, 'Pendrecht-Rotterdam; een stedebouwkundige beschouwing', *Bouw*, jrg. 15 (1960) 4, pp. 86-87.

L. Stam-Beese, 'Wonende zijn wij allen stedebouwers', *Publicatie Stichting Werkgemeenschappen Bergeijk* nr. 4, Bergeijk 1968 pp. 29-37.

L. Stam-Beese, 'Ommoord, poging om ritmiek en afwisseling te verzoenen', in *Bouw*, jrg. 34 (1979) 12, pp. 16-17.

NIET GEPUBLICEEERDE TEKSTEN EN VOORDRACHTEN LOTTE STAM-BEESE

Entwicklungsgeschichte des Bettes, z.j. [1940], manuscript. Ook versie in het Nederlands.

Der Tisch, z.j. [1940], manuscript.

Wijziging van het uitbreidingsplan Kleinpolder nabij Overschie. Toelichtende beschrijving van het schetsontwerp, 23 september 1946, typoscript.

Voordracht (in het Duits) voor Zwitserse studenten geografie over stedenbouw in Rotterdam, 26 juli 1948, typoscript.

Bauen in Holland, 1948, manuscript.

Werken – Leven!, 10 oktober 1950, typoscript.

Voordracht over het bouwen in Rotterdam voor een groep architecten en ingenieurs in Bazel op 7 maart 1951, typoscript. Duitse en Nederlandse versie.

Hoogbouw en Stedebouw of Stedebouw in Hoogbouw, 30 maart 1952, typoscript.

Ten geleide Pendrecht, 21 september 1953, typoscript.

Samenvatting van overwegingen bij nadere doorwerking van het plan [Alexanderpolder], 10 juni 1953, typoscript.

De humanisering in de stedebouw, 18 oktober 1956.

Voordracht over het begrip 'ruimte' en de samenwerking tussen architect en stedebouwer, 24 april 1958, typoscript.

Stedebouwkundige beschouwing rondom de woonwijk Pendrecht, 3 november 1958, typoscript.

Aspecten van een stedelijke samenleving, 12 januari 1959, typoscript.

Nagele -Noordoostpolder, z.j. [1960], typoscript.

Polen, verslag excursie Nederlandse Bond van Stedebouwkundigen, 1961, typoscript.

Voordracht voor onbekend gezelschap over *Stedebouw, de woon-unit, de wijk en de kleine stad*, z.j. [na 1961]. Ook versies in het Duits en Engels.

Gedachten om en nabij een structuurplan, voordracht Technische Hogeschool Delft, afdeling Bouwkunde, leerstoel professor C. van Eesteren, 26 september 1962, typoscript.

Gedachten rondom de nieuwe wijk Ommoord, z.j. [1966], typoscript.

Afscheidsrede Dienst Stadsontwikkeling, Rotterdam, 2 februari 1968, typoscript.

Wie is de stedebouwer, de architect?, z.j., (mogelijk voorlopige tekst voor voordracht congres Bergeyk, september 1968), typoscript.

Autobiografisch verhaal, 6 pp. z.j. [ca. 1975], typoscript.

Voordracht (in het Duits) over opleiding aan het Bauhaus op Kolloquium 'Funktionalismus', Hamburg, 8 mei 1981

Haiku van Lotte Stam, z.j., typoscript en manuscript, 16 pp.

Haiku van Lotte – 1975, typoscript, 20 pp.

Haiku, mei 1988, 32 pp., ringband, geprint.

Lotte (haiku's), Krimpen aan den IJssel, 12 november 1988, 15 pp., ringband, geprint.

Zonder titel, (gedichten), 41 pp., juni 1988, ringband, geprint.

Haikubundels in Het Nieuwe Instituut, Rotterdam, (nog niet gearchiveerd) en haiku- en gedichtenbundels en losse teksten in particuliere collecties.

GEÏNTERVIEWDE PERSONEN EN INFORMANTEN

(in alfabetische volgorde)

Geïnterviewden

Hanna Bolsius-Elffers, Krimpen aan den IJssel, 23 april 2015.

Jurjen† en Dineke Brinkman, Leiden, 26 maart 2014, 12 april 2016 en 22 februari 2017.

Dineke Brinkman, Leiden, 10 november 2017.

Grieta Dekker, Krimpen aan den IJssel, 27 mei 2015.

Noor Elffers, Geldrop, 16 maart 2015.

Wil van der Gaag, Rotterdam, 4 mei 2015.

Anneke Hanegraaf, Rotterdam, 17 september 2015.

Rob van den Hil, Rotterdam, 27 februari 2014.

Ingeborg van 't Hoogerhuijs, Krimpen aan den IJssel, 29 maart 2017.

Geert Lebbing, Rotterdam, 4 mei 2015.

Gerrit Oorthuys, Amsterdam, 10 juli 2015.

Ben Rebel, Muiderberg, 2 september 2016.

Ariane Stam, Nieuw-Weerdinge, 18 april 2013, 1 juni 2014, 18 april 2015, 1 maart 2016, 22 mei 2016, 6 november 2016 en 17 november 2017.

Iris Terink-Elffers, Nieuw-Weerdinge, 23 juli 2017.

Henny Vreugdenhil-van Bergeijk, Krimpen aan den IJssel, 20 maart 2014.

Cor de Wit†, Apeldoorn, 13 maart 2014.

Informanten

Ton Bevers

Cees Boekraad

Koos Bosma†

Roy Bijhouwer

Jenia Gubkina

Titia Kiers

Len de Klerk

Sergei Mikhailovich Kudelko

Han Meyer

Ivan Nevzgodin

Frits Palmboom

Elizabeth Poot

Joost Schrijnen

Ernst Storm

Willem Vermeulen

Astrid Volpert

GERAADPLEEGDE (TEVENS BEZOCHTE) ARCHIEVEN

Het Nieuwe Instituut, Rotterdam

Archief Lotte Stam-Beese, verzameling Mart Stam en archieven gerelateerde architecten, verenigingen en instituten.

Stadsarchief Rotterdam

Dienst Stadsontwikkeling: grondbedrijf en correspondentie, ASRO (Adviesbureau Stadsplan Rotterdam), Openbare Werken, Gemeentesecretarie Openbare Werken, College B en W en gemeenteraad, J. Meertens (gemeenteraadslid en wethouder), J. Hasper (gemeentesecretaris), Vrouwen Advies Commissie, Rotterdam en bouwtekeningenarchief.

Stadsarchief Amsterdam

archief bouwkundig ingenieur Jacoba Mulder en archief Metz & Co.

NIOD, Instituut voor oorlogs-, holocaust- en genocidestudies, Amsterdam

Archieven Nederlandsche Kultuurkamer en Departement van Volksvoorlichting en Kunsten.

Nationaal Archief, Den Haag

Archieven DIWERO (Dienst Wederopbouw Rotterdam) en Bouwcentrum Rotterdam.

Gemeentearchief Noordoostpolder, Emmeloord

Archief Het openbaar lichaam 'De Noordoostelijke polder.'

Erfgoedcentrum Nieuw Land, Lelystad

Archiefdossiers aanleg Nagele en Bouwkundige Afdeling Directie Wieringermeer.

Gemeentearchief Hendrik-Ido-Ambacht

Bouwtekeningenarchief.

Gemeentearchief Zoetermeer

Archief Welstandscollege gemeente Zoetermeer.

Bauhaus-Archiv, Berlijn

Archiefdocumentatie Bauhaus, Dessau en archiefdossier Lotte Beese.

Baukunstarchiv Akademie der Künste, Berlijn

Archieven architecten Hugo Häring, Hubert Hoffmann en Werner Hebebrand.

Stadtarchiv Dessau-Rosslau

Sammlung Bauhaus Findbuch.

Stiftung Bauhaus Archiv, Dessau

Diverse correspondentie Bauhausdocenten en -studenten.

Moravský zemský archiv v Brně / Moravian provincial archive Brno

Archiefdocumentatie Levá Fronta en politiearchief Brno.

Archief National Union of Architects of Ukraine/ Natsionalnyi Soiuz Architektoriv Ukrainy,

Charkov

Ledenlijst en correspondentie.

Archief Deutsches Architekturmuseum, Frankfurt am Main

Archieven Mart Stam, Hannes Meyer en Ernst May.

Security Service and Archive of Ukraine, Kiev

Centraal Archief Volkscommissariaat Binnenlandse Zaken USSR.

Archiefdocumentatie Panas P. Ljoebstjenko, bestuurslid Communistische Partij Oekraïne en huisbaas en -vriend Lotte Stam-Beese.

Central State Archives Museum of Literature and Arts of Ukraine, Kiev

Archief P.F. Aljosjin, architect *sotsgorod KhtZ*, Charkov.

Zabolotny State Science Library of Architecture and Construction, Kiev

Archiefdocumentatie *sotsgorod KhtZ*, Charkov.

RIBA archives, Londen (Victoria and Albert Museum)

Archiefdocumentatie architect Eugene Charles Kent (vòòr 1934 Eugen Carl Kaufmann).

Getty Research Institute, Los Angeles

Special Collections / Correspondentie Lotte Stam-Beese met Hannes Meyer en overige correspondentie.

Tevens fotocollectie Lotte Stam-Beese.

Památník Národního Písemnicví (PNP): Letterkundig archief en museum, Praag

Archief Karel Teige.

The Prague City Archives

Archief Levá Fronta.

Universität für angewandte Kunst Wien / Kunstsammlung und Archiv

Archief Margaret Schütte-Lihotzky.

ETH Zürich / Institut für Geschichte und Theorie der Architektur (gta)

Archieven CIAM en Romke Romke de Vries.

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

A

Aarsbergen, A., *Verre paradijzen. Linkse intellectuelen op excursie naar de Sovjet-Unie, Cuba en China*, Utrecht 1988.

Abkoude, Chris van, Chris, *Kruimeltje*, 1923.

Adams, Annemarie en Petra Tancred, *Designing Women: Gender and the Architectural Profession*, Toronto 2000.

Aerts, Mieke, Ulla Jansz, Marijke Mossink, et al., *Naar Het Leven. Feminisme & biografisch onderzoek*, Amsterdam 1988.

Allaback, Sarah, *The First American Women Architects*, Urbana, Illinois 2008.

Alexander, Christopher, 'A City is not a Tree', *Architectural Forum*, part one (April 1965) pp. 58-62, part two (May 1965) pp. 58-61.

Andela G., C. Wagenaar (red.), *Een stad voor het leven. Wederopbouw Rotterdam 1940-1965*, Rotterdam 1995.

Anderiesen, Gerard en Arnold Reijndorp, 'Wijkgedachte versus stadsconcept. De actualiteit van de sociologische en stedenbouwkundige discussies over Zuidwijk, Pendrecht en Alexanderpolder' in Damen, Hélène en Anne-Mie Devolder, (red.) *Lotte Stam-Beese*, Rotterdam 1993, pp. 114-125.

Ankersmit, F.R., 'Het narratieve element in de geschiedschrijving' in *Tijdschrift voor Geschiedenis* 91 (1978), pp. 181-213.

Ankersmit, Dr. F.R., *Denken over geschiedenis. Een overzicht van moderne geschiedfilosofische opvattingen*, Groningen 1984.

Anoniem, *Прогрессивные уерты в застройке поселка ХТЗ, Харьков, 1961.* (Geavanceerde woonfuncties in de wijk XT3, Charkov).

Anthony, Kathryn H., *Designing for Diversity: Gender, Race and Ethnicity in the Architectural Profession*, Urbana, Illinois 2001.

Applebaum, Anne, *Red Famine. Stalin's War on Ukraine*, London, 2017.

Arian, Max, *Zoeken & scheuren. De jonge Sandberg*, Huizen, 2010.

B

- Backer**, Anne Mieke, *Er stond een vrouw in de tuin. Over de rol van vrouwen in het Nederlandse landschap*, Rotterdam 2016.
- Bakema**, J.B., 'Relationship between Men and Things' in Tyrwitt, J., J.L. Sert, E. Rogers (eds.), *The Heart of the City. Towards the humanisation of urban life*, publicatie CIAM, London 1952, pp. 67-68.
- Bakema**, J.B., 'Samenhang tussen mensen en dingen', in *Forum* jrg. 6 (1952) 7, pp. 170-171.
- Bakker**, H., 'De stad en de economische groei' in *Plan* 4 (1973), 5, pp. 3-7.
- Banham**, Reyner, *Theory and Design in the First Machine Age*, London 1960.
- Barbieri**, S. Umberto, Roy Bijhouwer, Anne-Mie Devolder (red.), *Stedebouw in Rotterdam; Plannen en opstellen 1940-1981*, Amsterdam 1981.
- Barbieri**, Umberto en Cees Boekraad, *Kritiek en ontwerp. Proeven van architectuurkritiek*, Nijmegen 1982.
- Barbieri**, S. Umberto (red.), *Architectuur en Planning. Nederland 1940-1980*, Amsterdam 1983.
- Bauer**, Catherine K., *Modern Housing*, Boston/New York 1934.
- Bauer**, C.I., *Architekturstudentinnen in der Weimarer Republik; Bauhaus und Tessenow Schülerinnen*, Dissertation Universität Kassel 2003.
- Baumhoff**, Anja, *The Gendered World of the Bauhaus. The Politics of Power at the Weimar Republic's Premier Art Institute, 1919-1932*, Frankfurt am Main 2001.
- Bax**, Marty, *Bauhaus Lecture Notes 1930-1933*, Amsterdam 1991.
- Beauvoir**, Simone de, *De tweede sekse*, Utrecht 1982 (Oorspronkelijke titel en uitgave *Le deuxième sexe*, Paris 1949).
- Benjamin**, Walter, *Moskow Diary*, Cambridge, (Mass.) 1986.
- Benschop**, Yvonne, Margo Brouns en Jeanne de Bruijn, 'De kikker op het witte paard. Ontwikkelingen in het denken over sekse en gender in arbeid en organisaties', in *Tijdschrift voor Genderstudies*, jrg. 1 (1998) 2, pp. 13-22.
- Bergeijk**, Herman van, 'De mythes rond het Bauhaus', in *Archis, tijdschrift voor Architectuur, Stedebouw en Beeldende Kunst* 5 (1988), pp. 47-51.
- Bergeijk**, Herman van en Otokar Máčel (red.), 'We vragen de kunstenaars kind te zijn van de eigen tijd.' *Teksten van Mart Stam*, Nijmegen 1999.

Bergeijk, Herman van, *Jan Duiker, bouwkundig ingenieur (1890-1935). Van warm naar koud*, Nijmegen 2016.

Berkel, Benien van, *Tobie Goedewaagen (1895-1980). Een leven lang nationaal-socialist*. Proefschrift Universiteit van Amsterdam 2012.

Berkt, Lydia van en Mark de Vos, 'Eenzijdig joodsch van structuur: de Bijenkorf 1940-1945' in *Skript: historisch tijdschrift*, jrg. 20, lente 1998, pp. 15-25.

Berndt, Heide, Alfred Lorenzer, Klaus Horn, *Architektur als Ideologie*, Frankfurt am Main 1971.

Bernhard, Peter, 'Meyer's Program of Guest Lectures', paper gepresenteerd op symposium *Hannes Meyer as Pedagogue*, Universität Kassel, 15 maart 2018.

Bijhouwer, Roy, Anne-Mie Devolder en Stefan Gall, 'Structuurplannen' in Barbieri, Bijhouwer, Devolder, *Stedebouw in Rotterdam*, 1981, pp. 9-21.

Bijhouwer, Roy, Anne-Mie Devolder en Stefan Gall, 'Plannen voor de binnenstad' in Barbieri, Bijhouwer, Devolder, *Stedebouw in Rotterdam* 1981, pp. 21-43.

Bijhouwer, Roy, Erik van Egeraat, Stefan Gall *et al.*, 'De vorm van de herhaling. Amsterdam, Rotterdam, 1930-1960, de woning en haar verkavelingsvorm' in Barbieri (red.), *Architectuur en Planning* 1983, pp. 92-146.

Bijhouwer, Roy, 'Ruimtetewerking en ritmiek. Een analyse van het stedebouwkundige oeuvre van Lotte Stam-Beese' in Damen en Devolder (red.), *Lotte Stam-Beese*, 1993, pp. 92-103.

Blau, Judith, R., *Architects and Firms. A Sociological Perspective on Architectural Practice*, Cambridge, (Mass.)/London, 1984.

Bliznakov, Milka, 'The realization of utopia: western technology and Soviet avant-garde architecture' in Brumfield, William C. (ed.), *Reshaping Russian architecture*, Cambridge, (Mass.) 1990, pp. 145-175.

Blijstra, R., *Nederlandse stedebouw na 1900*, Amsterdam 1964.

Blijstra, R., *Rotterdam, stad in beweging*, Amsterdam 1965.

Bloch, Karola, *Aus meinem Leben*, Pfullingen 1981.

Blok, Els, *Loonarbeid van vrouwen 1940-1945*, Nijmegen 1978.

Blom, J.H.C., *Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930-1950*, Den Haag 1989.

Blotkamp, Hoos en Erik de Jong, *S. van Ravesteyn*, Utrecht/Amsterdam 1977.

Blumenfeld, Hans, *Stadtplaner "...es sei denn, sie bauen eine humane Stadt."* *Autobiographie 1892-1988*, Basel 1993.

Bock, Manfred, 'Nawoord' in *de 8 en opbouw 1932-1943, reprint*, Amsterdam 1989.

- Bodenschatz**, Harold en Christiane Post, *Städtebau im Schatten Stalins. Die internationale Suche nach der sozialistischen Stadt in der Sowjetunion 1929-1935*, Berlin 2003.
- Boer**, Niek de en Donald Lambert, *Woonwijken: Nederlandse stedenbouw 1945-1985*, Rotterdam 1987.
- Bolkestein**, Frits, *De intellectuele verleiding. Gevaarlijke ideeën in de politiek*, Amsterdam 2011.
- Bolte**, Wouter en Johan Meijer, *Van Berlage tot Bijlmer. Architectuur en stedelijke politiek*, Nijmegen 1981.
- Boot**, Caroline, 'Mart Stam: Kunstnijverheidsonderwijs als aanzet voor een menselijke omgeving' in *Wonen TA/BK*, (1982) 11 (juni), pp. 10-16.
- Boot**, Caroline, 'Lisbeth Oestreicher: de invloed van het Bauhaus op haar leven en werk' in *Textielhistorische bijdragen*, jrg. 30 (1990), pp. 94-108.
- Borngräber**, Christian, 'Hans Schmidt und Hannes Meyer in Moskau. Veränderung eines funktionalistischen Bewusstseins' in *Werk-Architese*, Heft 23-24, Band 68, Zürich 1978.
- Bos**, A. (red.), *De stad der toekomst – de toekomst der stad. Een stedenbouwkundig en sociaal-culturele studie over de groeiende stadsgemeenschap*, Rotterdam 1946.
- Bosch**, Mineke en Myriam Everard, 'Til Brugman/Hanna Höch' in *Lust en Gratie* jrg. 6 (1988) 19, pp. 44-55.
- Bosch**, Mineke en Ruth Oldenziel (eds.), *Curious Careers. An Unexpected History of Women in Science and Technology*, Eindhoven 2006.
- Bosma**, Koos en Cor Wagenaar (red.), *Een geruisloze doorbraak. De geschiedenis van architectuur en stedenbouw tijdens de bezetting en de wederopbouw van Nederland*, Rotterdam 1995.
- Bosma**, Koos en Cor Wagenaar, 'De macht van de makers. De planningseuforie bij de wederopbouw van Rotterdam en Warschau' in Madelon de Keizer *et al.*, (red.), *Utopisch denken, doen en bouwen. Dertiende jaarboek van het NIOD*, Zutphen 2002, pp. 84-209.
- Bosma**, Koos, Dorine Hoogstraten en Martin Vos, *Housing for the Millions. John Habraken and the SAR (1960-2000)*, Rotterdam 2000.
- Bosma**, Koos, 'New socialist cities: foreign architects in the USSR 1920-1940' in *Planning Perspectives* (2014), 29:3, 301-328, DOI: [10.1080/02665433.2013.825994](https://doi.org/10.1080/02665433.2013.825994) (geraadpleegd 6 juni 2014).
- Borra**, Bernardina, 'Hannes Meyer: Co-op Architecture' in *The City as a project*. A research program of TU Delft, 11 mei 2013.
- Bouman**, Ole, Behrang Mousavi, Ellen Smit *et al.*, *Dutch architecture in 250 highlights, preserved by the Netherlands Architecture Institute*, Rotterdam 2012.

Bouw, Caroline (red.), *Macht en onbehagen. Veranderingen in de verhoudingen tussen vrouwen en mannen*, Amsterdam 1991.

Brentjens, Yvonne, *V=Vorm. Nederlandse vormgeving 1940-1945*, Rotterdam, 2015.

Brinkgreve, G., 'De stem van Amerika' in *Heemschut* 42 (1965) 6, pp. 117-121.

Brinkgreve, G., 'Het hart van een wereldstad' in *Heemschut* 44 (1967) 1, pp. 11-16.

Brinkman & van den Broek, Van Tijen & Maaskant, *Woonmogelijkheden in het Nieuwe Rotterdam*, Rotterdam 1941.

Broek, J.H. van den, *Bouwwormen in de Binnenstad*, Rotterdam 1946.

Broekhuizen, Dolf, Bernhard Colenbrander, Ed Taverne et al., *J.J.P. Oud, Poëtisch functionalist 1890-1963*, Rotterdam 2001.

Brumfield, William C., (ed.), *Reshaping Russian Architecture* 1990.

Buitendijk F.J.J., *De vrouw, haar natuur, verschijning en bestaan. Een existentieel-psychologische studie*, Utrecht/Antwerpen 1951.

Burke, Catherine, *A life in Education and Architecture: Mary Beaumont Medd*, London 2013.

Butler, Judith, *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, New York/London 1990.

C

Cammen, Hans van der en Len de Klerk, *Ruimtelijke ordening. Van grachtengordel tot Vinex-wijk*, Utrecht 2003.

Casciato, Maristella, Franco Panzini, Sergio Polano (red.), *Architectuur en volkshuisvesting. Nederland 1870-1940*, Nijmegen 1980.

Castex, J., J-Ch. Depaule, Ph. Panerai, *De rationele stad. Van bouwblok tot wooneenheid*, Nijmegen 1984. (Oorspronkelijke titel en uitgave *Formes Urbaines: de l'îlot à la barre*, Paris 1980).

Caute, David, *The Fellow-Travellers. A postscript to the Enlightenment*, London 1973.

Caute, David, *The Fellow-Travellers. The Intellectual Friends of Communism*, New Haven 1988.

Chan-Magomedov, Selim O., *Pioniere der sowjetischen Architektur. Der Weg zur neuen sowjetischen Architektur in den zwanziger und zu Beginn der dreißiger Jahre*, Berlin/Wien 1983.

Chan-Magomedov, Selim O., *Avant-garde 1900-1923. Russisch-sowjetische Architektur*, Stuttgart 1991.

Chatrný, Jindřich, Dagmar Černoušková, Pavia Seitlová (eds.), *Orbis Pictus. Bohuslava Fuchse-von Bohuslav Fuchs-de Bohuslav Fuchs-of Bohuslav Fuchs*, Muzeum města Brna, Brno 2012.

Cohen, J. L., M. de Michaelis en M. Tafuri, *Les Avant-gardes et l'Etat USSR 1917-1978. La ville, L'architecture*, Paris/Roma, 1979.

Cohen, Jean-Louis, *The Future of Architecture. Since 1889*, London/New York 2012.

Colenbrander, Bernard en Lily Hermans, *Hein Salomonson*, Amsterdam 1987.

Colenbrander, Bernard, *Frans van Gool. Leven en werk*, Rotterdam 2005.

Colenbrander, Bernard en Hélène Damen, 'Beeldvorming over de Nederlandse architectuur in de wereld. 1980-2013' in Ton Bevers, Bernard Colenbrander, Johan Heilbron et. al. (red.), *Nederlandse kunst in de wereld. Literatuur, architectuur en beeldende kunst. 1980-2013*, Nijmegen 2015, pp. 148-234.

Colomina, Beatriz, *Privacy and Publicity. Modern Architecture as Mass Media*, Cambridge, (Mass.) 1994.

Colomina, Beatriz, 'Voyeurisme in huis' in Hans Cornelissen (red.) *Denk-beelden van het wonen*, Delft 1996.

Conquest, Robert, *The harvest of sorrow. Sovjet collectivization and the terror-famine*, London 1986.

Constant, *Opstand van de homo ludens. Een bundel voordrachten en artikelen*, Bussum 1969.

Cooke, Catherine, 'Le mouvement pour la cité-jardin en Russe' in Cohen, De Michaelis en Tafuri, *Les Avant-gardes et l'Etat USSR*, 1979, pp. 200-234.

Cooke, Catherine, *Russian avant-garde: theories of art, architecture and the city*, London 1995.

Crawford, Christina E., 'The long-term effects of settlement isolationism: Armenikend/Bako, KhTZ/Kharkiv, Sotsgorod/Magnitogorsk' (paper gepresenteerd aan de Ekaterinburg Academy of Contemporary Art, Ekaterinburg mei 2014).

D

Damen, Hélène en Anne-Mie Devolder, (red.), *Lotte Stam-Beese*, 1993.

Damen, Hélène en Anne-Mie Devolder, 'Stedebouwkundig oeuvre' in Damen en Devolder, *Lotte Stam-Beese*, 1993, pp. 37-92.

Dam, Peter van en Philip van Praag, *Fr   Cohen 1903-1943. Leven en werk van een bewogen kunstenaar. Een catalogue raisonné*, Abcoude 1993.

Dane, Jacques en Hans Renders (red.), *Biografie & Psychologie*, Amsterdam 2007.

Das, Otto, Gerrit Oorthuys en Max Risselada, *Russische architectuur en stedebouw 1917-1933*, Delft 1969.

David-Fox, Michel, *Showcasing the Great Experiment. Cultural Diplomacy & Western Visitors to the Soviet Union 1921-1941*, New York 2012.

- Dekker**, Daan, *De betonnen droom. De biografie van de Bijlmer en zijn eigenzinnige bouwmeester*, Amsterdam 2016.
- Delhaye**, Christine en Hilde Heynen (themared.), Themanummer *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 70, 'De zij-kant van architectuur', jrg. 18, 2, Nijmegen 1997.
- Derwig**, J. en E. Mattie, *Functionalisme in the Netherlands*, Amsterdam 1995.
- Dettingmeijer**, Rob, Frank Kaufmann, Ton Idsinga en Jeroen Schilt, *Het Nieuwe Bouwen in Rotterdam 1920-1960*, Delft 1982.
- Devolder**, Anne-Mie en Hélène Damen (red.), *Architectuur Rotterdam. 48 gebouwen gedocumenteerd. 1945-1970*, Rotterdam 1992.
- Devolder**, Anne-Mie (red.), *De Alexanderpolder, waar de stad verder gaat. New Urban Frontiers*, Bussum 1993.
- Dietzsch**, Folke, F., *Die Studierenden am Bauhaus. Eine analytische Betrachtung zur strukturellen Zusammensetzung der Studierenden, zu ihrem Studium und Leben am Bauhaus sowie zu ihrem späteren Wirken*, Dissertation Hochschule für Architektur und Bauwesen, Weimar 1990.
- Dornemann**, Luise, *Clara Zetkin, Leben und Wirken*, Berlin 1979.
- Droste**, Magdalena, 'Unterrichtstruktur und Werkstattarbeit am Bauhaus unter Hannes Meyer' in W. Kleinerüschkamp en Werner Möller (red.), *Hannes Meyer, Architekt – Urbanist – Lehrer*, Berlin 1989, pp. 134-166.
- Droste**, Magdalena, *Bauhaus 1919-1933*, Köln 1990.
- Dulk**, Leo den en Anne Mieke Backer eindredactie en bewerking, *Zoeken naar de heldere lijn. Mien Ruys. Tuinarchitect 1914-1999. De complete biografie*, Rotterdam 2017.
- Durning**, Louise and Richard Wrigley (eds.), *Gender and Architecture*, Chichester 2000.

E

- Eesteren**, C. van, 'Holland: Nagele, a new agricultural village: CIAM Group 'The 8'' in J. Tyrwitt, J.L. Sert, E. Rogers (eds.), *The Heart of the City*, 1952, p. 108.
- Tyrwitt**, Sert, Rogers (red.), *The Heart of the City*, 1952.
- Eggink**, Rudolphine A., *J.B. van Loghem, architect van een optimistische generatie*, proefschrift Technische Universiteit Delft 1998.
- Elffers**, Dick en Wim Brusse, 'Grafies-nummer' in *de 8 en opbouw* jrg. 10 (1939), 13, pp. 129-137.
- Elzas**, A., 'Asplund' in *de 8 en opbouw* jrg. 12 (1941) 7, pp. 89-102.

Embden, S.J. van, 'Over vormgevers en vormgeving in de Nederlandse stedenbouw in de twintigste eeuw' in F. de Jong (red.), *Stedenbouw in Nederland, 50 jaar bond van Nederlandse Stedenbouwkundigen*, Zutphen 1985, pp. 14-77.

Engel, Henk en Endry van Velzen, 'De vorm van de stad: Nederland na 1945' in Ed Taverne en Irmin Visser (red.), *Stedenbouw. De geschiedenis van de stad in de Nederlanden van 1500 tot heden*, Nijmegen/Heerlen 1993.

Es, Evelien van, 'Plannen Pendrecht' in Gabriël van den Brink (red.), *Prachtwijken?! Mogelijkheden en beperkingen van Nederlandse probleemwijken*, Amsterdam 2007, pp. 225-235.

Es, Evelien van, Gregor Harbusch, Bruno Mauer et al. (red.), *Atlas of the Functional City. CIAM 4 and Comperative Urban Analysis*, Bussum 2014.

Etty, Elsbeth, *Henriëtte Roland Holst 1869-1952. Liefde is heel het leven niet*, Amsterdam 1996.

Eyck, Aldo van, 'Het verhaal van een andere gedachte', *Forum* jrg. 7 (1959) pp. 179-248.

Eyck, Aldo van, *Writings. Collected Articles and Other Writings 1947-1998* (ed. Vincent Ligtelijn en Francis Strauven), Nijmegen 2008.

F

Falkenberg-Lieftrinck, Ida, 'Tentoonstelling "In Holland staat een huis"' in *de 8 en opbouw* jrg. 12 (1941) 8, pp. 108-110.

Fanelli, G., *Moderne Architectuur in Nederland 1900-1940*, Den Haag 1978.

Fiedler, Jeannine (ed.), *Photography at the Bauhaus*, Cambridge, (Mass.) 1990.

Flierl, Thomas, 'Vielleicht die grösste Aufgabe, die je einem Architekten gestellt wurde' in Claudia Quiring, Wolfgang Voigt, Peter Cachola et al., *Ernst May 1880-1970*, München/ London/ New York 2011.

Flierl, Thomas en Anne Flierl (red.), *Standartstädte. Ernst May in der Sowjetunion 1930-1933. Texte und Dokumente*, Berlin 2012.

Flint, Anthony, *Wrestling with Moses: How Jane Jacobs Took on New York's Master Builder and Transformed the American City*, New York 2011.

Fontijn, Jan, *Broeders in bedrog. De biografie en zijn held*, Amsterdam 1997.

Forgács, Éva, 'Between the Town and the Gown. On Hannes Meyer's Dismissal from the Bauhaus' in *Journal of Design History*, Vol. 23. 3, Oxford 2010, pp. 265-274.

Fortuin, Arjan en Joke Linders, *Bespottelijk maar aangenaam. De biografie in Nederland*, Amsterdam 2007.

Foucault, Michel, *De wil tot weten. Geschiedenis van de seksualiteit I*, Nijmegen, 1984. (Oorspronkelijke titel en uitgave *Histoire de la sexualité 1. La volonté de savoir*, Paris 1976).

Frampton, Kenneth, *Moderne architectuur. Een kritische geschiedenis*, Nijmegen 1988.

France, P. en W. St. Clair, *Mapping Lives. The Uses of Biography*, Oxford 2002.

Friedman, Alice T., *Women and the making of the Modern House : A Social and Architectural History*, New Haven / London 2006.

Friedman, Yona, *L'architecture mobile: Vers une cite conçue par ses habitants*, Paris 1970.

G

Gide, André, *Retour de l'USSR*, Paris 1936.

Giedion S., *Space, Time and Architecture*, Cambridge, (Mass.) 1941. Nederlandse vertaling: *Ruimte, tijd en bouwkunst*, Amsterdam/Antwerpen 1954.

Giedion, S., *A decade of New Architecture*, Zürich 1951.

Giedion, S., *Architektur und Gemeinschaft. Tagebuch einer Entwicklung*, Hamburg 1956.

Gielen, Albert, *A.C. Nicolai (1914-2001)*, Rotterdam 2004.

Gebhard, David, *Lutah Maria Riggs. A Woman in Architecture 1921-1980*, Santa Barbara 1992.

Goldman, Wendy Z., *Women, the state and revolution: Soviet family policy and social life 1917-1937*, Cambridge, (Mass.) 1993.

Gerven, Anne van, 'De tuin als buitenkamer. Een vergelijking van drie tuinarchitecten in het Interbellum: Bergmans, Tersteeg en Ruys' in *Cascade bulletin voor tuinhistorie* 22 (2013), 2, pp. 49-56.

Gorvic, G., '15 ans d'architecture a Har'kov' in Cohen, de Michaelis en Tafuri, *Les Avant-gardes et l'Etat USSR 1917-1978*, 1979, pp. 268-278.

Gubkina, Ievigenia, *The Socialist City 'New Kharkiv': Urban Planning Heritage of Socialist Modernism in Ukraine*, paper gepresenteerd op de 5th International Conference Modernism in Europe. Modernism in Gdynia, Gdynia 20-22 oktober 2016.

Gutshow, Kai K., 'Das "Neue Africa"' in Quiring *et.al.*, *Ernst May* 2011, pp. 197-228.

Guttenberger, Anja, 'Hannes Meyer privat. "Alles Leben sei ein Streben nach Sauerstoff + Kohlenstoff + Stärke + Eiweiss"' in Peter Steininger (red.), *"als bauhäusler sind wir suchende". Hannes Meyer (1889-1954). Beiträge zu seinem Leben und Wirken. Beiträge zur Bau- und Nutzungsgeschichte*, Heft 7, Dezember 2013, Bernau bei Berlin 2013.

Graaf, Jan de en Willem Nijenhuis, 'Het planapparaat als massamedium', in Barbieri, Bijhouwer Devolder *et.al*, *Stedebouw in Rotterdam 1981*, pp. 160-164.

Graafland, Arie, *Esthetisch vertoog en ontwerp. Theorie en methode van betekenisverlening in architectuur en kunst*, Nijmegen 1986.

Graafland, Arie (red.), *De bevrijding van de moderne beweging. Een dialoog met de modernen*, Nijmegen 1988.

Graziosi, Andrea, *Lettere da Kharkov: La carestia in Ucraina e nel Caucaso del Nord ne rapporti dei diplomatici italiani 1932-1933*, Torino 1991.

Groosman, Ernest, 'Lotte Stam-Beese' in *Bouw*, jrg. 44 (1989) 2, p. 5.

Groot, Marjan, *Vrouwen in de vormgeving in Nederland 1880-1940*, Rotterdam 2007.

H

Haan, Francisca de, *Sekse op kantoor. Over vrouwelijkheid, mannelijkheid en macht, Nederland 1860-1940*, Hilversum 1992.

Haan, Hilde de en Ids Haagsma, 'Colloquium architectuur en stedebouw Hamburg. Functionalisten van toen' in *De Architect*, jrg. 12 (1981) 6, pp. 55-70.

Habraken, John, *De dragers en de mensen - het einde van de massawoningbouw*, Amsterdam 1961.

Harmsen, Ger, *Marx contra de marxistische ideologen*, Nijmegen 1978.

Harmsen, Ger, *Nederlands kommunisme. Gebundelde opstellen*, Nijmegen 1982.

Hays, K. Michael, *Modernism and the posthumanist subject. The architecture of Hannes Meyer and Ludwig Hilberseimer*, Cambridge, (Mass.) 1992.

Hazewinkel, Ferdinande, *De ontwikkeling van het ROCA-gebied (Rotterdam, Capelle a/d IJssel, Zevenhuizen) 1959-1979: de geschiedenis van de bouw en ontsluiting van een nieuw stadsdeel en de daarvoor benodigde gemeentelijke grenswijzigingen*, Gemeentearchief Rotterdam 1981.

Hebly-Theunissen architecten, Arjan Hebly, Cees Boekraad *et.al.*, *De Heuvel – Leidschendam. Een magnifieke hof, cultuurhistorische analyse en waardering*, Delft 2012.

Heer, Jan de, 'Architectuur en serie. Stroken-Stempels-Plekken' in Barbieri (red.), *Architectuur en planning 1983*, pp. 48-92.

Heer, Jan de, 'Het centrumloze labyrint. Gerrit Rietveld en de stedebouw' in *Oase. Tijdschrift voor architectuur*, # 23 (1989), pp. 10-21.

Heistek, Wim, 'Historische Commissie "De Ommoordse Polder"' in *Nieuws Ommoord* 13, najaar 2015, pp. 22-30.

- Hellinga**, Herma, 'De woning als massaproduct' in Bosma (red.), *De geruisloze doorbraak*, 1995, pp. 242-268.
- Hellmann**, Paul, *Dik water. Wonen in een Nederlandse buitenwijk*, Rotterdam 1993
- Hemel**, Zef en Vincent van Rossum, *Nagele. Een collectief ontwerp*, Amsterdam 1984.
- Henderson**, Suzan R., 'A Revolution in the Woman's Sphere. Grete Lihotzky and the Frankfurt Kitchen' in Debra Coleman, Elisabeth Danze, Carol Henderson (eds.), *Architecture and Feminism*, New York 1996, pp. 221-253.
- Henkes**, Barbara en Hanneke Oosterhof, *Kaatje ben je boven? Leven en werken van Nederlandse dienstbodes 1900-1940*, Nijmegen 1985.
- Henkes**, Barbara, *Heimat in Holland. Duitse dienstmeisjes 1920-1950*, Breda 1995.
- Hermans**, W.F., *Naar Magnitogorsk*, Amsterdam 1990.
- Hermes**, Nico (red.), *Intra Muros. Twaalf Nederlandse interieurarchitectes van deze eeuw*, Amsterdam 1992.
- Heuvel**, Dirk van den, *Alison and Peter Smithson: a brutalist story involving the house, the city and the everyday (plus a couple of other things)*, proefschrift Technische Universiteit Delft 2013.
- Heuvel**, Dirk van den (red.), *Jaap Bakema and the open society*, Amsterdam 2018
- Heynen**, Hilde, 'Postmodernisme en architectuur. Een merkwaardige combinatie' in *Streven*, jrg. 43 (1989) februari, pp. 429-440.
- Heynen**, Hilde (red.), *Wonen tussen gemeenplaats en poëzie. Opstellen over stad en architectuur*, Rotterdam 1993.
- Heynen**, Hilde, 'Plekken van het dagelijkse. Over vrouwen in de architectuurkritiek' in *Archis. Tijdschrift voor Architectuur, Stedebouw en Beeldende Kunst* 4 (2000), pp. 58-64.
- Heynen**, Hilde, *Architectuur en kritiek van de moderniteit*, Nijmegen 2001.
- Heynen**, Hilde, André Loeckx, Lieven De Cauter, Karina van Herck (red.), *Dat is architectuur*, Rotterdam 2001.
- Hilmes**, Oliver, *Alma Mahler-Werfel. De biografie*, Amsterdam 2007. (Oorspronkelijke titel en uitgave *Witwe im Wahn. Das Leben der Alma Mahler-Werfel*, München 2004).
- Hirschfeld**, G., *Bezetting en collaboratie. Nederland tijdens de oorlogsjaren 1940-1945*, Haarlem 1991.
- Hofkamp**, Joke en Evert van Uiter, 'De Nieuwe Kunstschool (1933-1943)' in *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*, Haarlem 1980, pp. 233-300.
- Hofmans**, Arthur, *Herinneringen aan Duiker*, Lelystad/Rotterdam, 1990.

Hollander, Paul, *Political Pilgrims. Travels of Western Intellectuals to the Soviet Union, China and Cuba*, New York 1981.

Hollis, Leo, *Cities are good for you. The genius of the metropolis*, London 2013.

Holsappel, Eveline, *Ida Falkenbergh-Liefrinck (1901). De rotan stoel als opmaat voor een betere woninginrichting*, Rotterdam 2000.

Hols, Hans Heinz, *Tendensen in het Europese marxisme. Het polycentrisme en de dialectiek van theorie en praktijk*, Nijmegen 1975. (Oorspronkelijke titel en uitgave *Strömungen und Tendenzen im Neomarxismus*, München 1972).

Hoogstraten, Dorine van en Martijn Vos, 'The SAR Methodology as Applied to Housing Construction, Product Development and Education' in Bosma, Hoogstraten en Vos, *Housing for the Millions* 2000, pp. 213-295.

Hooimeijer, Fransje en D'Laine Camp, *Politiek en architectuur. Een onderzoek naar de invloed van politici op de architectuur en stedenbouw van Rotterdam in de twintigste eeuw*, Rotterdam 1999.

Howard, Ebenezer, *To-morrow: a peaceful path to real reform*, London 1898.

Hudson, Hugh D., *Blueprints and blood: the Stalinization of Soviet architecture, 1917-1937*, Princeton 1994.

Hulsman, Bernard, *Apenrotsen en andere nauwe verwanten. Reis door de wereld van de moderne architectuur*, Amsterdam 2017.

I

Ibelings, Hans, *De moderne jaren vijftig en zestig. De verspreiding van een eigentijdse architectuur over Nederland*, Rotterdam 1996.

Idsinga, Ton, 'Het Nieuwe Bouwen in Rotterdam 1940-1960: wat is stedelijk bouwen in een open stad?', in Beeren, Donker Duyvis en Schoon, *Het Nieuwe Bouwen in Rotterdam*, 1982, pp. 108-139.

Idsinga, T. en J. Schilt, *Architect W. van Tijen 1894-1974. 'Ik ben rationalist, maar er is meer op de wereld...'*, Den Haag 1987.

Internationale Revue i 10, jaargangen 1927, 1928 en 1929, Amsterdam. (Herdruk i 10 1927-1929, Amsterdam 1978).

Ingbergman, Sina, *ABC: International Constructivist Architecture 1922-1939*, Cambridge, (Mass.), 1994

Isaacs, Reginald, *Walter Gropius: De Mensch und sein Werk*, Teil 1, Berlin 1983.

J

Jacobs, Jane, *The Death and Life of Great American Cities*, New York 1961. Vertalingen: *Tod und Leben großer amerikanischer Städte*, Berlin 1963 en *Dood en leven van de grote Amerikaanse steden*, Nijmegen 2009.

Jacobs, Stef, *Mart Stam. Dichter van staal en glas*, proefschrift Universiteit van Amsterdam 2016.

Jansen, Bregit, Barbara van Velsen, *et.al.*, *Overschie. Cultuurhistorische analyse en beschouwing (1946-1965)*, dS+V. gemeente Rotterdam 2005.

Jansen, Bregit, 'De ideale woongemeenschap in naoorlogs Rotterdam' in Kim Zweerink (eindred.), *Van Pendrecht tot Ommoord*, Bussum 2005, pp. 20-26.

Jansen, Wilma, 'De stedenbouwkundige invloed van Pendrecht in Nederland. Pendanten van Pendrecht' in Damen en Devolder, *Lotte Stam-Beese*, 1993, pp. 104-114.

Jencks, Charles, *The Language of Post-Modern Architecture*, London 1977.

Jong, F. de, (red.), *Stedebouw in Nederland*, 1985.

Junghanns, K., 'Deutsche Architekten in der Sowjetunion während der ersten Fünfjahrpläne und des Vaterländischen Krieges' in *Wissenschaftliche Zeitschrift der Hochschule für Architektur und Bauwesen, Weimar*, XXIX (1983), deel 2.

K

Katchanovski, Ivan, *Classic Prisoner's Dilemma: A Quasi-Experimental Test during the Great Terror* (paper gepresenteerd op de 2003 Annual Meeting of the American Political Science Association, Philadelphia, 28-31 augustus 2003).

Kauffmann, Frank, 'Lotte Stam-Beese, 1903-1988' in *Rotterdams Jaarboekje* reeks 09, jrg. 07 (1989), pp. 139-143.

Keizer, Madelon de (red.), *Utopie. Utopisch denken, doen en bouwen in de twintigste eeuw*, Zutphen 2002.

Kessel, Ellen van en Marga Kuperus, *Margaret Staal-Kropholler, architect (1891-1966)*, Rotterdam 1991.

Kessel, Ellen van en Froukje Palstra, *Ir. Jakoba Mulder (1900-1988). Stedenbouwkundige en landschapsarchitecte*, Amsterdam 1994.

Kessler, Ir. Paul, 'De les van Mrs. Jacobs' en recensie Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* in *Stedebouw en volkshuisvesting* 45 (1969), pp. 239-255.

Keuning, David, *Bouwkunst en de Nieuwe Orde. Collaboratie en berechting van Nederlandse architecten 1940-1950*, Nijmegen 2017.

Kieren, M., Hannes Meyer, *Dokumente und Frühzeit. Architektur und Gestaltungsversuche 1919-1927*, Heiden 1990.

Klemann, Hein A.M., *Nederland 1938-1948. Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting*, Amsterdam 2002.

Kler, C. de, 'Steden en dorpen in ontwikkeling' in De Jong, *Stedebouw in Nederland*, 1985, pp. 268-321.

Klerk, Len de, *Particuliere plannen. Denkbeelden en initiatieven van de stedelijke elite inzake de volkswoningbouw en de stedebouw in Rotterdam, 1860-1950*, Rotterdam 1998.

Knapen, Iris, 'Lotte Stam-Beese. Een analyse van het werk en de publicaties in de periode 1934-1940', Doctoraal projectgroep kunstgeschiedenis 1997-1978 gepubliceerd in Dörte Nicolaisen, Angelique van der Eerenbeemd en Hanneke van Asperen (red.), *Bauhaus-kunstenaars in Nederland*, Katholieke Universiteit Nijmegen 1998, pp. 99-121.

Kollontai, Aleksandra, *The Autobiography of a Sexually Emancipated Communist Woman*, New York, z.j. [1971].

Kollontai, Aleksandra, *Selected Articles and Speeches*, New York 1984.

Kopp, Anatole, 'Foreign architects in the Soviet Union during the first two Five-Year Plans', in Brumfield (ed.), *Reshaping Russian architecture* 1990, pp. 176-214.

Kossmann, E.H., 'De Tweede Wereldoorlog' in *Winkler Prins Geschiedenis der Nederlanden. Deel 3: De Lage Landen van 1780 tot 1970*, Amsterdam/Brussel 1977.

Kubinsky, Mihály, *Bohuslav Fuchs*, Berlin/Budapest 1986.

Kuldelva, Zdeněk, *Brněská architektura 1919-1928*, Brno, z.j.

L

Lab Nagele, *Handboek Nagele. Visie op een modernistisch dorp in de polder*, Nagele 2010.

Lapidus, Gail, *Women in Soviet Society: Equality, Development and Social Change*, Berkeley/ Los Angeles / London 1978.

Larsson, Lars Olof, *Albert Speer. Le plan de Berlin 1937-1943*, Bruxelles, 1988. (Oorspronkelijke titel en uitgave *Albert Speer. Die Neugestaltung der Reichshauptstadt*, Stockholm 1978).

Lebesque, Sabine, *Yona Friedman. Structures Serving the Unpredictable*, Rotterdam 1999.

Lefavre, Liane en Ingeborg de Roode (red.), *Aldo van Eyck, de speelplaatsen en de stad*, Rotterdam 2002.

Lenin, W.I., *Over de emancipatie van de vrouw*, Moskou/Amsterdam, 1977 (Oorspronkelijke titel en uitgave *О эмансипации женщин*, Москва 1934).

Liempt, Ad van, *De Oorlog*, Amsterdam, 2009.

Loghem, Ir. J.B. van, 'Stedenbouw in Sowjet-Rusland' in *de 8 en opbouw* jrg. 5 (1934) 9, pp. 77-76

Loghem, J.B. van, 'Academische en vrije kunst' in *de 8 en opbouw* jrg. 6 (1935) 4, pp. 38-39.

Loghem, Ir. J.B. van, 'Wat gebeurt er in Sowjet-Rusland?' in *de 8 en opbouw* jrg. 10 (1939) 6, pp. 57-62.

Loghem, Ir. J.B. van, 'Gedachten bij de tentoonstelling "De Trein 1839-1939"' in *de 8 en opbouw* jrg. 10 (1939) 9, pp. 209-210.

Loghem, Ir. J.B. van, *Bouwen / Bauen / Bâtir / Building – Holland. Een dokumentatie van de hoogtepunten van de moderne architectuur in Nederland van 1900 tot 1932*. Ingeleid door Umberto Barbieri, Nijmegen 1980.

M

Maandag, Ben en Elizabeth Poot, *Het handwerk van de stedenbouwer. 30 jaar werken aan de stad Rotterdam, 1975-2005*, Rotterdam 2005.

Maasberg, Ute en Regina Prinz, *Die Neuen kommen! Weibliche Avantgarde in der Architektur der Zwanziger Jahre*, Hamburg 2005.

Maaskant, H.A., 'Naar aanleiding van de huisjes afgebeeld in dit nummer' in *de 8 en opbouw*, jrg. 8 (1937) 3, pp. 121-123.

Máčel, O., K. Sierman, H. Císařová, *Karel Teige (1900-1951) en de Tsjechische avantgarde*, Amsterdam (Teige Genootschap) 1994.

Maha Tera, Narada, *Buddhism in a Nutshell*, Sangaraja Mavatha, Sri Lanka, 1982.

Mahler, Alma, *Het is een vloek een meisje te zijn. Een keuze uit de dagboeken 1898-1902*, Amsterdam 2000 (Oorspronkelijke titel en uitgave *Tagebuch-Suiten 1898-1902*, Frankfurt am Main 1997).

Mallgrave, Harry Francis, Otto Wagner, *Modern Architecture. A guidebook for his students to this field of art*, Santa Monica, (Ca.) 1988.

Mallgrave, Harry Francis, Christina Contandriopoulos (eds.), *Architectural Theory, An anthology from 1871 to 2005*, Volume II, Blackwell 2008.

Mallgrave, Harry Francis, David Goodman, *An introduction in Architectural Theory. 1968 to the Present*, Oxford 2011.

Marx, Karl en Friedrich Engels, *De Duitse ideologie: 1. Feuerbach en drie basisteksten van Karl Marx*, Nijmegen 2018. (Oorspronkelijke uitgave Brussel, 1845).

Marzona, Egido en Roswitha Fricke (eds.), *Bauhaus Fotografie*, Düsseldorf 1982.

Maybrigade, 'Echo aus Russland' in *Bauwelt*, Vol. 23, No 31 (1932), pp. 66-67.

McLeod, Mary, 'Every day and "Other" Spaces', Debora Coleman *et al.* (eds.), *Architecture and Feminism*, New York 1996, pp. 1-37.

McNeil, Peter, 'Designing Women: Gender, Sexuality and the Interior Decorator. c. 1890-1940' in *Art History* (1994), Vol. 17, 4, pp. 631-657.

Mens, Noor, *W.G. Witteveen en Rotterdam*, Rotterdam 2007.

Meijel, Leon van en Teake Bouma, *Nagele Zuiderwinkels. Bouwhistorisch onderzoek*, Nijmegen 2014.

Meyer, Hannes, Elena Torres and Kay B. Adams, *TPG Mexico: el Taller de Gráfica Popular, doce años de obra artística colectiva = the Workshop for Popular Graphic Art, a record of twelve years of collective work*, Mexico City 1949.

Meyer, Han, Richard Kouprie en JanRoelf Sikkens, *De beheerste stad. Ontstaan en intenties van een sociaal-democratische stadspolitiek: een kritiek*, Rotterdam 1980.

Meyer, Han, *Transformaties van het verstedelijkt landschap. Het werk van Palmboom & van den Bout*, Nijmegen 2003.

Meyer, Peter, 'Ornament in den zin van den abstracte kunst' in *de 8 en opbouw* jrg. 8 (1937) 23, pp. 216-217.

Meyer-Bergner, Lena, *Hannes Meyer, Bauen und Gesellschaft: Schriften, Briefe, Projekte*, Dresden 1980.

Miljutin, Nicolaj A., *Sotsgorod. The problem of building socialist cities*, Cambridge (Mass.) 1974 (vertaald uit het Russisch, oorspronkelijk Moskou 1930).

Mintzberg, Henry, *The Structuring of Organisations*, London, 1979.

Molema, Jan en Suzy Leemans, *Moderniteit in een behoudende omgeving. Jan Albarda en De Groep van Delft*, Heijningen 2010.

Molema, Jan en Suzy Leemans, *Bernard Bijvoet (1889-1979). Cher maître van de Nederlandse architectuur*, Nijmegen 2017.

Molenaar, Joris, *Brinkman & Van der Vlugt architecten*, Rotterdam, 2012.

Möller, Werner, *Mart Stam 1899-1985. Architekt, Visionär, Gestalte. Sein Weg zum Erfolg 1919-1930*, Tübingen 1997.

Moorsel, Wies van, *Cora Nicolai-Chaillet 1919-1975. Interieurarchitecte en woonpedagoge*, Rotterdam 2004.

Moorsel, Wies van en Dorothee Segaar-Höweler, *Enrico Hartsuyker en Luzia Hartsuyker-Curjel. Modellen voor nieuwe woonvormen*, Rotterdam 2008.

Moravčíková, Henrieta, 'Ein tschechischer Architekt in der Slowakei: eine ambivalente Position' in Adolph Stiller, *Bohuslav Fuchs 1895-1972. Architekt der Tschechischen Avantgarde*, Salzburg / Wien 2010.

Mulder, Hans, *Kunst in crisis en bezetting. Een onderzoek naar de houding van Nederlandse kunstenaars in de periode 1930-1945*, Utrecht/Antwerpen 1978.

Mulder, Bertus, *Gerrit Thomas Rietveld. Leven, denken, werken*, Nijmegen 1994.

Mulder, Suzanne en Jeroen Schilt, *Jonge architecten in de wederopbouw 1940-1960*, Bussum 1993.

Mumford, L., "'The sky line.'" Een wandeling door de Rotterdamse city met een lofzang op de Lijnbaan', in *Bouw*, jrg. 12 (1957) 48, pp. 1198-1201.

Mumford, L., *De sociale grondslagen van het na-oorlogse bouwen*, vertaling en uitgave De Rotterdamsche Gemeenschap, Den Haag 1946.

Muscheler, Ursula, *Das rote Bauhaus. Eine Geschichte von Hoffnung und Scheitern*, Berlin 2016.

N

Neumann, Eckhard (red.), *Bauhaus und Bauhäusler. Erinnerungen und Bekenntnisse*, Köln 1985.

Nevzgodin, I., *Het Nieuwe Bouwen in West-Siberië; architectuur en stedenbouw in de jaren 1920-1940*, proefschrift Technische Universiteit Delft 2004.

Nouveau, Peter (red.), *Margarete Schütte-Lihotzky. Soziale Architektur. Zeitzeugin eines Jahrhunderts*, Wenen 1996.

Nycolaas, Jacques, 'Drie episoden in architectuur, stedenbouw en volkshuisvesting. De omgevallen maquette' in Barbieri (red.), *Architectuur en planning* 1983, pp. 174-202.

O

Olgers, Karla en Caroline Boot, *Bauhaus. De weverij en haar invloed in Nederland*, Tilburg 1988.

Olink, Hans, *De vermoorde droom. Drie Nederlandse idealisten in Sovjet-Rusland*, Amsterdam 1993.

Olink, Hans, *Een Siberische tragedie*, Amsterdam 2007.

Olink, Hans, *De idealisten. Nederlandse kunstenaars in Oost-Berlijn*, Amsterdam 2016.

Oorthuys, Gerrit, *Mart Stam. Overzicht van zijn werk*, Delft, 1969.

Oorthuys, G., 'Een gesprek over het Bauhaus' in *Goed wonen* (1968) 21, pp. 4-9.

Oosterhof, Hanneke, 'De wederopbouw van Rotterdam. Lotte Stam-Beese (1903-1988)' in Jeroen Peppers en Davied van Berlo (samenstelling), *Ambtenaren! 200 jaar werken aan Nederland in 100 portretten*, Den Haag 2015, pp. 130-132.

Oosterhof, Hanneke, 'Leerschool in liefde en architectuur. Lotte Beese en haar relatie met Hannes Meyer' in *Eigenbouwer. Tijdschrift voor de goede smaak*, juli 2015, 4, pp. 46-63.

Oosterhof, Hanneke, 'Creating order amid chaos. Architect Lotte Beese in the Soviet Union 1932-1935', MOMOWO (Women of the Modern Movement) conference, Leiden 2015. E-book Ljubljana 2018. Zie <https://omp.zrc-sazu.si/zalozba-zrc/catalog/book/2>.

Oosterhof, Hanneke, 'Lotte Stam-Beese (1903-1988). From *Entwurfsarchitektin* to urban-planning architect' in *Architektura & Urbanismus*, volume 51, 1-2, 2017, pp. 94-105.

Oosterhof, Hanneke, 'Lotte Stam-Beese. Engagierte Architektin und Stadtplanerin. A Committed Architect and Urban Planner' in Mary Pepchinsky, Christina Budde, Wolfgang Voigt *et.al.* (red.), *Frau Architect. Seit mehr als 100 Jahren: Frauen im Architekturberuf. Over 100 Years of Women in Architecture*, Frankfurt am Main/Tübingen 2017, pp. 179-189 en 296-297.

Oosterhof, Hanneke, 'Lotte Stam-Beese: Vom Socgorod in Har'kov zur Stadtplanung in Rotterdam' in Philipp Oswald (red.), *Hannes Meyers neue Bauhauslehre. Von Dessau nach Mexico*, Bauwelt Fundamente Band 164, Berlin 2018, pp. 00. (moet nog verschijnen).

Oswald, Philipp, (red.), *Hannes Meyers neue Bauhauslehre. Von Dessau nach Mexico*, Bauwelt Fundamente Band 164, Berlin 2018.

Oud, Hendrik Emile, *J.J.P. Oud: architect 1890-1963: feiten en herinneringen gerangschikt*, 's-Gravenhage, 1984.

P

Palmboom, Frits, *Doel en vermaak in het konstruktivisme. 8 projecten voor woning- en stedenbouw OSA-Sovjet Unie 1926-1930*, Nijmegen 1979.

Palmboom, Frits, *Rotterdam, verstedelijkt landschap*, Rotterdam 1987.

Palmboom, Frits, 'Prinsenland: de transformatie van een verstedelijkt landschap' in *De architect*. Themanummer 39, mei 1990, pp. 24-31.

Palmboom, Frits, 'De geschiedenis van de stad van morgen', The history of the city of tomorrow', in Anne-Mie Devolder (red.), *De Alexanderpolder. Waar de stad verder gaat*, Bussum 1993, pp. 41-52.

Palmboom, Frits en Aaron Betsky, *Drawing the ground - landscape urbanism today: the work of Palmbout Urban Landscapes*, Basel 2010.

Pare, Richard, *The Lost Vanguard. Russian Modernist Architecture 1922-1932*, New York 2007.

Pepchinsky, Mary, Christina Budde, Wolfgang Voigt et.al. (red.), *Frau Architect*, 2017.

Pistorius, Elke, *Die Architektenstreit nach der Revolution: Zeitgenössige Texte Russland 1925-1932*, Basel 1992.

Pollmann, Tessel, *Van Waterstaat tot Wederopbouw. Het leven van dr. Ir. J.A. Ringers 1885-1965*, Amsterdam 2006.

Posthumus-Van der Goot, W. H. en Anna de Waal, (red.), *Van moeder op dochter. De maatschappelijke positie van de vrouw in Nederland vanaf de Franse tijd*, Nijmegen 1977.

Pott-Buter, Hettie en Kea Tijdens (red.), *Vrouwen: leven en werk in de twintigste eeuw*, Amsterdam 1998.

Probst, Hartmut en Christian Schädlich, *Walter Gropius*, Berlin 1986.

Presser, J., *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom 1940-1945 I*, 's-Gravenhage 1977.

Q

Quiring, Claudia, 'Vom 'Karpfenteich' zur 'Kaviargewöhnungskur' – Einblick in das Leben von Mays Mitarbeitern in Schlesien, Frankfurt und der Sowjetunion' in Quiring et al., *Ernst May*, 2011.

R

Rebel, Ben, *Het nieuwe bouwen. Het functionalisme in Nederland 1918-1945*, Assen 1983.

Rebel, Ben, Indira van 't Klooster, Maarten Kloos et. al., *Ben Merkelbach, architect en stadsbouwmeester*, Amsterdam 1994.

Renders, Hans, 'De biografische methode' in Gerrit Voerman, Dirk Jan Wolffram (red.), *Kosmann instituut. Benaderingen van de geschiedenis van politiek*, Groningen 2006.

Renders, Hans, *De zeven hoofdzonden van de biografie. Over biografen, historici en journalisten*, Amsterdam 2008.

Reve, Karel van, *Het geloof der kameraden. Kort overzicht van de communistische wereldbeschouwing*, Amsterdam 1974 (vierde druk; eerste druk 1969).

Risselada, Max en Dirk van den Heuvel (red.), *Team 10, 1953-1981. In search of a Utopia of the Present*, Rotterdam, 2005.

Risselada, Max (red.), *Functionalisme 1927-1961. Hans Scharoun versus de Opbouw. Mart Stam, Willem van Tijen, Johannes van den Broek, Jacob Bakema, Die neue Stadt*, Delft 1997.

Roelofs, E., *De frustratie van een droom. De wederopbouw van de in mei 1940 verwoeste delen van de binnenstad, Kralingen en het Noordereiland van Rotterdam 1940-1950*, Rotterdam 1989.

Roland Holst, Henriëtte, *Uit Sowjet Rusland, Beelden en beschouwingen*, Rotterdam 1922.

Roland Holst-Van der Schalk, Henriëtte, *Het vuur brandde voort. Levensherinneringen*, Amsterdam 1979.

Rose, Hajo, 'Toegepaste kunst op de tentoonstelling' [*De trein*, HO] in *de 8 en opbouw* jrg. 10 (1939) 10, pp. 216-217.

Rovers, Eva, *Helene Kröller-Müller 1869-1939. De eeuwigheid verzameld*, Amsterdam 2012.

Rüedi Ray, Katerina, *Bauhaus Dream-house. Modernity and globalization*, London/New York 2010.

Rümmele, Simone, *Mart Stam*, Zurich 1991.

S

Saint-Exupéry, Antoine de, *Citadelle*, Paris 1948. Vertalingen: *Die Stadt in der Wüste*, Düsseldorf 1951, *Wisdom of the Sands*, Chicago 1979.

Salomons, Izak (I.S.), 'Kongres Bergeijk 1968' in *Goed Wonen*, jrg. 21 (1968) 9, pp. 11-12.

Scheerens, W., 'De vijf experimentele woningbouwplannen', in *Forum* jrg. 6 (1952) 10, pp. 283-297.

Schellekens-Ligthart, Dr. A. J., *Buitenshuis werkende gehuwde vrouwen, huishoudelijke en financiële problemen*, Utrecht 1957.

Schilt, Jeroen, '1947-1957: tien jaar Opbouw' in *Dettingmeyer, Rob et. al., Het nieuwe Bouwen in Rotterdam* 1982, pp. 139-157.

Schilt, J., 'The return journey from the Soviet Union to Holland' in G. Oorthuys en W. Möller, *Mart Stam 1899-1986*, Bologna 1991, pp. 40-43.

Schilt, Jeroen en Herman Selier, 'Van de oevers van de Oder tot Krimpen aan den IJssel. Het leven van Lotte Stam-Beese, 1903-1988' in *Damen en Devolder* (red.), *Lotte Stam-Beese*, 1993, pp. 10-35.

Schirren, Matthias, *Hugo Häring, Architekt des Neuen Bauens*, Berlin 2001.

Schmidt, Hans, 'Die Tätigkeit Deutscher Architekten und Spezialisten des Bauwesens in der Sowjetunion in den Jahren 1930 bis 1937' in *Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt Universität zu Berlin, Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe*, jrg. XVI (1967) 3, pp. 383-420.

Schnaidt, Claude, *Hannes Meyer: Bauten, Projekte und Schriften. Buildings, Projects and writings*, Teufen 1965.

Schulz, Walter, 'Wie arbeitet die Gruppe May in Moskau?' in *Die neue Stadt*, Vol. 1, 3 (1932), pp. 64-66.

- Schulz**, Walter, 'Planmässiger Stadtebau in der UdSSR in Theorie und Praxis' in *Bauwelt*, Berlin, Vol. 23, 26 (1932), pp. 633-634.
- Shuster**, Marc-Oliver, 'Rudolf Pannwitz' kulturphilosophische Verwendungen des Begriffs 'postmodern' in *Archiv für Begriffsgeschichte*, Vol. 47 (2005), pp. 191-213.
- Schütte-Lihotzky**, Margarete, 'Meine Arbeit mit Ernst May in Frankfurt und Moskou' in *Bauwelt*, Berlin, Heft 28 (1986) pp. 1051-1054.
- Schütte-Lihotzky**, *Erinnerungen aus dem Widerstand 1938-1945*, Berlin 1985.
- Schütte-Lihotzky**, Margarete, Karin Zogmayer (red.), *Warum ich Architektin wurde. Erinnerungen und Betrachtungen*, Salzburg 2004.
- Schwegman**, Marjan, *Het stille verzet. Vrouwen in illegale organisaties, Nederland 1940-1945*, Amsterdam 1980.
- Schwegman**, Marjan, *Maria Montessori 1870-1952. Kind van haar tijd. Vrouw van de wereld*, Amsterdam 1999.
- Scott Brown**, Denise, 'Room at the Top: Sexism and the Star System in Architecture' in Ellen Perry Berkeley en Matilda McQuaid (eds.), *Architecture: A Place for Women*, Washington DC, 1989, pp. 237-246.
- Selier**, H., 'Hannes Meyer in een nieuw licht', *De Architect*, jrg 21 (mei 1990) 5, pp. 63-69.
- Sert**, J.L., *Can our cities survive? An ABC of urban problems, their analysis, their solutions*, Cambridge, (Mass.) 1942.
- Simon** Thomas, Mienke, *Goed in vorm. Honderd jaar ontwerpen in Nederland*, Rotterdam 2008.
- Sinke**, Onno, *Loyaliteit in verdrukking. De Technische Hogeschool Delft tijdens de bezetting*, Amsterdam 2012.
- Šlapeta**, Vladimir, *The Brno Functionalists*, Helsinki 1983.
- Šlapeta**, Vladimir, Ironimus, *Czech Functionalism 1918-1938*, London 1987.
- Slob**, Marleen, 'De mensen willen niet rijpen, vandaar'. *Leven en werk van Til Brugman*, Amsterdam 1994.
- Smeets-Klokgieters**, Erica, 'Vrouw in de bouw. De eerste vrouwelijke afgestudeerde architecten in Nederland' in *Bulletin KNOB* 113 (2017) 1, pp. 43-55.
- Smets**, Sandra, 'Pendrecht: Het verloren arbeidersparadijs' in *Rotterdams Jaarboekje*, reeks 01, jrg. 01 (2010), pp. 268-290.
- Smets**, Sandra, 'Het turbulente leven van Lotte Stam-Beese. Een Pools-Duitse architect in Nederland' in *Holland*, jrg. 43 (2011) 3, pp. 192-202.

- Smithson**, Alison (ed.), *Team 10 Meetings 1953-1984*, Delft 1991.
- Somer**, Kees, *De functionele stad. De CIAM en Cornelis van Eesteren, 1928-1960*, Rotterdam 2007.
- Staal**, A., 'Une maison, un palais?' in *de 8 en opbouw* jrg. 8 (1937) 9, pp. 82-84.
- Stam**, Mart, 'M-kunst' in *Internationale Revue* i 10, (1927) 2, pp. 41-43.
- Stam**, Mart, 'M-kunst' in *bauhaus, zeitschrift für gestaltung*, 2 (1928) 2/3, p. 16.
- Stam**, Mart, 'M-kunst' in *Catalogus Internationale Architectuurtentoonstelling Opbouw*, Rotterdam 1928, p. 19.
- Stam**, Mart, 'Moskou en de ondergrondse. De eerste Métro in Rusland' in *De Groene Amsterdammer*, 11 mei 1935, pp. 12-13.
- Stam**, Mart, 'Bouwkunst in het nieuwe Rusland' in *De Groene Amsterdammer*, 6 juni 1936, pp. 10-11.
- Stam**, Mart, 'Mogelijke en onmogelijke krullen op de expo 1937' in *de 8 en opbouw* jrg. 8 (1937) 12, pp. 169-175.
- Stam**, Mart, 'Ontwerp voor het Nederlandsche paviljoen te New York 1939' in *de 8 en opbouw* jrg. 9 (1938) 15, pp. 142-146.
- Stanley**, Liz, *The auto/biographical I. The Theory and Practice of Feminist Auto/biography*, Manchester/New York 1992.
- Steenhuis**, Marinke, *Stedenbouw in het landschap. Pieter Verhagen (1882-1950)*, Rotterdam 2007.
- Stern**, Ludmilla, *Western Intellectuals and the Soviet Union*, London/New York 2007.
- Stillier**, Adolph (red.), *Bohuslav Fuchs*, 2010.
- Stralen**, Mariëtte van, *Siegfried Nassuth. Oeuvreprijs voor beeldende kunsten vormgeving en bouwkunst*, Amsterdam 1998.
- Stratigakos**, Despina, *Where Are the Women Architects?*, Princeton/Oxford 2016.
- Stratigakos**, Despina, *Hitler at Home*, New Haven/London 2015.
- Strauven** A., *Aldo van Eyck. Relativiteit en verbeelding*, Amsterdam 1994.
- Struyk**, Anton, *Een Nederlander in Siberië. Brieven van Anton Struyk*, Nijmegen 1979.
- Švách**a, Rotislav, *Jaromír Krejcar 1895-1949*, Praag 1995.

T

- Tafari**, Manfredo, *Ontwerp en utopie. Architectuur en ontwikkeling van het kapitalisme*, Nijmegen 1978.
- Tafari**, Manfredo, *Theories and History of Architecture*, London 1980.

Tafari, Manfredo, Francesco Dal Co, *Architektur der Gegenwart*, Teil 1, Stuttgart 1977. (Oorspronkelijke titel en uitgave *Architettura contemporanea*, Milano 1976).

Tafari, Manfredo. *The sphere and the labyrinth: avant-gardes and architecture from Piranesi to the 1970s*, Cambridge. (Mass.) 1990.

Taverne, Ed, 'Architects without architecture. Architectuurdiscussie in Nederland 1940-1980', in Barbieri (red.), *Architectuur en planning* 1983, pp. 29-32.

Thoor, Marie-Thérèse van, *Het gebouw van Nederland. Nederlandse paviljoens op de wereldtentoonstellingen 1910-1958*, Zutphen 1998.

Tijen, W van, 'Woningbouw in den U.S.S.R.' in *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw*, jrg. 12 (1931) 3, pp. 49-56.

Tijen, W.van, 'Vijf nieuwe woningen door de architecten Van Tijen, Stam en Beese' in *de 8 en opbouw*, jrg. 8 (1937) 3, pp. 115-121.

Tijen, W. van, 'Beschouwing over de tentoonstelling Metz & Co' in *de 8 en opbouw* jrg. 9 (1938) 3, p. 25-30.

Tijen, W.van, J.A. Brinkman, J.H. van den Broek, H.A. Maaskant, *Woonmogelijkheden in het nieuwe Rotterdam*, Rotterdam 1941.

Timmer, Petra, *Metz & Co. De creatieve jaren*, Rotterdam 1995.

Tol, J. van der, 'De Rotterdamse Woonwijk' in *Bouwkundig Weekblad* jrg. 78 (1960) 2, p. 43.

Tummers, L.J.M., en J.M. Tummers-Zuurmond, *Het land in de stad. De stedebouw van de grote agglomeratie*, Bussum 1997, pp. 87-91.

Трипутна, Н.П., *Профессор А.И. Колесеиков: Страницы жизни и деятельности*, Харьков, 2011, (Triputina, N.P., *Professor A.I. Kolesnikov: Uit zijn leven en werken*, Charkov 2011).

Traa, Ir. C. van en Ad. Donker (red.), met medewerking van R. Blijstra, C. Borstlap, T. Brouwer *et.al.*, *De geschiedenis van tien jaren wederopbouw*, Rotterdam 1955.

Tyrwitt, Sert, Rogers (eds.), *The Heart of the City*, 1952.

V

Veldkamp, J.T., *Het Amsterdamse bevolkingsregister in oorlogstijd*, Amsterdam 1954.

Vogel, Marianne, 'Denken over sekse en gender. Over de Nederlandse jaren vijftig vanuit een Duits cultuurhistorisch perspectief' in *Tijdschrift voor Genderstudies*, jrg. 4 (2001), 2, pp. 38-48.

Volpert, Astrid, 'Hannes Meyers sterke Frauen der Bauhauskommune am Moskauer Arbatplatz 1930-1938' in Steininger (red.), *"als bauhäusler sind wir suchende"*, 2013.

Volpert, Astrid, 'Hannes Meyers Netzwerk. Kontinuität und Brüche' in *Katalog DFG-Bauhaus Projekt 'Bewegte Netze'*, Dessau 2015.

W

Wagenaar C., *Welvaartstad in wording. De wederopbouw van Rotterdam 1940-1952*, Rotterdam 1992.

Wagenaar, Cor en Noor Mens, 'Amerika: het nieuwe Duitsland? Of Duitsland: het nieuwe Amerika' in Anne Schram *et.al.* (red.), *Stadsperspectieven. Europese tradities in de stedenbouw*, Nijmegen 2015, pp. 160-184.

Wagnerová, Alena, *Milena Jesenská. Alle meine Artikel sind Liebesbriefe*, Mannheim 1995.

Wagt, W. de, *Van Loghem 1881-1940*, Haarlem 1995.

Wal, Coen van de, *In praise of common sense. Planning the ordinary. A physical planning history of the new towns in the IJsselmeerpolders*, Rotterdam 1997.

Wal, L. van de (red.), *Beter wonen. Gedenkboek gewijd aan het werk der woningbouwverenigingen in Nederland, uitgegeven ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van den Nationalen Woningraad, Algemeenen Bond van Woningbouwverenigingen 1913-1938*, Amsterdam 1938.

Wassenburg, F.A.G., *Large Housing Estates: Ideas, Rise, Fall and recovery: The Bijlmer and beyond*, proefschrift Technische Universiteit Delft 2013.

Wattjes, J.B., 'Nieuw type heerenhuizen in Amsterdam', in *Het Bouwbedrijf* jrg. 18 (1938) 18, pp. 171-176.

Weeber, C, 'Formele objectiviteit in stedenbouw en architectuur als onderdeel van rationele planning' in *Plan. Maandschrift voor ontwerp en omgeving* 11 (1979), pp. 26-35.

Wegerif, A.H., 'De bouw van crematoria, bij de exploitatie moet aan de hoogste eisen van ethica en esthetica worden voldaan' in *Bouw* jrg, 11 (1956), 33, pp. 707-711.

Weisz, Gloria, *Het Bauhaus in Weimar. Een synthese van traditie en moderniteit. Een onderzoek naar de ideologie van het Bauhaus tijdens de Weimarperiode*, proefschrift Universiteit Leiden 1994.

Weisz, Gloria, 'Het Bauhaus: Het bouwen van een mythe en de mythe van het bouwen' in *Archis*, jrg. 11 (1995) 9, pp. 32-37.

Werf, Jouke van der, 'Prijsvragen voor een dilemma. Nederlands, traditioneel en toch modern?' in Bosma en Wagenaar, *Een geruisloze doorbraak*, 1995, pp. 189-202.

- Werkgroep** Vereniging “De 8”, ‘Het plan voor het dorp Nagele’ in *Forum* jrg.7 (1952) 6/7, pp. 172-178.
- Wingler**, H.M., *The Bauhaus. Weimar, Dessau, Berlin, Chicago*, Cambridge, (Mass.) 1986.
- Winkel**, Camiel van, *Moderne leegte. Over kunst en openbaarheid*, Nijmegen 1999.
- Wissing**, Wim, ‘In memoriam mw. C.I.A. Stam-Beese’, in *MEDEDELINGEN bond van nederlandse stedenbouwkundigen*, januari 1989, pp. 4-5.
- Wit**, Cor de, *Johan Niegeman 1902-1977: Bauhaus, Sowjet Unie, Amsterdam*, Amsterdam 1979.
- Wit**, Cor de, *Lotte Stam-Beese (1903-1988): “Je moest kiezen, zwart of wit...”*. *Op weg naar helderheid. Ontmoetingen en herinneringen van een architect*. Reeks Markering van een route, deel 2, Apeldoorn 2005.
- Wit**, Cor de, *Margarete Schütte-Lihotzky 1897-2000: architecte uit Wenen*, Apeldoorn 2011.
- Withuis**, Jolande, *Weest manlijk, zijt sterk. Pim Boellaard (1903-2001). Het leven van een verzetsheld*, Amsterdam 2010.
- Withuis**, Jolande, *Juliana. Vorstin in een mannenwereld*, Amsterdam/Antwerpen 2016.
- Wortman-Welthe**, Sigrid, *Women’s work, Textile art from the Bauhaus*, London 1993.
- Woud**, Auke van der, *Het Nieuwe Bouwen international; CIAM Volkshuisvesting Stedebouw, Housing Town Planning*, Delft / Otterlo 1983.
- Wünsche**, Konrad, *Bauhaus. Versuche das Leben zu ordnen*, Berlin 1989.

Z

- Zetkin**, Clara, *Ich will dort kämpfen, wo das Leben ist. Auswahl von Reden und Schriften*, Berlin 1955.
- Zielman**, Theo, *Veranderingen in de ontwerpproblemen en -oplossingen van Nederlandse crematoria (1874-2013). Evolutie van een bouwtype*. Masterthesis Geesteswetenschappen, Universiteit Utrecht, augustus 2014.
- Zweerink**, Kim (red.), Pendrecht. *Cultuurhistorische analyse en beschouwing (1948-1958)*, dS+V, gemeente Rotterdam 2004.
- Zweerink**, Kim (eindred.), *Van Pendrecht tot Ommoord*, 2005.

NB. Geannoteerde artikelen uit Nederlandse dagbladen en nieuwsbulletins en verwijzingen naar websites zijn niet opgenomen in dit overzicht. Deze zijn terug te vinden in het notenapparaat.

GERAADPLEEGDE OVERIGE BRONNEN

Interviews Cor de Wit met Lotte Stam-Beese, Krimpen aan den IJssel, 15 februari 1976 en 15 januari 1977, audiotapes.

Het Nieuwe Instituut, Rotterdam, WITC cd 1-cd 21.

Interview Frank den Oudsten met Lotte Stam-Beese, Krimpen aan den IJssel, 1 maart 1979, audiotapes.

Het Nieuwe Instituut, Rotterdam, STAB, aanwinst 2017.

Interview Arno Nicolaï met Lotte Stam-Beese, Emmen 20 augustus 1986, manuscript.

Het Nieuwe Instituut, Rotterdam, NICO d 641.

Interview Bernard Hulsman met Lotte Stam-Beese, Krimpen aan den IJssel, 9 september 1986, typoscript.

Collectie Bernard Hulsman.

Interview Herman Selier met stedenbouwkundig architect Paul Gorter: collega van Lotte Stam-Beese bij Stadsontwikkeling Rotterdam, 15 en 21 februari 1990, typoscript.

Het Nieuwe Instituut, Rotterdam, STAB d 51.

Louis van Gasteren (scenario, productie, camera, regie), *Een nieuw dorp op nieuw land*, filmdocumentaire, 1960.

Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid, Hilversum, ID 948863.

Ook in opstelling Museum Nagele, Nagele.

Filmdocumentaire *Zo is S.O.*, t.g.v. 50 jaar Stadsontwikkeling Rotterdam, december 1981. Redactie Anne-Mie Devolder, John Boogaard en Harry Lodders, interviews Henk Bakker.

Stadsarchief Rotterdam, collectie beeld en geluid, documentnummer BB-0054.

VPRO-documentaire Interview Hanneke Groenteman met Gerda Bijhouwer-Marx, t.g.v. de tentoonstelling *Niegeman in Magnitogorsk: fotoalbum van een architect*, maart/april 1994, Nederlands Architectuurinstituut (NAi) Rotterdam.

Het Nieuwe Instituut, Rotterdam, videocassette toegangsnummer 26559. Bron: VPRO-tv programma *Roerend goed*, 8 maart 1994, presentatie Hanneke Groenteman, Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid ID 259139.

Filmdocumentaire *Sotsgorod - steden voor de heilstaat*, 1995. Regie en scenario Anna Abrahams, producent René Schouten, camera Jan Frederik Groot.
Collectie NFF Filmarchief.

Interview Hans Olink met Liv (Ida) Falkenberg-Lieftrinck in VPRO radiodocumentaire *Het Spoor terug*, 10 september 1995.

Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid, Hilversum, ID 113164. Zie ook http://www.vpro.nl/speel.POMS_VPRO_478537.html.

VPRO filmdocumentaire *Mart Stam, de architect: leven en werk (1899-1986)*, scenario Gerrit Oorthuys, regie Hank Onrust, 16 juni 1996.

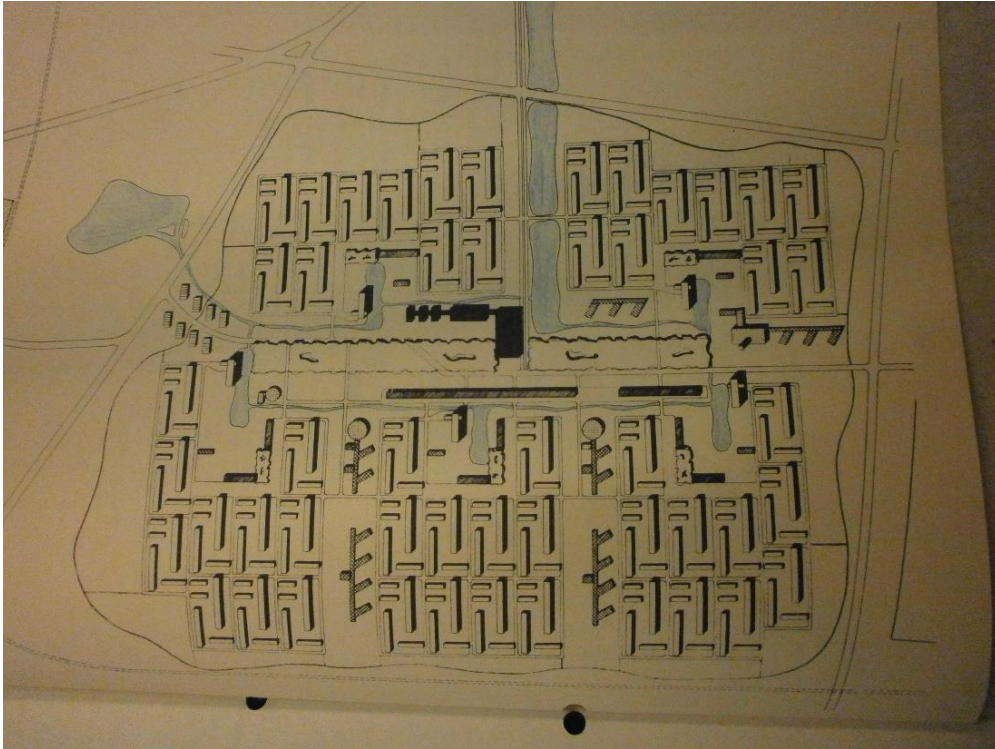
Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid, Hilversum, ID 200173.

RTV Rijnmond Filmdocumentaire *Rotterdamers van Formaat. Aflevering 7. Lotte Stam-Beese*.

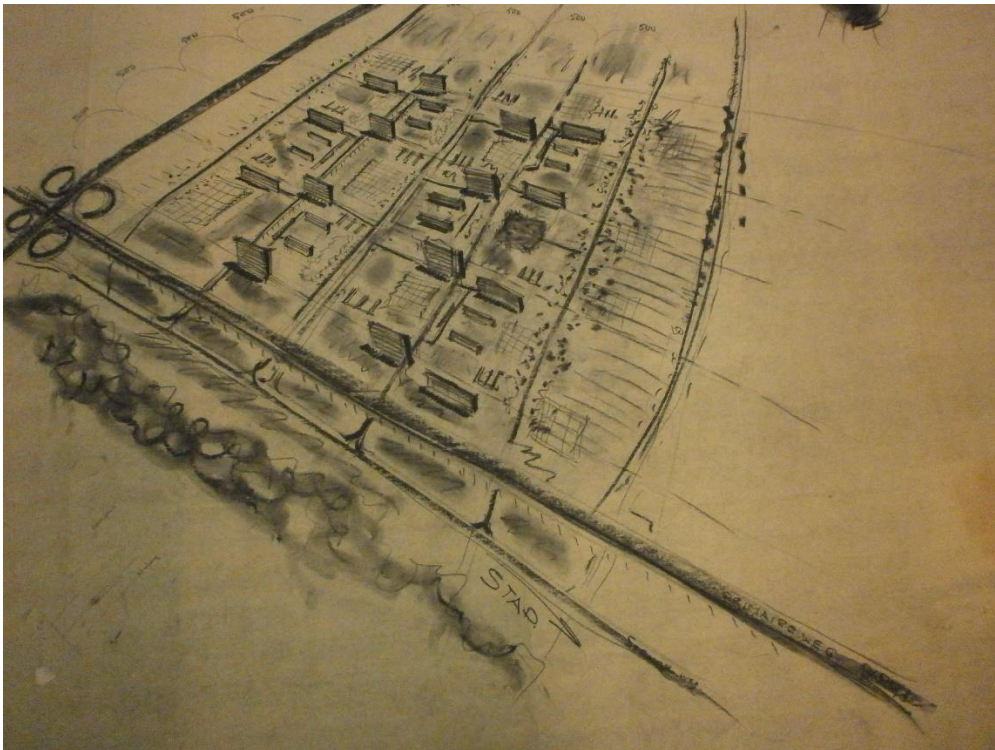
Presentatie Paul van de Laar, interview met Hélène Damen, 19 juni 2011.

Zie <http://youtu.be/bGpfySbYFts>

Magda Augusteijn en Wilma Kuijvenhoven, *Vanuit den gezichtshoek der bruikbaarheid. Margaret Staal-Kropholler. Eerste vrouwelijke architect van Nederland*, filmdocument.   Elifilifilm 2013.

Ontwerp Pendrecht voor 7de CIAM-congres, Bergamo 1949. Het Nieuwe Instituut, Rotterdam.

Schetsontwerp Alexanderpolder, z.j. [1953]. Het Nieuwe Instituut, Rotterdam.

IDEEENSCHETS "JAAR 2000"

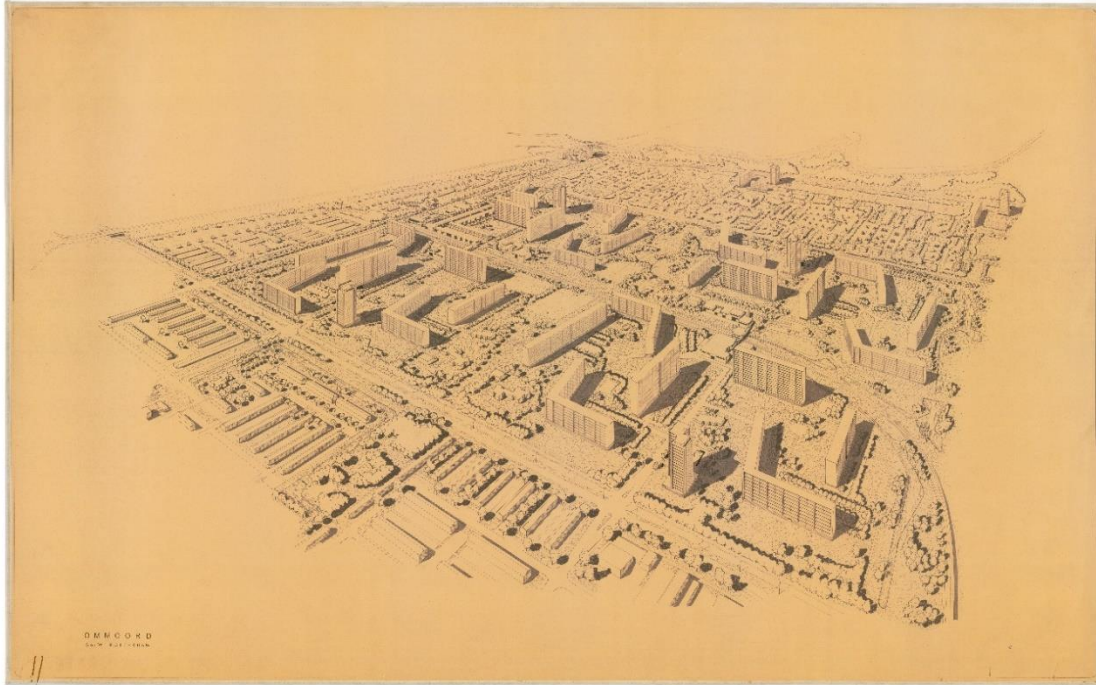
SCHAAL 1:100,000

GEBIED	HAVENS en INDUSTRIE		WOONGEBIED	
	ha	inwoners	ha	inwoners*
EUROPOORT	4500	90000	SPIJKERHUIS	2500
Beyerland	2500	50000	HEFFLIJNEN	3500
Willemsstad	750	15000	Willemsstad	6500
			15000	30000
Tholen	3100	62000	Tholen	6000
Schelde *	3300	70000	GOS	7000
Bergen op Zoom	800	16000	Bergen op Zoom	1700
Totaal	15150	303000	30000	337000

*index: 20 inw./ha netto
75 inw./ha bruto

Schets Project Rotterdam 2000+, 1966. Het Nieuwe Instituut, Rotterdam.

Ontwerp Ommoord in vogelvluchtperspectief, 1965. Het Nieuwe Instituut, Rotterdam.

Ommoord, Zernikeplaats. Foto Willem van Rooij 2015

SUMMARY

'For the land belongs to all of us'

The life and work of the urban planning architect Lotte Stam-Beese

This dissertation and biography are based on interdisciplinary research. The disciplines involved are history of architecture, political and social history, and history of design. Not a specific discipline, but a relevant angle, is that of gender. The biography has a chronological storyline that starts with Lotte Beese's studies at the Bauhaus in Dessau and ends – in a brief epilogue – with the final days of her life. This chronological line is expanded by focusing on certain themes.

There have been earlier writings on the urban-planning work of this architect, who was born in the German town of Reisicht (now Rokitki in Poland) in 1903. The most detailed of these writings is a monograph published in 1993: a collection of articles by eight authors, edited by the historian of architecture Hélène Damen and the architect and urban planner Anne-Mie Devolder. Until now there was no biography of Stam-Beese.

In the first chapter **Lessons in love and architecture**, gender is a prominent theme. The Bauhaus considered itself a progressive institution; and yet, after completing the preliminary course, female students were in practice expected to continue their studies in the weaving workshop – an exclusively women's realm. Lotte Beese was the first female student who tried, and managed, to enrol for the architecture lessons given by the teacher and director Hannes Meyer. Through him she became familiar with functionalist architecture – known in German as *Das neue Bauen*, 'the new (way of) building' – and Marxist philosophy. She had an affair with Meyer, who was married; and she was forced to abandon her studies when this became public knowledge. So *she*, not *he*, was the one that suffered the consequences of their relationship. Meyer found work for her at architecture firms in Berlin and the Czechoslovak city of Brno, with Hugo Häring and Bohuslav Fuchs respectively. But her relationship with Meyer did not last. Now the mother of his son, Lotte Beese was no longer able to find employment. The rise of National Socialism made her reluctant to return to Germany; and in 1932 she moved to the city of Kharkov, in Ukraine.

Creating order amid chaos paints a picture of Lotte Beese's life and work in the Soviet Union. Research in Ukraine shows that her ground plans of housing estates were drawn for the *sotsgorod* ('socialist city') KhTZ, a new district of Kharkov that was built specially for the Kharkov Tractor Factory. After a year in Kharkov she ran into the Dutch architect Mart Stam, whom she knew from his guest lectures at the Bauhaus. Stam was working in the Soviet Union as project manager for the May Brigade, a group of some thirty architects led by the architect Ernst May from Frankfurt am Main. Beese and Stam decided to join forces. They worked on the *sotsgorod* Orsk, where Beese produced design drawings for crèches and a school; and some dwellings were built to her design. In late 1934 Stam and Beese were forced to quit the Soviet Union. Just before leaving they married in Moscow. This chapter also devotes attention to the views of architects and historians of architecture forty to eighty years later, who dismissed the work of the foreign architects in the Soviet Union as a 'mission impossible'. Looking back, Stam-Beese judged that her mission was by no means impossible, but had to admit that the goal she had in mind, particularly with regard to housing, had not been attained.

Aesthetics or not describes how she and her husband ran their firm *Stam en Beese architecten* in Amsterdam. They worked on joint projects, but Stam-Beese also produced designs under her own name – mainly graphic work. Her designs were in keeping with the New Objectivity movement. She joined the Modernist architects' association *de 8*, arguing against ornamentation in architecture of the kind found in the work of Sybold van Ravesteyn, and writing fifteen articles in the related journal *de 8 en opbouw*. Her articles were about architecture, art, photography, furniture and interior decoration. Although she considered aesthetics an important criterion in design, she felt it should not be an end in itself. When her marriage with Stam broke down, she decided to take a part-time course in architecture.

In the shadow of the war describes, among other things, how as a German she felt she had 'fallen between two stools' in the occupied Netherlands. Architects and artists were then obliged to join the German-sponsored Dutch Chamber of Culture (NKK). There is no membership card in her name in the NKK card index. During the war she completed her architecture studies, and divorced Stam. In 1946 Stam-Beese was appointed as an urban-planning architect by the Rotterdam city council's Urban Development department, where she was – and would remain – the only female architect.

Conditions at work and also in the architects' association *opbouw*, where she became an active member and was once again the only woman, are discussed in the chapter **A woman in a man's world**. Interviews with her former colleagues reveal that she was not easy to work with – an attitude that was labelled authoritarian, but helped her survive in a male-dominated working environment. Things were less formal in the *opbouw* association, where her male colleagues seem to have warmed to her as the only female member.

Designs for tomorrow's cities looks at Stam-Beese's career as an architect in the Netherlands, including her urban-planning and architectural designs. Her designs for the Rotterdam housing districts Kleinpolder, Pendrecht, part of Hoogvliet, the Alexanderpolder area, Het Lage Land and Ommoord typified *Het nieuwe bouwen* (the Dutch counterpart of Germany's *Das neue Bauen*), whose main features were transparency, functionality and spatiality. Functionality was also reflected in the separation of housing, work, traffic and recreation functions. Besides these housing districts, Stam-Beese produced designs for the area round Coolsingel (one of Rotterdam's main streets) as well as drawings for the *Rotterdam 2000+* project, which focused on major expansion of the Maasvlakte industrial development, and (in partnership with Ernest Groosman) designed homes including 32 dwellings for agricultural workers in the small town of Nagele. Her final design, Ommoord (1962-1969), was the first high-rise housing district in the Netherlands. Stam-Beese's urban-planning designs bear a social and architectural signature of their own. For example, she introduced into the Netherlands the *woonpad* ('residential path') between housing blocks that linked the dwellings to a traffic thoroughfare. In Pendrecht, which she designed together with *opbouw* architects, she opted for the 'housing unit' consisting of varied structures intended for different types of household, and with a communal garden.

A striking feature of her design for Ommoord is the shape of several blocks of flats – instead of being built in straight lines, they were angled. Three angled blocks were spatially combined with four straight ones and a tower block to form an ensemble. In the spaces between them was a 'green inner space' with play areas for children, seating and footpaths.

Creativity and isolation describes Stam-Beese's life after she retired in 1968. She continued to work for Rotterdam's Urban Development department for another three years. Only one of her designs for five low-rise neighbourhoods in Ommoord was built. Ommoord was created just as Modernism was coming to an end, and her functionalist designs were no longer in fashion.

In the 1970s Stam-Beese designed gardens for private individuals. They were spaciouly and clearly composed, but without the rectilinear structures that had marked her urban-planning designs. Her hobbies were gardening, playing the guitar, weaving and travelling. Although some friends and her son, daughter and three grandchildren were close by, she became increasingly isolated.

The final chapter **You can only be a human being if you truly have a home** looks back at her career, discussing her views on architecture and urban planning, as well as the reception of and reflection on her work. As she saw it, architecture had to be above all social. That is why she was not fond of the designs by Le Corbusier, Mies van der Rohe and Van Ravesteyn, who in her opinion focused too much on purely aesthetic beauty. She greatly appreciated the views of the writer and activist Jane Jacobs, as expressed in the book *The Death and Life of Great American Cities* (1961). Jacobs was fiercely opposed to the separation of housing, work and recreation in modern cities. Stam-Beese's designs were based on such separation – but, just like Jacobs, she wanted lively streets and a human housing environment. At the same time, living and working in various cities and countries with their different cultures and political and social constellations had taught her to think in more international terms. To her, the concepts of 'world' and 'earth' were closely connected with the land on which people dwell and live. What she felt was lacking in many new postwar districts was contact between residents and the land, their immediate physical environment. She felt we should be aware of our environment and feel responsible for it – 'for the land belongs to all of us', as she repeatedly said in lectures and articles.

As so often with architects, posthumous assessments of Stam-Beese's work have been more extensive and positive than during her lifetime. The Pendrecht housing unit was then by some dismissed as a romantic/idealistic view of society, and the design as 'tyrannical'. Yet not only historians of architecture but also art historians and artists have since praised her urban-planning work. The latter see Pendrecht as a metaphor for the pursuit of democracy.

Epilogue: a life completed outlines the final years of Stam-Beese's life. She wrote haikus to put her personal feelings and experiences into words. Suffering from facial neuralgia and fearing that one of her legs would have to be amputated, she wanted euthanasia, and this was done on 18 November 1988. Her funeral card contained one of her own haikus, which she had written in Dutch: *Dorre bladeren – spreiden over koude grond – nog een warm tapijt* ('Withered foliage – scattered over the cold ground – still a warm carpet').

CURRICULUM VITAE

Johanna (Hanneke) Oosterhof werd op 7 januari 1948 geboren in Hellendoorn (Nederland).

Na de middelbare school werkte ze achtereenvolgens bij uitgeverij Kluwer in Deventer (1966-1970) en bij Weverij De Ploeg in Bergeijk en Deventer (1970-1972). Ze studeerde van 1972-1976 Nederlands en Geschiedenis aan de Nieuwe Lerarenopleiding in Nijmegen en doceerde deze vakken aan het Canisius College in Nijmegen (1976-1978). Ze verruilde het onderwijs voor de museumsector waarin ze vanaf 1978 tot 2013 werkzaam was. Tot 1996 als conservator bij Historisch Museum Apeldoorn en daarna als Hoofd Presentatie en Collectie en conservator industriële cultuur bij Textielmuseum Tilburg.

Naast haar werk studeerde ze van 1990-2001 Cultuurwetenschappen aan de Open Universiteit Nederland. Haar afstudeerscriptie behandelde leven en werk van sierkunstenares en schilderes Agathe Wegerif-Gravestein (1867-1944). In 2014 startte ze haar PhD onderzoek naar leven en werk van stedenbouwkundig architecte Lotte Stam-Beese (1903-1988) aan de Technische Universiteit Eindhoven, leerstoel Architectuurgeschiedenis en -theorie. Het resultaat ervan ligt besloten in dit proefschrift.

Ze publiceerde eerder op het gebied van de sociale geschiedenis, vrouwengeschiedenis en cultuurwetenschappen. In de periode 2015 tot heden schreef ze verschillende artikelen in tijdschriften en boeken gerelateerd aan haar PhD onderzoek. November 2018 verschijnt haar proefschrift als handelseditie bij uitgeverij Vantilt in Nijmegen. Sinds 2016 is ze betrokken bij projecten – boeken, films en tentoonstellingen – in Duitsland en Nederland in het teken van ‘100 jaar Bauhaus’ dat in 2019 wordt herdacht.